

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İCTİMAİ VƏ HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

ИЗВЕСТИЯ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS

THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

Cild 10, № 3

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

№ 3

Naxçıvan, “Tusi”– 2014

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, AMEA-nın müxbir üzvü **Y.M.Mahmudov**, AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **F.Y.Səfərli**, AMEA-nın müxbir üzvü **Z.Ə.Şahverdiyev**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **A.N.Bağirov**, filologiya elmləri doktoru **F.Y.Xəlilov**, filologiya elmləri doktoru, professor **Mustafa Kaçalin** (Türkiyə), tarix elmləri doktoru, professor **Mətin Hüləgu** (Türkiyə).

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2014, № 3, 276 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140)

© “Tusi” nəşriyyatı, 2014

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İCTİMAİ VƏ HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

ИЗВЕСТИЯ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS

THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

Cild 10, № 3

M Ü N D Ə R İ C A T

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan Muxtar Respublikası: inkişafdan intibaha.....	9
Fəxrəddin Səfərli. Muxtariyyət dövründə Naxçıvanda epigrafiq tədqiqatlar.....	26
Emin Şıxəliyev. Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri cinayətlərin pərdə arxası: ingilis-erməni əməkdaşlığı (1918-1920-ci illər).....	34
Ziyad Əmrahov. Cənubi Qafqaz və Osmanlı əraziləri oxşar problemin burulğanında: “erməni məsələsi”ndə Rusiya faktoru.....	44
Samir Quliyev. Azərbaycan Respublikasının neft strategiyasının xarici siyasətinə təsiri.....	50
Elnur Kəlbizadə. XII-XIII əsrlərdə Naxçıvanın tarixi-coğrafiyasının bəzi məsələlərinə dair.....	60
Nurlana Əliyeva. XIX əsrin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin Rusiya tarixşünaslığında yeri.....	69
Etibar Musayev. Azərbaycan və Ukrayna münasibətlərində yanacaq-energetika strategiyasının birgə proqramının hazırlanması.....	77
Vüqar Rəhimzadə. Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti quruculuğu: real vəziyyət və inkişaf perspektivləri.....	85

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Naxçıvanın neolit dövrü abidələri.....	96
Kamil İbrahimov, Abbas Seyidov. Heydər Əliyevin İçərişəhərin qorunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər.....	107
Zeynəb Quliyeva. Naxçıvanın Erkən Tunc Dövrü keramikasında ornamental xüsusiyyətlər.....	114
Qadir Qədirzadə. Qonaqpərvərlik: tarixilik, müasirlik.....	122
Arif Mustafayev, İlham Məmmədov. Əlibəyli kəndi Zülqədər elinin Tati-oğlu tayfasının yadigarıdır.....	133
Asəf Orucov. Ənənəvi əkinçilik: adətlər, inanclar, mərasimlər (Naxçıvan materialları əsasında).....	137
İlhamə Məmmədova. XIX-XX əsrin əvvəllərində Təbriz şəhər əhalisinin baş geyimi.....	143

AZƏRBAYCAN DİLİ

Adil Bağirov. Bəzi oykonimlərin tarixi və struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	150
Firudin Rzayev. Naxçıvanlıların etnogenezi tarixində Şu/Su türkləri.....	158

Kəmalə Əhmədova. Həmcins-paralel birləşmə xarakterli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr.....	168
Rəşad Zülfüqarov. Ordubad dialekti və Culfa şivələrində toxuculuqla bağlı işlədilən terminlər.....	179
Nuray Əliyeva. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində əkinçilik terminləri....	185

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

Fərman Xəlilov. Hüseyn Razinin ədəbi irsi və əsərlərinin bibliografiyasının hazırlanmasına dair bəzi qeydlər.....	191
Əli Həşimov. Mahmud İsmayılın yaradıcılığında tarixi nəsr və Naxçıvan.....	198
Səbuhi İbrahimov. Naxçıvana dair XIX əsr əlyazma nüsxələrinə filoloji baxış.....	204
Fəxrəddin Eylazov. Naxçıvanlı müəlliflərin “Tibbinamə” nüsxələri və onların xüsusiyyətləri.....	216
Nigar Sadıqzadə. Məmməd Araz yaradıcılığında vətənpərvərliyin tərənnümü.....	220
Rafiq Babayev. Ənənə: inancın görünən tərəfləri.....	226
Sədaqət Nemətova. Yuq və yas mərasimlərinin folklor ehtiyatı (fondu).....	233
Elxan Məmmədov. Eynəli bəy Sultanovun folklor toplayıcılığı fəaliyyətinə bir nəzər.....	239
Nazirə Əsgərova. Folklor mühitində atalar sözü və məsəllər.....	249

İQTİSADİYYAT

Cavadxan Qasimov. Ölkə sənayeləşməsində muxtariyyət dövrünün sosial-iqtisadi inkişafının rolu.....	254
Sevinc Cabbarova. Regionun sosial-iqtisadi inkişafının əmək ehtiyatların formalaşmasına təsiri.....	259
Tural Məmmədov. Naxçıvan turizminin regional inkişaf xüsusiyyətləri.....	265

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Нахчыванская Автономная Республика: от развития до возрождения.....	9
Фахреддин Сафарли. Эпиграфические исследования в Нахчыване в период автономии.....	26
Эмин Шихалиев. За кулисами преступлений армян в Нахчыване: англо-армянское сотрудничество (1918-1920 гг.).....	34
Зияд Амрахов. Территории Южного Кавказа и Османской империи в вихре схожих проблем: российский фактор в «армянском вопросе».....	44
Самир Гулиев. Влияние нефтяной стратегии Азербайджанской Республики на внешнюю политику страны.....	50
Эльнур Кальбизаде. О некоторых вопросах исторической географии Нахчывана XII-XIII веков.....	60
Нурлана Алиева. Место в русской историографии переселения армян на Азербайджанские земли в начале XIX века.....	69
Этибар Мусаев. Подготовка совместной программы топливно-энергетической стратегии в отношениях Азербайджана и Украины.....	77
Вюгар Рагимзаде. Создание информационного общества в Азербайджане: реальное положение и перспективы развития.....	85

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вали Бахшалиев. Памятники Нахчывана эпохи неолита.....	96
Камиль Ибрагимов, Аббас Сеидов. Меры, принятые Гейдаром Алиевым по сохранению Ичеришехер.....	107
Зейнаб Кулиева. Особенности орнаментов Нахчыванской керамики периода Ранней Бронзы.....	114
Гадир Гадирзаде. Гостеприимство: историчность и современность.....	122
Ариф Мустафаев, Ильхам Мамедов. Деревня Алибейли как память о племенах Татыоглу народности Зюльгадар.....	133
Асеф Оруджов. Традиционное земледелие: обычаи, культы, обряды (на основе Нахчыванских материалов).....	137
Ильхама Мамедова. Головные уборы населения Тебриза в начале XIX-XX веков.....	143

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Адилъ Багиров. Исторические и структурно-семантические особенности некоторых ойконимов.....	150
Фирудин Рзаев. Тюрки Шу/Су в истории этногенеза нахчыванцев.....	158

Камалия Ахмедова. Однородно-параллельные многокомпонентные сложные предложения соединительного характера.....	168
Решад Зульфугаров. Термины, связанные с ткачеством, употребляемые в Ордубадском диалекте и Джульфинском говоре.....	179
Нурай Алиева. Термины земледелия в шахбузском говоре азербайджанского языка.....	185

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Фарман Халилов. Некоторые заметки о подготовке к изданию литературного наследия и библиографии произведений Гусейна Рази.....	191
Али Гашимов. Историческая проза и Нахчыван в творчестве Махмуда Исмаила.....	198
Сабухи Ибрагимов. Филологический взгляд на образцы рукописей о Нахчыване XIX века.....	204
Фахреддин Эйлазов. Копии «Тиббинамэ» нахчыванских авторов и их особенности.....	216
Нигар Садыгаде. Воспевание патриотизма в творчестве Мамеда Араза.....	220
Рафиг Бабаев. Традиция: видимые стороны поверья.....	226
Седагет Неметова. Фольклорный фонд церемоний траура и юг.....	233
Эльхан Мамедов. Обзор деятельности Эйналы бека Султанова как собирателя фольклора.....	239
Назира Аскерова. Пословицы и поговорки в фольклорной среде.....	249

ЭКОНОМИКА

Джавадхан Гасымов. Роль социально-экономического развития периода автономии в индустриализации страны.....	254
Севиндж Джаббарова. Влияние социально-экономического развития региона на формирование трудовых ресурсов.....	259
Турал Меммедов. Особенности регионального развития Нахчыванского туризма.....	265

CONTENTS

HISTORY

Ismayil Hajiyev. Nakhchivan Autonomous Republic: from development to renaissance.....	9
Fakhraddin Safarli. Epigraphical investigations in the autonomy period in Nakhchivan.....	26
Emin Shikhaliyev. Behind the scenes of Armenians' crimes in Nakhchivan: English-Armenian collaboration (1918-1920).....	34
Ziyad Amrahov. Territories of the Ottoman Empire and South Caucasia in the vortex of similar problems: Russia's factor in "Armenian question".....	44
Samir Guliyev. Impact of oil strategy of the Republic of Azerbaijan on its foreign policy.....	50
Elnur Kalbizadeh. About some questions of historical geography of Nakhchivan in XII-XIII centuries.....	60
Nurlana Aliyeva. The place of Armenians' resettlement to Azerbaijan lands at the beginning of the XIX century in Russian historiography.....	69
Etibar Musayev. Preparation of joint program of fuel-energy strategy in relations between Azerbaijan and Ukraine.....	77
Vugar Rahimzade. Creation of information society in Azerbaijan: real situation and development prospects.....	85

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Vali Bakhshaliyev. Settlements of Neolithic age in Nakhchivan.....	96
Kamil Ibrahimov, Abbas Seyidov. Heydar Aliyev's role in preservation of Icherisheher.....	107
Zeyneb Guliyeva. Ornamental features of Nakhchivan ceramics of the Early Bronze Age.....	114
Gadir Gadirzadeh. Hospitality: historicity and contemporaneity.....	122
Arif Mustafayev, Ilham Mammadov. The village of Alibayli as the memory of Tatyoglu tribes of Zulghadar nationality.....	133
Asaf Orujov. Traditional farming: customs, beliefs, ceremonies (based on the materials of Nakhchivan).....	137
Ilhama Mammadova. Head-dresses of peoples in Tabriz city in XIX-XX centuries.....	143

AZERBAIJAN LANGUAGE

Adil Baghirov. Historical and structural-semantic features of some oikonyms.....	150
Firudin Rzayev. Shu/Su Turkis in the ethnogeny history of Nakhchivanians...	158

Kamale Ahmedova. Similar-parallel multi-component complex sentences of connective character.....	168
Rashad Zulfugarov. Terms concerned with weaving used in Ordubad dialect and julfa patois.....	179
Nuray Aliyeva. Farming terms in Shahbuz dialect of Azerbaijan language....	185

FOLKLORE AND LITERATURE

Farman Khalilov. Some notes about preparing to publication of Hussein Razi's literary heritage and bibliography of his works.....	191
Ali Hashimov. Historical prose and Nakhchivan in Mahmud Ismayil's works.....	198
Sabuhi Ibrahimov. Philological view on Nakhchivan manuscript samples of the XIX century.....	204
Fakhraddin Eylazov. Copies of "Tibbiname" of Nakhchivan authors and their features.....	216
Nigar Sadigzade. Poetizing of patriotism in Mammad Araz's works.....	220
Rafiq Babayev. Tradition: apparent sides of belief.....	226
Sedaget Nemetova. Folk-lore stock of yug and mourning ceremonies.....	233
Elkhan Mammadov. Review of Einali bey Sultanov's activities as a folk-lore collector.....	239
Nazira Asgarova. Proverbs and sayings in folk-lore environment.....	249

ECONOMICS

Javadkhan Gasimov. Role of socio-economic development during the period of autonomy in industrialization of the country.....	254
Sevinj Jabbarova. Impact of socio-economic development on forming of labor force in the region.....	259
Tural Mammadov. Features of regional development of tourism in Nakhchivan.....	265

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI: İNKİŞAFDAN İNTİBAHA

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının müstəqillik illərində ictimai-siyasi həyatından, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafından bəhs edilmişdir. XX əsrin 80-ci illərinin sonu-90-cı illərin əvvəllərində Naxçıvanda baş verən hadisələr, ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvana gəlməsi, Muxtar Respublika Ali Məclisinə Sədr seçilməsi və həyata keçirdiyi tədbirlər araşdırılır. Əldə olunan nəticə budur ki, ümummillə liderin Naxçıvanın blokadadan çıxarılması istiqamətindəki fəaliyyəti, qonşu ölkələrlə yaratdığı əlaqələr Naxçıvanı xilas etmişdir. Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikası sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf sahəsində çox böyük uğurlar əldə etmiş və bu inkişaf “Naxçıvan möcüzəsi” kimi xarakterizə edilir.

Açar sözlər: *müstəqillik, Heydər Əliyev, ictimai-siyasi həyat, sərhəd hərəkəti, seçkilər, sosial-iqtisadi inkişaf, sessiya, Konstitusiya, həmrəylik.*

XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərin əvvəlləri Azərbaycanın, eləcə də onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanın tarixində ziddiyyətli, mürəkkəb, həm də tarixi hadisələr baxımından maraqlı bir dövr təşkil edir. Səksəninci illərin sonunda SSRİ-də yaranmış şəraitdən istifadə edən erməni millətçiləri DQMV-ni Ermənistanla birləşdirmək üçün qeyri-qanuni aksiyalara başladılar. 1989-cu il fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Vilayət Sovetinin növbədənəknar sessiyasında “DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında” məsələ müzakirə olundu və qərar qəbul edildi [17, s. 11]. SSRİ rəhbərliyinin ikili siyasəti hadisələri qızıışdırdı, ermənilər bundan istifadə edərək daha da fəallaşdı. Bakıda, Sumqayıtda, Gəncədə, Naxçıvanda və respublikanın bir sıra şəhərlərində etiraz mitinqləri keçirildi.

Qarabağ münaqişəsi, Ermənistandan vəhşi üsullarla qovulan azərbaycanlıların Naxçıvana axını, Naxçıvanın sərhəd kəndlərinə silahlı basqınlar əhalini fəal mübarizəyə qaldırdı. “Daşnak təcavüzünün gücləndiyi bir şəraitdə satqın ölkə rəhbərliyinin cinayətkarlığına fəaliyyətsizliyi” [23, s. 181] minlərlə naxçıvanlı küçələrə, meydanlara çıxardı.

1988-ci il noyabrın 22 və 1989-cu il iyulun 5-də Naxçıvan şəhərində, Ordubad və Culfa rayonlarında çoxminlik mitinqlər keçirildi. Naxçıvan şəhərində rəhbərliklə xalq arasında qarşıdurma baş verdi. Bunları bəhanə edən hökumət noyabrın 24-də Naxçıvan şəhərində xüsusi vəziyyət və komendant saati tətbiq etdi.

Ermənilər mütəmadi olaraq Naxçıvanın sərhəd kəndlərinə silahlı hücumlar edir, Naxçıvana gələn qatarların yolunu kəsir, ona zərər yetirir və mane olurdular. Keçirilən mitinqlərdə respublika hökumətindən Naxçıvanın müdafiəsi üçün konkret tədbirlər görmək tələb olunur. İyulun 18-də (1989) Naxçıvan MSSR Ali Soveti muxtar respublikanın təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Naxçıvan MSSR Dövlət Müdafiə Komitəsinin yaradılması barədə qərar qəbul etdi.

1989-cu ilin noyabr-dekabr aylarında Naxçıvanda “sərhəd hərəkəti” genişləndi, İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan SSR-in Naxçıvan MSSR arasındakı sərhəd xəttinin götürülməsi ilə bağlı tədbirlər keçirildi. Dekabrın 31-də minlərə adam ölümü belə gözlərinin qarşısına alaraq sərhəd qurğularını dağıtdı. Nəticədə, SSRİ-nin dövlət sərhəddi boyunca çəkilən tikanlı məftillər elliklə söküldü. 1989-cu il dekabrın 31-i Dünya Azərbaycanlılarının həmrəyliyi bayramına çevrildi.

1990-cı ilin əvvəlindən başlayaraq erməni yaraqlılarının Naxçıvanın sərhəd kəndlərinə basqınları, dinc sakinlərin öldürülməsi faktları artdı. Bunlar isə Naxçıvanda siyasi vəziyyəti gərginləşdirdi.

Naxçıvan MSSR Ermənistan SSR-dən zorla qovulan azərbaycanlıları qəbul edir və yerləşdirirdi. Muxtar Respublika Ermənistan tərəfindən blokadaya alınmışdı. Ermənilər Azərbaycan dəmir yolunun Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçən hissəsində qatarların hərəkətinə mane olur, onları atəşə tutur-dular. Erməni daşnakları Naxçıvan iddialarını da açıq bəyan edir və sərhəd kəndlərinə silahlı basqınlar edirdilər. Şərur rayonunun Kərki kəndi 18-19 yanvar 1990-cı ildə SSRİ Müdafiə Nazirliyi 7-ci ordusunun köməyi ilə ermənilər tərəfindən işğal olunaraq [16, s. 817] kəndin 320 sakini qovulub çıxarıldı [2, s. 251]. Kərki kəndinin işğalı vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Xalqın tələbi ilə yanvarın 19-da Naxçıvan MSSR Ali Soveti Muxtar Respublikanın SSRİ tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi. Məqsəd Azərbaycanda baş verən hadisələrə, sovet ordusunun qanlı əməllərinə dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmək idi və bu, müəyyən rol oynaya bildi [16, s. 817]. Naxçıvanın SSRİ-nin tərkibindən çıxıb özünü müstəqil respublika elan etməsi qərarı böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Elə bu vaxt – 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakı şəhərinə sovet ordusu yeridildi, dinc əhaliyə divan tutuldu. Xalq başsız qalmışdı, vəhimə içində idi. Yanvarın 21-də Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək burada təşkil olunmuş izdihamlı yığıncaqda çıxış etdi, 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, əliyalın xalqın qırılmasını hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd, mərkəzin və respublika rəhbərlərinin günahı üzündən yol verilmiş kobud siyasi səhv kimi ifşa etdi.

Heydər Əliyevin bu çıxışından sonra ona təzyiqlər daha da artdı. Ümum-milli lider Azərbaycana qayıtmaq qərarına gəlmiş, SSRİ və Azərbaycan rəhbərləri bundan bərk narahat olmuşdular. Onun Azərbaycana qayıtmasına mane olmağa çalışırdılar.

Xalqı ilə bir olmağı, ona kömək etməyi vacib bilən Heydər Əliyev 1990-cı il iyulun 20-də Bakıya qayıtdı. İki gündən sonra – iyulun 22-də Heydər Əliyev Naxçıvana gəldi [16, s. 84]. Həmin gün o, Naxçıvanın Azadlıq meydanında 80 mindən çox adamın iştirakı ilə keçirilən mitinqə dəvət olundu və orada çıxış etdi [16, s. 29]. Heydər Əliyev qeyd etdi ki, “mənim başlıca arzum Azərbaycanı siyasi və iqtisadi cəhətdən müstəqil, demokratik respublika kimi görməkdir” [5, 2003, 22 iyul].

Naxçıvanda yaşayan Heydər Əliyevə böyük ehtiram və hörmət, el sevgisi və xalq məhəbbəti onun vətən, xalq qarşısında gördüyü işlərə, etdiyi xidmətlərə görə idi və günü-gündən artırdı.

Sentyabrın 30-da Azərbaycan SSR xalq deputatlarının və Naxçıvan MSSR xalq deputatlarının seçkiləri keçirildi. Heydər Əlirza oğlu Əliyev hər iki qanunverici orqanın deputatı seçildi.

Naxçıvan MSSR Ali Sovetinə seçilmiş deputatların 1990-cı il noyabrın 17-də ilk sessiyası keçirildi. Həmin sessiyaya Heydər Əliyev sədrlik etdi. Onun sədrlik etdiyi bu sessiya təkcə Naxçıvanda yox, bütün Azərbaycanda tarixi bir hadisə oldu. Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin birinci sessiyası “Naxçıvan MSSR-in adının dəyişdirilməsi haqqında”, “Naxçıvan MR Dövlət hakimiyyət orqanı haqqında”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət rənzələri haqqında”, “1990-cı ilin yanvar ayında Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında” və başqa tarixi qərarlar qəbul etdi [16, s. 129-131, 148-150].

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq bu sessiyada milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsi baxımından, müstəqilliyə can atan Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bir sıra qərarlar qəbul edildi.

Deputat Afiyəddin Cəlilov sessiyanın iclasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin ilk sədri seçildi [19, s. 46].

Naxçıvanda bu cür gözlənilməz addımların atılması bilavasitə Heydər Əliyevin təşəbbüsünün nəticəsi idi. Hələ Bakıda əyləşənlər ölkənin müstəqilliyi barədə qərarın qəbul edilməsi üçün tərəddüdlərdən qurtula bilmədiyi bir vaxtda, Naxçıvan MR Ali Məclisi artıq milli dövlətçilik ənənələrinin təşəkkülünə istiqamətlənmiş qəti qərarlar qəbul edirdi.

Heydər Əliyev qətiyyətlə deyirdi ki, SSRİ adlı dövlət mütləq dağılacaq. Sovetlər İttifaqının dağılacağını görən M.Qorbaçov SSRİ-nin saxlanılması üçün yeni ittifaq müqaviləsinin bağlanması, ittifaq üzrə referendum keçirilməsi və bu yolla SSRİ-ni saxlamaq barədə göstəriş verdi. Heydər Əliyev bunların əleyhinə çıxdı və respublika rəhbərliyinin mövqeyini tənqid etdi: “Mən yeni ittifaqa daxil olmağın və bunun üçün referendum keçirməyin, heç bir şərt qoymadan tam əleyhinəyəm... Azərbaycanın tam istiqlaliyyət, azadlıq, iqtisadi və siyasi müs-

təqillik yolu ilə getməsinin tərəfdarıyam... Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərmək üçün bütün imkanlara malikdir” [28, 1991, 15 mart].

1991-ci il martın 14-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin sessiyasında SSRİ-nin saxlanılmasına dair Ümumittifaq referendumunda muxtar respublikanın iştirak etməməsi barədə qərar qəbul edildi.

Saxta referendumda iştirak etməmiş Naxçıvana qarşı hücum başlandı. Aprelin 5-də muxtar respublika Ali Məclisinin sədri A.Cəlilov vəzifədən azad edildi. Moskva ermənilərin əli ilə Naxçıvan əhalisini cəzalandırmağa çalışdı. Şərur və Sədərək rayonları güclü atəşə tutuldu.

1991-ci il sentyabrın 2-də Naxçıvan şəhərində çoxminli mitinqdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin yarımçıq qalmış növbədənənar sessiyasının çağırılması və Heydər Əliyevin Ali Məclisin sədri seçilməsi tələb edilirdi. Sessiya çağırıldı və burada deputatlar Naxçıvan MR Ali Məclisi sədrliyinə Heydər Əliyevin namizədliyini irəli sürdülər. Sessiyada iştirak edən 75 deputatdan 70 nəfəri lehinə səs verməklə, 5 nəfər bitərəf qalmaqla Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri seçildi [30, Xüsusi buraxılış, 1991, sentyabr].

Heydər Əliyevin sədrliyi ilə işini davam etdirən sessiyada “Azərbaycan KP və onun strukturlarının fəaliyyətinə münasibət haqqında”, “Azərbaycan Respublikası Prezidentliyinə seçkilər haqqında” məsələlər müzakirə edildi. Ali Məclisin 4 sentyabr tarixli qərarı ilə Naxçıvan ərazisində prezident seçkiləri dayandırıldı [12, s. 124].

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin ikinci sessiyası “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”-nı qəbul etdi. Bu tarixi hadisə ilə bağlı Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev bütün Azərbaycan xalqını təbrik etdi. Təbrik teleqramında deyilirdi: “Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı” münasibətilə bütün Azərbaycan xalqını təbrik edir və bunu tarixi hadisə kimi qəbul edir... Biz bu gün xoşbəxtik ki, nəhayət, Azərbaycan Respublikasının ali hakimiyyət orqanı tərəfindən milli azadlıq niyyətlərimizin həyata keçirilməsi üçün ilk addım atılıbdır. Azərbaycan xalqı əmin ola bilər ki, naxçıvanlılar milli azadlıq hərəkatı uğrunda mübarizəni daha əzmlə davam etdirəcəklər” [11, 1991, 23 oktyabr].

Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildikdən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynadı. Muxtar Respublikada həyata keçirilən tədbirlər, demokratik dəyişikliklər, milli dövlətçiliklə bağlı qəbul edilən qərarlar Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək yolunda məqsədyönlü fəaliyyət sahələri idi.

Naxçıvan parlamentində təkcə Naxçıvan MR üçün yox, bütün respublika üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən qərarlar qəbul edildi: “Naxçıvan MSSR-in adının dəyişdirilməsi haqqında”, “Naxçıvan MR Ali Dövlət hakimiyyəti orqanı haqqında”, “Naxçıvan MR-in dövlət rəmzləri haqqında”, “1990-cı ilin yanvar

ayında Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında”, “Naxçıvan MR-də yerləşən silahlı qüvvələrin statusu haqqında”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının müdafiəsinin və sərhədlərinin qorunmasının təşkili haqqında”, “Keçid dövründə SSRİ İttifaqının dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları haqqında SSRİ Qanunu barədə” [30, 1996, 10 may] və s.

Heydər Əliyevin bütün fəaliyyəti muxtar respublikanın düşdüyü ağır vəziyyətdən çıxarılmasına, sərhəd kəndlərinin və muxtar respublikanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, xarici dövlətlərlə əlaqələrin yaradılmasına, əhalinin ərzaqla təmin edilməsinə, sosial vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına və başqa bir sıra vacib məsələlərin həllinə yönəldildi. Naxçıvanın müdafiəsi, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində mühüm addımlar atıldı. Naxçıvan MR Ali Məclisinin 16 dekabr 1991-ci il tarixli sessiyasında hər il dekabr ayının 31-in Dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik və birlik günü kimi bayram edilməsi barədə qərar qəbul etdi [16, s. 271-274].

Azərbaycanda ilk dəfə olaraq iqtisadi islahatlara başlandı. 1992-ci il aprelin 6-da Ali Məclisin sessiyasında iqtisadi islahatlarla bağlı məsələ müzakirə edildi: “Naxçıvan Muxtar Respublikasında zərərli işləyən kolxoz və sovxozlar haqqında” və “Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləşdirilməsi haqqında”.

Erməni daşnaklarının “Böyük Ermənistan” yaratmaq planlarında Naxçıvan mühüm yer tutur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayandan erməni işğalçıları Naxçıvanın sərhəd kəndlərini atəşə tuturdular. Kərki-Gərməçatağa, Buzqova, Şadaya, Günnütə, Cağazirə və b. yaşayış məntəqələrinə hücumlar artmışdı. Bakı-Şərur sərhətin qatırı atəşə tutulurdu.

Naxçıvan Muxtar Respublikasını yaranmış vəziyyətdən xilas etmək, ermənilərin silahlı basqınlarından qorumaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Naxçıvan MR Ali Məclisinin 7 sentyabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Milli Müdafiə Komitəsi yaradıldı [16, s. 543-544].

1992-ci il may ayının əvvəllərində erməni yaraqlılarının Naxçıvana hücumları artmışdı. Sədrək qəsəbəsi, Havuş, Günnüt, Yuxarı Yaycı kəndləri yaxınlığındakı döyüşlərdə 42 nəfər yaralanmış, 3 nəfər həlak olmuşdu. Türkiyənin Baş naziri Süleyman Dəmirəl bəyanat verdi ki, Ermənistan Naxçıvana hücumları davam etdirsə, Türkiyə kənar müşahidəçi kimi qala bilməyəcəkdir [27, 1992, 8 may].

May ayının 18-də ermənilərin muxtar respublikanın Sədrək, Günnüt, Havuş, Yuxarı Buzqov, Şada, Biçənək və s. qəsəbə və kəndlərinə güclü hücumları başlandı. Sədrəkdə qanlı döyüşlər 40 gün davam etdi. Kəndlərə xeyli ziyan dəymiş, evlər və inzibati binalar dağıdılmış, 17 nəfər şəhid olmuşdu [30, 1992, 28 may].

Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev erməni təcavüzünün qarşısını almaqda diplomatik vasitələrdən geniş istifadə etdi. Hələ martın 23-də

onun Türkiyəyə səfəri zamanı Baş nazir Süleyman Dəmirəl bütün dünyaya bəyan etmişdi ki, Naxçıvan MR-in statusunda bir dəyişiklik meydana gələrsə, mövcud müqaviləyə əsasən Türkiyə öz sözünü deyəcəkdir. Mayın 18-də Türkiyə rəhbərliyinin və Heydər Əliyevin birgə səyləri sayəsində erməni təcavüzkarlarının niyyəti dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı. 57 dövlət bu təcavüzü pislədi. NATO xüsusi bəyanat verdi [30, 1992, 28 may].

Naxçıvanda Dövlət Milli Müdafiə Komitəsinin yaradılması ilə əlaqədar ordu quruculuğuna başlandı. 1991-ci il 26 oktyabr sessiyasında Naxçıvan MR ərazisində olan hərbi hissələrin statusu haqqında məsələ müzakirə olundu və qərar qəbul edildi. Qərarda deyilirdi ki, Naxçıvan MR-in ərazisindəki bütün sərvətlər Azərbaycan xalqına, muxtar respublika əhalisinə məxsusdur. Muxtar respublika ərazisində yerləşən silahlı qüvvələrin bütün hərbi və təsərrüfat tikililəri, əmlakı, silahları və hərbi sursatları, hərbi və mülki texnikası Naxçıvan MR-inə məxsusdur və Ali Məclisin icazəsi olmadan respublika ərazisindən aparılmamalıdır [16, s. 566-568].

1992-ci ilin iyul ayında Rusiyanın Müdafiə Nazirliyinin Zaqafqaziya hərbi idarəsi və 75-ci motoatıcı diviziyanın komandanlığı ilə danışıqlar aparıldı. Naxçıvanda yerləşən 75-ci motoatıcı diviziyanın ləğv edilməsi və diviziyanın bütün hərbi və təsərrüfat əmlakının Azərbaycan Respublikasının sərəncamına verilməsi haqqında razılıq əldə edildi. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Rəyasət Heyətinin 25 iyun 1992-ci il tarixli iclasında Naxçıvan MR Dövlət Müdafiə Komitəsinin ləğvi və onun əsasında Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi tərkibində müvafiq strukturun yaradılması zəruri hesab edildi [16, s. 603-604].

1992-ci il avqustun 18-də 75-ci diviziyanın əmlakının, silahlarının, hərbi texnikasının Azərbaycan Milli Ordusuna verilməsi haqqında sənədlərin imzalanması ilə Rusiya ordusunun hərbi hissələri avqustun 18-də Naxçıvan Muxtar Respublikasını tərk etdi [16, s. 606-610; 30, 1998, 24 iyun].

Aparılan danışıqların nəticəsində Sovet İttifaqının sərhəd qoşunlarının Naxçıvanda yerləşən 41-ci sərhəd dəstəsi ləğv olundu. 41-ci sərhəd dəstəsinin funksiyalarının, bütün hərbi və təsərrüfat əmlakının Azərbaycan Respublikasının Naxçıvanda yaradılan birinci sərhəd dəstəsinə verilməsi haqqında sənədlər imzalandı. İlk milli sərhəd qoşunlarının yaradılması da Naxçıvandan başladı.

1992-ci il sentyabrın 29-da heç bir insidentə yol verilmədən Naxçıvan ərazisini sonuncu rus sərhədçisi də tərk etdi [7, 1998, 16 dekabr].

Məkrli düşmənlər Naxçıvana gələn kommunikasiya xətlərini kəsmiş, 1991-ci ilin dekabrından qaz, 1992-ci ilin iyul ayından elektrik enerjisi verilmirdi. 1992-ci ilin aprel ayından buraya qatarların hərəkəti tam dayandırılmışdı [2, s. 309]. Muxtar Respublika blokadaya düşmüşdü. Heydər Əliyev çox ağır bir şəraitdə Naxçıvan MR-i müvəffəqiyyətlə idarə edirdi. 1992-ci il martın 22-25-də Heydər Əliyev Türkiyə Respublikası hökumətinin dəvəti ilə Türkiyəyə səfər edib, qardaş ölkənin dövlət başçıları ilə danışıqlar apardı. Martın 24-də 13 maddədən ibarət əməkdaşlıq haqqında protokol imzalandı [16, s. 674-675].

Türkiyə Naxçıvana 100 milyon dollar kredit verdi və bunun hesabına ərzaq, əkin üçün toxum, avadanlıq göndərildi [16, s. 665]. Az bir vaxtda İqdır-Naxçıvan elektrik xətti çəkildi. Sədərək-Türkiyə yolu tikildi. “Türksat” rabitə şirkəti Naxçıvanın Bakı ilə telefon əlaqəsini bərpa etdi. 1992-ci il mayın 28-də Naxçıvan ilə Türkiyə arasında “Sədərək-Dilucu” 228 m-lik “Ümid körpüsü” açıldı [1, s. 106]. 1992-ci ilin martında Naxçıvan yeni hava limanının birinci növbəsi istifadəyə verildi [2, s. 309].

Heydər Əliyev 1992-ci il avqustun 22-26-da İran İslam Respublikasının dövləti ilə Tehrana səfər etdi. Naxçıvan MR-in ehtiyacları ilə bağlı qonşu dövlətlə danışıqlar aparıldı. İqtisadi və mədəni əməkdaşlıq haqqında 16 maddədən ibarət protokol imzalandı [16, s. 713-717]. Dekabrın 3-də Şahtaxtı-Poldəş arası üzən körpü istifadəyə verildi. Müştərək bazarlar açıldı. İran Naxçıvana elektrik enerjisi verməyə başladı [1, s. 106].

Heydər Əliyevin gərgin əməyi sayəsində Naxçıvan MR-in nəqliyyat, enerji blokadası yarıldı, əhali sözün əsl mənasında aclıqdan və ölməkdən xilas oldu. Heydər Əliyevin müraciətindən sonra ABŞ və Fransa dövlətləri Naxçıvana humanitar yardımlar göstərdilər.

O dövrün iqtidarı onun siyasətini separatçılıq kimi qiymətləndirir və Naxçıvan MR-də hakimiyyət çevrilişi etməyə, qeyri-demokratik yolla Xalq Cəbhəsini hakimiyyətə gətirməyə cəhd edirdi. 1992-ci il oktyabrın 24-də Xalq Cəbhəsi yerli qurumlarına məxsus silahlı dəstələr Daxili İşlər Nazirliyi binasını, televiziya studiyasını ələ keçirdi. Qiyamçılar televiziya ilə xalqa müraciət edib, mövcud hakimiyyət əleyhinə bəyanatlar verdilər. Lakin naxçıvanlılar onları müdafiə etmədilər. Əhalinin böyük əksəriyyəti Heydər Əliyevin çağırışı ilə ayağa qalxdı. Silahlılar dövlət idarələrindən qovulub çıxarıldılar. Bakıda hazırlanmış xüsusi cəza dəstəsi Naxçıvana gəlməyə cəsarət etmədi.

Heydər Əliyevi muxtar respublikada hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün iqtidar hətta Naxçıvanın muxtariyyət statusunu ləğv etməyə və ya Muxtar Respublika Ali Məclisinin hüquqlarını məhdudlaşdırmağa cəhd göstərirdi. Respublikanın dövlət katibi 1992-ci ilin noyabr ayında Bakı Dövlət Universitetində çıxışında Naxçıvanın muxtar statusuna qarşı çıxmışdı. AXC-nin II qurultayında da bu fikir səslənmişdi [1, s. 166]. Bütün bunlar Naxçıvanın muxtariyyət statusunu müəyyən edən qüvvədə olan Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrinə, habelə 1969-cu il Vyana konvensiyası tələblərinə zidd idi.

Lakin Heydər Əliyev diplomatik uzaqgörənliyi sayəsində Naxçıvanın statusunu qoruyub saxladı. Ümummillə lider Türkiyə Respublikasının rəhbərliyi ilə görüşərək (1992, mart) Moskva və Qars müqavilələrinin prinsipial müddəalarının qüvvədə olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. Muxtar Respublikanın Ali Məclisi 1992-ci il 25 oktyabr tarixli qərarı ilə mövcud şəraitdə AXC-Müsavat iqtidarının Muxtar Respublikanın statusu ilə bağlı əsassız, zərərli iddialarını qəti rədd etdi. Qeyd olundu ki, “...xüsusi coğrafi və geosiyasi şəraitdə yerləşən Naxçıvanın 70 il bundan əvvəl muxtar respublika statusu əldə etməsi tarixi nailiyyət

yətdir və ona edilən hər hansı bir qəsd müstəqil Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının hər bir vətəndaşının hüquq və mənafeyinə edilən qəsd kimi qiymətləndirmək lazımdır” [8, s. 57].

Azərbaycan xalqı xilas yolunu Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etməsində görürdü. Lakin Xalq Cəbhəsi üzvləri, habelə hakimiyyəti itirmiş qüvvələr və onların əlaltıları arasında ziddiyyətlər dərinləşirdi. Gəncədə 1993-cü il iyun qiyamı vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı.

Ölkənin qabaqcıl adamları, ziyalılar, sadə əməkçilər, xalqın sağlam qüvvələri Heydər Əliyevin yenidən böyük siyasətə qayıtmasını arzulayı və bunun üçün dəfələrlə Naxçıvana getmişdilər. 1992-ci il oktyabrın 16-da Azərbaycanın 91 nəfər nüfuzlu ziyalı “Səs” qəzeti vasitəsi ilə Heydər Əliyevə müraciət etmişdi.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda Yeni Azərbaycan Partiyası təşkil edildi. Partiyanın Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış Proqram və Nizamnaməsi müzakirə olunub qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi. Partiyanın 21 noyabr 1992-ci il tarixli bəyannaməsində qeyd olunurdu ki, bu partiyanın başlıca proqram məqsədi dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyü, sivilizasiyalı demokratik hüquqi dövlətin yaradılması, möhkəm əmin-amanlıq və ictimai həmrəylik, sabit və sosial istiqamətli iqtisadiyyat yaratmaqdan, geniş demokratik islahatlar uğrunda mübarizə aparmaqdan ibarətdir.

Ölkədə təhlükə günü-gündən artırdı. Vətəndaş müharibəsi üçün zəmin yarandı. Başlanmış və təhlükəli proseslərin qarşısını ala bilmədiyini dərk edən iqtidar son anda kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi. O, xalqın və respublikanın hakim dairələrinin təkidli dəvətini qəbul edib iyunun 9-da Bakıya gəldi və iyunun 15-də Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin sədri seçildi. Bu gün tariximizə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu.

Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai vəziyyət sabit qalsa da, idarəçilik sahəsində müəyyən boşluqlar, hakimiyyət orqanları arasında anlaşılmazlıqlar yaranmağa başlamış, bir çox sahələrdə mənfi hallar baş qaldırmış, nizam-intizam pozulmuş, işlər zəifləmişdi [19, s. 127]. Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə Naxçıvana başçı seçilmiş N.Həsənov prezidentin ona göstərdiyi etimadı doğrulda bilmədi, muxtar respublikada idarəçilik sahəsində ciddi problemlər yarandı.

1995-ci ildə qəbul olunan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasına Azərbaycanın tərkibində Muxtar Dövlət statusu verdi. Naxçıvan heç zaman belə yüksək statusa malik olmayıb [5, 1999, 20 iyun].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 23 dekabr 1995-ci il tarixli qərarı ilə yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiya yaradıldı. Komissiya muxtar respublikanın yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayaraq Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyaya təqdim etdi. Həmin layihə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyada dörd dəfə müzakirə olundu. Azərbaycan Respublikası Konsti-

tusiya Komissiyasının 1998-ci il yanvarın 14-də keçirilən iclasında Naxçıvan MR-in Konstitusiya layihəsi müzakirə edildi. 1998-ci il aprelin 28-də Naxçıvan MR-in yeni Konstitusiyası Muxtar Respublikanın Ali Məclisində qəbul edildi və həmin il dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olundu [5, 1998, 30 dekabr].

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini bərpa etməsi və yeni Konstitusiyasını qəbul etməsi ilə ölkədə demokratik dövlət, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu üçün hüquqi əsas yarandı. 1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası parlamentlərinə demokratik seçkilər keçirildi. Muxtar respublika üzrə seçki dairələrində 45 nəfərə qarşı 153 nəfər deputatlığa namizədliyini irəli sürdü [24, s. 500]. Keçirilən seçkidə 36 seçki dairəsi üzrə seçkilər baş tutdu, 9 seçki dairəsində isə seçkilər 26 noyabrda keçirildi. Səsvermədə seçicilərin 89,9 faizi iştirak etdi.

1995-ci il dekabrın 16-da Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin birinci sessiyası oldu. Sessiyada Naxçıvan Muxtar Respublikası Baş nazirinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə birinci müavini Vasif Talıbov yekdilliklə Ali Məclisin sədri seçildi.

2000-ci il noyabrın 5-də, 2005-cı il noyabrın 6-da, 2010-cu il noyabrın 7-də həm Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə, həm də Naxçıvan MR Ali Məclisinə seçkilər keçirildi. 2000-ci il seçkisində seçicilərin 78,7 faizi (164.892 nəfər) səsvermədə iştirak etmişdir. 5 nəfər Milli Məclisə, 45 nəfər isə Naxçıvan MR Ali Məclisinə üzv seçildi. 2000-ci il dekabrın 7-də ikinci çağırış Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin birinci sessiyasında Vasif Talıbov yenidən sədr seçildi.

2005-ci il seçkisində seçicilərin 58,1 faizi seçkilərdə iştirak etmişdi. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə 7, Naxçıvan MR Ali Məclisinə 45 nəfər üzv seçilmişdir.

Dördüncü çağırış Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə və Naxçıvan MR Ali Məclisinə seçkilər 2010-cu ilin noyabrın 7-də baş tutmuşdur. 7 dairə üzrə 38, 45 dairə üzrə isə 140 namizəd qeydə alınmış, seçicilərin 68,2 faizi (174.780 nəfər) səsvermədə iştirak etmişlər. 8 dekabr 2010-cu il tarixdə dördüncü çağırış Naxçıvan MR Ali Məclisinin I sessiyasında görkəmli ictimai-siyasi xadim, Naxçıvan Muxtar Respublikasının hərtərəfli inkişafında müstəsna xidmətləri olan Vasif Talıbov dördüncü dəfə yekdilliklə Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri seçildi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranmasının böyük tarixi-siyasi əhəmiyyəti vardır. Müstəqillikdən əvvəl muxtar respublikasının yubileyi 3 dəfə – 1949 (25-illik), 1964 (40), 1974 (50) qeyd edilmişdir. Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaradılmasının 75 (1999), 80 (2004), 85 (2009) və 90 (2014) illik yubileyləri dövlət səviyyəsində qeyd edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1999-cu il fevralın 4-də “Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyinin keçirilməsi haqqında” fər-

man verdi. Ümummilli lider muxtar respublikanın yaradılmasının əhəmiyyətindən bəhs edərkən demişdir: “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması Azərbaycan xalqının, respublikasının həyatında tarixi hadisədir. Bu respublikanı vaxtilə yaradanlar çox müdrik, uzaqgörən insanlar olublar, Azərbaycan torpaqlarının ayrı-ayrı iddiaçılar tərəfindən parçalanmasının qarşısını alıblar” [18, s. 12].

Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının yubileylərinin qeyd edilməsi muxtar respublikanın ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisəyə çevrilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Naxçıvana səfərləri, yubiley tədbirlərində iştirak və nitq söyləmələri, muxtar respublikada görülmüş işləri dəyərləndirmələri, qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirmələri bütövlükdə Naxçıvan diyarının sürətli inkişafına təkan vermişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının son illərdəki dinamik inkişaf, quruculuq və müasirləşmə baxımından böyük infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi bir sıra beynəlxalq tədbirlərin burada keçirilməsinə əsas verir. Bu mənada Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə görüşünün Naxçıvanda keçirilməsi təsadüfi deyildir. 2009-cu il oktyabr ayının 2-3-də Naxçıvanda keçirilən bu zirvə toplantısının çox böyük geosiyasi, ideoloji, simvolik mənası və tarixi əhəmiyyəti vardır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının müstəqillik illərindəki (1991-2014) sosial-iqtisadi inkişafı böyük inkişaf və tərəqqi illəri, inkişafdan intibaha gedən yol, inkişafın Naxçıvan modeli kimi səciyyələndirilir [5, 2010, 14 yanvar]. Bu illərdə muxtar respublikada gedən quruculuq, abadlıq işlərinin, iqtisadiyyatda, mədəni həyatda, insanların güzəranında baş verən dəyişikliklərin kökündə bir tərəfdən Heydər Əliyev yoluna, siyasi və nəzəri irsinə sədaqət, ikinci tərəfdən isə düzgün idarəetmə dayanır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 1995-2013-cü illərdə aparılan quruculuq tədbirləri, iqtisadi və sosial sahədəki irəliləyişlər diyarı Azərbaycanın ən qabaqcıl, inkişaf etmiş bölgəsinə çevirmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ulu öndər Heydər Əliyevin yolunun uğurla davam etdirilməsi nəticəsində Naxçıvan tamamilə dəyişilmiş, yenidən qurulmuş, alınmaz bir qalaya çevrilmişdir.

Ulu öndərimizə sədaqət, aydın siyasi mövqe, yorulmaz fəaliyyətindən ibarət olan inkişafın Naxçıvan modeli müasir muxtar respublikanın tərəqqisinin əsasını təşkil edir. Respublika mətbuatında Naxçıvanın son illərdəki sosial-iqtisadi inkişafını “Naxçıvan möcüzəsi” adlandırırlar [13, 2009, 29 dekabr; 2010, 14 yanvar]. “Naxçıvan möcüzəsi”nin əldə edilməsini Ali Məclis Sədrinin özü belə xarakterizə edir: “Yol düzgün seçiləndə, milli maraqlara və dövlətçiliyə sədaqət olanda, adamların qayğısı və ehtiyacları hədəfə alınanda istənilən möcüzəni yaratmaq olar” [13, 2009, 29 dekabr].

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə müəyyən etdiyi siyasi kurs ölkə Prezidenti İlham Əliyevin Heydər Əliyev ideyalarına sdaqəti və yaradıcılıqla həyata keçirilməsi, Ali Məclis sədri Vasif Talıbovun səfərbəredici və təşəbbüskar rəhbərliyi Naxçıvanın hərtərəfli inkişaf və tərəqqisini təmin etmişdir. Naxçıvan diyarındakı sürətli və hərtərəfli inkişaf Ali Məclisin sədri Vasif Talıbovun ardıcıl və yorulmaz fəaliyyətinin, məqsədyönlü və qətiyyətli mövqeyinin, fədakar işinin konkret və uğurlu nəticəsidir. Heydər Əliyev bu barədə danışarkən demişdi: “Mən məmnuniyyətlə demək istərdim ki, son dörd il ərzində Naxçıvan Muxtar Respublikasında işlər lazımi səviyyədə gedir. Vasif Talıbovu bu vəzifəyə seçəndə mən onun bir çox xüsusiyyətlərini bildirdim. Amma o, çox gənc idi. Daxilən bir az fikirləşdim ki, gələcəyinə görə bəlkə də ağır, çətin olar. Ancaq bu dörd il müddətində o sübut etdi ki, vətəninə, millətinə, xalqına sdaqətli olan adam yaşından asılı olmayaraq böyük işlər də görə bilər” [30, 1999, 15 oktyabr].

Son illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında çox böyük uğurlar əldə edilmişdir. Problemlərə bələdçilik, insanlarla işləmək qabiliyyəti, torpaq və vətən sevgisi, sözlə işin, əməllə əqidənin birliyi Vasif Talıbovu xalqın gözündə ucaltmış, ona inam və yüksək hörmət hissi yaratmışdır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasına hər səfərində burada görülən işlərdən, həyata keçirilən tədbirlərdən razı qaldığını dönə-dönə dilə gətirmişdir: “Mən hər il Naxçıvanda oluram və hər dəfə Naxçıvanda gördüyüm dəyişikliklər məni ürəkdən sevindirir, çox sevindirir. Naxçıvan ən müasir şəhərə çevrilibdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ən müasir infrastruktur yaradılır, sosial obyektlərin tikintisi geniş vüsət alıbdir... Bütün bunlar muxtar respublikanın iqtisadi və sənaye potensialını gücləndirir. Bir sözlə, hər bir Naxçıvan sakini əldə edilmiş bu uğurlarla fəxr edə bilər. Mən bütün naxçıvanlıları bu böyük uğurlar münasibətilə təbrik etmək istəyirəm. Naxçıvan rəhbərliyinə və Naxçıvanın rəhbəri Vasif Talıbova öz minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm” [5, 2009, 5 avqust].

Müstəqillik illəri sosial-iqtisadi inkişaf baxımından Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixində mühüm mərhələ təşkil edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında, onun sosial-iqtisadi həyatında çox ciddi uğurlar əldə edilmişdir. Ümumi daxili məhsul, dövlət büdcəsi artmışdır. Ümumi daxili məhsul 1994-cü ildəki 37287,7 min manatdan 2009-cu ildə 973649,3 min manata yüksəlmişdir. Muxtar respublikada ilk dəfə olaraq 2009-cu ildə ümumi daxili məhsulun həcmi 1 milyard ABŞ dolları səviyyəsini ötmüşdür. 2013-cü ildə isə ümumi daxili məhsulun həcmi 2 milyard 337 milyon manatdan çox olmuşdur [5, 2014, 6 fevral]. Muxtar respublikanın ümumi daxili məhsulunda özəl bölmənin xüsusi çəkisi 87 faiz təşkil etmişdir.

Uğurların əldə olunmasında qəbul edilmiş 2009-2013-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı, 2008-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin etibarlı ərzaq məhsulları ilə təminatına dair və

2012-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında meyvəçiliyin və tərəvəzçiliyin inkişafı üzrə dövlət proqramlarının düzgün həyata keçirilməsinin də böyük payı var. Həmin proqramların icrası muxtar respublikada yerli istehsalın həcmnin artmasına, əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatına geniş imkanlar yaratmışdır. Nəticədə bu gün muxtar respublikada 115 növdə, 459 çeşiddə ərzaq, 231 növdə, 529 çeşiddə qeyri ərzaq məhsullarının istehsalı üçün bütün imkanlar yaranıb və 2013-cü ildə 106-sı ərzaq və 226-sı qeyri-ərzaq olmaqla 332 növdə məhsula olan tələbat tamamilə yerli istehsal hesabına ödənilmişdir.

2013-cü ildə ÜDM istehsalı 2003-cü ildəki göstəricini müqayisəli qiymətlərlə 8 dəfədən çox üstələmişdir. Ötən il hər bir nəfərə düşən ümumi daxili məhsulun həcmi 2003-cü ilə nisbətən 7 dəfə artaraq 5423 manat olmuşdur [5, 2014, 9 aprel].

2003-cü illə müqayisədə 2013-cü ildə sənaye məhsulunun həcmi 49 dəfə artmışdır. 2003-cü ilin sonuna muxtar respublikada 66 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərirdisə, 2013-cü ildə bu göstərici 7 dəfə artaraq 438-ə çatmışdır [5, 2014, 9 aprel].

Naxçıvanın artıq 100 milyon dollar səviyyəsində ixrac potensialı yaranmışdır ki, bu da blokada şəraitində olan bir məkan üçün çox böyük göstəricidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında, onun mərkəzindən tutmuş ən ucqar dağ kəndlərində tikinti-quruculuq və abadlıq işləri çox sürətlə aparılır. 2003-cü ildə 300-ə qədər yeni sosial obyektlər istifadəyə verilmiş və ya əsaslı bərpa edilmişdir. 2006-cı ildə 29 istehsal müəssisəsi fəaliyyətə başlamış, 757 obyektə tikinti, əsaslı təmir, yenidənqurma, bərpa və təmir işləri görülmüşdür. 2007-ci ildə belə obyektlərin sayı 793-ə, 2008-ci ildə isə 854-ə çatmışdır. Son on ildə 104 kənd və qəsəbə mərkəzi tikilərək istifadəyə verilmişdir. 725 km uzunluğunda avtomobil yolları salınmış, 16 körpü tikilmişdir.

2005-ci ildə Naxçıvana təbii qazın nəqli bərpa edilmişdir. Bu gün muxtar respublikanın elə bir yaşayış məntəqəsi yoxdur ki, ora təbii qazla təmin edilməsin. Əgər Sovetlər Birliyi dövründə muxtar respublika üzrə cəmi 33 min abonentə təbii qaz verilirdisə, indi artıq 81 mindən çox abonent təbii qazla təmin olunur. Əgər 2003-cü ilə qədər muxtar respublikada 1 su elektrik stansiyası var-dısa, indi 5 yeni elektrik stansiyası yaradılmışdır. Ən önəmlisi ondan ibarətdir ki, Naxçıvanın daxili təminatı 100 faiz bərpa olunan enerji növləri hesabına ödənilir [5, 2014, 20 aprel].

Müstəqillik illərində muxtar respublikanın mədəni inkişafında təhsilin, elmin, səhiyyənin, mədəniyyətin inkişafı çox yüksək səviyyəyə çatmış, hər bir sahədə çox böyük uğurlar qazanılmışdır. Bu illərdə bu cür inkişafa, yüksəlişə, yeniləşməyə nail olmaq çox çətindir. Lakin bu uğurlar faktdır, bunlar Naxçıvanın keçdiyi misilsiz inkişaf yoludur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının hərtərəfli və sürətli inkişafında təhsilin xüsusi yeri vardır. Müstəqillik illərində diyarı irəli aparmaq, modernləşdirmək

üçün məqsədyönlü, irimiqyaslı, ardıcıl təhsil siyasəti aparılmışdır. İlk növbədə təhsil müəssisələri üçün yeni binalar tikilmiş, təmir olunmuş və maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmişdir. Müstəqilliyin ilk on ili ərzində muxtar respublikada 40 yeni orta ümumtəhsil məktəbi tikilmiş, 19 məktəb binası isə əsaslı şəkildə yenidən qurulmuşdur [27, s. 76-77]. 2000-2005-ci illərdə isə tikilən məktəblərin sayı 59, şagird yerlərinin sayı 17770 nəfər olmuşdur [14, s. 19]. Ümumiyyətlə, qeyd olunan dövrdə ümumtəhsil məktəblərinin, məktəbəqədər və məktəbdənkənar müəssisələrin tikintisinə diqqət artırılmış, 56926 şagird yerlik 142 orta məktəb binası, 17 uşaq bağçası, 17 məktəbdənkənar müəssisə, 20 uşaq musiqi məktəbi tikilərək və ya yenidən qurularaq gənc nəslin istifadəsinə verilmişdir [5, 2014, 9 aprel]. Ümumtəhsil məktəblərinə 3409 kompyuter, 551 ədəd elektron lövhə verilmişdir. Təhsildə keyfiyyət dəyişikliyi ilbəl artır. 2004-cü ildə tələbə adı qazananların 64 nəfəri 500-700 intervalında yüksək nəticə göstərmişdirsə, 2013-cü ildə bu 355 nəfərə çatmışdır.

Muxtar respublikada 232 ümumtəhsil məktəbi, liseylər, gimnaziya, kolleclər, institut və universitetlər fəaliyyət göstərir. 2003-cü ildən müstəqil ali təhsil müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərən Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda 5 ixtisas üzrə 750 nəfər, 1999-cu ildən müstəqillik statusu almış Naxçıvan Özəl Universitetində 12 ixtisas üzrə bakalavr, 3 ixtisas üzrə magistr olmaqla 900 nəfər, 1967-ci ildən filial, 1972-ci ildən müstəqil pedaqoji institut, 1991-ci ildən universitetə çevrilən Naxçıvan Dövlət Universitetində 12 fakültədə 46 ixtisas üzrə 4500 nəfərə qədər bakalavr və magistrlər təhsil alır.

2002-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsi və onun 6 elmi-tədqiqat institutu yaradılmışdır. Naxçıvan bölməsi binalarla təmin edilmiş, maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, struktur sahələri yaradılmışdır. Bölmənin tərkibində 4 Seysmoloji mərkəz, Nəbatat bağı, Doktorantura şöbəsi, Dissertasiya şurası, Arxeologiya və Etnoqrafiya muzeyi, Elektron kitabxana fəaliyyət göstərir.

Ümumiyyətlə, muxtar respublikada 2 dövlət, 1 özəl ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Hazırda ali təhsil müəssisələrində 66 ixtisas üzrə 5938 tələbə təhsil alır ki, onların təlim-tərbiyəsi ilə 488 professor-müəllim heyəti məşğul olur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali və orta ixtisas məktəblərində 534 professor-müəllim heyəti, o cümlədən 2 akademik, 5 müxbir üzv, 32 elmlər doktoru, professor, 216 fəlsəfə doktoru, dosent fəaliyyət göstərir [8, s. 166].

Müstəqillik illərində Naxçıvanın elmi həyatında da çox ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci il tarixli sərəncamı ilə yaradılan AMEA Naxçıvan Bölməsi bu sahənin inkişafına çox böyük təsir göstərmişdir. Elmin inkişafı bilavasitə elmi kadrların səviyyəsindən, elmi fəaliyyətindən asılıdır. AMEA Naxçıvan Bölməsində və Naxçıvan Dövlət Universitetində doktorantura və dissertantura yolu ilə elmi kadrların hazırlanmasına diqqət yetirilmişdir. Hər iki müəssisədə Dissertasiya Şuraları fəaliyyət göstərir ki, bu şuralarda fəlsəfə və elmlər doktoru dissertasiyaları müdafiə olunur. Müdafiə edənlər arasında Bakının və Gəncənin elm və tədris müəssisələri-

nin əməkdaşları, Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikasının tədqiqatçıları ilə yanaşı, muxtar respublikada fəaliyyət göstərən gənc araşdırıcılar olmuşdur. Ümumiyyətlə, müstəqillik illərində 31 nəfər elmlər doktoru, 158 nəfər fəlsəfə doktoru dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri dünyanın müxtəlif ölkələrinin nüfuzlu jurnallarında, ölkəmizin və muxtar respublikamızın elmi jurnallarında dərc edilib. Təkcə 1995-2010-cu illərdə muxtar respublika alimlərinin 128 monoqrafiyası, 450-yə yaxın kitabı, 280-dən çox dərslik, dərs və tədris vəsaiti, 8200-ə yaxın elmi məqaləsi nəşr edilmişdir [16, s. 168-169]. 2013-cü ildə AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi işçilərinin 23 monoqrafiyası, 6 kitabı, 2 metodik vəsaiti və 508 elmi məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Əsərlərdən 3 monoqrafiya, 1 kitab, 130 məqalə xarici ölkələrin jurnallarında çap olunmuşdur [4, s. 105]. Muxtar Respublikada Naxçıvan MR Ali Məclisinin təsis etdiyi "Naxçıvan" jurnalı, AMEA Naxçıvan Bölməsinin "Xəbərlər"-i, "Axtarışlar"-ı, Naxçıvan Dövlət Universiteti-nin "Elmi əsərlər"-i və Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun "Xəbərlər" jurnalları nəşr edilir və onlar Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qəbul etdiyi dövrü nəşrlər sırasına daxil edilmişdir.

Ali Məclis sədrinin bilavasitə dəstəyi, qayğısı və himayəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixinin, abidələrinin, folklorunun, ədəbi-mədəni mühitinin, biomüxtəlifliyinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat işləri aparılmış, bir sıra ümumiləşdirici əsərlər, kitab və monoqrafiyalar çap edilmişdir. Belə əsərlərə aid "Naxçıvan ensiklopediyası"-nı (2 cildə), "Naxçıvan abidələri" ensiklopediyasını (ingilis və Azərbaycan dillərində), "Naxçıvan: tarixi və abidələri"-ni (ingilis və Azərbaycan dillərində), "Naxçıvanın tarixi atlası"-nı, "Naxçıvan tarixi"-ni (üç cildə, 1-ci cild), "Naxçıvan folklor antologiyası"-nı (üç cildə), "Naxçıvan teatrının salnaməsi"-ni (1883-2008-ci illər), "Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı"-nı (I və II cildlər), "Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii sərvətləri: hazırkı vəziyyəti və perspektivləri" və b. göstərə bilərik.

Bəhs olunan dövrdə muxtar respublikada müxtəlif problemlərə həsr olunmuş onlarla beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans və simpoziumlar keçirilmiş və onların materialları toplu halında çap edilmişdir: "Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" (1996), "Deportasiya və Naxçıvan" (1998), "Naxçıvan muxtar respublikasının təbii sərvətləri və onlardan istifadə edilməsi" (2001), "Naxçıvanın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi" (2004), "Azərbaycanda elmin inkişafı və regional problemlər" (2005), "Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri" (2006), "Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik" (2007), "Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər" (2008), "Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan" (2009), "Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi" (2011), "Naxçıvan: ilkin şəhər və Duzdağ" (2012) və b.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi sədrinin 2005-ci il 6 dekabr tarixli “Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” sərəncama uyğun olaraq 1200 tarix və mədəniyyət abidəsi qeydə alınmış və pasportlaşdırılmışdır. 40-dan artıq tarixi abidə bərpa və restavrasiya olunmuşdur. Bu günlərdə “Naxçıvanqala tarix-memarlıq muzey kompleksi”ndə təmir və yenidənqurma işləri başa çatdırılmış, Əlinəcəqalada təmir işlərinə başlanılmışdır.

Müstəqillik illərində respublikada bütün sahələr öz dinamik yüksəlişi ilə diqqəti cəlb edir. Belə sahələrdən biri də səhiyyədir. Səhiyyə sisteminin yenidən qurulmasını, əhalinin sağlamlığının daha yaxşı təşkilini, bu sahədə yeni texnologiyaların tətbiqini və kadr potensialının hazırlanmasını özündə əks etdirən dövlət proqramları muxtar respublikada uğurla həyata keçirilir. 1996-cı ildən başlayaraq muxtar respublikanın sosial-iqtisadi həyatında baş verən müsbət irəliləyişlər səhiyyə sisteminin fəaliyyətinə də təsir göstərmiş və əhaliyə göstərilən tibbi xidməti yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu illərdə muxtar respublikada Diaqnostika-Müalicə Mərkəzi, Doğum Mərkəzi, 2 bərpa mərkəzi, 1147 çarpayılıq 21 xəstəxana, növbədə 2234 xəstə qəbul edə bilən 60 ambulatoriya-poliklinika müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, həkimlərin sayı 5,8 faiz, müalicə müəssisələrinin sayı 1,3 faiz çoxalmışdır [20, s. 11].

Muxtar respublikada mədəni-maarif müəssisələrinin geniş şəbəkəsi yaradılmışdır. 1995-2010-cu illərdə 272 mədəniyyət obyektı tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuşdur [26, s. 158]. Muzeylərin sayı 22-ə çatdırılmışdır. 234 kütləvi kitabxana vardır ki, burada 2 813 400 kitab fondu mövcuddur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında 3 peşəkar teatr, Naxçıvan, Ordubad və Şərur Xalq teatrları, H.Cavid adına poeziya teatri, Dövlət filarmoniyası, Uşaq dövlət filarmoniyası, Aşıqlar birliyi fəaliyyət göstərir. Klub müəssisələrinin sayı 226-a çatmışdır. 2009-cu ildə inşa olunmuş kənd mərkəzlərində 11 kitabxana, 11 mədəniyyət evi və klub əhalinin istifadəsinə verilmişdir. Mədəniyyət və istirahət parklarının sayı 2,8 dəfə artmışdır. İdman qurğularının sayı 4,2 faiz artaraq 988-ə çatmış, 1 Olimpiya İdman Kompleksi, 1 Olimpiya idman korpusu, 2 üzgüçülük mərkəzi, 1 stadion, 7 şahmat məktəbi tikilib istifadəyə verilmişdir [20, s. 11].

Beləliklə, aydın olur ki, müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında çox böyük dəyişikliklər baş vermiş, əhalinin yaşayış səviyyəsi yaxşılaşmış, muxtar respublika müasir və inkişaf etmiş bir diyara çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 360 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. VII c., Bakı: Elm, 2008, 608 s.

3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Yeni redaksiyada. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
4. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin 2013-cü il elmi və elmi-təşkilati fəaliyyəti haqqında hesabat. Naxçıvan: Tusi, 2013, 126 s.
5. "Azərbaycan" qəzeti.
6. Cəfərov H., Mustafayev A. Milli müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizə tarixinin Naxçıvan səhifələri (XX yüzilliyin 80-90-cı illəri). Bakı: Elm və təhsil, 2012, 172 s.
7. "Dövrən" qəzeti.
8. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2011-ci illər). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2011, 272 s.
9. Heydər Əliyev: 2 cildə. I c., Bakı: Turxan NPB, 2013, 500 s.
10. Heydər Əliyev: 2 cildə. II c., Bakı: Turxan NPB, 2013, 704 s.
11. "Həyat" qəzeti.
12. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, 475 s.
13. "Xalq" qəzeti.
14. 2000-2005-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi inkişaf. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2006, 70 s.
15. 2000-2005-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-iqtisadi inkişaf. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2006, 70 s.
16. Qayıdış (1990-1993). Təkmilləşmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
17. Qətiyyətin təntənəsi: Sənədli xronika. Bakı: Səhər, 1995, 848 s.
18. Qədim Naxçıvanda bayram – 75. Bakı: Azərbaycan, 1999, 288 s.
19. Məmmədov M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1988-2005-ci illər). Bakı: Şirvan nəşr, 2005, 208 s.
20. Naxçıvan. 2003-2013: Hədəflər, inkişaf, nəticələr. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2014, 199 s.
21. Naxçıvan Muxtar Respublikası 1991-2001-ci illər ərzində. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2001, 92 s.
22. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 80: Tarixi-statistik məcmuə / Məcmuənin ümumi rəhbəri V. Talıbov. Bakı: Səda, 2004, 212 s.
23. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 75 // Bakı Universiteti xəbərlərinin xüsusi buraxılışı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, № 3, 252 s.
24. Naxçıvanda seçkilərin tarixi (1937-2002): Ensiklopedik toplusu. Bakı: Qanun, 2003, 562 s.
25. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Elm, 2001, 220 s.
26. "Naxçıvan" qəzeti.
27. Sultanov O. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı: Maarif, 1995, 232 s.

28. "Səs" qəzeti.
29. "Şərq qapısı" qəzeti.

Исмаил Гаджиев

НАХЧЫВАНСКАЯ АВТОНОМНАЯ РЕСПУБЛИКА: ОТ РАЗВИТИЯ ДО ВОЗРОЖДЕНИЯ

В статье говорится об общественно-политической жизни, социально-экономическом и культурном росте Нахчыванской Автономной Республики в годы независимости. Исследуются события, происходившие в Нахчыване в конце 80-х и начале 90-х годов XX века, возвращение общенационального лидера Гейдара Алиева в Нахчыван, избрание его председателем Верховного Меджлиса Автономной Республики, проводимые им меры. Вывод таков, что деятельность общенационального лидера в направлении выхода Нахчывана из блокады, взаимоотношения с соседними странами в свое время спасли Нахчыван. В годы независимости Нахчыванская Автономная Республика достигла больших успехов в социально-экономическом и культурном развитии, и это развитие зачастую характеризуют как «Нахчыванское чудо».

Ключевые слова: *независимость, Гейдар Алиев, общественно-политическая жизнь, приграничное движение, выборы, социально-экономическое развитие, сессия, Конституция, единство.*

Ismayil Hajiyev

NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC: FROM DEVELOPMENT TO RENAISSANCE

The socio-political life, the socio-economical and cultural development of the Nakhchivan Autonomous Republic during the independence years are dealt with in the paper. The events taking place in Nakhchivan at the end of the 80s and beginning of the 90s of the XX century, the great leader Heydar Aliyev's arrival to Nakhchivan, his election as a chairman of the Autonomous Republic's Ali Majlis (Supreme Soviet) and the activities carried out by him are researched. The conclusion is the follows: the national leader's activity in the line of Nakhchivan's reversal of blockade, relations with the neighbor countries have saved Nakhchivan. The Nakhchivan Autonomous Republic has gained great successes in the field of socio-economical and cultural development during the independence years, and this development is often characterized as "Nakhchivan miracle".

Key words: *independence, Heydar Aliyev, socio-political life, border movement, elections, socio-economical development, session, Constitution, solidarity.*

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

MUXTARIYYƏT DÖVRÜNDƏ NAXÇIVANDA EPİQRAFİK TƏDQIQATLAR

Məqalədə muxtariyyət dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan epigrafiq tədqiqatlardan bəhs olunur. Qeyd edilir ki, XIX yüzilliyin 30-cu illərində Naxçıvanda başlanan epigrafiq tədqiqatlar XX yüzillikdə, muxtariyyət dövründə nisbətən genişlənmiş, müstəqillik illərində geniş vüsət almışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, muxtariyyət, epigrafiqa, Zəngəzur.*

Naxçıvan bölgəsi qədim və orta əsrlər dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələri ilə çox zəngindir. Bu nümunələr içərisində epigrafiq abidələr özünəməxsus yer tutur. VII yüzilliyin ortalarında ərəblərin gəlişi ilə əhali islamlaşdırıldıqdan sonra, bütün xilafət ərazisində olduğu kimi, Azərbaycanda da ərəb əlifbası əsas yazı vasitəsinə, ərəb dili isə elm, təhsil dilinə çevrildi. Bundan sonra bütün dövlət sənədləri, elmi əsərlər, yazışmalar ərəb əlifbası ilə, əsasən ərəb dilində yazılmağa başladı. Bu hal epigrafiq abidələrdə – bərk material (daş, metal, taxta, saxsı və s.) üzərində həkk edilən kitabələrdən də yan keçməmiş, kitabələr ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri ilə (kufi, süls, nəsx, nəstəliq və s.) əsasən ərəb, bəzən isə fars, müəyyən hallarda qarışıq ərəb-fars dillərində, aparılan son tədqiqatların təsdiq etdiyi kimi nadir hallarda olsa da, Azərbaycan türk dilində həkk edilmişdir.

Naxçıvan bölgəsində bu qrup kitabələrə əsasən müxtəlif növ tikililərin (türbələr, xanəqahlar, məscidlər, mədrəsələr və s.) və qəbirüstü xatirə abidələrinin (başdaşılar, sənduqələr, daş qoç və qoyun fiqurları) üzərində rast gəlinir. İndiyədək bu kitabələrin müəyyən bir hissəsi qalsa da, şübhəsiz ki, əsasən açıq havada olduqlarından onların böyük bir hissəsi zaman keçdikcə təbii qüvvələrin (yağış, qar, isti, soyuq, külək) və s. amillərin təsirindən aşınmış, sıradan çıxmış, məhv olmuş və yaxud da torpağın altında qalaraq itib batmışdır. Ona görə də nəinki bu kitabələrin, hətta orta əsr müəlliflərinin haqqında maraqlı məlumatlar verdiyi möhtəşəm memarlıq abidələrinin çoxu zamanəmizədək gəlib çatmamışdır.

İndiki Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mövcud olan epigrafiq abidələr XIX yüzilliyin 30-cu illərindən etibarən əraziyə gələn dövlət məmurlarının, tədqiqatçıların və səyyahların diqqətini cəlb etmiş, onlar öz əsərlərində həmin abidələr haqqında bu və ya digər dərəcədə məlumat vermişlər. Bu sıradan V.Qriqoryevin (16, s. 194), Xristian fon Martin Frenin (23), rus şərqşünası və diplomatı N.V.Xanikovun (15; 25; 26), alman alimi Martin Hartmanın (24) tədqiqatlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

1918-ci il mayın 29-da AXC rəhbərləri İrəvan şəhərini erməni daşnaklarına güzəşt etdikdən sonra tarixi Azərbaycan torpaqlarında 9,8 min kvadrat kilometr sahəni tutan Ermənistan dövləti yaradıldı. 23 noyabr 1919-cu ildə, Ermənistanla müqavilə bağlandıqdan sonra Ermənistana inanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz qoşunlarını Zəngəzurdan çıxardı. Bundan istifadə edən Ermənistan nəinki müqavilənin tələblərinə uyğun olaraq öz qoşunlarını Zəngəzurdan çıxardı, əksinə, Dronun quldur dəstələri həmin ərazilərə daxil oldu və Zəngəzuru zəbt edərək orada möhkəmləndi. Bununla da Naxçıvanın Azərbaycandan ayrı düşməsinin əsası qoyuldu. Bunun ardınca 1920-ci il aprelin 28-də, Azərbaycan, noyabrın 29-da Ermənistan sovetləşdikdən sonra sovet rəhbərləri Zəngəzuru Ermənistana verdilər. Ermənistan SSR XKS-nin 20 iyul 1921-ci il tarixli qərarı ilə bu tarixi Azərbaycan torpağı hesabına Ermənistanın tərkibində 9-cu qəza – Zəngəzur qəzası yaradıldı. Bununla da Naxçıvan bölgəsi ərazi cəhətdən süni surətdə Azərbaycandan ayrı salındı. Beləliklə, əslində həmin vaxtdan Naxçıvanın blokada salınmasının əsası qoyuldu. Ona görə də həddindən artıq çətin və mürəkkəb bir şəraitdə, çox böyük təzyiqlərə baxmayaraq yeganə düzgün yol seçildi, əhalinin ciddi təkidi, Behbud ağa Şahtaxtinski kimi görkəmli şəxsiyyətlərin inadlı mübarizəsi sayəsində 9 fevral 1924-cü ildə Naxçıvanın muxtariyyəti əldə olundu və Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaradıldı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən “tarixi nailiyyət” kimi səciyyələndirilən və artıq 90 illiyini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 14 yanvar 2014-cü ildə imzalanmış sərəncama uyğun olaraq dövlət səviyyəsində qeyd etdiyimiz muxtariyyət dövründə Naxçıvanda keçən müddət ərzində böyük irəliləyişlər olmuş, digər sahələrdə olduğu kimi, elmi tədqiqatlar, o cümlədən epigrafiq araşdırmalar sahəsində də bir sıra uğurlar qazanılmışdır.

Bu sahədə ilk addımlar sovet hakimiyyətinin ilk illərində atıldı. Belə ki, elmi-tədqiqat işlərini sistemli şəkildə aparmaq üçün 1923-cü ildə “Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi”, həmin il noyabrın 2-də “Azərbaycanı Tədqiq və Təتب-bö Cəmiyyəti” yaradıldı. Naxçıvan bölgəsində maddi-mədəniyyət nümunələrinin ardıcıl və sistemli tədqiqinə nail olmaq üçün 21 may 1925-ci ildə adı çəkilən cəmiyyətin Naxçıvan şöbəsi təsis edildi. Bu təşkilatlar Naxçıvan bölgəsindəki tarixi-mədəniyyət abidələrinin, o cümlədən epigrafiq abidələrin öyrənilməsi sahəsində bir sıra işlər həyata keçirdilər.

“Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”nin üzvlərindən, cəmiyyətin elmi katibi V.M.Sisoyev və İ.Əzimbəyov maddi-mədəniyyət abidələrini qeydə almaq və öyrənmək üçün 1926-cı ildə Naxçıvana ezam olundular. Müsəlman epiqrafikası üzrə mütəxəssis İ.Əzimbəyovun bu heyətə daxil edilməsi göstərir ki, həmin vaxt ərazidəki epiqrafik abidələrin tədqiqi də ekspedisiya üzvlərinin qarşısında əsas vəzifə kimi qoyulmuşdu. Təsadüfi deyildir ki, İ.Əzimbəyov Naxçıvan Muxtar Respublikasına gələrkən Tiflisdə və İrəvanda da bir sıra müsəlman kitabəsini tədqiq etmiş, bu sahədə tədqiqatlarını Naxçıvan bölgəsində də davam etdirmiş, tədqiqatlarının nəticələri ilə əlaqədar xüsusi məqalə yazmışdır (13). Həmçinin, o, bölgəni gəzərkən qeydə aldığı kitabələrin bir hissəsinin mətnini oxumuş və tərcümə edərək rus dilinə çevirmişdir. Bütün bunlar V.M.Sisoyevin Naxçıvana ezamiyyətinin elmi hesabatına daxil edilmişdir (21; 22). V.M.Sisoyev isə öz növbəsində İ.Əzimbəyovun bu sahədə xidmətlərini qeyd etmiş və hesabatında nəşr etdirdiyi kitabələrin rus dilinə tərcüməsinin İ.Əzimbəyova məxsus olduğunu vurğulamışdır (22, s. 140). İ.Əzimbəyovun həmin vaxt tədqiq etdiyi kitabələrin bir qismi aradan keçən 90 il müddətində sıradan çıxmış, it-bat olmuşdur. Ona görə də həmin kitabələr haqqında o məlumatı biz İ.Əzimbəyovun məlum məqaləsindən və V.Sisoyevin hesabatından alırıq.

Keçən yüzilliyin ortalarında Nizami dövrü memarlıq abidələrinin (bu zaman təkcə Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrün abidələri deyil, ümumiyyətlə XII-XIX əsr abidələrinin hamısı tədqiq edilirdi) öyrənilməsi ilə əlaqədar Naxçıvana ezam olunmuş heyətin tərkibinə daxil olan epiqraf-alim, t.e.n. Ə.Ələsgərzadənin də bu kitabələrin öyrənilməsində müəyyən rolu olmuşdur. Ə.Ələsgərzadə həmin vaxt Naxçıvan şəhərində Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani əməyinin məhsulu olan Yusif Küseyir oğlu, Möminə xatın, Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndindəki memarlıq kompleksi və Culfa bölgəsinin Xanəgah kəndindəki Xanəgah kompleksinin kitabələrini tədqiq edərək rus dilində nəşr etdirmişdir (14). Qeyd etmək lazımdır ki, adı çəkilən abidələr üzərindəki kitabələrin ən mükəmməl oxunuşu Ə.Ələsgərzadəyə məxsusdur.

T.e.n. Sima Kərimzadə də Naxçıvandakı bəzi memarlıq abidələrinin kitabələrini öyrənmiş, namizədlik dissertasiyasının yazılmasında bu kitabələrin məlumatlarından istifadə etmişdir (17). Alim sonralar yazdığı məqalələrdə də Naxçıvanın bəzi epiqrafik abidələrindən, o cümlədən Möminə xatın və Qarabağlar türbələrinin, Əlincəçay xanəgahının kitabələrindən bəhs etmişdir. Bu məqalələrdə onun Möminə xatın və Qarabağlar türbəsində tədqiq etdiyi, özünə qədər tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyən bir sıra kitabələr haqqında verdiyi məlumatlar diqqəti xüsusilə cəlb edir (1; 2).

Naxçıvan bölgəsindəki epiqrafik abidələrinin öyrənilməsində AMEA-nın müxbir üzvü M.Nemətin də xidmətləri olmuşdur. Keçən yüzilliyin 50-ci illərinin sonlarında Naxçıvana elmi ezamiyyətə gələn alim Naxçıvan şəhərindəki Cəfəriyyə, Ordubad şəhər və Ordubad rayonundakı Vənənd kənd Came məscidlərinin kitabələrini, Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbiristanlığında bir

neçə məzar kitabəsini tədqiq etmiş, tədqiqatlarının nəticələrini 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi kitabına daxil etmişdir (3). Həmçinin, alim həmin vaxt tədqiq etdiyi məzar kitabələrini 1981-ci ildə rus dilində nəşr etdirdiyi “Мемориальные памятники Азербайджана” kitabına da daxil etmişdir (18).

XX yüzilliyin 80-ci illərinin ikinci yarısında Naxçıvana yenidən epigrafiq səfər edən alim bölgədə bir neçə yeni kitabələr qeydə almış, onlar haqqında “Əsrlərin daş yaddaşı” və “Azərbaycanda pirlər” kitabında bəhs etmişdir (4; 5). Alim Naxçıvanda apardığı epigrafiq tədqiqatlarının nəticələrini ümumiləşdirərək 2001-ci ildə ayrıca kitab şəklində, “Azərbaycan epigrafiq abidələri korpusu”nun III cildində nəşr etdirmişdir. Yaxşı haldır ki, M.Nemət tarixin müxtəlif dövrlərində Naxçıvan inzibati ərazi bölgüsünə daxil olmuş və taleyi Naxçıvanla sıx bağlı olan, ancaq sovet hakimiyyəti illərində indiki Ermənistan Respublikasına ərməğan edilən ərazilərdə (İrəvan, Zəngəzur, Mehri və s.) vaxtilə apardığı tədqiqatlar zamanı öyrəndiyi kitabələri, hətta onların çoxunun foto-şəklini də bu kitaba əlavə etmişdir. Ümumiyyətlə, kitabda keçən yüzilliyin 60-cı illərində indiki Ermənistan ərazisində tədqiq etdiyi 34 ədəd kitabə də daxil olmaqla cəmi 344 kitabədən bəhs olunur (19). Vaxtilə ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilərək elmi dövriyyəyə buraxılan və alimin özü tərəfindən qeydə alınmış yeni kitabələrin hamısının mətni və rus dilinə tərcüməsi kitaba daxil edilmişdir.

Alimin sovet hakimiyyəti dövründə, keçən yüzilliyin 60-cı illərində indiki Ermənistan ərazisində apardığı tədqiqatlar çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki 1970-1980-ci illərdə həmin abidələr məhv edilməyə başlamış, 1988-ci ildə ortaya atılan Dağlıq Qarabağ məsələsindən sonra bu iş vandalcasına başa çatdırılmışdır. Hazırda Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqına aid bir ədəd də olsun epigrafiq sənəd – kitabə qalmamışdır. Ona görə də M.Nemətin təxminən 50 il bundan əvvəl Ermənistanın müxtəlif yerlərində qeydə alaraq tədqiq etdiyi və onlar haqqında nəşr etdirdiyi kitab və məqalələr, o cümlədən “Azərbaycan epigrafiq abidələri korpusu”nun III cildi həmin abidələr haqqında məlumat verən yeganə mənbələr kimi diqqəti cəlb edir.

Naxçıvanın müsəlman epigrafiyası abidələrinin öyrənilməsi ilə sistemli şəkildə olmasa da, müxtəlif vaxtlarda bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən filoloqlar, etnoqraflar, jurnalistlər və başqaları qismən məşğul olmuş, məqalələr nəşr etdirmiş, onlar haqqında məlumatlar vermişlər.

Naxçıvan ərazisindəki müsəlman epigrafiyası abidələri keçən yüzilliyin 70-ci illərinin sonlarından başlayaraq tərəfimizdən sistemli şəkildə öyrənilməyə başlamışdır. Həmin vaxtdan başlayaraq bölgədə çoxlu epigrafiq abidə qeydə alınmış, mətnləri oxunaraq Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, ilk dəfə olaraq bu abidələr Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi dissertasiya səviyyəsində öyrənilmişdir. Bir neçəsi elmə məlum abidə olmaqla 100 ədəd kitabə (90-dan artığı yeni qeydə alınmışdır) əsasında 1987-ci ildə “Naxçıvan MSSR-in ərəb-fars dilli kitabələri tarix-mədəniyyət abidələri kimi (XVI-XIX əsrlər)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazılmış və müdafiə edilmişdir (20). Tədqiqat işinin ya-

zılmasında istifadə olunan kitabələrin hamısının mətni, rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə dissertasiyaya həm də onların orijinal və estamplarının foto-şəkilləri də daxil edilmişdir.

Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar XX yüzilliyin sonlarından ölkəni bürüyən böhran elmdən də yan keçməmiş, bütün respublikada olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da elmi-tədqiqat işləri, demək olar ki, dayanmışdı. Ancaq Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən və xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən ölkədə sabitlik bərqərar edildikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi elmdə də sürətli inkişaf başlandı. Bu dövrdə, xüsusilə 1996-cı ildən sonra Naxçıvanda başlanmış yüksək və genişmiqyaslı tərəqqi elmi tədqiqatların inkişafına da münbit zəmin yaratmış, müxtəlif istiqamətlərdə elmi tədqiqatlar genişlənmişdir. Naxçıvan şəhərində 1906-cı ildə Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun Sərəncamı ilə keçirilən “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumu bölgədə elmi-tədqiqat işlərinin inkişafında dönüş mərhələsinin başlanğıcı oldu. Bu zamandan başlayaraq yüksək dövlət qaygısı sayəsində muxtar respublikada tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunması, öyrənilməsi, nəşri, təbliği və s. istiqamətində böyük işlər görüldü.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 7 avqust 2002-ci ildə imzaladığı sərəncamla yaradılan AMEA Naxçıvan Bölməsi, xüsusi ilə onun əsas struktur bölmələrindən biri olan Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu tarix elminin müxtəlif sahələri üzrə aparılan tədqiqatların canlanmasında, sistemli şəkllə salınmasında və səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynadı. Bu cəhətdən bölgənin epigrafiya abidələrinin qeydə alınması, tədqiqi, nəşri və s. sahəsində aparılan tədqiqatların inkişafını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Yaranmış imkanlardan istifadə edərək qeyd olunan istiqamətdə tədqiqatlar yenidən başlanmış, genişləndirilmiş, əldə olunan nəticələr əsasında Ordubad şəhərinin və Culfa bölgəsinin epigrafiya abidələrinə aid kitablar (7; 8), ali məktəblər üçün seçmə fənn proqramı (6), metodik vəsait (11), çoxlu sayda məqalələr nəşr etdirilmişdir. Öyrənilən kitabələrin məlumatları əsas baza olmaqla 2004-cü ildə “Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmiş, dissertasiyanın materialları monoqrafiya şəklində nəşr olunmuşdur (9).

Son illərdə, xüsusi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 06 dekabr 2005-ci ildə imzaladığı “Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” sərəncamdan irəli gələn vəzifələri yerinə yetirmək məqsədi ilə bölgənin yaşayış məskənlərinə təşkil olunan səfərlər zamanı digər maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı çoxlu sayda yeni epigrafiya abidələr də qeydə alınmışdır. Məhz əvvəllər və həmin səfərlər zamanı toplanılan epigrafiya materialların əsasında 2009-cu ildə “Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafiyası abidələri” adlı monoqrafiya nəşr olunmuşdur. Monoqrafiyada 176 ədəd müsəlman kitabəsindən bəhs olunmuş, onların hamısının mətnlərinin Azərbaycan dilinə tər-

cüməsi, əksəriyyətinin foto-şəkilləri və qrafik təsvirləri kitaba daxil edilmişdir (10). Tədqiq olunan epigrafik abidələr baza olmaqla 2013-cü ildə “Naxçıvanda sufiliklə bağlı mərkəzlər” monoqrafiyası çap edilmişdir (12).

Monoqrafiyada epigrafik faktların əsasında sübut edilmişdir ki, Naxçıvan bölgəsi orta əsrlər zamanı müxtəlif sufi cəmiyyətlərinə, o cümlədən Səfəviyyə, Qələndəriyyə, Bəktəşiyyə, Hürufiyyə və digər təriqətlərə mənsub dərvişlərin fəaliyyət göstərdiyi yerlərdən biri olmuşdur. Burada həmin təriqətlərə mənsub olan şeyxlər xanəqahlarını yaratmış və öz ideyalarını yaymışlar.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan bölgəsi ərazisində zamanəmizədək qalan müsəlman epigrafikası abidələri haqqında bir neçə monoqrafiya, 120-dən artıq məqalə nəşr etdirilmiş, bu abidələr haqqında bir sıra beynəlxalq və respublika miqyaslı konfrans və simpoziumlarda məruzələr edilmişdir.

Hazırda indiyədək 600-dən artıq kitabə qeydə alınaraq tədqiq olunmuş, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki müsəlman epigrafikası abidələrinin qeydə alınması və öyrənilməsi istiqamətində tədqiqatlar davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimzadə S. Möminə xatın türbəsinin öyrənilməmiş kitabələri // Azərbaycan SSR EA Məruzələri, 1967, c. 23, № 8, s. 83-88.
2. Kərimzadə S. Qarabağlar türbəsinin kitabələri haqqında mülahizələr // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1969, № 2, s. 69-78.
3. Nemətova M.S. Azərbaycanın epigrafik abidələri. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1963, 157 s.
4. Nemətova M. Əsrlərin daş yaddaşı. Bakı: Işıq, 1987, 64 s.
5. Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.
6. Səfərli H.F. Müsəlman kitabələri tarix-mədəniyyət abidəsi kimi. Naxçıvan: Qeyrət 1999, 24 s.
7. Səfərli H.F. Ordubad şəhərinin epigrafik abidələri. Bakı: Elm, 2001, 80 s.
8. Səfərli H.F. Culfa bölgəsinin epigrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
9. Səfərli H.F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.
10. Səfərli H.F. Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafikası abidələri. Bakı: MBM, 2009, 192 s.
11. Səfərli H.F. Azərbaycan tarixi dərslərində epigrafik materiallardan istifadə: (Metodik vəsait). Bakı: MBM, 2009, 52 s.
12. Səfərli H.F. Naxçıvanda sufiliklə bağlı mərkəzlər. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 328 s.
13. Азимбеков И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах.ССР // Известия “Азкомстарис”а, вып. 4 (тетрадь 2), Баку, 1929, с. 295-311.

14. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами / Архитектура Азербайджана. Эпоха Низами. Москва-Баку, 1947, с. 369-390.
15. Выдержки из “Записок о мусульманских надписях на Кавказе” Н.В.Ханыкова, опубликованных в “Азиатском журнале”, август, 1862 г. / Пер. с франц. Э.К.Спитницкой. Научный Архив Института Истории Национальной Академии Наук Азербайджана. Инв. № 1076.
16. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 264 с.
17. Керимзаде С.Д. Надписи памятников архитектуры Азербайджана XI-XIV вв. Автореферат дисс. ... канд. ист. наук. Баку, 1970, 37 с.
18. Нейматова М.С. Мемориальные памятники Азербайджана. Баку: Элм, 1981, 76 с.
19. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. III, Баку: XXI – Yeni nəşrlər evi, 2001, 216 с.
20. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Дисс. ... канд. ист. наук. Баку: НАИИ НАН Азербайджана, 1987, 179 с. Инв. № 8383.
21. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах. ССР (отчет о поездке летом 1926 г.) // Известия “Азкомстарис”а, вып. 4 (тетрадь 2), Баку, 1929, с. 87-121.
22. Сысоев В.М. Древности Нахичеванской ССР. Отдельный оттиск // Известия “Азкомстарис”а, вып. 4, Баку, 1928, с. 123-215.
23. Frenn X.M. Yeber tsvej inşriften in Naxiçevan (alman dilində) // Sankt-Peterburq İmperator Elmlər Akademiyasının bülleteni, SPb., 1837, 2 c., № 1.
24. Hartmann M. Die Inşriften (alman dilində). Azərbaycan EA TİEA, inv. № 1067.
25. Xanikov N. Sür kelkə ənskripsyon müzülman dü Kokaz // Bülleten dö la klas istoriko- filolojik dö l’ Akademii ənpereal de s’ans dö SPb (fransız dilində), Paris, 1855, 8 c.
26. Xanikov N. Memuar sür le ənskripsyon müzülman dü Kokaz // Jurnal aziatik u rokoy dö memuar dekstre e dö notis. Sənkıyem seri (fransız dilində), Paris, 1862, 20 c., s. 57-155.

Фахреддин Сафарли

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В НАХЧЫВАНЕ В ПЕРИОД АВТОНОМИИ

В статье рассматриваются эпиграфические исследования, проведенные в Нахчыванской Автономной Республике в период автономии. Отмечается, что эпиграфические исследования, начинавшиеся в 30-х годах XIX

столетия в Нахчыване, постепенно развивались в XX веке, в годы автономии. За период независимости исследования эпиграфических памятников расширились.

Ключевые слова: *Нахчыван, автономия, эпиграфика, Зангезур.*

Fakhraddin Safarli

EPIGRAPHICAL INVESTIGATIONS IN THE AUTONOMY PERIOD IN NAKHCHIVAN

The epigraphic investigations carried out in the Nakhchivan Autonomous Republic during the period of autonomy are considered in the paper. It is noted that epigraphic investigations which began in Nakhchivan in 30th years of 20th century, were developed in the XX century, in the years of autonomy, and widely extended in the years of independence.

Key words: *Nakhchivan, autonomy, epigraphy, Zangazur.*

EMİN ŞİXƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: emin.amea@yahoo.com

ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANDA TÖRƏTDİKLƏRİ CİNAYƏTLƏRİN PƏRDƏ ARXASI: İNGİLİS-ERMƏNİ ƏMƏKDAŞLIĞI (1918-1920-ci illər)

Məqalədə “Erməni məsələsi”nin İngiltərənin siyasi planlarındakı yeri araşdırılmış və bu planın Azərbaycan, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan baxımından doğurduğu ağır nəticələri tarixi materiallar əsasında təhlil edilmişdir. Qeyd olunur ki, 1917-ci ildə Çar Rusiyasının yıxılması nəticəsində Cənubi Qafqaz İngiltərənin təsir dairəsinə keçmiş və ingilis siyasətinə uyğun olaraq ermənilər pul, silah və sursatlarla təchiz edilmişlər. Nəticədə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda soyqırımı gerçəkləşdirilmişdir. Məqalədə ingilis-erməni əməkdaşlığının pərdə arxası tərəfləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: İngiltərə, ermənilər, Azərbaycan, Naxçıvan, soyqırımı.

Məlum olduğu kimi, “Erməni məsələsi” beynəlxalq rəqabətdə maraqları toqquşan iki böyük dövlətin – Rusiya ilə İngiltərənin təhrikləri nəticəsində ortaya çıxmışdır. Lakin problemin kökü Rusiya tərəfindən ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürüldüyü və nəticədə “Erməni vilayəti”nin qurulduğu tarixə, yəni XIX əsrin əvvəllərinə qədər uzanır. Ermənilərin köçürülməsi siyasəti Rusiyanın gələcəyə hesablanmış məqsədli planının əsas tərkib hissəsi idi. Əvvəla, Rusiya tarixi Azərbaycan torpaqlarına erməniləri köçürərək burada uzunmüddətli hakimiyyət qurmaq niyyətində idi;

İkincisi, bu siyasət nəticəsində Qacarlara və Osmanlılara qarşı güclü sədd yaradaraq iqtisadi, hərbi və siyasi imkanlar qazanmış oldu;

Üçüncüsü, Rusiya “erməni kartı”ndan yararlanaraq gələcəkdə Osmanlı dövlətini parçalamaq, Şərqi Anadoluda yaşayan erməniləri müstəqillik və “Böyük Ermənistan” vədləri ilə qızıışdırmaq, onları öz himayəsi altında birləşdirməyə sövq edərək Osmanlı ərazilərinə yiyələnmək arzusundaydı.

Rusiyanın Yaxın Şərqdə güclənmək, isti dənizlərə enmək strategiyası öz növbəsində İngiltərənin ənənəvi siyasətinə zidd idi, nəticədə “Erməni məsələsi” millətlərarası bir problemə çevrildi. 1877-1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsində Rusiyanın Şərqi Anadoludakı bəzi türk bölgələrini işğal edərək buralarda yaşayan erməniləri müstəqillik məqsədi ilə Osmanlı dövlətinə qarşı üsya-

na təhrik etməsi İngiltərəni olduqca narahat edirdi. Bu narahatlıq xüsusilə Rusiyanın erməniləri qorumaq pərdəsi altında Şərqi Anadolunu balkanlaşdırması və müharibədə əldə etdiyi torpaq qazancları hesabına nüfuzunu bir tərəfdən İsgəndərünə, digər tərəfdən də Mesopotamiya üzərindən Bəsrə körfəzinə yayması ilə bilavasitə bağlı idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1878-ci ildə Rusiya ilə Osmanlı arasında imzalanan San-Stefano anlaşmasının 16-cı maddəsi İngiltərəni Rusiyanın Osmanlı torpaqlarını işğal edəcəyi düşüncəsi ilə qorxutmuşdu. Əgər Rusiya Şərqi Anadolu yolu ilə bir tərəfdən İsgəndərün, digər tərəfdən də Mesopotamiya yolu ilə Bəsrə körfəzinə ensəydi, İngiltərə üçün ciddi və ağır nəticələr yarana bilərdi. İngiltərə öz mənafeyini düşünərək dərhal hərəkətə keçmiş və imzalanan müqavilənin 1856-cı il tarixli Paris anlaşmasının maddələrinə zidd olduğunu bildirərək təcili şəkildə yeni bir konfransın təşkil olunmasının vacib olduğunu önə sürdü (17, s. 19). Digər Avropa dövlətlərinin də iştirakı ilə yeni bir anlaşmanın imzalanmasının vacib olduğu Rusiyaya qəbul etdirilmiş və konfransın Berlində keçirilməsi qərarlaşdırılmışdır (14, s. 14).

Osmanlı dövləti İngiltərənin Berlində onu dəstəkləyəcəyini ümid edirdi. Lakin İngiltərə Osmanlı dövlətinin vəziyyətinin gərgin olduğunu bildiyindən Berlin Konqresində təhdid yoluna baş vuraraq Osmanlıdan Kipr adasını, müvəqqəti də olsa, aldı. 4 iyun 1878-ci ildə imzalanan və 15 iyul 1878-ci ildə II Əbdülhəmid tərəfindən təsdiq edilən anlaşmaya görə, Osmanlı dövləti Şərqi Anadoluda yaşayan ermənilər üçün İngiltərə ilə birlikdə qərarlaşdıracağı islahatlar aparacaqdı. İngiltərə də Şərqi Anadoludakı rus təhdidini aradan qaldırmaq üçün bu təhlükə sovuşuncaya qədər Kipri əlində saxlayacaqdı. Beləliklə, İngiltərə Hindistana gedən ən qısa yolun təhlükəsizliyini təmin etmiş oldu (14, s. 15).

Göründüyü kimi, islahatlar barəsində İngiltərə erməniləri deyil, öz maraqlarını qorumaq üçün siyasət yeritmiş və Rusiyaya qarşı baza olaraq Kipr adasını ələ keçirmişdir. 1880-ci ildə antitürk düşüncələri ilə məşhur olan V. Qladstonun seçkilərdə qalib gələrək Baş nazir seçilməsi ilə İngiltərə sanki ermənilərin vəkiliyə çevrilmiş oldu (16, s. 168). Qladston ilk iş olaraq "Erməni məsələsi"nə yenidən nəzər yetirmiş, Bab-ı Aliyə (*Osmanlıya – E.Ş.*) nota göndərərək ermənilərin məskunlaşdığı yerlərdə islahatların aparılmasını tələb etmiş, Osmanlı dövləti isə öz cavabında islahatların onsuz da aparıldığını bildirmişdir (11, s. 570). Qladstonun bu təşəbbüsü ermənilərdə böyük ümidlər doğurmuşdur. 1880-ci illərdən başlayaraq İngiltərənin dəstəyini arxasında hiss edən ermənilər öz fəaliyyətlərini daha da artıraraq müstəqil Ermənistan dövlətini yaratmaq üçün müxtəlif cəmiyyətlər qurmağa başladılar və yerlərdə dövlət əleyhinə üsyanlar çıxardılar. Ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş verən münaqişələr Avropada ermənilərin türklər tərəfindən qətl edildikləri şəkildə təbliğ olundu. İngiltərə Rusiya və Fransa ilə birlikdə islahat məsələsini yenidən gündəmə gətirdi. Bu üç dövlətin İstanbuldakı səfirləri Erməni Patrikliyinin də əsas

götürdüyü prinsiplər çərçivəsində 11 may 1895-ci ildə Bab-ı Aliyə bir memorandum verərək 6 vilayət – Ərzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbəkir və Harput – üçün islahat layihəsini təqdim etdilər. İngiltərə bu layihəyə adı keçən vilayətlərə təyin ediləcək valilərin dövlətlər tərəfindən təyin və ya azad edilməsi haqqında bir maddə əlavə etmək istəsə də, Rusiya ilə Fransa bu təklifi rədd etdilər. Çünki İngiltərənin bu təklifinin qəbul edilməsi ona “Erməni məsələsi”nə istədiyi kimi müdaxilə etmək hüququnun verilməsi mənasına gəlirdi. İngiltərə Osmanlıya bu layihəyə ən qısa müddətdə müsbət cavab verməzsə, hərbi gücdən istifadə edəcəyini bildirdi. Bu təhdid öz növbəsində Rusiyanı narahat etməyə bilməzdi. İngilislərin “erməni siyasəti”nin əsl niyyətinin Osmanlı imperiyasının Şərqi və Cənub-Şərqi Anadolu bölgələrini öz nəzarəti altına almaq istədiyini və əgər İngiltərə burada yaşayan ermənilər üzərində hegemonluq qurarsa, bunun öz sərhədləri daxilindəki ermənilərə də təsir edəcəyini anlayan Rusiya hərbi gücə baş vurmağın əleyhinə olduğunu açıqlayınca, Osmanlı dövləti cəsarətlənərək İngiltərə tərəfindən təqdim olunan islahat layihəsini rədd etdi. İngiltərə onun niyyətlərini başa düşən Rusiya və Fransa qarşısında islahatlar barəsində Osmanlı dövlətinin üstünə çox getməsə də, yeni problemlər yaratmağa davam etdi (11, s. 569-571).

İngilislər Birinci Dünya müharibəsi illərində də erməni təşkilatlarına dəstək verərək onları etnik-milli münaqişələrə və qırğınlara təşviq etmiş, özünün Şərq siyasətində ermənilərdən yararlanmışdır. Bu siyasətə uyğun olaraq İngiltərə ermənilərin siyasi gələcəyinə dair öhdəliklər götürmüş, “Müstəqil Ermənistan” üçün ciddi vədlər vermiş, sadəcə Şərqi Anadoluda deyil, Cənubi Qafqazda da onlardan yararlanmış, “Erməni məsələsi”ni Azərbaycanda və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda gündəmdə tutmuş, erməniləri Naxçıvana qarşı təcavüzkar hərəkətlərə təşviq etmişdir. Bu təşviq hərəkətlərinin pərdə arxası nə idi? Ermənilərin vəziyyəti ingilisləri bu qədər yaxından maraqlandırırıdısa, nəyə görə Osmanlı torpaqları üzərində özündən asılı milli dövlətlər yaratma siyasətinə uyğun olaraq Şərqi Anadoluda bir Erməni dövlətini qurmadı? Osmanlı İmperiyasının torpaqları üzərində mandatlıq rejimi bəhanəsi ilə özündən asılı çox sayda dövlətlər (*ərəb dövlətləri – E.Ş.*) yaradan İngiltərə baxımından bu ərazidə “Erməni dövləti”nin yaradılması çətin idi? “Erməni dövləti”nin yaradılması planının Cənubi Qafqaza ixrac edilməsinin əsas səbəbləri nə idi? Bu suallara cavab verə bilmək üçün o dövrün siyasi proseslərini diqqətlə təhlil etmək lazım gəlir.

Geostrateji baxımdan Cənubi Qafqaz İngiltərə üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Xüsusilə Azərbaycan, onun iri sənaye-maliyyə mərkəzi olan Bakı üzərində nəzarətin ələ keçirilməsi və Xəzər limanının zəbt olunması cəhdləri ingilis siyasətinin ənənəvi və prioritet istiqamətlərindən idi, eyni zamanda onun ümumilikdə Avrasiya ilə bağlı əsas geosiyasi konsepsiyasına uyğun gəlirdi. Xəzər dənizinə sahib olmaq təkcə Qafqaza deyil, eyni zamanda Mərkəzi Asiyada nəzarət qazanmaq, Hindistana gedən yolu qorumaq demək idi (7, s. 208).

Lakin 1917-ci ildə Rusiyada baş verən hadisələr nəticəsində Xəzər Osmanlı üçün açıq dəhlizə çevrildi (13, s. 96). Meydana gələn proseslər türklərə Qafqaz, İran və Orta Asiyaya girmək üçün əlverişli imkan yaratmış, Hindistan təhlükə altına düşmüşdü. Çar Rusiyasında ortaya çıxan qarışıqlıqlar türklərə öz planlarını tətbiq etmək üçün bir fürsət idi, eyni zamanda Pantürkist arzuların da güclənməsi üçün bir yol açılmışdı.

Osmanlı dövlətinin son dövrlərində üç siyasi cərəyan – Türkçülük, İslamçılıq və Osmanlıçılıq – ortaya çıxmışdı. Hər üç cərəyanın tərəfdarları Osmanlı dövlətinin süqutunu önləməyə çalışsalar da, Balkan hərbi ilə Osmanlıçılığın, bunun ardına Birinci Dünya müharibəsində ərəblərin qaldırdığı üsyanlara görə İslamçılığın reallaşmasının mümkünsüzlüyünü görən rəhbərlik dövlətin rəsmi ideologiyası olaraq Türkçülük, daha doğrusu, Turançılıq xəttini qəbul etdilər (8, s. 58; 6, s. 35).

Türklərin Qafqaza və Xəzər ətrafına doğru irəliləmə ehtimalı yaranmışdı. Şərqdəki ingilis maraqları baxımından ciddi təhlükə kəsb edən bu proseslər İngiltərəni müəyyən tədbirlər almaq məcburiyyəti qarşısında qoydu. İngiltərənin prioritet məqsədi Qafqazdakı müxtəlif etnik və dini qruplar içərisində hansı millətin türklərə qarşı ciddi müqavimət göstərə biləcəyini müəyyənləşdirmək idi. Türksöylü olması baxımından Osmanlıya rəğbət göstərən Azərbaycan türklərinə etimad göstərilməyəcəyi belli idi. Xristian gürcülərin isə almanlarla XIX əsrdən bəri müəyyən əlaqələri vardı. Nəticə etibarilə ingilis dəstəyinin ən etibarlı namizədi xristian ermənilər idi (15, s. 323-324).

İngiltərə Hökuməti Türkiyə ilə Türk Dünyası arasındakı yeganə baryerin ermənilər olduğunu anlamışdı. Bu səbəbdən Qafqazı türk ordularına qarşı müdafiə üçün tərcih edilən millət ermənilər oldu. Erməni ordusunun İngiltərə tərəfindən hərbi və maliyyə dəstəyi ilə təmin olunduğu bu dövrdə “Erməni məsələsi”nə yönəlik siyasi açıqlamalar da özünü göstərdi. Ermənilər türklərə qarşı müharibə qarşılığında Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı öhdəliklər tələb etdilər. Bu tələblər qarşısında London İngilis-Erməni Komitəsinin sədri və İngiltərə Parlamentinin üzvü Anurin Uilyams 4 dekabr 1917-ci ildə İngiltərənin məşhur diplomatlarından olan, eyni zamanda Millətlər Cəmiyyətinin qurucusu Lord Robert Sesilə göndərdiyi məktubda ermənilərə yardım göstərilməsinin vacib olduğunu bildirirdi. Anurin Uilyams hətta ermənilərin silahlandırılmasını və Andranik kimi silahlı dəstə liderlərindən istifadə edilməsini də zəruri hesab edirdi (24). Məktubda ingilis, fransız və amerikan hökumətlərinin də erməni ordusuna maddi dəstək vermələrinin vacib olduğu bildirilmiş, sərhədlərdən kənarda yaşayan ermənilərin pul yardımı ilə Şərqi Anadoluya və Qafqaza gətirilmələrinin qaçılmaz olduğu yazılmışdı (24). Nəticədə İngiltərənin Müharibə Kabineti özünün 7 dekabr 1917-ci il tarixli iclasında ermənilərə maliyyə dəstəyi verilməsi haqda qərar qəbul etdi (25, p. 101). Bununla birlikdə erməni könüllü dəstələrinin də Qafqaza fərqli yollardan gəlməsinə icazə verildi (27). İngiltərə tərəfindən ermənilərin dəstəklənməsi üçün ayrılan yardım 20 milyon sterlinq

idi (18, s. 329). 1917-ci ilin sonları və 1918-ci ilin əvvəllərində İngiltərə tərəfindən Tehrandan Bakıya, oradan da ermənilərə verilməsi üçün Tiflisə külli miqdarda qızıl və pul göndərildi (15, s. 329).

Sadəcə pul deyil, müxtəlif silah və sursatlar da ermənilər üçün tədarük edildi. Bu yardımlar Versaldakı Antanta Ali Müharibə Şurası ingilis hərbi mütəxəssislərinin 1917-ci ilin dekabr ayındakı memorandumunda açıq şəkildə göstərilməkdədir: *“Ermənilərə hər vəziyyətdə işğal etdikləri bölgələrdə pul, silah və sursat tədarüki ingilis siyasətinin maraqları daxilindədir. Bu təcrübənin uğurlu olması nəticəsində erməni qüvvələrindən gələcəkdə türklərin diz çökməsi üçün faydalanmaq olar”* (26).

İngilislərin bu dəstəyi sayəsində hərəkət qabiliyyətlərini artıran və külli miqdarda silah və sursat təmin edən ermənilər Azərbaycanda ciddi etnik təmizlik siyasətini gerçəkləşdirdilər. Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda türk-müsəlman soyqırımı törədildi. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, 1918-1921-ci illər arasında Naxçıvanda 73.727 nəfər ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir (2, s. 29; 4, s. 147). 1915-1921-ci illər arasında Cənubi Azərbaycanda isə ingilislərin və rusların təşviqi ilə təşkilatlanan və silahlanan erməni ordusunun qətlə yetirdiyi insanların sayı 90.000 nəfərin üzərində idi (12, s. 248). Ermənilərin törətdikləri bu cinayətlərin arxasında böyük dövlətlərin dəstəyi olduğu, eləcə də İngiltərə tərəfindən verilən qızıl və sterlinqlərin, eyni zamanda silah və sursatların təsiri də xüsusilə qeyd edilməlidir.

Dördlər qruplaşmasının Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyəti ilə türklərin Pantürkist ideyalarının reallaşması ehtimalı ortadan qalxınca, böyük bir çıxmazdan qurtulan İngiltərə 1918-ci ilin noyabr ayında Azərbaycana daxil oldu. Lakin ingilis qoşunları Bakıya daxil olduqdan üç ay sonra, 1919-cu ilin fevralında Lloyd Corc hökuməti ordunu Transqafqazdan mümkün qədər tez çıxarmağı qərara aldı (5, s. 248). İngilislərin Qafqazdan çıxmaq qərarı bu günə qədər dəqiqləşdirilməmiş ciddi problemlərdən biri olaraq qalır.

Mənbələrdə Birinci Dünya müharibəsinin sonunda İngiltərənin Qafqazı, xüsusilə neft bölgəsi olan Azərbaycanı öz müstəmləkə imperiyasına qatmaq, Xəzər dənizinə sahib olmaq niyyətində olduğuna dair məlumatlar keçir. Tarix üzrə elmlər doktoru, professor Pərvin Darabadi qeyd edir ki, ingilislərin Qahirədən Kəlküttəyə qədər Böyük Britaniyanın nəzarəti altında birləşməsi yolu ilə bütöv ərazinin yaradılması ideyası mövcud idi. Bu ideya İngiltərənin Orta Şərqdəki siyasətinin yeni məzmununu – Xəzərə və Qafqazətrafi ərazilər, xüsusilə neft Bakısı üzərində nəzarətin yaradılmasını stimullaşdırırdı (3, s. 26). Bu geosiyasi plan eyni zamanda Hindistanın şimal sərhədlərindən Aralıq dənizinə doğru uzanmış bir neçə bufer dövlətdən ibarət zəncirin yaradılmasını da nəzərdə tuturdu. Bu zəncir Hindistana hücumlar zamanı qalxan, Böyük Britaniya, Avstraliya və Yeni Zelandiya arasında əsas əlaqələndirici vasitə rolunu oynamaı idi. Qafqaz-Xəzər regionu əsas əlaqələndirici həlqəyə çevrilirdi ki, bu həl-

qə İngiltərənin hərbi-siyasi planlarında həmin dövr üçün xüsusi yer tuturdu (3, s. 26).

İngiltərənin məşhur dövlət xadimlərindən Lord Kerzon qeyd edirdi ki, Böyük Britaniyanın gələcəyi Avropada deyil, bizim immiqrantlarımızın gəldiyi, sonralar isə gələcək nəsillərin artıq istilacı kimi geri qayıtdığı qitədə həll olunacaqdır. Türkiyə, Əfqanıstan, Xəzər, Persiya dünya hökmranlığı uğrunda oyun gedən şahmat lövhəsinin bir hissəsidir (3, s. 25).

İngiltərənin Azərbaycanı öz müstəmləkə imperiyasına qatmaq, Xəzər dənizinə sahib olmaq niyyətində olduğuna dair məlumatlar F.Volkovun (20, s. 50), N.K.Buzınina və K.V.Vinoqradovun (19, s. 119), Cəmil Həsənlinin (5, s. 249) və s. tanınmış tədqiqatçıların əsərlərində də mövcuddur, eyni zamanda bu tədqiqatların hər birində ingilis planlarına dair məsələlərlə bağlı haqlılıq payı da olduqca yüksəkdir. Lakin ingilislərin qısa bir müddət içərisində Qafqazı tərk etmələrinin səbəbi qaranlıq olaraq qalır. Əvvəla, ingilislər niyə gəlmişdilər və heç bir kənar müdaxilə olmadan bölgəni hansı səbəbdən tərk etdilər?

İngiltərənin Hindistan işləri üzrə naziri A.Monteqyunun Qafqaza münasibətdə düşüncələrini bu cür açıqlayır: *“Hindistanın müdafiəsi məsələləri ilə bağlı mən fikirləşirəm ki, Qafqaz haqqında düşünmək bizim üçün mühüm deyildir. Mən hesab edirəm ki, bu bölgə tamamilə bizim maraqlarımızdan kənar-dadır”* (22, s. 74).

Bu ifadələr olduqca müəmmalı və çox qarışıqdır. Əgər Qafqaz İngiltərənin maraqları xaricində idisə, bölgəyə niyə gəlmişdilər? Qənaətimizcə, İngiltərə öz müstəmləkələrinin ərazilərini genişləndirməkdən daha çox, müharibə dövründə ələ keçirdiyi müstəmləkələri (*xüsusilə neft bölgəsi olan Yaxın Şərqi – E.Ş.*) qoruyub saxlamaq üzərində düşünürdü. Xüsusilə İngiltərə baxımından daha çox əhəmiyyət kəsb edən bölgə Yaxın Şərq idi. Enerji resurslarının əsas hissəsinin Osmanlı sərhədləri içərisində yer alması Yaxın Şərqi İngiltərə üçün tam mənası ilə vaz keçilməz bir bölgəyə çevirmişdi. Sənaye inqilabını tamamlamış olan İngiltərə üçün Yaxın Şərq neftinə sahib olmaq ölkənin rifah və zənginliyi baxımından olduqca zəruri idi.

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək mümkündür ki, ingilislərin Azərbaycana gəlişinin səbəbi iqtisadi maraqları daxilində bölgəni işğal etmək deyil, Türkiyənin tamamilə yalnızlığa məhkum edilməsini hesaba qataraq bu dövlət ilə Türk dünyası arasındakı əlaqələri qoparmaq və Turançı düşüncələrin önünü kəsmək idi. Bu planın gerçəkləşməsi üçün ən uyğun vasitə isə ermənilər idi. İngilislərin məşhur diplomatlarından Lord Kerzonun ifadələri olduqca düşündürücüdür: *“Türkiyə ilə Türk xalqları arasında tampon bir dövlətin yaradılması qaçılmazdır. Problemin ortadan qalxması üçün yeni “Erməni dövləti” təzahüründə xristian bir topluluğun meydana gətirilməsi vacibdir”* (21, s. 427).

Lakin “Erməni dövləti” təzahüründə bu topluluq hansı bölgələrdə yaradılacaqdı? Bu dövlətin Şərqi Anadoluda qurulması mümkün deyildi, İngiltərə özü buna qətiyyənlə razı deyildi. Halbuki İngiltərə Şərqi Anadolu və Qafqazda türk

təhdidinə qarşı baryer olaraq yararlanması müqabilində ermənilərə təminat vermiş, “Müstəqil Ermənistan”ın qurulması yönündə ciddi öhdəliklər götürmüş və vədlər vermişdi. Erməni dövlətinin Türkiyə ilə Azərbaycan arasında Naxçıvanı da əhatə edən bir bölgədə qurulması və sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi İngiltərənin planları çərçivəsində idi. İngilislər Türkiyəyə meyli olan Azərbaycana inanmadıqlarından məhz Ermənistana etimad edir və Türkiyənin Transqafqaza olan qapısını əbədilik bağlamaq üçün Naxçıvanı ermənilərə verməyə çalışırdılar (bu barədə ətraflı bax: 1, s. 13-14; 10, s. 74).

Naxçıvan 1919-cu ilin yanvarında ingilislər tərəfindən işğal edildi. Naxçıvan və Şərurun Ermənistan hökumətinin tabeliyinə verilməsini bildirən ingilislər ermənilərin öz işğalçılıq siyasətini həyata keçirmələrinə şərait yaratdılar. Daşnaklar ingilis zabitlərinin bilavasitə köməyi və iştirakı ilə 1919-cu ilin iyununda Naxçıvanın bir hissəsini tutsalar da, Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri daşnakların nizami qoşununu əzərək onları Naxçıvan ərazisindən kənara atdılar. Yerlərdə hakimiyyət Milli Şuranın əlində idi. İyulun əvvəllərində ingilis qüvvələri Naxçıvanı tərk etdilər (1, s. 14).

Bütün bunları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, İngiltərə özünün ekspansionist siyasətini həyata keçirərkən Londonda tərtib olunmuş ssenari üzrə hərəkət edən daşnaklardan istifadə etmiş (9, s. 256), hər vaxtlə Ermənistanın Antantaya öz ərazisini, habelə hərbi və iqtisadi potensialını verməyə hazır olan daşnak rəhbərlərini dəstəkləmiş (3, s. 33), faktiki olaraq Ermənistanı Naxçıvan və Zəngəzurla bağlı təcavüzkar hərəkətlərə təşviq etmişdir. Nəticədə İngiltərənin siyasi planları çərçivəsində dəstəklənən ermənilər tərəfindən Şərqi Anadoluda olduğu kimi, Azərbaycanda və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda soyqırımı siyasəti gerçəkləşdirilmişdir. İngilis siyasəti bölgədə yaşanan faciələrin zəminini hazırlamışdı.

Heç təsadüfi deyildir ki, fransız tədqiqatçısı Jorj de Malevil “1915-ci il erməni faciəsi” adlı əsərində Erməni dövlətinin qurulmasının da Antanta dövlətləri, xüsusilə İngiltərənin yardımı sayəsində gerçəkləşdiyini qeyd etmişdir: *“İngiltərənin iradəsi ilə çar imperiyasının xarabalıqları üzərində qurulub, qısa bir ömür (1918-1920) sürən erməni respublikası bütün tarixi boyu mövcudiyyəti qeydə alınan yeganə müstəqil erməni dövləti idi”* (23, s. 15).

Buradan belə bir məqam ortaya çıxır ki, İngiltərənin iradəsi olmasaydı, erməni dövlətinin qurulmasından və mövcudiyyətindən söhbət gedə bilməzdi. Bu dövlətin Cənubi Qafqazda qurulması məsələsinə gəlincə, İngiltərə Rusiya və Türkiyəyə xəbərdarlıq etmək istəmişdi. Bu xəbərdarlığın da mahiyyəti ondan ibarət idi ki, bir erməni dövləti qurulacaqdı, lakin Osmanlı İmperiyasının ərazilərində deyil, Cənubi Qafqazda gerçəkləşəcəkdi. Əgər erməni dövləti Şərqi Anadoluda yaradılsaydı, bu dövlət İngiltərənin deyil, Rusiyanın nəzarəti altına keçə bilərdi. İngiltərənin bu cür düşünməsi heç də yersiz deyildi. Burada Rusiyanın 1828-ci ildə “Erməni vilayəti”nin əsasını qoymaqla gələcəkdə ondan hücum mərkəzi olaraq düşünməsini, “erməni kartı”ndan yararlanaraq gələcəkdə

Osmanlı dövlətini parçalamaq, Şərqi Anadoluda yaşayan erməniləri müstəqillik və “Böyük Ermənistan” vədləri ilə qızıışdıraraq, onları öz himayəsi altında bir araya gətirərək Osmanlı ərazilərinə yiyələnmək arzusunda olması faktlarını xatırlatmaq kifayətdir.

Erməni dövlətinin hansı torpaqlarda qurulması məsələsi Rusiya-İngiltərə rəqabətləri şəklində xarakterizə oluna bilər, lakin bu siyasəti eyni zamanda İngiltərənin Türk sivilizasiyasına qarşı bir təhdidi olaraq da dəyərləndirmək mümkündür. İngiltərənin xüsusilə Türk Dünyası arasındakı əlaqələri təmin edən “Türk qapısı” Naxçıvanın ermənilərə verilməsi cəhdlərinə də məhz bu aspektdə baxılmalıdır. Yoxsa ki, Türkiyənin və Azərbaycanın parçalanmasında, hər iki dövlətə məxsus ərazilərin ermənilərə verilməsində İngiltərənin məqsədi nə ola bilərdi? İngiltərəni əsl həqiqətdə heç də ermənilərin taleyi maraqlandırmamış, bu məsələdən yalnız geosiyasi maraqları naminə istifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi İ.Hacıyev. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, 384 s.
2. Cəfərov F. Naxçıvan polisi: fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və mərhələləri. Bakı: Nurlan, 2011, 388 s.
3. Darabadi P. XX əsrin əvvəllərində Güney Qafqaz beynəlxalq geosiyasi münasibətlər sistemində / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Bakı: Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu nəşriyyatı, 2008, s. 23-38.
4. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, 192 s.
5. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı: Azərnəşr, 1992, 362 s.
6. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərnəşr, 2011, 474 s.
7. Qasımlı M. Antanta ölkələrinin Güney Qafqaz siyasəti (1917-ci il noyabr-1918-ci il noyabr) / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Bakı: Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu nəşriyyatı, 2008, s. 191-224.
8. Yılmaz R. Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı: Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu nəşriyyatı, 2008, s. 57-74.
9. Yusifzadə S. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və İngiltərənin mövqeyi (1918-1920-ci illər) // Dirçəliş – XXI əsr, 2004, № 76-77, s. 252-261.
10. Zamanov E. Cənubi Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyət və Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920-ci illər). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 176 s.

11. Armaoğlu F. 19. yüzyıl siyasi tarihi (1789-1914): 2 ciltte, I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, 821 s.
12. Attar A. Ermeni ulusalcılığının siyasal oluşumu / Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri. I c., Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınları, 2007, s. 231-252.
13. Başak T. İngiltere'nin Kafkasya politikası ve ermeni sorunu (1917-1918) // Ermeni Araştırmaları Dergisi, 2013, № 45, s. 93-125.
14. Halaçoğlu Y. Ermeni tehciri ve gerçekler. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2001, 106 s.
15. Hopkirk P. İstanbul'un doğusunda bitmeyen oyun. İstanbul: Yeni Yüz-yıl. Sabah yayınları, 1995, 516 s.
16. İlder E. Ermeni meselesi'nin doğuşunda ve gelişmesinde İngiltere'nin rolü // Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 1995, № 6, s. 155-171.
17. Kantarcı, Ş. Tarihi boyutuyla ermeni sorunu: başlangıçtan Lozan'a / Ermeni sorunu el kitabı. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 2003, s. 1-46.
18. Yerasimos S. Milliyetler ve sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu. İstanbul: İletişim yayıncılık, 2000, 504 s.
19. Бузынина Н.К., Виноградов К.В. Лорд Керзон (1859-1925). Докум. очерк // Новая и Новейшая История, 1973, № 6, с. 116-127.
20. Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. Москва: Мысль, 1980, 462 с.
21. Ллойд Д. Правда о мирных договорах: В 2-х тт. Т. II, Москва: Иностр. Литература, 1957, 556 с.
22. Лавров С.В. Борьба в политических кругах Великобритании вокруг англо-советских переговоров 1920-1921 годов // Вопросы Истории, 1977, № 6, с. 74, с. 59-80.
23. Малевил Ж. де. Армянская трагедия 1915 года. Баку: Элм, 1990, 128 с.
24. The National Archives of United Kingdom, Public Record Office Foreign Office Documents 371/3062/231202, Aneurin Williams to Lord Robert Cecil (Foreign Office), December 4th, 1917.
25. PRO CAB (Cabinet Papers) 23/4, War Cabinet, 294, Minutes of a Meeting of the War Cabinet held at 10, Downing Street on Friday, December 7, 1917.
26. PRO. CAB. 25/120, S.W.C. 1, Secret, "Note on the Military Situation in Armenia" by Supreme War Council, British Section, Versailles, December 3, 1917.
27. PRO. FO. 371/3016/237541, J.A.Malcolm to Ronald Graham (Foreign Office), December 14th, 1917.

Эмин Шихалиев

**ЗА КУЛИСАМИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ АРМЯН В НАХЧЫВАНЕ:
АНГЛО-АРМЯНСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО (1918-1920 гг.)**

В статье исследовано место «армянского вопроса» в политических планах Великобритании и на основе исторических материалов проанализированы тяжелые последствия этой политики для Азербайджана, в частности для его неотъемлемой части Нахчыванского края. Здесь отмечается, что в 1917 году в результате падения Российского царства Южный Кавказ попал под влияние Англии и в соответствии с их политикой армяне были обеспечены деньгами и оружием. В результате в 1918-1929 годах в Азербайджане, в том числе в Нахчыване, произошел геноцид местного населения – азербайджанцев. В статье проанализировано англо-армянское сотрудничество.

Ключевые слова: *Англия, армяне, Азербайджан, Нахчыван, геноцид.*

Emin Shikhaliyev

**BEHIND THE SCENES OF ARMENIANS' CRIMES IN NAKHCHIVAN:
ENGLISH-ARMENIAN COLLABORATION (1918-1920)**

The place of so called "Armenian question" in the political plans of the UK is investigated in the paper and on the basis of historical materials are analyzed bruising consequences of this policy for Azerbaijan, in particular for the Nakhchivan region as an integral part of it. It is noted here that in 1917 as a result of Russian realm downfall South Caucasus came under the influence of England and in accordance with their policy Armenians were provided with money and weapons. As a result, in 1918-1929 in Azerbaijan, including Nakhchivan, occurred genocide of the local population – Azerbaijanis. The Anglo-Armenian collaboration is considered in the paper.

Key words: *England, Armenians, Azerbaijan, Nakhchivan, genocide.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZİYAD ƏMRAHOV
Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: zamrahov@gmail.com

CƏNUBİ QAFQAZ VƏ OSMANLI ƏRAZİLƏRİ OXŞAR PROBLEMİN BURULĞANINDA: “ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ”NDƏ RUSİYA FAKTORU

Məqalədə Azərbaycan və Osmanlı imperiyasının qarşılaşdığı oxşar problem olan “erməni məsələsi” araşdırılır. Birmənalı olaraq göstərilir ki, çar Rusiyası Osmanlı imperiyası və Cənubi Qafqaz ərazilərində süni şəkildə bu problemi yaratmaqla özünün siyasi və iqtisadi maraqlarını reallaşdırmağa çalışırdı. Mənbə və tarixi ədəbiyyatın müqayisəli şəkildə araşdırılması göstərir ki, istər Azərbaycan, istərsə də Osmanlı ərazilərinə qarşı Rusiyanın işğalçılıq siyasəti oxşar ssenari ilə davam etdirilirdi. İqtisadi və siyasi maraqlarını “erməni məsələsi”nin kölgəsində gizlədən çar Rusiyası əvvəlcə Azərbaycan torpaqlarında “etibarlı etnik dayaq” yarada bilmiş, Qara dəniz, Bosfor və Dardanel, eləcə də İsgəndərun körfəzini ələ keçirmək planlarını “xristianların müsəlman Türkiyəsinin zülmündən xilas etmək uğrunda mübarizə” şüarları ilə pərdələmişdir.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Osmanlı imperiyası, Bosfor və Dardanel boğazları, İskəndərun körfəzi, “erməni məsələsi”, Eçmiədzin kilsəsi.*

XIX əsrin başlanması ilə Cənubi Qafqazın tarixində qanlı faciələr dövrü başladı. Bu qanlı faciələr təkcə müharibələrlə yadda qalmırdı, həm də etnik təmizləmə ilə də müşahidə olunurdu. Regionda tədricən möhkəmlənən Rusiya imperiyası özünün tarixi maraqlarına uyğun olaraq, ələ keçirdiyi ərazilərdə etibarlı dayaq yaratmaq üçün bir sıra planları həyata keçirməyə başladı. Belə planlar sırasında “xristian həmrəyliyi” əsas yer tuturdu. İşğal edilmiş ərazilərdə belə “xristian həmrəyliyi” qonşu dövlətlərdən ermənilərin köçürülməsi ilə müşahidə olunurdu. Qafqazda hərbi əməliyyat aparan rus qoşunlarının baş komandanı İ.F.Paskeviç 1827-ci il oktyabrın 6-da İrəvanda “müvəqqəti idarə” təşkil etdi. Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının idarəçiliyi dəyişdirildi. Çar I Nikolayın sərəncamı ilə (21 mart 1828-ci il) həmin xanlıqlar əsasında “Erməni vilayəti” adlı müvəqqəti inzibati-idarə yarandı [1, s. 15]. Göründüyü kimi, çar hökumətinin tarixi Azərbaycan torpaqları əsasında “Erməni vilayəti” yaratması ilə I Pyotrdan başlayaraq ermənipərəst siyasətin həyata keçirildiyi təsdiq olunurdu. Və bununla da, çar hökuməti tarixi planlarına uyğun olaraq, həm də özünə “etibarlı etno-sosial baza” yaratmış olurdu.

Əslində, bu etibarlı etno-sosial bazanın arxasında gizli məqamlar da var idi. Tarixi əsərlərdən məlum olur ki, I Pyotrun dövründə “açıq əməkdaşlıq” formasına qədəm qoyan bu münasibətləri ruslar daha çox iqtisadi və siyasi məqsədlərini reallaşdırmaq üçün göydəndüşmə hesab edirdilər. Belə iqtisadi və siyasi maraqların qarşısında həm İran, həm də Osmanlı keçilməz bir sədd hesab olunurdu. Rusiya “ümumi qüvvələrlə” (İran və Osmanlı nəzərdə tutulur – Z.Ə.) vuruşmaq üçün yaradacağı etno-sosial bazadan bu istiqamətdə yararlanmağı düşünən uzunmüddətli proqramlar həyata keçirməyə başlamışdı [2, s. 8]. Göründüyü kimi, çar Rusiyası Cənubi Qafqazın, xüsusilə Azərbaycanın işğalında “yardımçı qüvvə” hesab etdiyi erməni amilindən bu və ya digər formada istifadə edirdi.

Çar Rusiyasının XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda “uğurla həyata keçirdiyi” bu siyasəti artıq əsrin ortaları və II yarısına doğru Osmanlıni təhdid etməyə başladı. Çağdaş türk tarixçilərinə görə, “erməni məsələsi”nin meydana çıxması tamamilə imperializmdən qaynaqlanır. Başqa bir ifadə ilə “erməni məsələsi” imperialist böyük dövlətlərin Osmanlı imperatorluğu üzərindəki imperialist məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün ortalığa atdıqları süni bir siyasətdir. Yəni bu süni məsələnin səbəbləri geniş ölçüdə imperializm və onun gətirdiyi “Şərqi məsələsi”ndə araşdırılmalıdır [5, s. 19; 7, s. 4]. Erməni tarixçisi V.A.Parsamyana görə, XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyada kapitalist münasibətlərinin sürətli inkişafı nəticəsində burjuaziya həm daxili, həm də xarici siyasətdə aktiv rol oynayır. Boğazlar və yeni bazarlar uğrunda mübarizə çarizmin xarici siyasətinin əsas məsələlərindən biri idi [9, s. 267; 8, s. 403-406]. Müəllifin də qeydlərindən göründüyü kimi, çar Rusiyasının Osmanlı dövləti haqqında işğalçılıq siyasəti açıq-aydın sevilirdi.

Bəhs olunan dövrün siyasi hadisələrinin canlandırılmasında Ankarada işıq üzgü görün “Uluslararası suçlar və tarix” adlı jurnal [4, s. 155-173] mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2006-cı ildə 1-ci sayı işıq üzgü görün, 255 səhifədən ibarət olan bu jurnalda məsələ daha çox Rusiyanın planlaşdırdığı pan-slavyanizm siyasətinin bir hissəsi kimi xarakterizə edilir. Burada oxuyuruq: “Rusiyanın Türkiyə ilə Krım savaşına girməsi və məğlubiyyəti pan-slavyanizmə münasibətində də əhəmiyyətli bir dəyişiklik yaratmışdır. Krım savaşı, şübhəsiz ki, Rusiyanı hədəfindən bir müddət ayırı salmışdı. İngiltərə, Fransa və s. kimi Qərbi dövlətlərinin Osmanlı dövlətinə vermiş olduqları dəstək Rusiyanı məğlubiyyətə uğratdığı kimi, beynəlxalq cəmiyyətdən də təcrid etmişdi. Belə vəziyyət Rusiyanın Slavyanizm silahına daha sıx sarılmasına yol açmışdı. Sistemli bir düşüncə halına salınan bu cərəyan Qərbi mədəniyyəti qarşısında Slavyan mədəniyyətini və Pravoslavlığı üstün tutmağa yönəlmişdi” [4, s. 155-173].

Süleyman Erkan bəhs olunan məqalədə maraqlı bir müqayisə aparır. Müəllifə görə, Balkan müharibəsindəki məğlubiyyət Türkiyədə Türkcü-Turançı cərəyanını gücləndirdiyi kimi, 1856-cı il Krım savaşındakı məğlubiyyət də Rusiyada Slavyanizm cərəyanını ön plana çəkmişdir. Mixail Çernyayev, K.Aksa-

kov, R.A.Fadeyev və bu kimi şair və tarixçilər Slavyanizmi qızğın surətdə dəstəklədilər. Bu fikir adamlarının dəstəyi ilə Slavyanizm pan-Slavyanizmə çevrilərək Krım müharibəsi vaxtı ölən I Nikolayın yerinə taxta çıxan Çar II Aleksandrın əlində bir alətə çevrildi [4, s. 155-173]. Müəllifə görə, Pan-Slavyanizmin siyasi bir hərəkət halına gəlməsi Rusiyanın bu cərəyanı öz imperialist hədəfləri üçün bir vasitə olaraq seçməsilə mümkün olmuşdur.

Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfinin mütəmadi olaraq nəşrə hazırladığı əsərlər [3] də maraqlı tədqiqatlar sırasına daxildir. Bu baxımdan tədqiqatçı Əşrəf Bəngi Özbilen tərəfindən türk dilinə tərcümə edilən “Büyük Petro və Osmanlı imperatorluğu” adlı tədqiqat işi Rusiyanın Osmanlı imperiyası haqqında siyasətinin qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirir. Əsər doqquz bölmədə verilməklə, əsasən I Pyotrun hakimiyyət illərində cərəyan edən hadisələri əhatə edir. Əsərin III bölməsi “Rusya və Ortodokslar” adlanır. Bölümün adından da məlum olduğu kimi, müəllif Rus-Türk münasibətlərində pravoslav amilini mərkəzi mövzu kimi xarakterizə etməyə çalışır. Müəllif yazır ki, Rus çarının 1711-ci ildə ilk dəfə sultanın torpaqlarına girib Dunaya 40 mil yaxınlaşması, Boqdanı müvəqqəti olaraq hakimiyyəti altına alması və Balkan xristianlarına “kafirələrə” qarşı həyəcan dolu bir müraciət etməsi Osmanlıya qarşı gələcək fərtinalardan xəbər verirdi [3, s. 28].

Müəllif əsərinin IV fəslini “Rusya, Avusturya və Balkan Hristiyanları” başlığı altında vermişdir. Bu fəsildən tamamilə aydın olur ki, Rusiyanın yeganə məqsədi Avstriya ilə ittifaq bağlayaraq Balkan xristianlarını Türkiyəyə, daha dəqiq desək, Osmanlı dövlətinə qarşı üsyana sövq etmək olmuşdur. Müəllif yazır: “Hər şeyə rəğmən Avstriyalıların 1638-1698-ci illərdə səfərləri zamanı Serblər Türklərə qarşı üsyana təhrik edilmiş, bir neçə 100 min Macarıstanın cənubuna köçürülmüşdür. 1687-ci ildə Skopya mitropoliti Moskvaya gedib, Serb yepiskoplarının acınacaqlı vəziyyətindən şikayət etdi: Rusiyanın pravoslavları həm Latın, həm də müsəlman fəthlərindən qurtarması üçün yalvardı” [3, s. 36]. Müəllif qeyd edir ki, Pyotr əslində Dnepr ağzından Dunaya qədər Qara dəniz sahilinin kəşfini əmr etmişdi. Bir il sonra Ukraintsev İstanbula göndərilmişdi. Beləliklə də, Avstriya-Rus ittifaqı Türkiyəyə qarşı çevrilmiş, mürəkkəbi qurumadan sona çatmışdır [3, s. 38]. Göründüyü kimi, müəllif çar Rusiyasının işğalçılıq siyasətində oxşar strategiyadan – Osmanlı imperiyasına qarşı gələcək planları üçün Balkanlarda serb və digər xristian azlıqlardan, Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün isə erməni amilindən istifadə edilməsini göstərməyə müvəffəq olmuşdur.

Türkiyə tarixçisi Ramazan Çalık da bəhs olunan problemə bağlı tədqiqatları ilə seçilir [6]. 2000-ci ildə Ankarada nəşr olunan əsərinin “Güçlü Devletlerin Osmanlı Devletine Bakışı” adlı birinci bölməsində müəllif yazır: “İstanbul və Boğazlar hər zaman Avropanın diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu siyasətin əsrlərcə ümumi adı “Şərq Məsələsi” olmuşdur. Fəqət Şərq Məsələsi zaman-zaman hədəfini dəyişmişdir. Əgər 1699-cu ilə qədər xristian torpaqlarının türk-

lər tərəfindən işğalının qarşısını almaq, yəni “müdafiə etmə” siyasəti güdürdüsə, bundan sonra Osmanlı idarəçiliyində olan xristianların xilas edilməsi, yəni “hücum” strategiyası xarakterini almışdır. 1880-ci ildən sonra isə Şərq Məsələsinin adı parçalama, yəni İslam torpağını hər bir Qərb dövlətinin öz maraq, mənfəət və istəyinə uyğun şəkildə bölünməsi ifadəsini özündə ehtiva etməyə başlamışdır” [6, s. 36]. Müəllif Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyası haqqında düşüncələrini bu şəkildə ifadə edir: “XIX yüzilliyin 80-ci illərinə doğru İngiltərə, Fransa və Rusiya Osmanlı imperiyasını boyunduruq altına salmaq üçün bir-biri ilə mübarizə aparırdı. Xammal qaynaqlarının çox olması, əsgəri strateji və sənaye mərkəzlərinin Qərbi Avropaya yaxın olması ilə geniş bir bazara sahib olan Türkiyə kapitalist sənaye dövlətləri tərəfindən çox yaxından izlənilirdi” [6, s. 37].

Ramazan Çalığın göstərilən əsərində problemin mahiyyətini düzgün qiymətləndirməyə kömək edən cəhətlərdən biri də Rusiya üçün Türk Ermənistanı kimi qeyd edilən bölgələrin Kiçik Asiyanın işğal edilməsində bir açar rolu oynamasının göstərilməsidir. Müəllif yazır: “Artıq İrəvan və Qarsa yerləşən bir rus ordusu Fərat yaylasına doğru irəliləyib Hozat və Harputda türk birliklərini məğlub etdikdən sonra, Hələb yolu ilə Aralıq dənizi sahillərinə asanlıqla çata bilirdi. Bu vəziyyətdə Ermənistan Rusiya üçün bir bufer rolu kimi düşünülmüşdü. Eyni bölgə Bəsrəyə ediləcək bir hücum üçün də istifadə ediləcəkdi. Əslində Qafqazı ələ keçirəndən bəri Rusiya daima bu əməli gerçəkləşdirməyi düşünmüşdü” [6, s. 41].

Məlumatların təhlilindən də göründüyü kimi, istər Azərbaycan, istərsə də Osmanlı ərazilərinə qarşı Rusiyanın işğalçılıq siyasəti oxşar ssenari ilə davam etdirilirdi. İqtisadi və siyasi maraqlarını “erməni məsələsi”nin kölgəsində gizlədən çar Rusiyası əvvəlcə Azərbaycan torpaqlarında “etibarlı etnik dayaq” yarada bilmiş, Qara dəniz, Bosfor və Dardanel, eləcə də İsgəndərun körfəzini ələ keçirmək planlarını “xristianların müsəlman Türkiyəsinin zülmündən xilas etmək uğrunda mübarizə” şüarları ilə pərdələmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 144 s.
2. Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hədudlarına köçürülməsinin təsviri. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1995, 128 s.
3. Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1993, 60 s.
4. Erkan S. Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Döneminde Etnik Sürgünler // Uluslararası Suçlar ve Tarih dergisi, Ankara, 2006, № 1, s. 155-173.
5. İltər E. Ermeni Meselesi (1780-1880). Ankara: TTK yayınları, 1988, 240 s.
6. Ramazan Ç. Alman Kaynaklarına Göre II Abdulhamit Döneminde Ermeni Olayları. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri yayınları, 2000, 226

- s.
7. Tosun R. Ermeni Meselesi ve Kayserideki Ermeni Olayları. Ankara: TAMGA yayıncılık, 2000, 170 s.
8. Исмаилов Ф.С. Восточный вопрос и славянские страны в первой половине XIX в. / Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyi münasibətilə Tarix fakültəsi əməkdaşlarının elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2009, s. 403-406.
9. Парсамян В.А. История армянского народа (1801-1900 гг.). Ереван: Издательство Айастан, 1972, 398 с.

Зияд Амрахов

**ТЕРРИТОРИИ ЮЖНОГО КАВКАЗА И ОСМАНСКОЙ
ИМПЕРИИ В ВИХРЕ СХОЖИХ ПРОБЛЕМ: РОССИЙСКИЙ
ФАКТОР В «АРМЯНСКОМ ВОПРОСЕ»**

В статье исследуется одинаковая проблема, с которой столкнулись Азербайджан и Османская империя – «армянский вопрос». В этой связи тщательно изучаются и доказываются политические игры царской России на Южном Кавказе и на территориях Османской империи. Из сравнительного анализа источников и исторической литературы известно, что как по отношению к Азербайджану, так и к Османским территориям экспансионистская политика русского царя проводилась по сходному сценарию. Царская Россия, маскируя «армянским вопросом» свои экономические и политические интересы, прежде всего, смогла создать на территории Азербайджана «надежную этническую опору». План прибрать к рукам Черное море, Босфор и Дарданеллы, а также Искендерунский залив был завуалирован под лозунгом «борьбы за спасение христиан от гнета мусульманской Турции».

Ключевые слова: Южный Кавказ, Османская империя, Босфор и Дарданеллы, залив Искендерун, «армянский вопрос», церковь Эчмиадзина.

Ziyad Amrahov

**TERRITORIES OF THE OTTOMAN EMPIRE AND SOUTH
CAUCASIA IN THE VORTEX OF SIMILAR PROBLEMS:
RUSSIA'S FACTOR IN "ARMENIAN QUESTION"**

The identical challenge which faced Azerbaijan and the Ottoman Empire – “Armenian question” – is investigated in the paper. In this regard are carefully

studied and proved political games of imperial Russia in Southern Caucasia and in territories of the Ottoman Empire. From the comparative analysis of sources and historical literature it is known that in relation to both Azerbaijan and Ottoman territories the expansionist policy of the Russian tsar has been carried out according to the similar scenario. Imperial Russia, masking under the “Armenian question” its economic and political interests, first of all, could create in the territory of Azerbaijan a “reliable ethnic support”. The plan to lay hands on the Black Sea, Bosphorus and Dardanelles and also the Iskenderun gulf was veiled under the slogan of “fight for rescue of Christians from oppression of Muslim Turkey”.

Key words: *South Caucasia, Ottoman Empire, Bosphorus and Dardanelles, Iskenderun Gulf, “Armenian question”, Echmiedzin Church.*

(Tarix elmləri doktoru, prof. A.C.İsgəndərov tərəfindən təqdim edilmişdir)

SAMİR QULİYEV

Qafqaz Universiteti

E-mail: squliyev@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NEFT STRATEGİYASININ XARİCİ SİYASƏTİNƏ TƏSİRİ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət problemləri kontekstində neft strategiyasının təsiri tədqiq edilmiş, neft strategiyasının regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq baxımından əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Xüsusilə Azərbaycan Respublikasının ümummillə lideri Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan neft strategiyası, ölkənin iqtisadi dirçəlişinə xidmət etməklə birlikdə xarici siyasətinə də istiqamət vermişdir. Bu çərçivədə Azərbaycan öz təbii ehtiyatı olan neftini strateji məhsul kimi istifadə edə bilmişdir. Məqalədə regionda işğalçı siyasət aparan Ermənistanın təcrid olunması siyasətində, regional integrasiya prosesində, balanslaşdırılmış xarici siyasət kursunun tətbiq edilməsində Azərbaycan neft strategiyasının rolu təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ, neft strategiyası, xarici siyasət, Ermənistan.*

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini əldə etdikdən sonra daxili və xarici problemlərlə üz-üzə qaldı. Müstəqillik ərəfəsində Ermənistanla müharibəyə məcbur buraxılan Azərbaycan, xarici siyasətini də Dağlıq Qarabağ mərkəzli formalaşdırmaya başladı. Dağlıq Qarabağ məsələsi Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici siyasətinin əsas məsələsi olaraq qaldı. A.Mütəllibov dövründə Azərbaycan xarici siyasətini Rusiya indeksli istiqamətləndirmiş, beynəlxalq arenada iştirak etməkdə zəif olmuşdur. Müharibə şəraitində müstəqilliyini qorumağa çalışan ölkədə daxili ziddiyyətlər, iqtisadi problemlər xarici siyasətə də mənfi təsir göstərirdi. Bu dövrdə Azərbaycan bir çox ölkə tərəfindən de-yure tanınsa da, faktiki olaraq Azərbaycan böyük dövlətlər tərəfindən rəğbət görməyən, mənfi imici olan bir ölkə kimi dəyərləndirilirdi. Təbii olaraq, Azərbaycanla əlaqəli imicin mənfi şəkildə formalaşmasının bir səbəbi daxili problemlərdən ortaya çıxsın da, digər önəmli səbəb isə xaricdə yaşayan ermənilərin yaşadıqları ölkələrdə şüurlu şəkildə lobbı fəaliyyətləri aparması olmuşdur. Xüsusilə də nüfuzlu ölkələrdə ermənilər tərəfindən aparılan Azərbaycan əleyhinə təbliğatlar çox təsirli olmuşdur.

Mütəllibovdan sonra hakimiyyətə gələn Ə.Əliyev dövründə də eyni vəziyyət davam etmişdir. Azərbaycanda dövlətçilik prosesi təkmilləşdirilə bilmə-

miş, daxili ziddiyyətlər daha da çoxalmışdır. Xarici siyasətdə isə utopizmə əsaslanan emosionallıq öz əksini tapmışdır. Onsuz da müharibə şəraitində olan Azərbaycan üçün regionda ideologiyaya dayanan siyasətlərin aparılması Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini də təhlükəyə salmışdır. Xarici siyasətdəki münasibətlər daha çox Türkiyə, türk dünyası və ermənilərin illərdə dezinformasiya yaratdığı qərb ölkələri ilə olmuşdur. Xarici siyasətdə bütün addımları Türkiyə üzərində atmağa çalışan Elçibəy, Türkiyədən o dövrdə istədiyi etimadı görə bilməmişdir. Elçibəyin neft müqavilələri görüşmələrində belə Türkiyəyə sanki açıq çek verməsi, Azərbaycan üçün daha sonrakı illərdə problem təşkil etmişdir. Türkiyə Azərbaycandan eyni hərəkəti, emosionallığı gözləmiş və nəticədə qarşılığını almayınca da iki ölkə arasında gərginliklər yaranmışdır.

Regionda Türkiyə ilə çox yaxın münasibətlər içərisində olan Elçibəy iqtidarı, Rusiya və İranı düşmən elan edərək regionda təklənmişdir. Dağlıq Qarabağ müharibəsində Türkiyədən lazımı köməkliyi ala bilməyən Elçibəy iqtidarı, Rusiya-İran-Ermənistan ittifaqına qarşı çox çətin vəziyyətdə qalmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan xarici siyasəti bir tərəfdən bu alyansa qarşı gəlməklə, digər tərəfdən də beynəlxalq arenada ermənilərin dezinformasiya əngəlini aşmaqla keçmişdir. Xarici siyasətdə utopist siyasətlərin aparılması Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasına da öz mənfi təsirini göstərmiş və təbii olaraq neft müqavilələrində heç bir nüfuzlu ölkənin transmilli korporasiyası bu vəziyyətdə olan regiona və ölkəyə kapital qoymağa cəhd göstərməmişdir.

Elçibəydən sonra hakimiyyətə gələn Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev ilk öncə daxili ziddiyyətləri aradan qaldırmağa çalışmışdır. Daxildə sabillik təmin edildikdən sonra Azərbaycanın təbii sərvəti olan neftə xarici şirkətləri cəlb edilməsi məsələsi üzərində işlənilmişdir. 1994-cü ildə Azərbaycan neftinin dünyaya çıxarılmasının əsası “Əsrin müqaviləsi” ilə təmin olunmuş, Azərbaycan nefti ilə özünü transmilli şirkətlərin mənsubu olduqları dövlətlərə tanıtmaya çalışmışdır. Bir müddət Azərbaycan erməni lobbisinə qarşı neft şirkətlərini istifadə etməyə məcbur qalmışdır. Neft müqavilələrinə paralel olaraq da Dağlıq Qarabağda atəşkəs müqaviləsi imzalanmış, regionda nisbətən stabil rejim təmin edilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin möhkəm təməllər üzərində əsasını qoyduğu balanslaşdırılmış xarici siyasət uzaq hədəflərə hesablanmış strateji fəaliyyət konsepsiyası olmaqla, müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuz və mövqelərinin güclənməsinə, ümummilli problemlərinin həllinə yönəlmişdir (8, s. 11). Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan Azərbaycan neft strategiyası, Azərbaycanın xarici siyasətinin formalaşdırılmasına istiqamət vermiş, regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət göstərmişdir.

Regionda balanslaşdırılmış siyasətin aparılmasında neftin rolu

Regiondakı bloklaşmaları aradan qaldırmaq üçün realist nəzəriyyəyə əsaslanan rəşional siyasətin həyata keçirilməsi zəruri idi. Çünki tarixdən də məlumdur ki, xarici siyasətdə emosionallığa yer yoxdur. Heydər Əliyev hakimiyyətə

gəldikdən sonra xarici siyasət addımları da bu istiqamətdə olmuş, milli təhlükəsizlik konsepsiyası (3) formalaşdırılaraq Türkiyəyə paralel olaraq Rusiya və İranla da münasibətlər təkrar gözdən keçirilmişdir. Eyni zamanda beynəlxalq aləmdə də Azərbaycan ermənilər tərəfindən formalaşdırılan mənfi imici aradan qaldırma siyasəti aparmışdır. Bu siyasətlərin nəticəsi olaraq, enerji resurslarının xarici enerji şirkətlərinin istifadəsinə açıldığı gündən etibarən Azərbaycan beynəlxalq siyasətin və iqtisadiyyatın birlikdə olduğu ölkəyə çevrilmişdir (24, s. 57).

Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrdə ölkədə və regionda sabit şərait təmin edildikdən sonra, böyük güclərin Azərbaycanla əlaqəli rəqabətləri də tənzimlənərək (17, s. 34-35) Azərbaycanın yeni neft strategiyası yaradılmış, bununla da yeni xarici siyasət kursu meydana gəlmişdir. Yəni Azərbaycan nefti xarici siyasətinə birbaşa müsbət mənada təsir göstərmişdir.

İmzalanan neft müqavilələrində ABŞ və Avropa dövlətlərinin maraqları nəzərə alındığı kimi, region ölkələri olan Rusiya və İranın da maraqları diqqətə alınmış, görüşmələrdə onların da neft şirkətləri iştirak etmiş və regional tarazlıq qorunmuşdur. Region dövlətləri ilə əməkdaşlığın qurulması Azərbaycan xarici siyasətində tarazlığın qurulması baxımından əhəmiyyət kəsb etmişdir (7, s. 48-51). Neft boru kəmərlərinin marşrutları mövzusunda isə, iqtisadi məhsuldarlıqdan daha çox geosiyasi mübarizənin tələbləri nəzərə alınaraq siyasi baxımdan təhlükəsizliyi təmin edilən marşrutlara üstünlük verilmişdir. Azərbaycan neftini dünya bazarlarına daşıyacaq boru kəmərləri ölkənin həm iqtisadi, həm də siyasi təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyətli olduğuna görə müəyyən edilmişdir (12, s. 86). Boru kəmərlərinin çəkilməsi üçün xərci yüksək olan texnoloji infrastruktur tələb edildiyinə və geosiyasi rəqabəti özündə əks etdirdiyinə görə, yoxlayaraq daha sonra rəşional marşrutu seçmək mümkün deyildir. Ölkənin mənfəətlərinə xidmət etməyən marşrutlarının seçilməsi həmin ölkənin siyasi problemlərini də həll etməyəcəkdir. Yeni boru kəmərlərinin çəkilməsi isə yüksək maliyyə vəsaiti hesabına başa gəlir.

Boru kəmərləri qazanc arxasında olan şirkətlər tərəfindən inşa edildiyinə görə, şirkətlər daha çox öz iqtisadi mənfəətlərini düşünərlər. Ancaq Bakı-Tiflis-Ceyhan neft boru kəməri bu şərtin istisnası kimi qarşımıza çıxır. Bu baxımdan Azərbaycan neftini dünya bazarlarına çıxaran əsas ixrac boru kəməri olan BTC-nin çəkilməsinin bütün regiona təsir edən ağırlığı vardır. Bu layihə mərkəzi Qafqaz regionundan keçən tarixi İpək yolunun da bir hissəsini təşkil etdiyinə görə əhəmiyyətlidir. Bu proyekt, qapalı sahədə yerləşən Xəzər dənizi enerji ehtiyatlarını Rusiya və İran olmadan Aralıq dənizinə çatdırdığına görə strateji əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən də bu layihə daha sonra ortaya çıxan regional layihələr üçün də əsas təşkil etmiş əmsal rolunu oynamışdır. Bu layihələrlə birlikdə regiondakı ölkələr arasında ikitərəfli münasibətlər inkişaf göstərmişdir. Regionda Rusiya-İran-Ermənistan ittifaqına qarşı layihələrin birləşdirədiyi Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə alyansı meydana gəlmişdir (11, s. 103-104). Bununla da daha əvvəl regionda təcrid olunan Azərbaycan təkrar region-

da mərkəzi ölkəyə çevrilmişdir. Enerji layihələrini Azərbaycan xarici siyasətinə vasitə edə bilmişdir. Bu layihələrlə Azərbaycan, regionda Ermənistanı çətin vəziyyətdə saxlaya bilmiş və Dağlıq Qarabağ mövzusunda əlini daha da gücləndirmişdir (21, s. 62-63).

Regional layihələrdə Azərbaycanın önə çıxması Ermənistanı çox narahat etmişdir. BTC çəkildikdən sonra o dövrdəki Ermənistanın baş naziri A.Marqar-yan boru kəmərlərinin ərsəyə gəlməsi ilə birlikdə Ermənistanın regionda zəifləyəcəyini və bu çərçivədə Ermənistan tərəfinin yeni axtarışlara getməsinin zəruri olduğunu ifadə etmişdir (6, s. 1). Ermənistan buna qarşı, İran təbii qazını Avropaya satacaq boru kəmərinin inşa etmişdir. Ancaq Rusiyanın da təzyiqi ilə İran-Ermənistan boru kəmərinin həcmi yalnız Ermənistanın ehtiyacları nisbətində tənzimlənmişdir (13, s. 159).

Azərbaycanın BTC-ni seçərək Rusiya və İran üzərindən keçəcək kəmərlərə yanaşmaması, şimal və cənub qonşusu ilə arasındakı təhlükəsizlik sərhədini müəyyənləşdirmişdir. BTC-ni seçməklə Azərbaycan Türkiyə və Avropa istiqamətli integrasiya vasitəsilə ölkənin siyasi, iqtisadi və hərbi təhlükəsizliyini təmin etməyi məqsədinə qoymuşdur. Bu kəmərlərlə dünya enerji bazarlarına çıxan Azərbaycan Rusiyaya olan hərtərəfli bağlılığı da azaldacaqdır. Avropa və Türkiyə ilə olan təhlükəsizlik çərçivəsində integrasiya Azərbaycanın ölkə təhlükəsizliyini də qismən də olsa, təmin edəcəkdir. BTC Azərbaycanla birlikdə regionun da təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə şərait yaratmışdır (23, s. 138).

BTC-nin açılması ilə Azərbaycanın enerji strategiyasında da yeni mərhələyə addım atılmışdır. Bu kəmərlər Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyini də enerji xətlərinin diversifikasiyası kontekstində təmin edirdi. Azərbaycanın sadəcə Bakı-Supsa və Bakı-Novorossiysk neft boru kəmərinə asılılığı aradan qaldırılmışdır (7, s. 118).

Boru kəmərləri və enerji investisiyaları, regionda Azərbaycana qarşı İran-Ermənistan-Rusiya blokadasının əsasını təşkil edən Ermənistanın regional layihələrin xaricində qalaraq bu ittifaqın dağılmasına səbəb olacaqdır. Alyansın pozulmasından sonra regional balans da fərqli istiqamətdə inkişaf göstərəcəkdir. Enerji layihələrinin reallaşmasının, Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə geosiyasi üçbucağının inkişafında (19, s. 187), Azərbaycanın çox tərəfli münasibətlərinin çoxalmasında, xüsusilə də Azərbaycan-İsrail və Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin inkişaf göstərməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan regionda Rusiya-İran-Ermənistan ittifaqına qarşı İsrailə münasibətlərini inkişaf etdirmişdir (19, s. 156). 8 iyun 2006-cı ildə İsrailin infrastruktur naziri Benjamin Ben-Eliezer Azərbaycanda fəaliyyət göstərən neft şirkətləri ilə uzunmüddətli müqavilə bağlamaq istədiklərini və bu mövzunu ARDNŞ və BP ilə müzakirə etdiklərini ifadə etmişdir. Onun sözlərinə görə, Azərbaycan və İsrail dövlətləri Azərbaycan neftinin Ceyhan Aşkelon-Elot boru kəməri vasitəsilə Qırmızı Dənizə və oradan da tankerlər vasitəsilə Çin və Hindistana daşınmasının tərəfdarıdır (27).

İsrail və yəhudi lobbisi Azərbaycanda anti-semitizmin olmamasından məmnun olmuşlar. Azərbaycan İsrailə münasibətlərində Azərbaycanda yaşayan Yəhudilər üzərindən siyasi lobbicilik sahəsində dəstək olmalarını istəmişdir. ABŞ-dakı erməni lobbisinin Azərbaycan əleyhinə cəhdlərini Yəhudi lobbisi vasitəsilə qurmağa çalışmışdır (26, s. 25). Bununla əlaqəli olaraq Azərbaycan Yəhudi icmasının üzvləri, 26 ölkənin Yəhudilərini birləşdirən Avrasiya Yəhudiləri Konqresindən Azərbaycana beynəlxalq arenada dəstək verməyə çağırmışdır (22).

Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev hakimiyyətə döndükdən sonra Azərbaycan xarici siyasətində də əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan öz təbii sərvəti olan neftini xarici siyasətinə vasitə edə bilmiş, ölkənin maraqları naminə istifadə etmə fərsəti tapmışdır (20, s. 188). Azərbaycan əsas xarici siyasət problemləri olan Dağlıq Qarabağ problemi, xüsusilə nüfuzlu ölkələrlə ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsi kimi məsələlər neftin xarici siyasətə vasitə olmasıyla nisbətən həllini tapmışdır. Neft müqavilələrindən sonra Azərbaycan-Ermənistan arasındakı isti müharibə sona çatmış və Azərbaycan iqtisadi dirçəlişə üz tutmuşdur. Ölkədaxili mürəkkəb ictimai-siyasi və iqtisadi çaxnaşmalar, Ermənistanın hərbi təcavüzü, dünyanın güc mərkəzlərinin gərgin geosiyasi mübarizəsi ilə müşayiət olunan və xarici neft şirkətləri ilə uzun müddət davam edən danışıqlar iddialı dövlətlərlə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa və Azərbaycanın milli mənafeələrinə söykənən sazişin imzalanması ilə sona çatmış oldu (9, s. 36).

Həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində ölkənin enerji təhlükəsizliyi təmin edilmiş, Azərbaycan dünyada enerji daşıyıcılarının etibarlı ixracatçısına və regionun ən mühüm tranzit mərkəzinə çevrilmişdir. Karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və Avropa bazarlarına çatdırılması məqsədi ilə reallaşdırılmış iri layihələr Avropanın neft və qazla təminatında Azərbaycanın önəmli yer tutmasına şərait yaratmışdır (2, s. 3).

Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində Azərbaycan neft strategiyasının rolu

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini qazandıqdan sonra Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını təcavüzü nəticəsində meydana gələn Dağlıq Qarabağ problemi xarici siyasətinin də əsas məsələsinə çevrilmişdir. Azərbaycan xarici siyasətini Dağlıq Qarabağ problemi ətrafında formalaşdırmağa məcbur qalmışdır. Azərbaycanın digər ölkələrlə münasibətlərinə də Dağlıq Qarabağ mövzusunda mövqeləri istiqamət vermişdir. Bu çərçivədə işğal olunmuş torpaqların geri qaytarılması görüşmələrində və regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsində Azərbaycan neft strategiyasının çox böyük rolu olmuşdur.

Müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan nüfuzlu ölkələrin və təşkilatların dəstəyinə ehtiyac duyurdu. Xüsusilə ABŞ, Fransa və bir çox ölkədə ermənilərin Azərbaycan əleyhinə ciddi fəaliyyətləri var idi. Dünyanın hər tərəfinə yayılan erməni diasporu lobbifəaliyyətində də böyük şirkətə çevrilmişdir. İlk məqsəd-

ləri də olduqları ölkələrdə Azərbaycan haqqında dezinformasiya yaratmaq olan erməni lobbisi, Azərbaycanın beynəlxalq arenadakı fəaliyyətinə də ciddi mənfi təsir göstərmişdir (25, s. 17-18). Bunun təbii nəticəsi kimi, beynəlxalq aləm Azərbaycan torpaqlarının erməni orduları tərəfindən işğalına göz yummuş, hətta Azərbaycan tərəfi işğalçı siyasət aparan ölkə kimi nəzərə verilmişdir. 1992-ci ildə ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul edilən, Azərbaycanı ABŞ-ın yardımından məhrum edən “Azadlığı müdafiə aktı”na “907-ci düzəliş”in tətbiq edilməsində (20, s. 218) də erməni lobbisinin fəaliyyətləri əhəmiyyətli rol oynamışdır (4, s. 32-33). Bu layihəyə paralel olaraq da Azərbaycan ilə ABŞ arasındakı münasibətlər istənilən səviyyədə olmamışdır. Erməni lobbisinin maraqları Amerikanın milli maraqlarının önünə keçmişdir (1, s. 49). Erməni lobbisi tərəfindən bu kimi fəaliyyətlər dünyanın müxtəlif güc mərkəzlərində və beynəlxalq təşkilatlar nəzdində planlı şəkildə həyata keçirilmişdir (5, s. 6-7).

Azərbaycan bu dezinformasiyanı dağıtmaq üçün çox ciddi addımlar atmışdır. 1994-cü ildə atəşkəs müqaviləsinin imzalanması ilə birlikdə neft müqavilələri və ardınca da neft boru kəmərləri layihələri reallaşdırılaraq Azərbaycan cazibə mərkəzinə çevrilmişdir. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan neftini cazibə mərkəzinə gətirərək dünyanın gündəminə gətirmişdir. Bunun təbii nəticəsi olaraq da böyük transmilli korporasiyalar Bakıya axın etmiş, Azərbaycan nefti üzərində rəqabət başlamışdır (18, s. 83). Azərbaycan bu rəqabəti də milli maraqları çərçivəsində istifadə etmiş, neft şirkətlərinin mənsubu olduqları ölkələrlə münasibətlərini şirkətlər üzərindən həyata keçirmişdir. Erməni lobbisinə qarşı neft şirkətləri Azərbaycan həqiqətlərini ölkələrinə çatdırmışdır.

Neft şirkətlərinin maraqlarının təmin edilməsi nəticəsində də nüfuzlu ölkələrin Azərbaycanla münasibətləri inkişaf etmişdir. Azərbaycanın nefti xarici siyasətində lobbi vasitəsi kimi uğurlu istifadə etməsi nəticəsində Azərbaycan neft strategiyasının təsiriylə ABŞ, Fransa, İngiltərə və digər nüfuzlu ölkələrdəki “Azərbaycan imici” doğru şəkildə dəyərləndirilməyə başlanılmışdır (10, s. 33). Dağlıq Qarabağla əlaqəli həqiqətlər də dünya ictimaiyyətinə doğru şəkildə çatdırılmışdır.

ABŞ siyasi və ictimai xadimlərinin çıxışlarında “neft strateji məhsuldur, Amerika Azərbaycanın neft yataqlarının kəmiyyətini, Küveytin və ABŞ-ın ehtiyatlarına bərabər sayır”, “Amerika milli mənafeləri və neft maraqları erməni lobbisindən üstündür” şüarları səsləndirməklə (15, s. 83), Azərbaycanın ABŞ üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğu bildirilmişdir.

Bakıdakı böyük neft şirkətləri onu regionun enerji və kapital mərkəzinə çevirmişdir. Enerji müqavilələrindən və layihələrində iştirakdan öz təcavüzkar siyasəti nəticəsində təcrid olunan Ermənistan tərəfi üçün Azərbaycan ilə problemlərini həll etmək prioritet məsələ olmalıdır. Ancaq erməni lobbisinin maraqları Ermənistanın maraqlarından üstün gəldiyinə görə Ermənistan hələ də tutduğu mövqeyindən əl çəkməmişdir. Azərbaycan tərəfi isə neft strategiyası çər-

çivəsində Ermənistanı regional enerji layihələrindən kənarda saxlayaraq, iqtisadi sıxıntıya salaraq tutduğu işğalçı siyasətdən çəkilməyə çalışmışdır. Digər tərəfdən də neftdən gələn gəlirlərlə hərbi büdcəsini və texnika gücünü artırıb, Ermənistanı təsir dairəsində saxlamağı planlaşdırmışdır.

2002-ci ildə Azərbaycanın hərbi büdcəsi 124 milyon dollar həcmində ikən, 2003-cü ildə 139 milyon, 2004-cü ildə 175 milyon dollar, 2005-ci ildə isə 250 milyon dollara yüksəlmişdir. 2005-ci ilin İyun ayında hərbi büdcə təkrar 300 milyon dollara çatdırılmış, 2006-cı ildə isə Azərbaycan hərbi büdcəsini 100% artıraraq 600 milyon dollara yüksəltmişdir. Xüsusilə də 2000-2009-cu illər arasında Azərbaycan hərbi büdcəsi yüzə 471 nisbətində artım göstərmişdir (16, s. 104).

Ermənistanın ümumi büdcəsi isə 950 milyon dollar həcmində göstərilməkdə, hərbi xərcləri isə ölkə büdcəsinin 16 faizini təşkil edir. 2005-ci ildə Azərbaycanın hərbi xərcləri 70% artırılmışdır. 2006-cı ilin ortalarından etibarən hərbi büdcəsi 660 milyon dollara çatdırılan Azərbaycanın hər bir əsgər üçün hərbi xərcləmələri 78,6 dollar olmuş, bu da Cənubi Qafqaz regionunda ən yüksək səviyyəli göstərici olmuşdur. Gürcüstanın hərbi büdcəsi 300 milyon dollar, Ermənistanın hərbi büdcəsi isə 220 milyon dollar həcmindədir. Azərbaycanın sadəcə hərbi büdcəsi Ermənistanın bütün dövlət büdcəsindən daha çox səviyyəyə çatdırılmışdır (14, s. 17-18).

Bu statistiklardan da belə nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycanın neft gəlirləri artdıqca hərbi büdcəsi də yüksək səviyyəyə çatdırılmış və güclü ordusu ilə Azərbaycan Cənubi Qafqazda lider ölkəyə çevrilmişdir. Vəziyyət belə olsa da, Azərbaycan tərəfi regionda sülh və sabitlik istiqamətində humanist siyasət həyata keçirtməyə davam etmişdir. Dağlıq Qarabağ probleminin həlli prosesinin də sülh yolu ilə, dinc vasitələrlə nəticələnməsinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Ermənistan tərəfi isə, hələ də işğalçı siyasətindən əl çəkməmiş və üçüncü ölkələrlə münasibətlərində də Azərbaycana olan düşmənçiliyini davam etdirmişdir. Bu səbəbdən də, Ermənistanla davam edən Dağlıq Qarabağ probleminin hərbi yollarla həlli məsələsi İlham Əliyev dövründə tez-tez ifadə edilmişdir.

Nəticə

Müstəqilliyini qazandıqdan sonra həm daxili, həm də xarici problemlərlə üz üzə qalan, digər ölkələrlə münasibətləri inkişaf etdirə bilməyən, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən obyektiv dəyərləndirilməyən Azərbaycan üçün xarici siyasətdə addım atmaq çox çətin idi. Ölkədaxili mürəkkəb ictimai-siyasi və iqtisadi çaxnaşmalar, Ermənistanın hərbi təcavüzü, dünyanın güc mərkəzlərinin gərgin geosiyasi mübarizəsi ilə müşayiət olunan və xarici neft şirkətləri ilə uzun müddət davam edən danışıqlar iddialı dövlətlərlə qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığa və Azərbaycanın milli mənafehlərinə söykənən sazişin imzalanması ilə sona çatmış oldu.

1994-cü ildən sonra isə xüsusilə ümummilli lider Heydər Əliyevin inamlı “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi tərəqqisində, xarici

ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin qurulması və inkişafında, habelə dünya birliyi ölkələri sırasında mövqelərinin möhkəmləndirilməsində mühüm amil kimi çıxış edir. Enerji ixrac boru kəmərlərinin reallaşması Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Fiziki olaraq neft kəmərləri ilə bir-birinə bağlanan region ölkələri arasındakı əməkdaşlıq daha da genişləndirilmişdir. Regional enerji layihələrinə paralel olaraq Azərbaycan-ABŞ, Azərbaycan-Rusiya, Azərbaycan-Türkiyə, Azərbaycan-Gürcüstan və digər ikitərəfli münasibətlər çoxşaxəli şəkildə inkişaf göstərmişdir. Bununla birlikdə Azərbaycanın nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlardakı mövqeyi daha da möhkəmləndirilmişdir. BMT, NATO, Aİ, AŞ kimi beynəlxalq təşkilatlarla münasibətlərini inkişaf etdirən Azərbaycan regional səviyyədə meydana gələn GUAM, QİƏT, İKT və s. kimi təşkilatlarda da fəal iştirak etmişdir. Neftin xarici siyasətə vasitə seçilməsi ilə birlikdə Azərbaycan xarici siyasəti də çox tərəfli formada inkişaf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı: Təhsil, 2004, 216 s.
2. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası. Bakı, 2012, 39., http://www.president.az/files/future_az.pdf, (24.02.2014).
3. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. http://www.mns.gov.az/img/3766779-_5me02.%20Milli_Tehluksesizlik_Konsepsiyasi.pdf, (29.03.2014).
4. Əhmədov E.. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti: Təhlili xronika // Geo strategiya, № 6, 2011, s. 34-43.
5. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyətinə bir nəzər. "Respublika" qəz., № 72, 2011, (10 aprel), s. 6-7.
6. Həqq M. Vaşinqton görüşünün Ermənistan əks-sədası. "Ayna" qəz., 2006, 2 may, № 77, s. 1.
7. Həsənov Ə. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 440 s.
8. Hüseynova İ. Tarix yaradan şəxsiyyət. "Azərbaycan" qəz., 2008, 8 may, № 98, s. 11.
9. Mehdiyev Ə. Geosiyasi mübarizənin qalibi: Əsrin Müqaviləsi // Geo Strategiya, № 2/2, 2011, s. 34-42.
10. Aliyev H. Dünya siyasətində Azərbaycan petroli. İstanbul: Sabah kitabları, № 77, 1998, 207 s.
11. Alkan H. Azərbaycan paradoksu: çapraz baskılar altında Azərbaycan'da siyasal sistem. Ankara: USAK yayınları, № 36, 2010, 256 s.
12. Cabbarlı H. Abdullayeva V. Azərbaycan dış politikasının temel özellikleri (1991-2009) // 21 Yüzyıl, Ocak/Haziran, 2009, s. 77-92.

13. Cabbarlı H. Ermenistan'ın İran politikası // Çankırı Karatekin Üniversitesi, Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, № 10/10, s. 147-174, http://cavsamdergi.karatekin.edu.tr/Makaleler/1055742819_11.pdf, (29.03.2014).
14. Demirtepe M.T. Dağlık Karabağ sorunu: dar alanda büyük oyun. Ankara: Avrasya Araştırmaları Merkezi, USAK Raporları № 11/07, Eylül 2011, 113 s.
15. Köni H. Amerikan ulusal güvenlik stratejisi // Stratejik Analiz, Haziran 2003, s. 81-83.
16. Şiriyev Z. Azerbaycan'ın Karabağ politikası ve stratejik vizyonu // USAK-OAKA, c. 6, № 12, 2011, s. 88-117, http://www.usak.org.tr/images_upload/files/oaka%2012%205.pdf, (29.03.2014).
17. Yılmaz R., Sayın F.M. Azerbaycan dış politikasını belirleyen öğeler ve denge politikasına yansımaları // Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, № 4/1, s. 23-42, http://sbedergi.karatekin.edu.tr/Makaleler/425988858_2.pdf, (29.03.2014).
18. Yüce Ç.K. Küresel güç mücadelesi bağlamında Avrasya'daki enerji savaşları // Turan-SAM, c. 2, № 7, Yaz 2010, s. 80-94, <http://turkology.tk/media/info/Azer1.pdf>, (29.03.2014).
19. Abilov S. The Azerbaijan-Israel relations: a non-diplomatic // USAK-OAKA: BUT Strategic Partnership, c. 4, № 8, 2009, p. 138-156.
20. Cornell S.E. Azerbaijan since independence. New York: Armonk, 2011, 485 p.
21. Cornell S.E., Ismailzade F. The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline: implications for Azerbaijan / Ed. Starr S.F., Cornell S.E. The Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline: oil window to the west. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2005, p. 61-84, <http://www.silkroadstudies.org/new/inside/publications/BTC.pdf>, (29.03.2014).
22. Euro-Asian Jewish Congress / 13th plenary assembly of the world Jewish congress. Jerusalem: Regional reports, 26-27 January 2009, <http://www.worldjewishcongress.org/uploads/materials/5a41f8996d710a930840f1e1549f11a338616ac2.pdf>, (29.03.2014).
23. Güney A., Özdemir S. Is the regional economic cooperation in South Caucasus myth or reality? // Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, c. 16, № 1, 2011, s. 133-145, <http://sablon.sdu.edu.tr/fakulteler/iibf/dergi/files/2011-1-8.pdf>, (29.03.2014).
24. Hansen S. Pipeline politics: the struggle for control of Eurasian energy resources / CIEP, February 2003, 75 p, http://clingendael.info/publications/2003/20030400_ciep_paper_hansen.pdf, (29.03.2014).
25. King D., Pomper M. The U.S. congress and the contingent influence of diaspora lobbies: lessons from U.S. policy toward Armenia and Azerbaijan // Journal of Armenian Studies, v. 8, № 1, Summer 2004, p. 1-26, <http://www.hks.harvard.edu/fs/dking/Section907v2.pdf>, (29.03.2014).
26. Laçiner S., Kaya İ. The Armenian issue and the Jews. Ankara: Ankara University Printing House, p. 46.

27. Schleifer Y. Israel and Turkey hope to prove that oil and water do mix // Jewish News Weekly, 4 November-10 November 2005, <http://www.jweekly.com/article/full/27606/israel-and-turkey-hope-to-prove-that-oil-and-water-do-mix/>, (29.03.2014).
28. Lestrangé C., Paillard C.A., Zelenko P. Géopolitique du pétrole: un nouveau marché, de nouveaux risques, des nouveaux mondes. Paris: Editions Technip, 2005, 260 p.

Самир Гулиев

ВЛИЯНИЕ НЕФТЯНОЙ СТРАТЕГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА ВНЕШНЮЮ ПОЛИТИКУ СТРАНЫ

В контексте статьи изучено влияние нефтяной стратегии на проблемы внешней политики, также проанализировано значение нефтяной стратегии для региональной безопасности и сотрудничества. В частности, нефтяная стратегия, основы которой заложены общенациональным лидером Азербайджанской Республики Гейдаром Алиевым, наряду со способствованием экономическому оживлению страны, также дала направление внешней политике. В этом контексте Азербайджан смог использовать свои природные запасы нефти в качестве стратегического продукта. В статье также анализируется роль нефтяной стратегии в политике изоляции Армении, которая ведет агрессивную политику в регионе, в процессе региональной интеграции и реализации сбалансированной внешней политики.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нагорный Карабах, нефтяная стратегия, внешняя политика, Армения.*

Samir Guliyev

IMPACT OF OIL STRATEGY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN ON ITS FOREIGN POLICY

The impact of the oil strategy on foreign policy issues is studied in the context of the paper, also importance of the oil strategy for regional security and cooperation is analyzed. In particular, the oil strategy, which basis had been laid by Heydar Aliyev, the national leader of Azerbaijan, along with promotion of economic revival of the country also gave the direction of foreign policy. In this context, Azerbaijan was able to use its natural reserves of oil as a strategic product. The role of the oil strategy in the policy of isolation of Armenia, which pursues an aggressive policy in the region, in the process of regional integration and realization of a balanced foreign policy is also considered.

Key words: *Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, oil strategy, foreign policy, Armenia.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELNUR KƏLBİZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: caspianman@mail.ru

XII-XIII ƏSRLƏR NAXÇIVANIN TARİXİ-COĞRAFİYASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Azərbaycan tarixində ən qüdrətli dövlətlərdən biri olan və Azərbaycanın böyük bir ərazisini özündə birləşdirməyə nail olmuş Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinin mövcudluğu illərində (1136-1225) Naxçıvan dövlətin əsas idarəçilik mərkəzlərindən biri olmuşdur. Orta əsr tarixçilərinin bir çoxu (Yaqut Həməvi, İbn əl-Əsir və s.) əsərlərində bu zaman Naxçıvan ərazisinin Arranın və Azərbaycanın tərkibinə daxil olması barədə məlumatlar qeyd etmişlər.

Orta əsr mənbələrində Eldənizlər dövründə bir müddət ölkənin paytaxtı rolunu oynamış Naxçıvan şəhəri ilə yanaşı Azad, Kiran, Ordubad, Əylis, Culfa kimi şəhərlərin, Əlincə, Sürməri, Tağmar və Faqnan qalalarının adı çəkilir, habelə şəhərlərin idarəçiliyi, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi, ticarət yolları haqqında məlumatlar verilir.

Məqalədə bəhs olunan dövrdə bu ərazidəki bölgələrin və şəhərlərin mövqeyi, orta əsr mənbələrində verilən məlumatlar tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: *Eldənizlər, Naxçıvan, Azad, Əylis, Ordubad, Kiran, Əlincə, tarixi-coğrafiya.*

Orta əsrlər dövründə Naxçıvan diyarı şəhərlərinin tarixi-coğrafi mövqeyi, inkişafı, memarlıq abidələri, əhalisinin tərkibi və məşğuliyyətinin tədqiqi Vətən tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdir. Belə ki, bu dövr tarixinin orta əsr mənbələri və arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında obyektiv şəkildə öyrənilməsi təkcə tarixi baxımdan deyil, həm də siyasi baxımdan əhəmiyyətlidir. Məlum olduğu kimi, ermənilərin ölkəmizə qarşı, xüsusilə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissələri – Qarabağ və Naxçıvanla bağlı əsassız ərazi iddiaları bu dövr tarixinin də faktlar əsasında araşdırılmasını zəruri edir. Onlar bir çox hallarda bu dövrə aid tarixi faktları da saxtalaşdıraraq əzəli Azərbaycan torpaqlarını öz ulu vətənləri kimi təqdim etməyə çalışırlar. Tədqiq etdiyimiz Naxçıvan diyarının XII əsr tarixi-coğrafiyasına dair məlumatları təhlil edərkən də təhriflərə rast gəlirik. Bu mənada Azərbaycan Atabəylər dövləti dövründə Naxçıvan diyarı şəhərlərinin tarixi-coğrafiyası və o dövrdə baş vermiş hadisələrin adıçəkilən toponimlərlə bağlı olub-olmamasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan tarixində ən qüdrətli dövlətlərdən biri olan və Azərbaycanın böyük bir ərazisini özündə birləşdirməyə nail olmuş Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinin mövcudluğu illərində (1136-1225) Naxçıvan dövlətin əsas idarəçilik mərkəzlərindən biri olmuşdur. 1146-cı ildən 1175-ci ilə qədər Naxçıvan əsas idarəçilik mərkəzi, 1175-ci ildən 1225-ci ilə qədərki dövrdə isə əsas idarəçilik mərkəzlərindən biri olmuşdur. Orta əsr tarixçilərinin bir çoxu (Yaqut Həməvi, İbn əl-Əsir və s.) əsərlərində bu zaman Naxçıvan ərazisinin Arranın və Azərbaycanın tərkibinə daxil olması barədə məlumatlar qeyd etmişlər (14, s. 24). XIII əsrdə naməlum müəllif tərəfindən yazılmış “Əcaib əd-Dünya” əsərində Naxçıvan Azərbaycanın böyük şəhərlərindən biri kimi göstərilir. Əsərdə yazılır: “Naxçıvan – bu şəhər Azərbaycandır, hündür və əlverişli yerdə yerləşmiş böyük şəhərdir” (14, s. 30).

Ərazinin əlverişli strateji-coğrafi mövqeyini nəzərə alan Eldənizlər burada şəhərlərin inkişafı və tərəqqisinə, qalaların möhkəmləndirilməsinə, iqtisadiyyatın inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər. Orta əsr mənbələrində Eldənizlər dövründə bir müddət ölkənin paytaxtı rolunu oynamış Naxçıvan şəhəri ilə yanaşı Azad, Kiran, Ordubad, Əylis, Culfa kimi şəhərlərin, Əlincə, Sürməri, Tağmar və Faqnan qalalarının adı çəkilir, habelə şəhərlərin idarəçiliyi, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi, ticarət yolları haqqında məlumatlar verilir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Naxçıvan ərazisindən (Şahtaxtı, Şahbuz, Köhnə Vayxır, Qaraçuq, İtqıran, Söyüdlü və digər ərazilər) aşkar edilən Səlcuqlar və Atabəylər dövrünə aid zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri də sübut edir ki, bəhs olunan dövrdə bu ərazi özünün intibah dövrünü yaşamışdır.

Təbii ki, Atabəylər dövründə Naxçıvan diyarının şəhərləri haqqında danışarkən ilk növbədə Naxçıvan şəhəri haqqında bəhs etmək lazımdır. Görkəmli tarixçi-alim, akademik Ziya Bünyadov bu dövrdə Azərbaycan şəhərləri haqqında bəhs edərkən əhalisinin sayı 100 min və daha artıq olan şəhərlər sırasında 4 Azərbaycan şəhərinin – Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz və Şamaxının adını çəkir (5, s. 208).

Atabəy Şəmsəddin Eldənizin daimi yaşayış yeri olan Naxçıvan vilayətinin torpaqları, o cümlədən Naxçıvan şəhəri tac (xass) torpağı idi. Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan şəhəri 1146-cı ildən sonra Eldənizlər dövlətinin tərkibinə qatılmış və əsas mərkəzə çevrilmişdir. Mirxondun məlumatına görə, Şəmsəddin Eldəniz Şirvanı özünə tabe etdikdən sonra sultan Məsudun Azərbaycandakı cənişini Çavlanın ölümü (1146) ilə yaranan qarışıqlıqdan istifadə etmiş və Naxçıvanı öz mülklərinə qatmışdır. Bundan sonra Eldəniz paytaxtı Naxçıvana köçürmüş və Azərbaycanın böyük hissəsinin sahibi olmuşdur (2, s. 409). Mxitar Qoşa istinad edən akademik Ziya Bünyadov da Naxçıvan vilayətinin Eldənizlərin tərkibinə qatılma tarixini 1146-cı il olaraq göstərir (5, s. 191). 1136-cı ildən 1146-cı ilə qədərki dövrdə isə Eldənizin iqamətgahı Arranın mərkəzi Bərdədə yerləşmişdir. Çünki, “Səlcuqnamə” əsərinin müəllifi Zahirəddin Nişapuri

1136-cı ildə Sultan Məsudun Arranı Eldənizə iqta verərkən onun Bərdədəki iqamətgahına yola düşməsi haqqında məlumat vermişdir (5, s. 49-50).

Mərkəzin Naxçıvana köçürülməsi şəhərin daima xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmasına, abadlaşdırılmasına və möhkəmləndirilməsinə rəvac verirdi. 81°15' uzunluq, 33°40' en dairəsində yerləşən (3, s. 132) Naxçıvan şəhəri Araz çayının sahilindəki düzənliklərdə yüksələn təpə üzərində yerləşirdi. Müdafiə məqsədi ilə şəhər hərbi qala istehkamı ilə əhatə olunmuşdu. Divarları və iç qalası olan Azərbaycanın bu gözəl şəhərində şəhər binalarının çoxu bişmiş kərpicdən tikilmişdi. Bu barədə XIII-XIV əsrlərdə yaşamış coğrafiyaşünas H.Qəzvinini fars dilində yazdığı “Nüzhet əl-qülub” (“Ürəklərin əyləncəsi”) əsərində məlumat vermişdir (1, s. 168).

“Əcaib əd-dünya” əsərində Naxçıvan belə təsvir olunur: “Naxçıvan – Azərbaycanda şəhərdir, böyükdür və əhalisi çoxdur, hündür yerdə yerləşir, çox möhkəmləndirilmişdir. Çoxlu saraylar, şəhərkənarı qəsrlər – köşklər və təmtəraqlı eyvanlar tikilib; şəhərin yanında daşdan qala tikiblər, qalada mədrəsə, məscid inşa ediblər; qalada şirinsulu bulaq var. Deyirlər ki, yer üzündə bundan çox əhalisi olan şəhər yoxdur; bütün tikililər kəcdən və bişmiş kərpicdənndir. Köşklərin çoxu, qalalar kimi, üç və dördmərtəbəlidir. Şəhər ətrafı (savad) çox gözəldir, axar suyu, bağları və yaşıllığı çoxdur” (13, s. 104). Bu əsərdə Naxçıvan şəhərinin Araz çayına nəzərən mövqeyi də göstərilmiş, lakin bəzi səhv tərcümələr nəticəsində bir çox tədqiqatçılar Araz çayının Naxçıvan şəhərinin içindən axıb keçdiyini qeyd etmişlər. Bu problemə toxunan akademik İsmayıl Hacıyev bu əsəri təhlil edərkən yazır ki, kitabda Araz çayının şəhərin içindən deyil, hüdudlarından keçdiyi dəqiqliklə göstərilib. Hüdud sözü isə “kənar”, “ətraf”, “qırağ” kimi mənalandırılır (6, s. 14). Orta əsr Naxçıvan şəhərinin tarixinin tədqiqatçısı Rauf Məmmədov qeyd edir ki, bu dövrdə başqa orta əsr şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvan da qala divarları içərisində yerləşən şəhristandan və geniş bazar və karvansaraları olan şəhərkənarı hissədən – rabatdan ibarət idi (10, s. 66).

Şəhərin müdafiə sistemi o dərəcədə möhkəm olmuşdu ki, hətta bir çox Eldəniz hökmdarları ən çətin vaxtlarda məhz Naxçıvana sığınmağa çalışmışlar. Mənbələrdə verilən məlumatlar da bunu təsdiq edir. Hətta sonuncu atabəy Özbəyin dövründə dövlətin Təbrizdən idarə olunmasına baxmayaraq dağıdıcı hücumlardan canını qorumaq üçün qaçaraq Naxçıvanda məskunlaşmağa çalışmışdı. İbn əl-Əsir 12 cildlik “Əl-kamil fi-t-tarix” (“Mükəmməl tarix”) əsərində bu haqda bəhs etmişdir. “Təbrizin əsl hakimi Özbək ibn-Pəhləvan oranı buraxıb getmişdi. Çünki o, fəaliyyətsiz bir əmir idi. ...Tatarların Həmədandan çıxıb gəlməkdə olduqlarını eşitdikdə, özü Təbrizi buraxıb Naxçıvana getmiş və arvad-uşaqlarını da, özündən uzaqlaşdırmaq üçün Xoya göndərmişdi” (1, s. 143). Mirxondun məlumatlarından isə aydın olur ki, Özbək Naxçıvana gəldikdən sonra Əlincə qalasına çəkilmişdir. O yazır: “... Sultan Cəlaləddinin onun (Özbəyin –

E.K.) hakimiyyəti altında olan Azərbaycanı tutmasından sonra, Əlincə qalasında kədərdən və qəmdən öldü”(15, s. 124).

Akademik İsmayıl Hacıyev bu dövrdən bəhs edərkən yazır ki, Müzəffərəddin Özbəyin hakimiyyəti dövründə dövlətin rəsmi paytaxtının Təbriz olmasına baxmayaraq Naxçıvan şəhəri Eldənizlərin iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda onların xoşladıqları şəhər və mühafizə olunduqları yer idi. Bunu tarixi məxəzlər və hazırkı dövrə qədər qalmış yerüstü möhtəşəm abidələr də sübut edir (7, s. 44).

Qeyd edək ki, Özbəyin hakimiyyəti dövründə Naxçıvanı Cahan Pəhləvanın qızı Cəlalyyə Xatun idarə edirdi. Cəlalyyə xatuna bu idarəçilik hüququ anası Zahidə xatunun ölümündən sonra keçmişdir (17, s. 90). Bu barədə “Tarix-i cəlalî” əsərində Nəsevi məlumat vermişdir.

Atabəylər dövründə Naxçıvan şəhərində saraylar, mədrəsələr, məscidlər, köşklər və məqbərələr var idi. XII əsr Naxçıvan şəhərinin Atabəylər kompleksində olmuş qoşa minarəli baştağ haqqında dövrümüzə qədər gəlib çatan məlumatlar da o dövrdəki Naxçıvan şəhərinin möhtəşəmliyini təsəvvür etməyə imkan verir. XIX əsrdə V.A.Engelqardın verdiyi məlumata görə, Naxçıvan came məscidindən 50 sajen (təqribən 107 metr) aralıda vaxtilə bu məscidə aid olan və yanlarında hər biri 10 sajen (təqribən 21 m) ucalıqda qoşaminarəli qapı olmuşdur (9, s. 533). Şərqsünas Xanikovun verdiyi məlumata görə, bu qapı üzərində kitabə olmuşdur. Kitabədə bu nadir memarlıq incisinin 1187-ci ildə Atabəylər dövlətinin atlı qoşun başçısı və vergiyığanı Əmir Nurəddin tərəfindən tikdirildiyi qeyd olunmuşdu. Abidə üzərindəki kitabədən həmçinin o da məlum olur ki, bu memarlıq incisi də məhz memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanı tərəfindən inşa edilmişdir.

Bütün müsəlman-türk dünyasında qadına, anaya verilən böyük dəyərin, rəmzi olan Möminə Xatın türbəsi də məhz bu dövrdə inşa edilmişdir. Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşən bu türbə hicri tarixlə 582-ci – miladi təqvimlə 1186-cı ildə inşa olunmuşdur.

Naxçıvan şəhərinə yaraşır verən memarlıq incilərindən biri də Möminə Xatın türbəsi. Xatın türbəsi daha əvvəl 557-ci ilin şəvval ayında (miladi 1162-ci ildə) inşa olunmuş Yusif Küseyir oğlu türbəsidir.

Tədqiqatçıların hesablamalarına görə, bu dövrdə Naxçıvan şəhərində təxminən 150-200 min nəfər əhali yaşayırdı (4, s. 28). Bu dövrdə Naxçıvan Atabəylər xəzinəsinə 2000 түмән vergi verirdi. XIV əsr müəllifi H.Qəzvini yazır ki, Səlcuqlar və Atabəylər dövründə xəzinəyə Naxçıvan və Talış 2000 түмән, Muğan və Aran 300 түмән, Şirvan 100 түмән, Quştəsfı (Kür və Arazın delta ərazisi) 100 түмән pul verirdi (15, s. 124).

Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti illərində sürətlə inkişaf edən Naxçıvan diyarı şəhərləri içərisində Ordubad şəhəri də təsərrüfat və ticarət mərkəzi kimi məşhur idi. Tarix elmləri doktoru, professor Hacıfəxrəddin Səfərlinin yazdığına görə, Eldənizin Naxçıvanı tutmasından 1225-ci ilədək Ordubad ərazisi Atabəy-

lər dövlətinin tərkibində olmuşdur. XIII əsrdən başlayaraq Ordubad şəhəri Azərbaycanın 260 түмән illik hasilatının toplandığı 21 iri şəhəri sırasına daxil olmuşdur (12, s. 32-33).

Ordubadın əlverişli karvan yolları üzərində, Araz çayı sahilində yerləşməsi, şəhərin yerləşdiyi ərazinin 3 tərəfdən dağlarla əhatələnməsi onun inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən idi. Ordubad ticarətlə yanaşı həmçinin Azərbaycanın əsas bağçılıq və üzümçülük bölgələrindən biri idi.

Müasir Ordubad rayonu ərazisində qalıqları indiyə qədər gəlib çatmış Kiran şəhəri də XII əsrdə bölgənin əsas ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. XII əsr ərəb müəlliflərindən Yaqut əl-Həməvi bu şəhərin adı və yeri haqqında məlumat vermişdir. Yaqut əl-Həməvi yazır ki, bir sakinin verdiyi məlumata görə, Kiran şəhəri Təbriz və Baylakan arasında yerləşən Azərbaycan şəhəridir.

İbn əl-Əsirin “Əl-kamil fi-t-tarix” kitabında Kiran şəhərinin adı “Qiran” kimi qeyd olunmuşdur. Müəllif bu şəhərin adını VII əsrdə yaşamış ərəb sərkərdəsi Mərvan ibn Məhəmmədin əraziyə yürüşü ilə əlaqədar xatırlayır. “Əcaib əd-dünya” əsərində də bu ərazidə yerləşən qalalar, həmçinin şəhərin ticarət həyatına aid bəzi məlumatlar yer tapmışdır. XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində çarışa Tamaranın yürüşlərindən bəhs edən naməlum gürcü müəllifi “Müqəddəs monarxların tarixi” adlı əsərində bu bölgənin siyasi həyatı haqqında bəhs etmişdir.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Kiran şəhəri Atabəylər dövründə bölgənin ikinci iqtisadi mədəni mərkəzi olmuşdur (16, s. 25). Araz çayının şimalında, Gilançayın isə şərqində yerləşən şəhərdə bu dövrdə nəhəng tikililər mövcud olmuşdur. Kiran möhkəm qala divarları ilə əhatələnmişdi. Şəhərdə məscidlər və məqbərələr inşa olunmuşdu. Gilançay üzərində əzəmətli körpü salınmışdı. Məlumdur ki, Atabəylər dövründə öz inkişafının intibahını yaşayan Naxçıvan memarlıq məktəbinin ənənələri bütün Şərqdə məşhur olmuşdur. Kiran şəhəri ərazisində də bu memarlıq məktəbinin ənənələrini özündə yaşadan tikililərin qalıqları Atabəylər dövründə bu şəhərin əzəməti haqqında məlumat verir. Xaraba-Gilan ərazisində yerləşən 1 №-li səkkizguşəli məqbərənin qalıqları haqqında V.M.Sısoyevin, B.İbrahimovun verdiyi məlumatlar da fikrimizi bir daha təsdiq edir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu məqbərə bəzi cəhətlərinə görə hətta Möminə Xatın və Yusif Küseyir oğlu türbələrindən üstündür. Bu isə, yəqin ki, memarlıq məktəbi ənənələrinin sonrakı dövrdə daha çox inkişafı ilə bağlı olmuşdur (11, s. 144).

Sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi bu dövrdə Kiranın əhəmiyyəti daha da artmışdı. Orta əsr şəhərləri adətən üç hissədən: sitadel, şəhristan və rabat hissəsindən ibarət olurdu və adətən bir hissə digərini əhatələyirdi. Ərazisi əsasən dağ döşündə yerləşən Kiran şəhərinin quruluşu isə bir az fərqli olmuşdur. Belə ki, şəhərin mərkəz-sitadel hissəsi dağın nisbətən yuxarı hissəsində yerləşmişdi, ondan aşağı hissədə isə şəhristan yerləşirdi ki, bu hissədə də şəhər əhalisinin əsas hissəsi məskunlaşmışdı və yaşayış evləri burada yerləşirdi. Təpəliklərin ətəklə-

rində isə rabat hissəsi yerləşirdi ki, burada da əhalinin nisbətən aşağı təbəqəsi məskunlaşmışdı.

“Əcaib əd-dünya”da qeyd olunur ki, Araz sahilində yerləşən bu şəhər daş divarlarla əhatələnmiş möhkəm bir qaladır.

Monqol hücumları zamanı bu şəhər də dağıntılara məruz qalmış, yerli əhali şəhəri tərk etməyə məcbur olmuşdur. Şəhərin tənəzzülü və uzun müddət öz keçmiş qüdrətini bərpa edə bilməməsi səbəbindən sonrakı dövr mənbələrində bu şəhər haqqında məlumatlar çox məhduddur. Sonrakı dövrdə artıq orta əsr müəllifləri daha çox Kiran şəhəri yaxınlığında meydana çıxan və getdikcə çiçəklənən Azad şəhəri haqqında məlumat verirlər.

Bu dövrdə Naxçıvan diyarının digər bir şəhəri – Azad-kiran haqqında fars coğrafiyaşünası H.Qəzvini (1281-1350) “Nuhzət əl-qülub” əsərində bəhs etmişdir. Arxeoloq Bəhlul İbrahimlinin fikrincə monqol hücumlarından sonrakı dövrdə Kiran şəhərinin adı adətən ayrıca deyil, yaxınlıqdakı Azad şəhərinin adı ilə birlikdə bölgə adı kimi Azad-Ciran (Kiran) şəklində işlədilmişdir (16, s. 11).

XII əsr Naxçıvan şəhərləri haqqında danışarkən bu dövrdən çiçəklənməyə başlayan və sonrakı əsrlərdə öz inkişaf mərhələsində ən yüksək səviyyəyə gələn Əylis şəhərindən də bəhs etmək lazımdır. Əylis şəhəri ticarət yolları üzərində yerləşdiyindən artıq XII əsrdə bura dünyanın ən müxtəlif ölkələrindən təcirlər, missionerlər gəlirdi. Əylis təkcə tranzit keçid şəhəri olmamış, həm də təcirlərin və səyyahların müvəqqəti məskunlaşaraq gətirdikləri malları satdıqları, mübadilə etdikləri bir mərkəz olmuşdur.

XII əsrdən başlayaraq ticarət yolları üzərində yerləşən Culfa haqqında da bəzi mənbələrdə məlumatlar saxlanılmışdır. İpək yolunun Naxçıvan ərazisindən keçən qollarından biri üzərində yerləşən bu yaşayış məntəqəsinin ərazisində bir çox yol karvansaraları olmuşdur. Eyni zamanda Araz çayına yaxın hissələrdə bərəçiliklə məşğul olan əhali məskunlaşmışdı. Culfa rayonunun Gülüstən kəndi ərazisində, Araz çayının sol sahilində tikilmiş Culfa karvansarası memarlıq abidəsi də məhz bu dövrə aid tarixi memarlıq abidəsidir. Tədqiqatlar nəticəsində XII əsrə aid ümumi uzunluğu 37 metr olan bu memarlıq abidəsinin Azərbaycanda yol karvansaraları içərisində ən görkəmli və möhtəşəm abidə olduğu müəyyənləşdirilmişdir (11, s. 62). XIV əsr müəllifi H.Qəzvini “Nühzət əl-qülub” əsərində Culfa yaxınlığında yerləşən və ticarət karvanlarının hərəkəti üçün Ziya-ül Mülk körpüsü haqqında da məlumat vermişdir. Körpünün salınması ilə hazırda xarabaları qalmış Culfa şəhərinin böyük İpək yolu üzərində mərkəz kimi əhəmiyyəti artmışdı (11, s. 489). Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Culfa XV əsrə qədər böyük şəhərlər sırasına daxil olmamışdır. Böyük İpək yolu üzərində yerləşən şəhərlər haqqında bəhs edən tarix üzrə fəlsəfə doktoru Elbrus İsayev “Böyük İpək yolu və Naxçıvan” kitabında bir çox tədqiqatçıların fikirlərinə istinad edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, Culfa şəhəri XV əsrdə kənd olmuş, bu zamandan etibarən onun iqtisadi yüksəlişi başlamışdır (8, s. 164).

Orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu dövr Naxçıvan ətrafında bir neçə qalalar ucalırmış. Monqolların Azərbaycana hücumları dövründə isə bu qalaların bir çoxu şəhərlərin müdafiə qabiliyyətinin zəiflədilməsi məqsədi ilə dağıdılmışdır. H.Qəzvininin yazdığına görə, Ələncik, Sürməri, Tağmar və Faqnan qalaları bu dövrdə dağıdılmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan tarixində ən qüdrətli dövlətlərdən biri olmuş Atabəylərin (Eldənizlərin) hakimiyyəti illərində Naxçıvan diyarı ölkənin əsas mərkəz hissəsi olmuş, Eldənizlər bu ərazidə şəhərlərin, ticarətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, ərazinin mühafizəsini təşkil etmək üçün qalaların möhkəmləndirilməsinə çalışmışlar. Bu dövrdə sürətlə inkişaf edən Naxçıvan diyarı şəhərləri həm də böyük elm, mədəniyyət mərkəzləri olmuş, diyarın müsəlman türk əhalisi nəinki Azərbaycan mədəniyyətinin, ümumilikdə bütün İslam və Türk dünyasının mədəni irsinin ən zəngin örnəklərini yaratmağa nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar / Prof. S.S.Əliyarov və dos. Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1989, 328 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, 608 s.
3. Bakuvi Ə. Kitab təlxis əl-əsar və əcaib əl-məlik əl qəhhar (“Abidələrin” xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri) / Ərəbcədən tərcüməsi, müqəddimə və şərhləri akademik Ziya Bünyadovundur. Bakı: Şur nəşriyyatı, 1992, 176 s.
4. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi-coğrafiyası (XVIII əsrin birinci yarısı-XIX əsrin birinci qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225), Bakı:Şərq-Qərb nəşriyyatı 2007, 312 s.
6. Hacıyev İ. “Əcaib-əd-dünya” (“Dünyanın qəribəlikləri”) əsəri və Naxçıvan // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi nəşriyyatı, 2010, № 1, s. 14-16.
7. Hacıyev İ. Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixində: Tarix elm. dok. diss. avtoreferatı. Bakı: Elm, 1999, 65 s.
8. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2012, 214 s.
9. Qiyasi C. Azərbaycan memarlığında Səlcuqlar dövrü minarələri // “Antik və orta əsrlər Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı” Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, 27-28 oktyabr 2010, Azərbaycan, Şəmkir-Gədəbəy. Bakı, 2012, 712 s., s. 529-535.
10. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü). Bakı: Elm nəşriyyatı, 1977, 158 s.
11. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan, 2008, 519 s.
12. Səfərli H.Y. Ordubad şəhərinin müsəlman epiqrafikası abidələri. Bakı: MBM nəşriyyatı, 2009, 191 s.

13. Vəlixanlı N. Naxçıvan – ərəblərdən monqollaradək (VII-XII). Bakı: Elm, 152 s.
14. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1982, 281 с.
15. Гусейнов Р. Сирийские источники об Азербайджане. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1960, 180 с.
16. Ибрагимов Б.И. Средневековый город Киран. Баку-Москва, 2000, 176 с.
17. Сейфеддини М.А., Мирабдуллаев А.М. Денежное обращение и монетное дело Азербайджана IX-XIV веков (при феодальном государстве Ширваншахов и Эльдегезидов) (по данным нумизматики). Баку: Nafta-Press, 2004, 267 с.

Эльнур Кальбизаде

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ НАХЧЫВАНА XII-XIII ВЕКОВ

В годы существования Азербайджанского государства Атабеков (Эльдегезидов), являвшегося одним из самых сильных государств в истории Азербайджана и сумевшего объединить вокруг себя огромные территории Азербайджана (1136-1225), Нахчыван был одним из основных центров управления государством. Большинство историков средневековья (Ягуб Хемеви, Ибни-аль-Асир и т. д.) отмечали в своих книгах, что территория Нахчывана входила в состав Аррана и Азербайджана.

Наряду с городом Нахчываном, сыгравшем роль столицы страны в эпоху Эльдегезидов, в средневековых источниках упоминаются такие города, как Азад, Киран, Ордубад, Эйлис, крепости Алинджа, Сюрмери, Тагмар и Фагнан, также дается информация об управлении городами, уровне развития экономики, торговых путях.

В статье изучено расположение городов и крепостей, упомянутых в указанный период, на основании средневековых источников.

Ключевые слова: *Эльдегез, Нахчыван, Азад, Айлис, Ордубад, Киран, Алинджа, историческая география.*

Elnur Kalbizadeh

ABOUT SOME QUESTIONS OF HISTORICAL GEOGRAPHY OF NAKHCHIVAN IN XII-XIII CENTURIES

In the year of existence of Azerbaijan Atabey State (1136-1225) which was one of the most powerful governments in Azerbaijan history, Nakhchivan was one of the main governance centers of the state. According to some

Historians of the Middle Ages (Yagut Hamavi, Ibn al-Asir etc.), Nakhchivan was the part of Arran and Azerbaijan in those years.

Along with the city of Nakhchivan which has played the role of capital in the epoch of Eldenizides in the sources of Middle Ages Azad, Kiran, Ordubad, Aylis, Julfa towns, Alinja, Surmari, Taghmar and Fagnan fortresses are mentioned, also is given information about governance of the cities, the degree of economic development, and trade roads.

The location of towns and fortresses mentioned at the specified period is studied in the paper on the basis of medieval sources.

Key words: *Eldeniz, Nakhchivan, Azad, Aylis, Ordubad, Kiran, Alinja, historical-geography.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NURLANA ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nurlana.aliyeva@yahoo.com

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCAN TORPAQLARINA KÖÇÜRÜLMƏSİNİN RUSİYA TARİXSÜNASLIĞINDA YERİ

Məqalədə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyanın Şimali Azərbaycanı işğal etməsi və ermənilərin bu torpaqlara köçürülməsi prosesindən bəhs olunur. 1804-1813-cü illər I Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində imzalanmış Gülistan və 1826-1828-ci illər II Rusiya-İran müharibəsinin sonunda imzalanmış Türkmənçay müqaviləsi ilə ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinə başlanmışdır. Köçürmə məqsədi ilə xüsusi komitələr yaradılmışdır. Ermənilər İran və Türkiyə ərazisindən köçürülməklə əsasən Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ xanlıqlarının ərazisində yerləşdirilmişlər. 1828-1829-cu illər ərzində köçürülən ermənilərdən 23.568 nəfər (8599 ailə) İrəvan vilayətinin 119 kəndində, 10.562 nəfər (2137 ailə) Naxçıvan vilayətinin 61 kəndində, 1340 nəfər isə (250 ailə) Ordubad dairəsinin 12 kəndində yerləşdirilmişdir. Qısa müddət ərzində Naxçıvan bölgəsinə köçürülmüş 2551 erməni ailəsindən 2285 ailə bölgənin Naxçıvan mahalında, 266 ailə isə Ordubad mahalında yerləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan torpağı, əhali, köçürmə, XIX əsr, əyalət.*

Ermənilərin İran və Türkiyədən Rusiyanın işğal etdiyi torpaqlara köçürülməsi, həmçinin Rusiyanın himayəsi altında erməni dövlətinin yaradılması təsadüfi hadisə olmamışdır. XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın işğalına başlayan Rusiya imperiyasının əsas məqsədi Qacar qoşunlarını Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycanın şimalına buraxmamaq, mühüm hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olan Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ələ keçirməklə Rusiyanın regionda gələcək hegemonluğu üçün zəmin hazırlamaq, Türkiyə və İran sərhədlərində keçilməz sədd yaratmaq idi. Bunun üçün Rusiya dini amildən istifadə edərək, ermənilərin dəstəyi ilə özünə türk-müsəlman dövlətləri olan Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranına qarşı dayaq kimi “erməni dövləti” yaratmaq planını həyata keçirməyə çalışırdı.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanın işğal edilməsində ermənilərə böyük ümidlər bəsləyirdi. XIX yüzilliyin əvvəllərindən – 1803-cü ilin oktyabrından başlayaraq həyata keçirilən erməni köçürülmələrinin əsas təşkilatçı və rəhbərləri general P.D.Sisianov, diplomat A.S.Qri-

boyedov, rus ordusunun polkovniki, əslən erməni mənşəli X.E.Lazarev, general N.F.Rtişev, knyaz Q.S.Qolitsın, erməni arxiyepiskopu Nerses və b. olmuşlar. Tarixi sənədlər köçürülmə prosesində polkovnik X.E.Lazarevin, onun sərəncamında olan erməni mənşəli və erməni dilini bilən rus zabitlərinin daha çox fəallıq göstərdiklərini təsdiq edirlər. Rusiyanın işğalçı siyasətinin həyata keçirilməsində ermənilər çox gərəkli idilər.

XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası üçün yeni ələ keçirilmiş bölgələrdə möhkəmlənmək və bu torpaqları əldə saxlamaq mühüm bir vəzifə olmuşdur. Bu mühüm vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün çar Rusiyası köçürmə siyasətini həyata keçirməyə başladı. Hələ Şimali Azərbaycanın işğalından əvvəl erməniləri Qafqaza köçürmək ideyası Rusiya dövlət xadimlərini düşündürürdü. Ətraflı hazırlanmış xristianların köçürülməsi planına əsasən Rusiya 1813-cü ildə İranla imzaladığı Gülüstən müqaviləsindən əvvəl bu kampaniyanı həyata keçirməyə başlamışdı. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi dərin tarixi köklərə malik idi. Zəbt edilmiş ərazilərə ermənilərin köçürülməsi erməni-rus münasibətlərinin əsas istiqamətlərindən biri olmuş və hər iki tərəfin müəyyən strateji planları əsasında formalaşmışdı. XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın bölgəni işğal edə bilməməsi bu planın həyata keçirilməsinə mane oldu. 1813-cü il oktyabrın 12-də imzalanan Gülüstən müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Naxçıvan xanlığı İranın tabeliyində qaldığına görə də ermənilərin buraya köçürülməsi mümkün olmadı.

Şimali Azərbaycanda yerləşdirilən ermənilər 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı rus ordusuna fəal kömək göstərərək İrəvan qalasının mühasirəsində və Naxçıvanın işğal edilməsinə xeyli yardım etmişlər. Rusiya-İran (1826-1828) və Rusiya-Türkiyə (1828-1829) müharibələrinin Rusiya üçün uğurla başa çatması ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülmələrinə əlverişli şərait yaratdı. 10 fevral 1828-ci ildə Rusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında imzalanmış Türkmənçay müqaviləsi ilə Azərbaycan iki hissəyə bölündü. Ermənişünaslardan biri yazırdı ki, bu müqavilə Rusiyaya bir sıra çətin və mürəkkəb dövlət məsələlərini həll etməyə kömək etdi (11, s. 110). Həmin müqavilənin 15-ci maddəsinə əsasən heç bir sədd olmadan ermənilərin əzəli və əbədi Azərbaycan torpaqları olan İrəvana, Naxçıvana, Qarabağa və digər bölgələrə köçürülməsinə rəvac verildi. 1828-ci il fevralın 29-da general Paskeviç göstəriş verdi ki, ermənilər başlıca olaraq Naxçıvan və İrəvan vilayətlərində, qismən Qarabağda yerləşdirilsin. Rus müəllifi İ.Şopen yazırdı ki, 1828-1829-cu illərdə İrandan Şimali Azərbaycana 6.946 erməni ailəsi (35.560 nəfər) köçürülmüşdür. Rus mənbələrinin verdiyi məlumatlara əsasən Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan sonra Şərur, Sürməli, Əlinçəçay və Məvaziyi-Xatun kimi kiçik mahallarının hər birinə 1000-2000 erməni köçürüldü. Nəticədə 1828-1829-cu illərdə "Erməni vilayəti"nin etnik tərkibi dəyişildi (15, s. 29; 17, s. 639). Əldə olan məlumata görə Türkmənçay müqaviləsinə qədər burada 21,151 erməni yaşayırdısa, son iki ildə onların sayı dördqat artdı və 81,610 nəfərə çatdı.

S.N.Qlinka “Azərbaycan ermənilərinin Rusiya torpaqlarına köçürülməsinin təsviri” adlı əsərində yazırdı ki, I Pyotr erməniləri gözdən buraxmaq istəmirdi. O, erməniləri Rusiya üçün faydalı işlərə çəkmək niyyətində idi. “Böyük islahatçı Pyotr” İran səfərində erməni xalqının sədaqətini görmüş və sonradan “sadiq” erməniləri yararlı vətəndaşlar olaraq Rusiyaya dəvət etmişdi. Rus alimi eyni zamanda erməniləri siyasi-psixoloji cəhətdən hazırlamaq məqsədilə general Paskeviçə minbaşı Georgi Davidoviç Lazarevi Qafqaz alayına dəvət etməsi üçün əmr verildiyini də göstərmişdir. Erməniləri Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirməklə Rusiya bu ərazidə öz gələcək hökmranlığını təmin etmək üçün etnik dayaq yaratmaq məqsədini reallaşdırmağa çalışırdı (5, s. 114). Rusiya qarşıya qoyulmuş məqsədi köçürmə üzrə Xüsusi Komitə yaratmaqla reallaşdırdı. Köçürmə ilə bağlı İrəvanda və Naxçıvanda Xüsusi Komitələr yaradıldı (12, s. 51). Yeri gəlmişkən bu Komitənin yaradılması, işi və fəaliyyəti barədə diplomat A.S.Qriboyedovun (10, s. 268), O.İ.Popovanın (13, s. 132) və b. rus müəlliflərinin əsərlərində maraqlı məlumatlar verilmiş, A.S.Qriboyedov işindəki müəyyən nöqsanlarına görə Komitəyə özünün iradlarını bildirmişdir. İrəvan müvəqqəti hökuməti Komitəyə bildirirdi ki, çalışıb xristianlardan ibarət ayrıca dairələr və ya mahallar yaratmaq lazımdır. Ermənilərin İrandan köçürülməsi haqqında hazırlanan müqavilənin müəlliflərindən biri olan A.S.Qriboyedov özünün “Yol qeydlər”ində yazırdı ki, “ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib duracaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq və onların düşükləri ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür-qoy etmişik”.

Rus müəlliflərindən İ.Şopenin əsərində ermənilərin köçürülməsi haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. İ. Şopen Naxçıvan dairəsinin mahallarına köçürülən erməni ailələrinin sayını aşağıdakı kimi göstərmişdir: Naxçıvan şəhərinə 126 ailə, cəmi 1110 nəfər, Əlinə mahalına 208 ailə, cəmi 1051 nəfər, Məvaziyyə Xatun mahalına 216 ailə, cəmi 1146 nəfər, Dərələyəz mahalına İrandan 507 ailə, cəmi 2746 nəfər, Türkiyədən 8 ailə, cəmi 27 nəfər köçürülmüşdür (17, s. 599-619).

Ordubad dairəsi üzrə köçürülən erməni ailələrinin sayı belə göstərilmişdir: Ordubad dairəsi üzrə eyniadlı şəhərə 36 ailə, cəmi 182 nəfər, Ordubad mahalına 14 ailə, cəmi 76 nəfər, Əylis mahalına 29 ailə, cəmi 183 nəfər, Biləv mahalına 171 ailə, cəmi 899 nəfər yerləşdirilmişdir (17, s. 619-630).

İ.Şopen XIX əsrin 30-cu illərində köçürülən erməni ailələrinin sayını belə göstərir: “Köçürülənlərin ailə sayı 10,628, ümumi sayı 57,226 nəfər, kişilər 30,254, qadınlar 26,972 nəfər olmuşdur” (17, s. 540). Həmin mənbədə XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda İrandan köçürülən erməni ailələrinin sayı da göstərilmişdir. Şopen yazırdı ki, 1828-1829-cu illərdə İrandan köçürülən 6,946 erməni ailəsinin tərkibində 35,560 nəfər – 18,836 nəfər kişi, 16,723 nəfər qadın olmuşdur (17, s. 540). Onun məlumatına görə, Rusiya işğalınadək Naxçıvanda

olan ermənilər 930 ailə və ya 5114 nəfər (2,644 kişi, 2470 qadın) olmuşdur (17, s. 525).

XIX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya İrandakı ermənilərin köçürülməsi işinə razılıq verdi. Ermənilərin yaşadıqları əraziyə sonradan gəlmələri barədə rus mənbələrində zəngin məlumatlar vardır. 1826-1828-ci il müharibəsindən sonra, 1828-1830-cu illər arasında iki ildə 40000-dən artıq İran ermənisi və 84000 Türkiyə ermənisini erməni nüfuzunun az olduğu Gəncə və İrəvan vilayətləri ilə Tiflis vilayətinin Borçalı, Axalçixi və Axalkələk bölgələrində ən yaxşı münbit torpaqların olduğu ərazilərdə yerləşdirdik. Onların yerləşmələri üçün 200 min desyatin torpaq sahəsi ayrılmış və 2 milyon rubl dəyərində şəxsi ərazi müsəlmanlardan satın alınmışdır. Gəncənin dağlıq hissəsinə və Göyçə gölü ətrafına ermənilər yerləşdirildi. Qəbul edilməlidir ki, rəsmi olaraq yerləşdirilən 124.000 erməni, qeyri-rəsmi olaraq yerləşdirilənlərlə bərabər sayları 200.000-i keçməkdədir. Bu yüzilliyin sonunda Zaqafqaziyada 1.3 milyon olan ermənilərin 1 milyondan çoxu bu bölgənin yerli xalqı olmayıb, bizim tərəfimizdən yerləşdirilənlərdir...” (16, s. 60-61).

Mənbələrin məlumatına görə, ermənilərin daha çox İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində yerləşdirildikləri aydın olur. Hesablamalara görə, təkcə 1828-1829-cu illərdə Cənubi Azərbaycandan Naxçıvan şəhərinə 416 erməni ailəsi (1900 nəfər), cəmi 43 Naxçıvan kəndinə 1875 erməni ailəsi və ya 7000 nəfər erməni köçürülmüşdür (1, s. 132-137). İ. Şopenin verdiyi məlumata görə, bütün Naxçıvan əyalətində bu illərdə yerləşdirilmiş erməni ailələrinin sayı 2557-ə çatmışdır (17, s. 539). Buraya Naxçıvan əyalətinin Ordubad dairəsinin 4 kəndinə yerləşdirilmiş 966 erməni ailəsi də daxil idi. Çoxsaylı rus mənbələri sübut edir ki, təkcə 1828-1829-cu illərdə Naxçıvana ancaq Cənubi Azərbaycandan köçürülən ermənilərin sayı 11 min nəfərdən çox olmuşdur.

Erməni köçkünlərinin böyük əksəriyyəti İrəvan, Naxçıvan və Qarabağda yerləşdirilmiş, bununla da həmin bölgələrin demoqrafik durumunda süni dəyişikliklər edilmişdir. 1828-ci il martın 9-da sonuncu rus əsgəri Təbrizdən çıxdıqdan sonra ermənilər böyük axınla İrandan Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə, o cümlədən Naxçıvana axışmağa başladılar. Bu axının genişlənməsini rus müəllifi S.N.Qlinka mənalı şəkildə dəyərləndirmişdir: “...Ermənilərin İrandan rus torpaqlarına (Azərbaycana) köçürülməsi məsələsi dünya salnamələrində bu günə qədər görünməmiş bir hadisədir” (9, s. 40). Qeyd edək ki, ermənilərin bir qisminin yerləşdirildikləri İrəvan və Naxçıvan xanlıqları 1828-ci ildə “Erməni vilayəti” deyilən yeni bir inzibati ərazi vahidində birləşdirilmişdir. Belə bir qondarma idarə sistemi rus çarı II Nikolayın 21 mart (xalqımızın sevimli bayramı olan Novruz bayramı günü) 1828-ci il tarixli əmri əsasında yaradıldı. Beləliklə, general Paskeviçin yazdığı raport əsasında Rusiya senatı 1828 sayılı qərarı ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi hesabına “Erməni vilayəti” yaradıldı. Çar Rusiyası “görünür, bu qondarma adı qoymaqla Ermənistan coğrafi anlayışını dirçəltmək və hansısa mərhələdə “Erməni vilayəti” bazasında Ermə-

nistan dövləti yaratmaq barədə düşünürmüş” (2, s. 94). Belə bir inzibati-ərazi vahidinin yaradılması ilk növbədə güdülən çoxbaşlı rus niyyətlərindən xəbər verirdi.

İki hissədən ibarət olan “Naxçıvan diyarının tarixinə və etnoqrafiyasına aid materiallar” kitabında rus şərqşünası K.N.Smirnov köçürülən ermənilərin bölgədə yerləşdiyi əraziləri aşağıdakı kimi göstərir. Əliabad kəndinə Xoydan 136 nəfər, Şıxmahmud kəndinə Xoy və Salmasdan 430 nəfər, Qaraxanbəyli kəndinə Salmasdan 440 nəfər, yerli əhalisi 47 nəfər azərbaycanlı olan Hacıvar kəndinə Salmasdan 102 nəfər, Aşağı Uzunobaya Xoydan 65 nəfər, Badamlı kəndinə Salmasdan 101 nəfər erməni köçürülmüşdür (14, s. 123-137). Həmin müəllifin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Qulu-Dizə kəndinə Urmiya və Salmasdan 136 nəfər, Kültəpə kəndinə Salmasdan 330 nəfər, Didivara Salmasdan 15 nəfər, yerli əhalisi azərbaycanlılar olan Nəzərabada Xoy və Salmasdan 198 nəfər erməni köçürülmüşdür (14, s. 129, 131-132).

Çoxsaylı rus mənbələri sübut edir ki, 1829-cu il Ədirnə sülhünün şərtlərinə görə Osmanlı imperiyasının bir sıra bölgələrindən də ölkəmizin müxtəlif regionlarına xeyli erməni köçürülmüşdür. Əldə etdiyimiz məlumatlara görə, müxtəlif ərazilərdən – Qars, Ərdəhan, Bəyazid və b. yerlərdən Şimali Azərbaycana köçürülən ermənilərin sayı buraya Cənubi Azərbaycandan köçürülmüş ermənilərin sayından qat-qat çox olmuşdur. Təkcə 1829-1830-cu illərdə Osmanlı torpaqlarından Rusiya imperiyası ərazisinə 84 min nəfərdən çox erməni köçürülmüş (1, s. 135), onların mütləq çoxluğu məhz İrəvan və Naxçıvanda məskunlaşmışdır. Bu illərdə Naxçıvan bölgəsində olmuş İ. Şopenin məlumatlarına görə, 1827-1829-cu illərdə Naxçıvanda azərbaycanlılar əhalinin 90%-ni (4600 ailədən 4170-ni) təşkil etdiyi halda (17, s. 540-541), sonrakı illərdə bu rəqəm xeyli aşağı düşmüşdür. Köçürmə siyasəti nəticəsində 1832-ci ildə onların sayı 2791-ə düşmüş, təqribən 60% azalmışdı (15, s. 31). Çar hakimiyyət orqanlarının bilavasitə havadarlığı ilə köçmə ermənilər yerli azərbaycanlıları sıxışdırmağa başladılar. Bu ərazilərdə yaşayan köklü türk əhalisinin bir hissəsi məcburi olaraq öz doğma torpaqlarını tərk edərək Türkiyə və İrana köçməli olurdu (5, s. 115). İ.Şopenin məlumatına görə, Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələri nəticəsində İrəvan və Naxçıvan ərazisindən yerli müsəlman əhalisinin xeyli hissəsi qaçqın düşmüş, orada yalnız 81,749 nəfər (17078 ailə) müsəlman qalmışdı (17, s. 642). Qafqazda etnik məsələlərin tarixi köklərindən və münasibətlərindən bəhs edən rus araşdırıcısı V.Veliçko yazırdı ki, bütün qafqazlılar bilirlər ki, ermənilər Türkiyə və İrandan qaçaraq XIX əsrdə Qafqazda peyda olublar. Müəyyən vaxtdan sonra artıq Naxçıvan vilayətində həddindən artıq erməni köçkününün məskunlaşdığını bilən Qafqaz canişini Paskeviç 1828-ci il aprelin 24-də bilavasitə köçkünlərin işi ilə məşğul olan Lazarevə İrandan köçürülən ermənilərin Qarabağda yerləşdirilməsi barədə göstəriş verdi (4, s. 71). Köçürmə ilə bərabər bu ərazilərin qədimdən ermənilərə məxsus olması fikri formalaşdırılmağa başladı (3, s. 26).

XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda keçirilən siyahıyaalmada rus məmuru İ.Şopen də iştirak edirdi. Onun əsərində Naxçıvan və İrəvan bölgələrinə edilmiş köçürmələrlə bağlı daha dolğun və zəngin məlumatlara rast gəlirik. Tədqiqata cəlb edilən həmin mənbənin təhlilindən aydın olur ki, 1828-1829-cu illər ərzində köçürülən ermənilərdən 23.568 nəfər (8599 ailə) İrəvan vilayətinin 119 kəndində, 10.562 nəfər (2137 ailə) Naxçıvan vilayətinin 61 kəndində, 1340 nəfər isə (250 ailə) Ordubad dairəsinin 12 kəndində yerləşdirildi (17, s. 636-642). Qısa müddət ərzində Naxçıvan bölgəsinə köçürülmüş 2551 erməni ailəsindən 2285 ailə bölgənin Naxçıvan mahalında, 266 ailə isə Ordubad mahalında yerləşdirilmişdir. Təbriz, Marağa, Xoy, Urmiya və Salmas ərazilərindən köçürülmüş ermənilər Naxçıvan şəhərində, əyalətin Naxçıvan mahalının 43 azərbaycanlı kəndində, Ordubad mahalının isə 4 kəndində yerləşdirilmişdir (15, s. 125-127).

Beləliklə, XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın iki hissəyə parçalanmasını təsdiq edən Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ilə bizim bugünkü bələdlərimizin əsası qoyuldu. Ermənilərin köçürüldükləri Azərbaycan torpaqlarında sayı artdıqca həmin torpaqları ələ keçirmək üçün etnik təmizləməyə əl atdılar. Bununla kifayətlənməyən ermənilər 1988-ci ilin fevralında vaxtilə qonaq kimi gəldikləri Qarabağ torpaqlarını Azərbaycandan qoparmaq üçün keçmiş sovet dövləti rəhbərliyinin köməkliyi ilə separatist hərəkatlərə başladılar. Həmin siyasət getdikcə genişlənərək Ermənistanın işğalçı müharibəsinə çevrildi, Azərbaycan ərazisinin 20%-i tutuldu. Azərbaycan xalqı və dövləti Ermənistanın işğalçı siyasəti ilə heç vaxt barışmayıb və onun nəticələrini aradan qaldırmaq üçün bütün istiqamətlərdə fəal iş aparır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov H. XIX əsrin ortalarında Naxçıvana erməni köçürülmələri və onların demoqrafik duruma təsiri // Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər. Bakı: Nurlan, 2008, s. 132-138.
2. Köçərli T. Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər. Bakı: Təknur, 2005, 170 s.
3. Qədirzadə Q. Rusiyanın köçürmə siyasəti və Naxçıvanda etnik məsələlərə dair // NDU-nun elmi əsərləri, xüsusi buraxılış. Deportasiya və Naxçıvan: NDU, Qeyrət nəşriyyatı, 2001, № 8, s. 25-28.
4. Məmmədli A. Ermənilərin gerçək tarixi. Bakı: 2008, 135 s.
5. Mustafayev A. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda etno-siyasi proseslər / Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf, perspektivləri. Bakı: Təhsil, 2006, s. 113-123.
6. Rəhimov Y.N. XIX əsr rus mənbələri Naxçıvan haqqında: Dissertasiya. Naxçıvan: 2011, 159 s.
7. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы. Баку: ЭЛМ, 1990, 224 с.

8. Вердиева Х., Гусейнзаде Р. “Родословная” армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку: Элм, 2003, 168 с.
9. Глинка С.Н. Описание переселения армян Азербайджанских в пределы России. Баку: Элм, 1990, 144 с.
10. Грибоедов А.С. Сочинения. Т. III, Москва: Правда, 1971, 268 с.
11. Ениколопов И. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954, 183 с.
12. Материалы к истории Персидской войны 1826-1828 гг. (Материалы для биографии А.С. Грибоедова) / Кавказский сборник. Т. XXX, Тифлис, 1910, с. 1-69.
13. Попова О.И. Грибоедов-дипломат. Москва, 1964, 132 с.
14. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 156 с.
15. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, 263 с.
16. Чернойарский Н. Город Ордубад в промышленном отношении // Кавказский календарь на 1868 г.
17. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: Типография Императорской Академии Наук: 1852, 1231 с.

Нурлана Алиева

МЕСТО В РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ АРМЯН НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ЗЕМЛИ В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА

В статье рассматривается захват Северного Азербайджана Россией с начала XIX столетия и переселение армян в этот регион из соседних стран. В статье дается информация о том, что после войны 1804-1813 и особенно 1826-1828 годов в соответствии с условиями Туркменчайского договора началось переселение армян из Персии в Северный Азербайджан. Для этого были созданы специальные комитеты по переселению. В 1830 году из Персии в Иреванскую провинцию переселилось 23568 “душ армян обоего полу”, в Нахчыванскую провинцию 10562 человек, в Ордубадский округ – 1340, что в общей сложности составило 11902 человека.

Ключевые слова: Азербайджанские земли, население, переселение, XIX век, округ.

Nurlana Aliyeva

**THE PLACE OF ARMENIANS' RESETTLEMENT TO AZERBAIJAN
LANDS AT THE BEGINNING OF THE XIX CENTURY
IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY**

The seizure of the North Azerbaijan by Russia at the beginning of the XIX century and Armenians' resettlement to this region from neighbor countries is considered in the paper. In the paper is given information about the events in 1804-1813, during the I Russia-Iran war and especially after the war in 1826-1828, when according to the Turkmanchay pact began Armenians' resettlement to the North Azerbaijan from Persia. Special committees were created for that. Armenians were moved from Persia, Turkey to Nakhchivan, Irevan and Karabakh and placed in these regions. During 1828-1829 23568 person of Armenians (8599 family) were moved and placed in 119 villages of Irevan province, 10562 person (2137 family) – in 61 villages of Nakhchivan province, 1340 person (250 family) – in 12 villages of Ordubad district

Key words: *Azerbaijan lands, people, resettlement, XIX century, district.*

(AMEA-nın müxbir üzvü F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ETİBAR MUSAYEV

Gəncə Dövlət Universiteti

E-mail: etibaradiloglu@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ UKRAYNA MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ YANACAQ-ENERGETİKA STRATEGİYASININ BİRGƏ PROQRAMININ HAZIRLANMASI

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının müstəqillik əldə etməsindən sonra Ukrayna Respublikası ilə ikitərəfli və bərabərhüquqlu diplomatik münasibətlərin yaradılması təhlil edilir. Həmçinin Ukrayna ilə beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi çərçivəsində və Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması istiqamətində nəqliyyat arteriyalarının müəyyən edilməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Ukrayna, MDB, Transqafqaz, Xəzər, neft-qaz, Dövlət Neft Sirkəti, Dövlət Neft-Qaz Sənaye Komitəsi, "Drujba", GUAM, "TRASEKA", Brodi-Qdansk.*

Müstəqil Azərbaycan və Ukrayna Respublikaları arasında diplomatik münasibətlərin yaradılması regional və beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində bir çox layihələrin, yanacaq-energetika proqramının hazırlanması üçün əlverişli şərait yaratdı. Bu istiqamətdə ilk ciddi addım MDB üzvü olan dövlətlərin 1992-ci il martın 20-də Kiyevdə keçirilmiş görüşündə atılmışdır. Görüşdə dövlət başçıları dövlətlərarası münasibətlərə dair müxtəlif məsələləri, o cümlədən maliyyə-kredit və vergi siyasəti, yükdaşımanın təşkili, dəmiryol nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi kimi məsələləri müzakirə etmişlər. Görüşün yekunu kimi dövlət başçıları tərəfindən 23 sənəd imzalanmışdır [8, s. 42]. Qeyd etmək lazımdır ki, Kiyev görüşü MDB dövlətləri arasında əməkdaşlığa perspektiv imkanlar açmaqla yanaşı, Azərbaycan və Ukrayna Respublikalarının iqtisadi əməkdaşlıq məsələlərində mövqelərini yaxınlaşdırdı və iki dövlət arasında gələcəkdə çox mühüm transmilli layihələrin hazırlanması üçün təkanverici amil oldu.

1992-ci il sentyabrın 15-də Kiyev şəhərində Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna Respublikası arasında 1993-cü il üçün ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası saziş imzalandı. Sazişdə qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycanın və Ukraynanın hökumət orqanları nəzərdə tutulan razılığın müddələrinin dəqiq yerinə yetirilməsini təmin etməlidir [1, 1997, 28 mart].

Məlumdur ki, Azərbaycan və Ukrayna Respublikaları arasında transmilli layihələrlə bağlı iki əsas layihə-Transqafqaz nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və Xəzər neftinin Ukrayna ərazisi vasitəsi ilə Avropanın mərkəzinə nəql olunmasına dair layihələr xüsusi yer tuturdu. Ukrayna prezidenti Leonid Kuçmanın 1995-ci il iyulun 27-28-də Azərbaycan Respublikasına səfəri zamanı bu layihələrin tətbiqi ilə əlaqədar geniş müzakirələr aparılmışdır. Müzakirələr zamanı tərəflər bildirmişlər ki, yeni layihələrin həyata keçirilməsi, neft sənayesi sahəsində təcrübə mübadiləsinin aparılması və yeni neft yataqlarının birgə işlənməsi hər iki dövlətin iqtisadiyyatının çiçəklənməsinə şərait yaradacaqdır. Ukrayna prezidenti Leonid Kuçma xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, Sovet İttifaqı dövründə Ukraynada borulardan başlayaraq ən nadir avadanlıq-kompressor stansiyaları, nasoslar və digər qurğular buraxılmasınadək neft-qaz sənayesində çox böyük potensial yaradılmışdı. Lakin, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra sənaye müəssisələrinin çox hissəsinin Ukrayna ərazisində qalması enerji daşıyıcılarına ciddi tələbat yaratdı. Buna görə də, biz Ukraynanın neft yataqlarının xüsusən Qara dəniz şelfindəki yataqların işlənməsində Azərbaycan tərəfinin iştirak etməsini istəyirik [1, 2000, 20 may]. Azərbaycan prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyev isə neft və qaz çıxarılması sahəsində əməkdaşlığa münasibətini belə ifadə etmişdir: “Bizim marağımız var ki, Ukrayna həm quruda, həm də dənizdə Azərbaycan yataqlarının, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı yataqların işlənməsində iştirak etsin. Bizdə bir sıra olduqca perspektivli yataqlar var. Enerji daşıyıcılarına ehtiyac duyan Ukrayna, təbii olaraq, bu daşıyıcıları almaq üçün mənbələrə malik olmaq istəyir. Biz Ukraynaya belə imkanlar verə bilərik” [1, 2002, 30 avqust].

Müzakirələr zamanı dövlət başçıları belə bir məsələdə ümumi mövqedən çıxış etdilər ki, yalnız enerji daşıyıcılarının nəqlinə dair deyil, habelə müxtəlif növ yüklərin daşınması ilə əlaqədar alternativ dəhlizin yaradılması vacibdir. Yeni nəqliyyat dəhlizi isə Azərbaycan-Gürcüstan-Ukrayna xətti üzrə ola bilər. Bu məqsədlə Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna dövlətlərinin müştərək holdinq nəqliyyat şirkəti yaradılmalıdır. Çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən yeni nəqliyyat dəhlizinin çəkilib istifadəyə verilməsindən sonra bu xətti Xəzər dənizindən keçərək Şərqi-Türkmənistan, oradan da Özbəkistana və Qazaxıstana, həmçinin, digər Şərqi ölkələrinə tərəf çəkmək olar [1, 2002, 30 avqust].

Dövlət başçıları iqtisadi layihələrlə yanaşı olaraq, elmi-texniki sahədə də çox mühüm layihələrin, o cümlədən tələbə mübadiləsi və elmi dərəcələrin qarşılıqlı olaraq tanınması kimi məsələləri müzakirə etmişlər. Prezidentlər bu istiqamətdə daha yeni-yeni layihələrin hazırlanmasının vacibliyini qeyd edərək bu layihələrin xalqlarımız arasında əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsində əvəzsiz rol oynayacağını bildirmişlər. İyulun 28-də Prezident aparatında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti ilə Ukrayna Dövlət Neft-Qaz Sənaye Komitəsi arasında “Neft və qaz çıxarılması sahəsində əməkdaşlıq haqqında” sənəd imzalandı. Elə həmin gün Azərbaycan və Ukrayna hökumətləri arasında

“Hava və dəniz nəqliyyatı haqqında” və “Elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında” saziş də imzalandı [6, 1995, 29 iyul].

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni nəqliyyat dəhlizi layihəsi 1996-cı ildə də dövlət başçıları arasında müzakirə obyektinə olmuşdur. Belə ki, həmin ilin dekabrın 5-də Odessada Azərbaycan, Ukrayna və Gürcüstan hökumətləri arasında Transasiya nəqliyyat dəhlizinin bərpa edilməsinə dair saziş imzalandı. Bu sazişin müddəalarına uyğun olaraq tərəflər müəyyən öhdəliklər götürdülər [8, s. 167].

Azərbaycan prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyevin 1997-ci il martın 24-25-də Ukrayna Respublikasına rəsmi səfəri zamanı iki ölkə arasında müxtəlif layihələrin hazırlanması ilə bağlı məsələlər xüsusilə yanacaq-energetika proqramı daha geniş müzakirə obyektinə çevrilmiş və çoxsaylı sənədlər imzalanmışdır [1, 1997, 28 mart].

Dövlət başçıları arasında müzakirələr başa çatdıqdan sonra martın 3-də Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna Respublikası arasında neft-qaz sahəsində əməkdaşlıq barədə memorandum imzalandı. Bu memorandumda Azərbaycan Respublikasının ərazisindən çıxarılmış neftin tranzit yolu ilə Ukraynaya və Mərkəzi Avropaya daşınması imkanları nəzərdə tutulmuşdur [3, s. 365]. Qeyd etmək lazımdır ki, belə daşınma neftin tankerlərlə Supsadan Ukraynanın Odessa limanına gətirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Bu məqsədlə Odessada sahil terminallarının, neft axıdılan körpülərin və boru kəmərinin tikilmişdir. Bununla neftin Odessadan Brodı istiqamətinə daşınması və “Drujba” neft-qaz kəməri magistral sisteminə birləşdirilməsi mümkün olmuşdur.

Bir faktı vurğulamaq yerinə düşərdi ki, artıq bu kəməər vasitəsi ilə Rusiyada çıxarılan neft Qərbi Avropa ərazisinə ötürülür.

Azərbaycanın Xəzər neftinin Ukrayna ərazisi vasitəsilə Avropanın Mərkəzinə daşınmasını nəzərdə tutan yeni neft kəməri layihəsi ilə bağlı Ukrayna hökuməti özünün yüksək marağını bildirmiş, əlverişli vergi şərtləri, aşağı tariflər təklif etmiş, neftin bu istiqamətdə daşınması üçün digər məsələləri də həll etməyə hazır olduğunu bildirmişdir. Azərbaycan prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyev isə demişdir ki, Ukrayna Respublikasının təklif etdiyi bu layihənin həyata keçirilməsi üçün hər şeyi edəcəkdir. Ancaq, bu şərtlə ki, layihə indi nəzərdən keçirilən marşrutlarla kommersiya cəhətdən rəqabətə dözümlü olsun [10, s. 452].

Azərbaycan və Ukrayna Respublikaları arasında müxtəlif layihələrin, xüsusilə yanacaq-energetika strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi üçün Azərbaycanda kifayət qədər güclü potensial mövcud idi. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycandan ixrac olunan məhsulların 90%-ni neft və neft məhsulları təşkil edirdi [4, s. 45]. Azərbaycan neft və neft məhsullarının satışı hesabına hər il 160-180 milyon dollar gəlir götürürdü. 2000-ci ildən etibarən Neft fondunun illik mədaxili 500 milyon dollar təşkil edir ki, bu da indiki büdcənin yarısına bərabərdir. 2008-ci ildən isə bu göstərici bir milyard dollara çatdırılması nəzərdə tutu-

lurdu [2, s. 421]. Bu dövrdə respublikada hər il qaz hasilatı isə 5,7 mld. m³ olmuşdur [7, s. 3]. Göründüyü kimi, Azərbaycanda çox böyük neft-qaz ehtiyatı vardır ki, bu, iki ölkə arasında uzunmüddətli yanacaq-energetika proqramının hazırlanmasına əlverişli stimül yaradırdı.

Azərbaycan və Ukrayna Respublikaları arasında transmilli layihələrin hazırlanması və tətbiqi istiqamətində 1997-ci aprel 22-də iqtisadi əməkdaşlığa dair hökumətlərarası komissiyanın Bakıda keçirilmiş birinci görüşü böyük əhəmiyyət daşımışdır. Görüşdə tərəflər təsərrüfat subyektləri arasında əlaqələrin genişləndirilməsi, istehsal kooperasiyalarının inkişaf etdirilməsi, neft, kimya və maşın-qayırma sənayesinin yenidən qurulması kimi məsələləri müzakirə etmişlər. Hökumətlərarası komissiya, həmçinin, Transasiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması çərçivəsində Ukrayna kənd təsərrüfatı avadanlıqlarının, ehtiyat hissələrin, istehsal təyinatlı xalq tələbatı mallarının sərgisinin təşkil edilməsi məsələsini də müzakirə etmişdir. Müzakirə olunan məsələlər arasında qarşılıqlı maliyyə tələblərinin qaydaya salınması, su nəqliyyatı üçün gəmilərin tikintisi, neft və qaz hasilatı üçün avadanlıqların hazırlanması, iki ölkə arasında neft və qaz hasilatı sahəsində yeni kontraktların bağlanması üçün layihələr yaradılması kimi məsələlər xüsusi yer tuturdu. Görüşün sonunda hökumətlərarası komissiya tərəfindən müzakirə olunmuş məsələlərlə bağlı razılaşma imzalanmışdır [8, s. 169-170].

İki dövlət arasında yanacaq-energetika strategiyası məsələsinə 1997-ci ildə Bakıda keçirilmiş dördüncü “Xəzər neft-qaz-97” sərgisi və konfransında da toxunulmuşdur. Konfransda çıxış edən Ukrayna Dövlət Neft və Qaz komitəsi sədrinin birinci müavini Vladimir Lopatin bildirmişdir ki, Ukrayna güclü elmi-texniki və sənaye potensialına malikdir və bu potensialı Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafı üçün tətbiq etməyə hazırdır. Avropanın qaza tələbatının 15 faizini təmin edən güclü tranzit dövləti olan Ukrayna magistral neft-qaz kəmərlərinin istismarı sahəsində böyük təcrübəyə malikdir. Biz bu təcrübəni Azərbaycan mütəxəssisləri ilə bölüşməyə hazırıq. Bununla bərabər biz öz neft-qaz sənayemizin inkişafı üçün Azərbaycan neftçilərinin təcrübəsini minnətdarlıqla və məmnuniyyətlə qəbul edərdik [3, s. 446]. Konfransda, həmçinin, qeyd olunmuşdur ki, Azərbaycanın neft və qazının Ukrayna ərazisi ilə Avropaya daşınması həm Azərbaycan şirkətlərinə, həm də Qərbin beynəlxalq şirkətlərinə böyük fayda gətirə bilər. Bununla əlaqədar Ukrayna müxtəlif avadanlıq və maddi texniki ehtiyatlar göndərməklə Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafında iştirak etməyə hazırdır.

Azərbaycan və Ukrayna Respublikaları arasında regional əməkdaşlıq çərçivəsində transmilli layihələrdən biri kimi Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovadan ibarət yeni təşkilatın GUAM-ın yaradılmasına göstərilən səylər xüsusi qeyd edilməlidir. Bu layihənin reallaşdırılması ilə nəinki region ölkələrin iqtisadi əməkdaşlığı möhkəmlənə bilər, həm də Cənubi Qafqazda sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına əlverişli şərait yaradılar.

İki ölkə arasında beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən ən böyük layihə – “Böyük İpək Yolu”-nun bərpasına dair “TRASEKA” proqramı olmuşdur ki, tətbiqində hər iki dövlətin iştirak etməsi mühüm əhəmiyyət daşımışdır. Ümumiyyətlə, həm regional, həm də beynəlxalq layihələrin uğurla tətbiq edilməsi Ukrayna və Azərbaycan dövlətlərini strateji tərəfdaş dövlətlərə çevirmiş və ölkələrimizin iqtisadi, siyasi və sosial inkişafına təminat yaratmışdır.

İki dövlət arasında sözügedən dövrdən başlayaraq ticarət dövrüyyəsi daha da artmışdır. Belə ki, Azərbaycan Ukraynaya neft və neft məhsulları, kimya və yüngül sənaye materiallarını, Ukrayna isə ölkəmizə qara metallurgiya, elektro-texnika və maşınqayırma avadanlıqlarının ixracını artırmışdır.

Qeyd etmək vacibdir ki, 2000-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinə Ukraynanın 60-dan çox firması 1 milyon dollardan artıq kapital qoymuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan və Ukrayna arasında 60-adək hökumətlərarası müqavilə və saziş imzalanmışdır. Bununla yanaşı hər iki dövlətin hökumət rəhbərləri bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq daha 15 layihənin hazırlanması və həyata keçirilməsinə dair razılığa da gəlmişlər [8, s. 278]. Bu layihələr arasında yanacaq-energetika, hərbi-sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsi, maşınqayırma, kimya sənayesində təcrübə mübadiləsi, maliyyə və investisiya resurslarının yüksək dövrüyyəsi üçün maliyyə-sənaye qruplarının yaradılması, habelə uzunmüddətli elmi-texniki əməkdaşlıq proqramı, xüsusilə, qarşılıqlı fundamental tədqiqatların aparılması xüsusi yer tuturdu.

Dövlətlərarası layihələrin və yanacaq-energetika proqramının hazırlanması və tətbiqi istiqamətində atılan ciddi addımlardan biri də 2000-ci il mayın 19-da Bakıda hökumətlərarası komissiyanın üçüncü görüşünün keçirilməsi olmuşdur. Bu görüşdə Ukrayna nümayəndə heyətinə baş nazirin birinci müavini Yuri Yekanurov rəhbərlik edirdi. Görüş zamanı komissiya üzvləri 2000-2009-cu illərdə ölkələrimiz arasında müxtəlif sahələri əhatə edən bir sıra layihələrin hazırlanması və tətbiqi məsələsini müzakirə etmişlər. Tərəflər xüsusi olaraq vurğulamışlar ki, dövlətlərimiz həm MDB çərçivəsində, həm də ikitərəfli şəkildə çoxsaylı layihələrin hazırlanmasına cəlb edə bilər ki, bu da nəticə etibarilə xalqlarımıza çox böyük iqtisadi fayda gətirər [1, 2000, 20 may]. Görüşün sonunda hökumətlərarası komissiya iki ölkə arasında bir sıra layihələrin hazırlanıb tətbiq edilməsinə dair razılığa da gəlmişlər.

Yeni layihələr arasında Avrasiya neft nəqli dəhlizinin yaradılmasında Ukrayna dövlətinin iştirakının təmin olunması idi. Bununla əlaqədar Ukraynanın Energetika Nazirliyi Ukraynanın Azərbaycanda neft emalı sahəsində obyektlərin tikilməsi üçün investisiya qoymaq istədiyini bildirmişdir [5, 2000, 20 may]. Həmçinin, Azərbaycandan nəql olunacaq neft və qaz ehtiyatlarının hesabına Ukraynada elektrik stansiyasının tikilməsinin mümkünlüyü də qeyd edilmişdir. Hökumətlərarası komissiyanın əldə etdiyi razılaşmalardan biri də Azərbaycanda qənd zavodunun tikilməsi layihəsi idi. Bu layihənin həyata keçiril-

məsi üçün Ukrayna dövləti lazımi avadanlıqların göndərilməsini öz üzərinə götürürdü [5, 2000, 20 may].

Bu layihələrlə yanaşı olaraq, hökumətlərarası komissiya geodeziya, kartoqrafiya və yer quruluşunun digər məsələlərinə dair layihələrin tətbiqi haqqında razılığa da gəlmişlər. Ümumiyyətlə, hökumətlərarası Bakı görüşünün yekununda 10 sənəd imzalanmışdır [8, s. 280].

Azərbaycan və Ukrayna Respublikaları arasında müxtəlif layihələrin hazırlanması və yanacaq-energetika strategiyası məsələsi 2002-ci ildə də diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan prezidenti ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 2002-ci il avqustun 29-da Ukrayna Respublikası Baş Nazirinin birinci müavini Oleq Dubinanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edərkən aparılmış müzakirəni xüsusi qeyd etmək olar. Görüş zamanı iki məsələ; birinci – Azərbaycan neftinin Ukrayna ərazisi vasitəsilə Avropanın mərkəzinə daşınması; ikinci – Brodı-Qdansk boru kəməri vasitəsilə Ukraynanın Baltik dənizinə çıxışının təmin edilməsi daha ciddi müzakirə obyektinə olmuşdur [1, 2002, 30 avqust].

Yeri gəlmişkən qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan neftinin Avropanın mərkəzinə nəqlini nəzərdə tutan Baki-Supsa-Odessa-Brodı-Omlşal-Genuya xəttinin Odessa-Brodı hissəsinin 674 km-i artıq çəkilib başa çatdırılmışdır [9, 1998, 18 iyun].

Görüş zamanı tərəflər xüsusi olaraq vurğulamışlar ki, Ukrayna ərazisi ilə Azərbaycan neftinin Avropaya ötürülməsi məsələsi dəfələrlə müzakirə olunmuşdur. Bu məqsədlə Ukrayna dövləti Azərbaycan Respublikasına bir sıra səmərəli təkliflər vermişdir. Ancaq, digər layihələr kimi, bu layihənin də uğurla həyata keçirilməsi üçün onun iqtisadi cəhətdən daha faydalılığı prinsipi əsas götürülür ki, bu da nəticə etibarı ilə uzun müddət davam edən müzakirələr tələb edir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan və Ukrayna dövlətlərinin strateji maraqlarının üst-üstə düşməsi yeni layihələrin tezliklə tətbiq olunmasına şərait yarada-caq və yanacaq-energetika sahəsində ölkələrimiz arasında mövcud problemlər aradan qaldırılacaqdır.

Ukrayna dövlətinin Baltik dənizinə çıxmaq məsələsi ilə bağlı aparılan müzakirələrdə tərəflər çoxsaylı təkliflər vermişlər. Belə ki, Ukrayna Respublikası baş nazirinin birinci müavini Oleq Dubina bildirmişdir ki, Ukrayna Baltik dənizinə çıxmaq üçün Brodı-Qdansk boru kəmərinin inşası haqqında Polşa tərəfi ilə yaxın gələcəkdə saziş imzalayacaqdır. Bu layihəyə Avstriya dövləti də qoşulacaqdır. Biz istəyirik ki, bu nəhəng layihə GUÖAM təşkilatı çərçivəsində birgə fəaliyyətlə əlaqələndirilsin [5, 2002, 30 oktyabr].

Dövlətimizin başçısı, ümummilli liderimiz, prezident Heydər Əliyev Ukrayna dövlətinin ölkəmiz üçün böyük əhəmiyyət daşıyan proqramından fərəh hissi keçirdiyini bildirmiş və demişdir ki, biz GUÖAM təşkilatını yaradarkən məhz, iqtisadi maraqlarımızı nəzərə almışdıq. GUÖAM çərçivəsində həm bu layihənin, həm də digər layihələrin həyata keçirilməsi mümkündür. Bununla

dövlətlərimizin strateji maraqları daha asan təmin oluna bilər [6, 2002, 30 avqust].

Göründüyü kimi, bu görüşün regional və beynəlxalq layihələrin hazırlanması istiqamətində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Yanacaq-energetika məsələsinin daimi olaraq dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərdə aparıcı yer tutması bu məsələnin müxtəlif konfranslarda və görüşlərdə dəfələrlə müzakirə olunmasını tələb etmişdir. Belə müzakirələr hazırda da davam etdirilir və dövlətimizin iqtisadi siyasətinin əsas məzmununu təşkil edir.

Bütün bunlar göstərir ki, ümummilli liderimiz, prezident Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış iqtisadi siyasət strategiyası milli dövlətçilik maraqlarımıza tamamilə cavab verir və prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan hökuməti yeni-yeni layihələrin hazırlanması və tətbiqini uğurla davam etdirməklə bu strategiyayı daha da möhkəmləndirir.

Bu gün Ukraynada yaşanan olaylar regionda Azərbaycanla əlaqəli olan beynəlxalq və regional layihələrin həyata keçirilməsinə ciddi təsir göstərir. Bu da Ukraynada Rusiya tərəfindən Azərbaycana qarşı ortaya atılmış növbəti bir addımdır. Çünki Rusiya, Cənubi Qafqazda əsas söz sahibi olan Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına qısqanclıqla yanaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan" qəzeti (1995-2002).
2. Hacızadə Ə.M. Neft-qaz çıxarma kompleksinin İqtisadi İnkişaf modeli. Bakı: Mütərcim, 2002, 764 s.
3. Əliyev H. Azərbaycan nefti dünya siyasətində: 5 cildə. IV c., Bakı: Azər-nəşr, 1997, 478 s.
4. "Himayədar" jurnalı. May, 2004.
5. "Xalq" qəzeti (1992-2002).
6. "Respublika" qəzeti (1995-2002).
7. Əliyev T.N., Sucayev F.İ. Azərbaycanda qaz emalı və satışının bəzi məsələləri. Bakı: ADNA, 2002, 200 s.
8. Аббасов А. Содружество взаимозависимых государств. Москва: Международные отношения, 2002, 384 с.
9. Газ. «Бакинский рабочий», 1998, 18 июня.
10. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. Москва: Известия, 2003, 712 с.

Этибар Мусаев

**ПОДГОТОВКА СОВМЕСТНОЙ ПРОГРАММЫ ТОПЛИВНО-
ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ В ОТНОШЕНИЯХ
АЗЕРБАЙДЖАНА И УКРАИНЫ**

Статья посвящена анализу установления двусторонних и равноправных дипломатических взаимоотношений в период после установления государственной независимости Азербайджанской Республики. Также описывается определение транспортных артерий в целях вывоза Азербайджанской нефти на мировой рынок в рамках обеспечения международной энергетической безопасности при сотрудничестве Украины.

Ключевые слова: *Азербайджан, Украина и СНГ, Транскавказ, Каспийское море, нефть и газ, Государственная Нефтяная Компания, Государственный Комитет Нефтяной и Газовой Промышленности, «Дружба», ГУАМ, «ТРАСЕКА», Броды-Гданьск.*

Etibar Musayev

**PREPARATION OF JOINT PROGRAM OF FUEL-ENERGY
STRATEGY IN RELATIONS BETWEEN
AZERBAIJAN AND UKRAINE**

This paper is devoted to analyze of establishment of bilateral and equitable diplomatic relations since the establishment of the state independence of the Republic of Azerbaijan. It is described also how to determine transportation arteries in order to export Azer-Qanska oil on the world market within the international energy security of Ukraine in cooperation.

Key words: *Azerbaijan, Ukraine and CIS, Transcaucasus, Caspian Sea, oil and gas, State Oil Company, State Committee of Oil and Gas Industry, "Friendship", GUAM, "TRACECA", Brody-Gdansk.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

VÜQAR RƏHİMZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

AZƏRBAYCANDA İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİ QURUCULUĞU: REAL VƏZİYYƏT VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti quruculuğu global informasiya vasitələrinin yaranması, yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin (distanşion təhsil, elektron ticarət, məsafəli əmək, elektron demokratiya, elektron hökumət və s.) meydana gəlməsi, informasiya və bilik bazarının formalaşdırılması, informasiyanın müxtəlif səviyyələrdə mübadilə edilməsi vasitələrinin inkişafı, informasiya əldə etmək, yaymaq və istifadə etmək hüququnun tanınması prosesi çərçivəsində gedir.

Azərbaycanda son illər ərzində informasiya texnologiyalarının kütləvi yayılması və tətbiqi prosesi gedib və bu istiqamətdə əhəmiyyətli nəticələr əldə edilib. Ölkədə İKT-nin inkişafı keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olub, dövlət strukturlarında, biznesdə və əhali arasında İKT-nin imkanlarından geniş istifadə edilir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən İKT sektoru neft sahəsindən sonra ikinci prioritet sfera elan edilib. Təsədiqi deyil ki, Prezident İlham Əliyev çıxışlarında birmənalı olaraq İKT-nin ölkə iqtisadiyyatı üçün xüsusi əhəmiyyətini qeyd edir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, informasiya-kommunikasiya texnologiyası, İKT sektoru, informasiya, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması, informasiya texnologiyası.*

Müasir dövrdə İKT cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən vacib amillərdən birinə çevrilib. Cəmiyyətin inkişaf tarixində üçüncü global sosial-texniki inqilab kimi qeyd olunan müasir informasiya texnologiyaları, ictimai həyatın informasiyalaşdırılması prosesi kimi reallaşır. Formalaşan informasiya dünyası daha çox insanı əhatə edərək cəmiyyəti daha da inkişaf etdirir, ilk növbədə münasibətlərin forması və məzmunu dəyişir. İnformasiya cəmiyyəti quruculuğu və ya başqa sözlə desək, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması ölkənin intellektual potensialından səmərəli istifadə edərək hərtərəfli inkişafın təmin edilməsi, korrupsiya ilə mübarizə, yoxsulluq və işsizliyin aradan qaldırılması, cəmiyyətdə aşkarlıq və şəffaflığın daha da inkişaf etdirilməsi, bütövlükdə ictimai həyatın demokratikləşməsi üçün güclü vasitədir.

Hazırda ictimai şüurda İKT-dən biznesdə, siyasətdə, idarəetmədə, səhiyyədə, mədəniyyətdə, elmdə, təhsildə, sənayedə və digər sahələrdə istifadə məsələlərinin aktuallığı və zəruriliyi tam qəbul olunub. İndiki dövrdə məlumat almaq imkanı güclü olan vətəndaş cəmiyyətinin qurulması gələcək bəşər sivilizasiyasına doğru mühüm bir addımdır. Hazırda İKT-dən geniş istifadə hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına kömək edir və yoxsulluğun azaldılmasında səmərəli

vasitəyə çevrilir. Azərbaycanda informasiyalaşmış cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərinə qlobal informasiya mühitinin yaradılması, sosial və iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarının meydana gəlməsi, informasiya və bilik bazarının yaradılması, müxtəlif səviyyədə informasiya mübadiləsi sistemlərinin inkişafı, vətəndaş və təşkilatların istənilən məlumatı almaq, onu yaymaq və ondan istifadə etmək kimi hüquqlarının tam təmin edilməsi və s. aiddir.

Azərbaycanda İKT-nin inkişafı dövlətin prioritetidir

Bu gün İKT Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi, intellektual potensialının gücləndirilməsi, biznesin münasibətlərinin dərinləşdirilməsi, korrupsiya ilə mübarizə, yoxsulluq və işsizliyin azaldılması, cəmiyyətdə şəffaflığın və demokratiyanın daha da inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli vasitə olaraq qəbul edilir. Dövlət idarəçiliyi, təhsil, səhiyyə, biznes, bank işi və digər sahələrdə yeni dəyərlər yaradan İKT ictimai-iqtisadi münasibətlərin vacib tərkib hissəsinə çevrilib. İnternet mediasının inkişafı, internetdə fikir və söz azadlığının mövcudluğu, elektron qəzet və jurnalların, xarici və daxili sosial şəbəkələrin geniş yayılması İKT-nin cəmiyyətə verdiyi yeni imkanlardır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2014-cü il 2 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiyasında müəyyən edilmiş əsas hədəfə çatmaq üçün növbəti on ildə İKT sektorunun həcmnin 4-4,5 dəfə genişləndirilməsi, İKT-nin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi, cəmiyyətin İKT ehtiyaclarının ödənilməsi tələb olunur. Bunlara nail olmaq üçün innovativ, rəqabətqabiliyyətli və ixtisasyönlü İKT potensialının formalaşdırılması, ölkənin regional informasiya xidmətləri mərkəzinə çevrilməsi, kosmik sənayenin inkişaf etdirilməsi və peyk texnologiyalarının geniş tətbiqi, vətəndaşların və cəmiyyətin mövcud imkanlardan, məhsul və xidmətlərdən səmərəli bəhrələnməsi üçün şərait yaradılması və onların İKT biliklərinin, bacarıqlarının və hazırlığının yüksəldilməsi, “elektron hökumət”in inkişaf etdirilməsi və dövlət idarəçiliyinin bütün səviyyələrində elektron xidmətlərdən istifadə edilməsi, həmçinin mövcud İKT infrastrukturunun və İKT istifadəçilərinin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların hazırlanması, görülməli işlərə elmi dəstək verilməsi, ölkənin qlobal informasiya məkanına sıx inteqrasiyası vacibdir [1].

İKT-nin, o cümlədən internet iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi ənənəvi iqtisadi sahələrin inkişafında da mühüm rol oynayacaqdır. Məhz internet iqtisadiyyatı yeni istifadə və iştirak mühitlərinin yaranmasına, məhsuldarlığın artırılmasına, rəqiblər üzərində strateji üstünlüyün əldə olunmasına, tərəfdaşlarla münasibətlərin möhkəmləndirilməsinə, informasiya resurslarından optimal istifadəyə və bütövlükdə cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır.

İnformasiya cəmiyyətində insan kapitalı amili

“İnformasiya cəmiyyəti”nin qurulması istiqamətində real işlər hələ 14 il öncədən start götürüb. 2000-ci ildə XXI əsrdə bütün soslumların qarşısında du-

ran prioritet resurs – informasiya ilə idarəolunma haqqında “Böyük səkkizlər”in iştirakı ilə qəbul edilmiş Akinav Xartiyası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qəbul olunmuş qlobal sənəddə insanların həyat xüsusiyyətlərinin, onların təhsil və həyat fəaliyyətlərinin, həmçinin hökumət və vətəndaş cəmiyyəti münasibətlərinin tənzimlənməsinin elektron modeli təklif olunur.

2003-cü ildə isə Azərbaycanın da yer aldığı 150-dən artıq dünya ölkəsinin İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitində iştirakı ilə informasiya cəmiyyətinin qurulması üçün “Prinsiplər deklarasiyası” və “fəaliyyət planı” qəbul edildi [2].

“Prinsiplər deklarasiyası”na görə, insanların maraqlarına xidmət edən, hər kəs üçün açıq olan informasiya cəmiyyətinin qurulması qarşıya məqsəd kimi qoyulur. “Fəaliyyət planı”na əsasən isə **birincisi**, dövlət qurumlarının fəaliyyətinin şəffaflaşdırılması, demokratikləşmə prosesinin sürətləndirilməsi, dövlət institutlarının effektivliyinin artırılması, onların vətəndaşlarla münasibətlərinin gücləndirilməsi məqsədilə elektron dövlət idarəçiliyi yaradılmalıdır. **İkincisi**, iqtisadiyyatın canlandırılması, yaşayış yerindən asılı olmayaraq mal və xidmətlərin dövriyyəsinin yüksəldilməsi üçün elektron kommərsiya fəaliyyəti güclü stimulyator rolunu almalıdır. **Üçüncüsü**, yaşayış yerindən asılı olmayaraq, hər kəsin təhsil alması, həmçinin tələbələrə maddi-texniki təchizatını təmin etmək üçün elektron təhsil sistemi qurulmalıdır. **Dördüncüsü**, səhiyyə biliklərinin yayılması, infeksiya xəstəliklərin ümumdünya səviyyəsində monitorinqinin reallaşdırılması üçün kompleks fəaliyyətlər sistemi olan elektron səhiyyə yaradılmalıdır. **Beşincisi**, elektron iş yerlərinin yaradılması, bütün əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsi, əmək resurslarının rəşional paylaşdırılması üçün elektron məşğulluq sistemi yaradılmalıdır.

İnformasiya cəmiyyətində həyatın bütün sferaları elektron idarəçilik modelinə uyğunlaşdırılır. Bu da hazırkı informasiya cəmiyyətləri üçün məqbul olan elektron hökumət formulasıdır. Əlbəttə ki, informasiyanın da vacib resurs kimi qəbul edildiyi yeni cəmiyyətdə daha çox insan kapitalına əsaslanan idarəçilik formalaşdırılır. İnsan kapitalının formalaşdırılması isə bütün cəmiyyətlər üçün vacib, eyni zamanda, mürəkkəb bir prosesdir.

İctimai-iqtisadi formasiyaların inkişafı tendensiyasına nəzər saldıqda, görürük ki, əsas təkanverici qüvvə məhz insan resursudur. Cəmiyyətin bütün həyat sferalarının elektronlaşdırılması, vətəndaşlarla dövlət orqanları arasındakı ünsiyyətin asanlaşdırılması solumun bütün üzvlərinin rifahına xidmət etmiş olur. Bütün bunların reallığa çevrilməsi üçün mütləq şəkildə insan amilinə yatırım edilməlidir ki, buna da müasir dövrdə insan kapitalının formalaşdırılması deyilir.

İnsan kapitalının yaradılması haqqında fikirlər də yeni meydana gəlməyib. İnsan kapitalı haqqında nəzəriyyələr hələ 60-70 il öncə H.Bekkerin, T.Şulçun, B.Breysbordun, B.X.Hansın və başqalarının araşdırmaalarında yer alıb.

Q.Bekker “xəritə” hazırlamaqla yazır ki, ümumi və xüsusi peşə növlərinin mənimsənilməsi üçün təhsilə, sağlamlığa, peşəkar hazırlığa (təsnifatlandırma,

təcrübə bölgüsü və s.), miqrasiyaya, iqtisadi fəaliyyət üçün informasiya və motivasiyaya yatırım edilməlidir [3, s. 95].

M.Blauq qeyd edir ki, insanlar mövcud resurslarını müxtəlif formada gələcək inkişafına xərcləməlidir ki, perspektivdə tərəqqinin həcmi genişləndirsinlər. Adları çəkilən araşdırmaçıların fikrincə, insan kapitalı – bu hər kəsdə ehtiyatda olan bilikdir, qabiliyyətdir, motivasiyadır. İnsan faktoruna yatırım məhz təhsilin gücləndirilməsi, yığılmış təcrübənin bölüşdürülməsi, səhiyyənin müdafiəsi, coğrafi mobillik və informasiya axtarışdır [4, s. 318].

S.A.Dyatlov da qeyd edir ki, insan kapitalı gəlirlərin artmasına, istehsalın və əməyin yüksəlməsinə, bu və ya digər ictimai sferada məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməsinə əlavə imkanlar yaradan potensial bilik, səhiyyə, qabiliyyətdir [5, s. 112].

L.Turou isə insan kapitalına “siyasi və sosial sabitliyə hörmət” amilini də əlavə edir [6, s. 12].

Göründüyü kimi, insan kapitalı cəmiyyətin inkişafının konstant aprior resursu hesab edilir. Yəni, bu fenomen maddi resurs deyil ki, olduğu kimi gələcək nəsillərə ötürülsün. Ona görə də, insan amilinə yatırılan kapital perspektiv inkişaf üçün nəinki baza yaradır, hətta gələcək nəsillərə yol göstərən faktora çevrilir. İnsan kapitalı faktoru müasir dövrdə, xüsusilə də “informasiya cəmiyyəti”nin qurulduğu bir zamanda həyati vacib xarakter daşıyır. Dövlətin idarəedilməsinin elektron modelinin formalaşdırıldığı bir vaxtda isə ən çox ehtiyac duyulan resurs olan insan amilinə yatırılan sərmayə sosiumların inkişafının əhəmiyyətli trendinə çevrilir. Anlaşılan da odur ki, insan kapitalı “informasiya cəmiyyəti”nin və elektron idarəçilik modelinin açarındır.

İnsan kapitalının formalaşdırılmasının Azərbaycan təcrübəsi

Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edib ki, “Elmə qoyulan sərmayə xalqın intellektual sabahına xidmət edir”. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev isə insan kapitalı məsələsilə bağlı qeyd edib ki, “Azərbaycan çox zəngin ölkədir. Bizim çox zəngin sərvətimiz vardır. Ancaq bizim ən böyük resursumuz insanların biliyidir, savadıdır. Öz imkanlarımızdan səmərəli istifadə edərək, maddi kapitalı insan kapitalına çevirməliyik və bunu edirik”. Prezident İlham Əliyev dəfələrlə vurğulayıb ki, Azərbaycan hökumətinin apardığı siyasətin başlıca məqsədi nefti – “qara qızıl”ı insan kapitalına çevirməkdən ibarətdir. Dövlət başçısının nəzərdə tutduğu və irəli sürdüyü bu strategiya insanların yaradıcı düşünməsinə, istedadlarını inkişaf etdirməyə əlverişli şərait yaradıb [7].

Son illərdə Azərbaycanda insan kapitalının reallaşması istiqamətində xeyli iş görülüb, xüsusilə peşəkar kadrların hazırlanmasına, təhsilin inkişafına, bu sahəyə ayrılan büdcə vəsaitinin ildən-ilə artırılmasına, təhsil işçilərinin sosial məsələlərinin həllinə, tələbələrin təqaüdlərinin artırılmasına, istedadlı tələbələrin xarici ali məktəblərə qəbuluna, təhsil işçilərinin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilib.

Orta və ali təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi son illərdə xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılır, orta məktəblər üçün yeni binalar, ali məktəblərdə yeni korpuslar inşa edilir, laboratoriyalar zənginləşdirilir və yeniləri yaradılır. Bütün bunlar isə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, işçi qüvvəsinin texniki bilik və vərdislərinin artırılmasına, onların əməyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Azərbaycanda təhsilə ayrılan vəsait ildən-ilə artırılır.

Prezident İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamlara uyğun olaraq dövlət proqramları yerinə yetirilib, Milli Məclis tərəfindən göstərilən istiqamətdə bir sıra qanunlar qəbul edilib. Bütün bunların hesabına təhsilin inkişafı, insan kapitalının formalaşması istiqamətlərində vacib fəaliyyət həyata keçirilib.

Azərbaycanda insan kapitalının formalaşdırılması üçün sistemli iş reallaşdırılır və bu sahədə strateji addımlar atılır. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan hər il BMT-nin İnsan inkişafı indeksinə görə, öncül yerlərə sahib olur. Əlbəttə ki, insan kapitalının yaradılması, elmə, təhsilə, səhiyyəyə göstərilən diqqət və qayğı Azərbaycanın “informasiya cəmiyyəti”nə keçməsinə də sürətləndirir. Həmçinin ölkəmizdə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində görülmüş işlər də Azərbaycanın yeni cəmiyyətin bir çox indikatorlarına sahib olmasına gətirib çıxarır.

Azərbaycan Respublikasında “informasiya cəmiyyəti”nin formalaşdırılması və inkişafında əsas hədəf vətəndaşların həyatının keyfiyyətcə yüksəldilməsi, ölkənin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi, cəmiyyətin iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və dini sahələrinin inkişaf etdirilməsi, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə dövlət idarəçiliyi sisteminin formalaşdırılmasıdır. Bu da bir faktdır ki, müasir dövrdə ümumi iqtisadi inkişafda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının payı artan xətt üzrə inkişaf etməkdə, öz çəkisini artırmaqdadır. Məhz bu səbəbdən indi ölkəmizdə də İKT davamlı inkişaf siyasətinin prioritet istiqamətləri sırasında yer almaqla yanaşı, sosial-iqtisadi sahəyə də böyük sürətlə nüfuz etməkdədir. Azərbaycanda İKT-nin fundamental inkişafı isə 2003-cü ildən başlanıb. Belə ki, 2003-cü il fevral ayının 17-də ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı Sərəncam ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” ötən 10 il ərzində İKT sahəsində görülmüş işlərin əsas xəttini müəyyənləşdirdi [8].

Bu sənəd, həmçinin göstərilən istiqamətdə atılan addımlar ölkədə İKT-nin dövlət orqanlarında istifadəsinin səmərəliliyinin artırılmasının, əhalinin bu orqanlarla əlaqələrində ünsiyyətinin asanlaşdırılmasının və bürokratik əngəllərin aradan qaldırılmasının, ölkədə yaradılan müxtəlif təyinatlı informasiya sistemlərinin qarşılıqlı uzlaşmasının əsasını qoyub.

Azərbaycanın sürətli inkişafını Prezident İlham Əliyev İKT sektoruna daim xüsusi diqqət və qayğı göstərməklə yanaşı, ölkəmizdə bu sahənin tərəqqi göstəricisinə görə təkcə Cənubi Qafqazda deyil, daha böyük coğrafi məkanda

öncüllər sırasında yer almasına nail olub. Məhz Prezident İlham Əliyevin 2003-cü ilin dekabrında Cenevrədə keçirilən İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitində iştirak və çıxış etməsi dövlət başçısı səviyyəsində İKT-nin inkişafına göstərilən diqqətin təzahürü idi.

Belə ki, 2004-cü ildə qəbul edilmiş “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkədə elektron sənəd dövriyyəsinin yaradılmasına və elektron imza tətbiq edilən yeni proseslərin, o cümlədən, yeni iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafına şərait yaratdı [9].

“Azərbaycan Respublikasının Rəhbərliyi və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 10 avqust tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında Rəhbərliyi və İnformasiya Texnologiyalarının müasir tələblərə uyğun olaraq inkişafını təmin etmək məqsədilə Dövlət Proqramı”nın hazırlanması barədə verildi tapşırıq ölkə rəhbərliyinin müasir texnologiyaların ardıcıl inkişaf etdirilməsində növbəti addım oldu. Daha sonra Prezident İlham Əliyevin 2004-cü il 21 avqust tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı” göstərilən illər ərzində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, gənclərin inkişafında və ümumiyyətlə, Azərbaycanın tərəqqisində müasir texnologiyaların rolunu bir daha təsdiqlədi [10].

Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012)” adlı sənəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında rəhbərliyi və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (E-Azərbaycan)”-nı təsdiq edib. Bu proqram elektron hökumətin yaradılması istiqamətində mühüm xarakter daşıyaraq, ölkəmizdə belə hökumətin yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. 2005-ci ildə qəbul edilmiş “Telekommunikasiya haqqında” qanun ölkədə telekommunikasiya fəaliyyətinin hüquqi, iqtisadi, təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirdi və telekommunikasiya resurslarının məqsədyönlü planlaşdırılmasına və əlaqəli istifadəsinin tənzimlənməsinə şərait yaradıb [11].

İKT sahəsində həyata keçirilmiş işlər, proqramlaşdırılmış hüquqi baza Azərbaycanın “bilik iqtisadiyyatı”na inteqrasiyasını da təmin edib. Belə ki, iqtisadiyyatın texnoloji modernləşdirilməsini həyata keçirmək, elmi potensialı daşıyan iqtisadi inkişafın əsas resurslarından birinə çevrilən tədqiqatların və effektiv innovasiya sisteminin balanslaşdırılmış strukturunun formalaşdırılması istiqamətində də ölkəmizdə kifayət qədər böyük əhəmiyyətli işlər görülməkdədir. Ölkədə elmi iqtisadiyyatın formalaşdırılması istiqamətində atılan zəruri addımlardan biri Prezident İlham Əliyevin 10 aprel 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə “2009-2015-ci illərdə Azərbaycanda elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın reallaşdırılmasının Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi oldu [12].

XXI əsrdə informasiyanın, bio- və nanotexnologiyaların elmi-texniki inqilabın əsasını təşkil edəcəyini nəzərə alan dövlət elmin inkişafının və iqtisadiyyatın texnoloji cəhətdən modernləşdirilməsinin ən perspektivli istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Azərbaycanda yüksək texnoloji tutumlu və yüksək rəqabətli iqtisadiyyatın qurulmasında İKT-nin rolunu genişləndirmək, infrastrukturun modernləşdirilməsi, sahə üzrə iqtisadi-təşkilati islahatların aparılması isə Azərbaycanın informasiya tranziti ölkəsinə çevrilməsinə xidmət edən əsas amillərdəndir. Bu məqsədlə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə atılan konkret addımlardan biri də kosmik sənayenin inkişaf etdirilməsidir. Sözügedən istiqamətdə dövlət başçısı İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasında kosmik sənayenin yaradılması və inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nı təsdiqlədi [13].

Avropa və Asiyanı birləşdirəcək Trans-Asiya-Avropa (TAE) magistralı, həmçinin “Transavraziya Superinformasiya Magistralı”nın (TASİM) dünya birliyi tərəfindən bəyənilməsi Azərbaycanın “informasiya cəmiyyəti” quruculuğundakı fəaliyyətinin effektivliyindən xəbər verir.

Azərbaycanın iqtisadiyyatında İKT, bilik tutumlu istehsal sferaları və digər elmi-texniki sahələr inkişaf edərək respublikada “informasiya cəmiyyəti”nin və bilik iqtisadiyyatının formalaşmasına zəmin yaradaraq cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələrinin dinamik və davamlı inkişafını təmin edir.

Azərbaycanda “informasiya cəmiyyəti”nin formalaşdırılmasının əsas istiqamətləri

Azərbaycanda qarşıya qoyulmuş hədəfə çatmaq üçün qeyd olunması böyük əhəmiyyət kəsb edən vəzifələr reallaşdırılıb:

- *müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları infrastrukturunun yaradılması, insanların informasiya və texnologiyalardan istifadəsi üçün yüksək təminat və xidmətlərin təqdim edilməsi;*

- *İKT-dən istifadə əsasında təhsilin, səhiyyə xidmətinin, əhəlinin sosial müdafiəsinin keyfiyyətə yüksəldilməsi;*

- *informasiya sferasında vətəndaşların hüquqlarının qorunması üçün dövlət təminatı sisteminin yaradılması;*

- *İKT üzərində Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi;*

- *dövlət və yerli idarəetmənin effektivliyinin yüksəldilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin və biznes strukturlarının dövlət hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin qurulması və dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsinin keyfiyyət və operativliyinin artırılması;*

- *elmin, texnologiyanın inkişaf etdirilməsi, İKT sahəsində ixtisaslı kadrların hazırlanması;*

- *Azərbaycan xalqının polietnik və çoxkonfessiyalı mədəniyyətinin, multikulturalizmin qorunması, kütləvi şüurda vətənpərvər prinsiplərin gücləndirilməsi, mədəni və humanitar sistemin inkişaf etdirilməsi;*

- *İKT vasitələrindən Azərbaycanın milli maraqlarının müdafiə edilməsi üçün istifadə edilməsi;*

– informasiya cəmiyyətində mənfi tendensiyaların neytrallaşdırılması, təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi və s.

Bütün bunlar da Azərbaycanda qabaqcıl texnologiyanın iqtisadiyyatda və digər sahələrdə nə dərəcədə geniş vüsət aldığını və qarşıdakı dövr ərzində bu sahə üzrə ölkəmizin əldə edəcəyi nailiyyətlərin miqyasının daha da genişlənməyini əyani göstərir. Bu amil, öz növbəsində, Azərbaycanın daha sürətli dinamik inkişafını və onun yeni yüzilliyin tələblərinə cavab verən formada baş tutacağını şərtləndirir.

Prezident İlham Əliyevin 2013-cü ilin “İKT ili” elan edilməsi ilə bağlı imzaladığı Sərəncamda bildirildiyi kimi, “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya”nın (2003-2012-ci illər)” gerçəkləşdirilməsi ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması üçün müvafiq hüquqi baza yaradıb.

Həyata keçirilən dövlət proqramları və zəruri islahatlar nəticəsində ölkəmizin ümumdünya elektron məkanına daha sürətli integrasiyası təmin edilib, elektron hökumətin yaradılması, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın təşəkkülü, informasiya təhlükəsizliyi və digər məsələlərin həlli istiqamətində mühüm addımlar atılıb.

Azərbaycanda ən yeni texnologiya – 4G-nin tətbiqi, milli irsimiz və mədəniyyətimizlə bağlı materialların virtual məkanda daha dolğun şəkildə yerləşdirilməsi, azərbaycandilli internet resurslarının zənginləşdirilməsi, internet-radio və internet-televiziya proqramları, elektron qəzet və jurnalların yayılması, sosial şəbəkələrin geniş yer alması və respublika əhalisinin əksər hissəsinin internet istifadəçisinə çevrilməsi informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafının əyani göstəricisidir. Elm və texnikanın ayrı-ayrı istiqamətlərinin tərəqqisinə təkan verəcək kosmik sənayenin yaradılması ilə bağlı dünyanın aparıcı xarici mütəxəssislərinin iştirakı ilə Azərbaycanın süni telekommunikasiya peykinin orbitə çıxarılması üzrə işlərin artıq həlledici mərhələyə qədəm qoyması informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının potensialından daha dolğun istifadə üçün möhkəm zəmin yaradır.

Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin həyata keçirilməsini təmin edən “ASAN xidmət” mərkəzlərinin yaradılması da elektron hökumətin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada Prezident İlham Əliyevin 2013-cü ili “İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları ili” elan etməsi, 7 mart 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Rəhbəri və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin yaradılması haqqında sərəncamlar imzalaması və “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının realizəsilə bağlı Fərman verməsi bu sahədəki perspektiv inkişafa güclü təkan verəcək [14].

İnformasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi, innovasiyayönümlü və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarında İKT-nin tətbiqinin və elektron xidmətlərin, həmçinin informasiya təh-

lükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin genişləndirilməsi, cəmiyyətin informasiya məhsul və xidmətlərinə tələbatının dolğun ödənilməsi, rəqabətqabiliyyətli və ix-racyönümlü İKT potensialının gücləndirilməsi, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların hazırlanması qarşıda duran prioritet vəzifələrdən hesab edilir. Qarşıdakı illərdə İKT infrastrukturunu inkişaf etdiriləcək, əhaliyə müasir elektron xidmətlərin göstərilməsi imkanları genişləndiriləcək, kənd yaşayış məntəqələri də daxil olmaqla ölkə ərazisində genişzolaqlı, ucuz və keyfiyyətli internetə çıxış təmin ediləcək. Distant təhsil, elektron ticarət, tele-tibb və digər müasir xidmət növlərinin geniş tətbiqinə nail olunacaq, elektron ticarət əqdləri iştirakçılarının müdafiəsini və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün qanunvericilik təkmilləşdiriləcək. Bölgələrdə İKT-nin tətbiqi genişləndiriləcək, əhəlinin rəqəmsal hazırlığı və ölkənin qlobal informasiya məkanına inteqrasiya səviyyəsi yüksəldiləcək.

İKT və əqli mülkiyyətin qarşılıqlı təsiri və əqli mülkiyyət hüquqları ilə qorunan bir çox obyektlərin qlobal rəqəmsal şəbəkəyə çıxışı nəzərə alınaraq, on-line lisenziyalaşmaya və one-stop-shops formatında xidmətlərin göstərilməsinə əsaslanan rəqəmsal hüquqları idarəetmə sistemi yaradılacaq. Bununla yanaşı, kosmik sənayenin inkişafı ilə bağlı müvafiq tədbirlər həyata keçiriləcək. Eyni zamanda “Elektron hökumət”in formalaşdırılması məqsədi ilə ardıcıl və mərhələli qaydada müvafiq tədbirlər görülməli. Dövlət orqanlarında müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi genişləndiriləcək, dövlət orqanlarının öz aralarında vahid infrastruktur əsasında təhlükəsiz informasiya mübadiləsi aparması, onların funksional vəzifələr üzrə əhaliyə elektron xidmətlər göstərməsi təmin ediləcək, informasiya təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi, sənədlərin istifadəsi və mütəxəssislər hazırlanması kimi məsələlər diqqətdə saxlanılacaq. İnformasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ölkəyə daxil olan internet trafikində qlobal kiberhücumların qarşısının alınması, informasiya proseslərinin mühafizəsi, dövlət orqanlarının informasiya resurslarının və sistemlərinin mümkün təhdidlərdən qorunması, kibertəhlükəsizlik sahəsində ümummilli hazırlığın qaldırılması və maarifləndirmənin genişləndirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. www.president.az/articles/11312
2. www.old.yap.org.az/view.php?lang=az&menu=19&id=25684
3. Becker G. Human Capital. N.Y., L., 1975, p. 185.
4. Блауг М. Методология экономической науки, или как экономисты объясняют // Вопросы экономики, Москва, 2004, с. 316-335.
5. Дятлов С.А. Основы теории человеческого капитала. СПб.: СПбГУЭиФ, 1994, 276 с.
6. Thurow L. Investment in Human Capital. Belmont, 1970, p. 223.
7. İnsan kapitalının reallaşdırılmasının əsas istiqamətləri. “Xalq” qəz., 2011, 5 iyun, s. 5.

8. www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=27985
9. www.e-imza.az
10. www.e-qanun.gov.az/files/framework/data/5/c_f_5472.htm
11. www.e-qanun.az/files/framework/data/10/c_f_10665.htm
12. Modernləşmə iqtisadi yüksəlişə zəmin yaradır. “Xalq” qəz., 2011, 19 mart, s. 7
13. www.azercosmos.az/haqq-m-zda/qanunvericilik/
14. www.president.az/articles/11157

Вугар Рагимзаде

СОЗДАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: РЕАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В Азербайджане к основным чертам информатизированного общества относится создание глобальной информационной среды, появление новых форм социально-экономической деятельности (дистанционное образование, электронная торговля, удаленная работа, электронная демократия, электронное правительство), формирование рынка информации и знаний, развитие средств обмена информацией на различных уровнях, обеспечение прав получения, распространения и использования любой информации гражданами, организациями и др.

В Азербайджане за последние годы предприняты значительные шаги для массового распространения информационных технологий, прогресса этой сферы, достигнуты определенные успехи в этом направлении. В стране наступил новый этап развития информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), возможности ИКТ широко применяются при взаимодействии госструктур, бизнеса и населения. Сектор ИКТ объявлен вторым по приоритетности после нефтяной отрасли. Неслучайно президент Ильхам Алиев неоднократно в своих речах подчеркивал исключительную значимость информационных технологий для экономики страны.

Ключевые слова: *Азербайджан, информационно-коммуникационные технологии, сектор ИКТ, информация, информатизирование общества, информационная технология.*

Vugar Rahimzade

CREATION OF INFORMATION SOCIETY IN AZERBAIJAN: REAL SITUATION AND DEVELOPMENT PROSPECTS

Creation of the global information environment, emergence of new forms of social and economic activities (remote education, electronic trade, distant

work, electronic democracy, electronic government), forming of information and knowledge market, development of information exchange means at various levels, ensuring of rights to receive, distribute and use of any information by citizens and organizations etc. –all these belong to the features of information society in Azerbaijan.

Considerable steps for mass distribution of information technologies, progress in this sphere are taken in recent years in Azerbaijan, certain success in this direction is achieved. A new stage of development of information and communication technologies (ICT) has begun in the country; possibilities of ICT are widely applied at interaction of state structures, business and the population. The sector of ICT is declared as the second for priority after oil branch. It is not casually that the president Ilham Aliyev repeatedly emphasized in his speeches exclusive importance of information technologies for national economy.

Key words: *Azerbaijan, information and communication technologies, ICT sector, information, informatization of society, information technology.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

NAXÇIVANIN NEOLİT DÖVRÜ ABİDƏLƏRİ

Naxçıvanın Neolit abidələrinin tədqiqinə XX əsrin 50-ci illərində başlanmışdır. Lakin son illərdə I Kültəpə Naxçıvanda Neolit dövrünün yeganə abidəsi idi. Bu abidənin alt qatlarından aşkar olunan materiallar az nəşr olunduğundan bu regionda Neolit dövrünün mənsəyi və inkişafı ilə bağlı məsələlər zəif öyrənilmişdir. 2013-cü ildə aparılan araşdırmalar zamanı I Kültəpə ətrafında yeni Neolit abidələri aşkar olunmuşdur. Bu abidələrin birində – Şorsu yaşayış yerində – 10x10m ölçüdə qazıntı aparılmış, dördkünc formalı evlərin qalıqları, daş alətlər və keramika nümunələri aşkar olunmuşdur. Arxeoloji materialların əksəriyyəti keramika məmulatı ilə təmsil olunmuşdur. Onlar qum və saman qarışığı olan gildən əldə hazırlanaraq çəhrayı rəngdə, bəzən boz və sarı rəngdə bişirilmişdir. I Kültəpənin yaxınlığında yerləşən Yeni yol yaşayış yerində də araşdırmalar aparılmışdır. Yeni yol və Şorsu yaşayış yerinin keramika məmulatı Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Son Neolit abidələri ilə bənzərdir. Şorsu və Yeni yol keramikasının başlıca olaraq Son Neolit abidələri ilə uyğunluğunu nəzərə alaraq bu abidələri e.ə. VI minilliyin ortaları və sonu ilə tarixləndirmək olar.

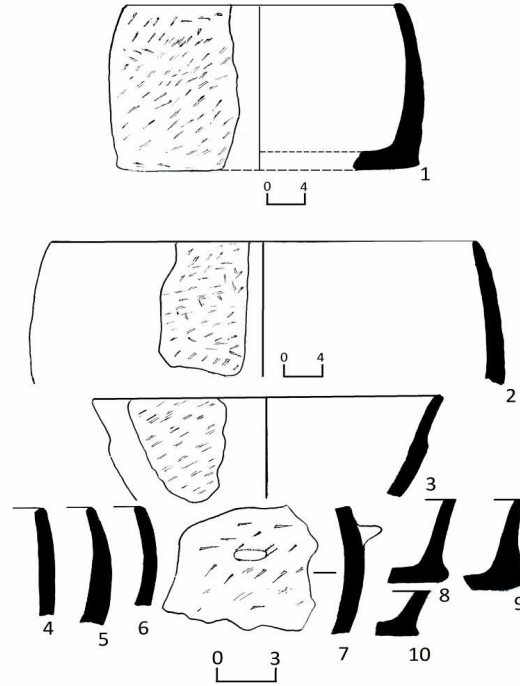
2010-2014-cü illərdə aparılan araşdırmalar zamanı I Kültəpə ətrafından Neolit və Eneolit dövrünə aid xeyli abidə aşkar olunmuşdur. Şorsu çayı boyunca yerləşən bu abidələr Naxçıvanın şimalına doğru yönəlmişdir. Ehtimal ki, Şorsu çayı boyunca yerləşən bu abidələr Naxçıvanın şimal-şərqindəki obsidian yataqlarına gedən yolun istiqamətini göstərir. Şübhəsiz ki, kommunikasiya xətlərinin kəsişmə nöqtəsində yerləşən Kültəpə Cənubi Azərbaycan abidələrinin obsidianla təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: *Neolit dövrü, Şorsu yaşayış yeri, samanlı keramika, əmək alətləri, obsidian yataqları.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində Neolit dövrünə aid ilk abidə XX əsrin 50-ci illərində O.H.Həbibullayev tərəfindən aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı yaşayış yerinin ən aşağıda yerləşən “1a” təbəqəsini Neolit dövrünə, “1b” təbəqəsini isə Eneolit dövrünə aid etmişdir (13, c. 14). Lakin tədqiqatçı sonrakı əsərlərində bu fikirdən imtina edərək hər iki təbəqəni Eneolit dövrünə aid etmiş, (1, c. 24). Kültəpənin hər iki təbəqəsi arxeoloji ədəbiyyatda Eneolit dövrünə aid

mədəniyyət kimi xarakterizə edilmişdir (16, c. 93-131). Hazırda abidənin “1a” təbəqəsi bəzi tədqiqatçılar tərəfindən Neolit dövrünə aid edilsə də (11, c. 133; 10, p. 30-40; 21, s. 21, 39-40) bu yaşayış yerində Neolit dövrünün varlığına şübhə ilə yanaşanlar da az deyil. I Kültəpə abidəsinin Neolit və Eneolit təbəqələrinin tarixini dəqiqləşdirmək, həmçinin mədən sənayesinin tarixini müəyyənləşdirmək məqsədilə bu yaşayış yerində 2013-cü ildə iki sahədə yoxlama qazıntısı qoyulmuş və araşdırmalar uğurlu nəticə vermişdir.

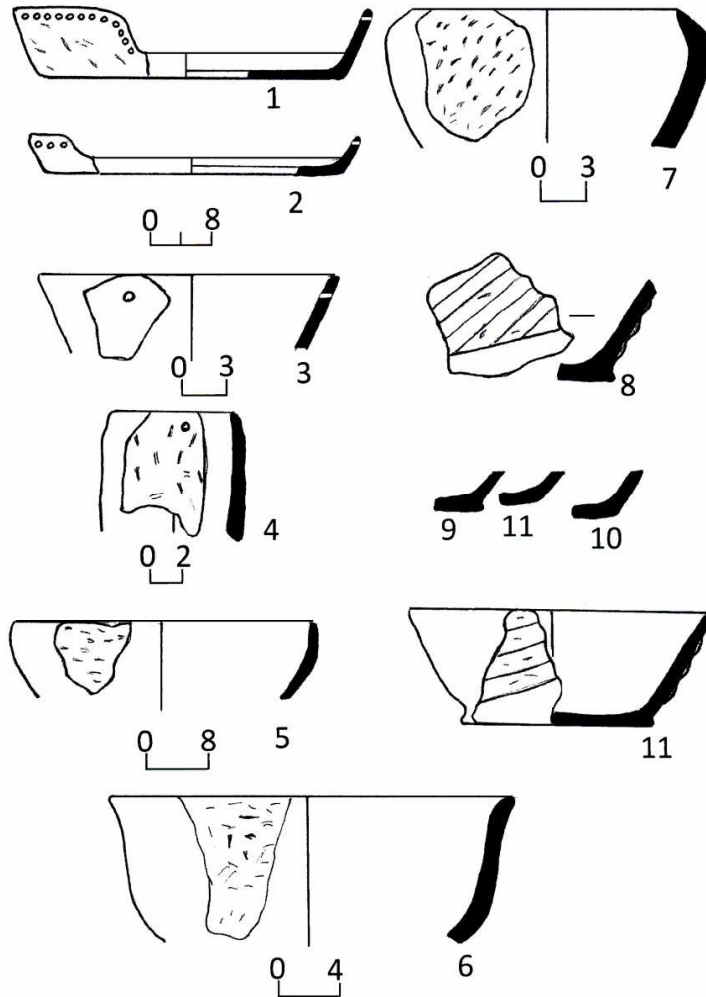
Bu dövrə aid keramika başlıca olaraq qırmızı rəngdə saman qarışığı çox olan gildən bişirilmişdir. Qablar əldə hazırlanmış qeyri-bərabər bişirilmişdir. Bəzi parçaların üzərində həsir izləri qalmışdır. Qabların oturacağı yastı olmaqla bir qədər xaricə doğru çıxıntılıdır (Şəkil 1, 1-10). Bu tip oturacaqlar başlıca olaraq Neolit dövrü və Eneolit dövrünün əvvəlləri üçün xarakterikdir. Bu Ovçulartəpəsinin yuvarlaq oturacaqlı qabları ilə kontrast təşkil edir. Ehtimal ki, bu fərq xronoloji fərkdir. Kültəpənin keramika məmulatının hazırlanmasında Neolit dövrü üçün xarakterik xüsusiyyətlər izlənir. Bu xüsusilə qabların formasında özünü aydın göstərir. Onlar başlıca olaraq qabarıq və silindrik formalıdır. Qabların qaba hazırlanmış yastı oturacaqları xaricə doğru çıxıntılıdır. Bəzi keramika məmulatında yuvarlaq, yaxud yastı qabarıq bəzəmələr vardır. Bu tip bəzəmələr başlıca olaraq Neolit keramikası üçün xarakterikdir. Bu tip qablar O.H.Həbibullayevin qazıntıları zamanı “1a” və “1b” təbəqələrində aşkar olunmuşdur (13, s. 19-25). Şübhə yoxdur ki, Kültəpənin keramikası Neolit dövrünün sonu və Eneolit dövrünün əvvəli üçün xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Kültəpədə aparılan araşdırmalar zamanı A sahəsindən götürülən ağac kömürün analizi e.ə. 5600-cü ili göstərmişdir. Beləliklə, Kültəpədə Son Neolit dövrünün varlığı karbon analizi ilə təsdiq edilmişdir. Kültəpənin istər A, istərsə də B sahəsində aparılan araşdırmalar zamanı aşkar olunan keramika məmulatı arxaikliyi ilə seçilir. Gil məmulatı başlıca olaraq banka və kasa tipli qablardan ibarətdir. Rəng tonları çəhrayı və tünd qırmızı arasında dəyişməkdədir.

Şəkil 1. I Kültəpənin Son Neolit keramikası.

Neolit dövrünə aid yeni materiallar həmçinin 2013-cü ildə I Kültəpə ətrafında aparılan araşdırmalar zamanı aşkar edilmişdir. Bu abidələrin birində – Şorsu yaşayış yerində – 10x10 m sahədə qazıntı aparılmışdır. Tədqiqat zamanı müəyyən olmuşdur ki, yaşayış yerində təbəqə olduqca az saxlanmışdır. Mədəni təbəqə 15-20 sm qalınlığında, ağ rəngli çürüntü və keramika olan yoğurulmuş bərk torpaq qatından ibarət idi. Təbəqədə daha çox keramika, bəzən isə obsidian və çaxmaqdaşı qəlpələri aşkar olunurdu. Lakin obsidian və çaxmaqdaşı alətlərin sayı da çox məhdud idi. Tədqiqat zamanı dördkünc formalı binaların qalıqları da aşkar olunmuşdur.

Arxeoloji tapıntıların böyük bir qismi keramika məmulatı ilə təmsil olunmuşdur. Hazırlanma texnologiyasına görə onları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupdakılar dörd nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onlar saman qarışığı olan qumsuz gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmiş, sarı rənglə anqoblanmış və yüngülcə cilalanmışdır.

Şəkil 2. Şorsunun Son Neolit və Eneolit keramikası.

Keramika məmulatının arxaikliyi ilə seçilən böyük bir qismi ikinci qrupa aiddir. Keramika nümunələri hələlik petroqrafik analiz edilməmişdir. Bu qrupdakıların əksəriyyəti qum və saman qarışığı olan gildən hazırlanmışdır (90,1%). Bununla belə saman qarışığı bəzi nümunələrdə az, bəzilərində isə yüksək konsentrasiyadadır. Qabların gilinə bəzən iri qum və çınqıl da qatılmışdır. Yalnız qum qarışığı olan keramika olduqca azdır (9,9%). Qablar qaba hazırlanmışdır. Onların xarici səthi nahamar və kələ-kötürdür. Rəng tonları qırmızı rəngin müxtəlif çalarları ilə təmsil olunub. Sarı və boz-qara rəngdə bişirilən qablar azdır. Bəzən boz-qəhvəyi rəngli və hislənməmiş nümunələrə də rastlanır. Bu rəng çalarları Hacı-Firuz yaşayış yerinin keramikasında da vardır (20, p. 99). Keramika məmulatı küpə, kasa, çölmək, banka, kasa və podnoslarla təmsil olunmuşdur.

Xüsusilə diqqəti cəlb edən podnos tipli qablar beş nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Bu tip qablar konusvari gövdəli olmuşdur. Ağız kənarında horizontal qulpları var. Ağız kənarının altı yuvarlaqdeşiklərlə naxışlanmışdır (Şəkil 2, 1-2). Qabların bəzisi səliqəli, bəzisi isə olduqca qaba hazırlanmış, hər iki üzdən sığallanmışdır. Bu tip qablar Ararat vadisinin Neolit abidələrindən məlumdur (10, figure 10, 2). Eneolit dövrünün orta mərhələsinə aid edilən bu tip qablar həmçinin Köhnə Pasqah yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur (17, fig. 7, 3-4). Araşdırmalar bu tip qabların Araz vadisi üçün xarakterik olduğunu və uzun müddət istifadə olunduğunu göstərir.

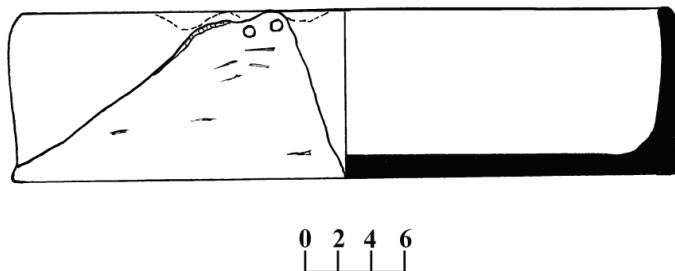
Şəkil 3. Şorsunun Neolit keramikası.

Aşkar olunan keramikanın araşdırılması göstərir ki, qabların oturacağı yastı və bir qədər xaricə doğru çıxıntılı olmuşdur. Olduqca kobud hazırlanan bəzi qabların xarici səthində qabarıq zolaqlar vardır (Şəkil 2, 8-11). Qabların outracaqlarının forması Neolit qablarının oturacaqları ilə bənzərdir. Bu tip outracaqlı qablar I Kültərinin “1a” təbəqəsindən (13, tablo 20, 1-4), Şomutəpədən (11, рис. 10; 3, таблица 211-216), Molla Nağı təpəsində (19, таблица VI, 3-6) və digər yaşayış yerlərindən məlumdur. Qablardan birinin oturacağı qazma üsulu ilə naxışlanmışdır (Şəkil 3). Bu tip ornament Neolit abidələrindən, xüsusilə Hassuna mədəniyyətindən məlumdur. Maraqlıdır ki, digər yaşayış yerlərində bu tip ornament qabların xarici səthində olduğu halda (19, таблица VI, 3, 4), Şorsu keramikasında içəri tərəfdədir.

Şorsu yaşayış yerindən aşkar olunan kasalar müxtəlif tiplidir. Onların bəzisi konusvari (Şəkil 6, 3), bəziləri isə qabarıq gövdəli olub, ağzının altı bir qədər içəriyə batıqdır (Şəkil 2, 6). Bu tip qablar, xüsusilə ağzının kənarında qövsvari çıxıntılar olan kasalar Neolit dövrü abidələrindən məlumdur (2, рис. 125, 2; рис. 130). Şorsudan aşkar olunmuş çölmək, banka və kasa tipli qabların bənzərləri həmçinin Hacı-Firuz yaşayış yerindən məlumdur (20, fig. 74).

Banka tipli qablar gen ağızlı və yastı oturacaqlıdır. Başlıca olaraq qum və az miqdarda saman qarışığı olan gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmiş, hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır. Xarici səthində sarı, içərisində qırmızı boya izləri vardır (Şəkil 4). Bu tip qablar I Kültəpənin “1a” təbəqəsindən (13, tablo 20, 2), Xatunarx yaşayış yerindən (4, fig. 9, 3/13) məlumdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın şimal rayonlarında, Şomutəpə tipli abidələrdə başlıca olaraq qum qarışıq keramika üstünlük təşkil etmişdir. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, bu tip keramika başlıca olaraq Kür çayının orta axarlarında, Dağıstanda və Araz hövzəsində vardır (11, c. 117). Şomutəpə yaşayış yerində qum qarışıq keramika 85%, saman qarışıq keramika isə 15%-dir (3, c. 53). Başqa yaşayış yerlərində bu nisbət bir qədər dəyişir. Göytəpədə qum qarışıq keramika 38,9 %-dir (8, c. 28). Buna bənzər faiz nisbəti həmçinin Ararat vadisinin abidələrində izlənməkdədir (4, 2010, p. 192). Lakin bu abidələrdən fərqli olaraq Naxçıvan abidələrində samanlı keramika üstünlük təşkil edir. Bu I Kültəpənin (1, c. 223) və Şorsunun keramikasında da izlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, I Kültəpənin keramikası sıx saman qarışığı olması ilə fərqlənir. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, Ararat vadisindən şərqdə qum qarışıq keramika məlum deyil (11, c. 117). Bu həmçinin Naxçıvanda son illərin araşdırmaları ilə də təsdiqlənir və Cənubi Azərbaycan və Mil, Muğan düzünün abidələri ilə bağlanan Naxçıvanın qədim mədəniyyətinin özünəməxsus inkişaf yolu olduğunu təsdiq edir.

Şəkil 4. Şorsu keramikası (Neolit dövrü).

Əvvəlki illərdə aparılan araşdırmalar zamanı biz Şorsu çayı vadisindəki keramikanın arxaikliyi ilə seçildiyini qeyd etmişdik. 2013-cü ildə aparılan tədqiqatlar bu ehtimalların düzgün olduğunu təsdiq etdi. Keramika məmulatının tiptoloji analizi göstərir ki, Şorsu keramikası başlıca olaraq Urmiya hövzəsi, Şimal-Qərbi İran, həmçinin Şərqi Avropanın materialları ilə bənzərdir. Bu abidələr e.ə. VI-V minilliklərə aid edilir. Xatunarxın Neolit dövrü təbəqəsi e.ə. 5986-

5054-ci illərə aiddir (4, p. 210). I Həsənsudan götürülmüş kömür analizinin nəticələri e.ə. 5994-cü ili göstərmişdir (19, c. 43). Hacı-Firuz (18, p. 74; 20, p. 351) və Şomutəpə (11, c. 78) yaşayış yerləri də təxminən bu dövrə aiddir. Bu baxımdan ağzının kənarıdeşikli podnosşəkilli qabların dövrü xüsusilə diqqətçəkicidir. Məlum olduğu kimi, bu tip qablar e.ə. IV minilliyin birinci yarısı ilə tarixlənən Son Eneolit dövrü abidələrində də vardır. Köhnə Pasqah yaşayış yerində isə onlar e.ə. IV minilliyin əvvəli ilə, daha doğrusu, 3955-ci illə dövrləşdirilmişdir (17, p. 171). Lakin Ararat vadisində bu tip qablar Neolit abidələrindən məlumdur. Araşdırmalar Neolit dövründə bu tip ornamentin geniş yayıldığını göstərir. Bu tip bəzəmələr I Kültəpənin “1a” təbəqəsindən, Şomutəpə və Xatunarxdan məlumdur. Neolit dövrünün keramika ilə xarakterizə edilən mərhələsi tədqiqatçılar tərəfindən e.ə. VI minilliklərin həddlərində dövrləşdirilmişdir (9, p. 29; 4, 2010, p. 191; 12, p. 19; 8, c. 28). Eneolit dövrünün əvvəlləri isə e.ə. V minilliyin birinci yarısı (14, p. 74), bəzən isə e.ə. V minilliklə (9, p. 30) tarixləndirilmişdir. Nəzərə alsaq ki, Şorsu keramikasının əksəriyyətinin bənzərləri Neolit abidələrindən məlumdur, o zaman Şorsu yaşayış yerində məskunlaşmanın ilk mərhələsini e.ə. VI minilliyin ikinci yarısı və sonu ilə tarixləndirmək olar. Ehtimal ki, yaşayış yerində məskunlaşma müxtəlif dövrlərdə olmuşdur. Lakin mədəni təbəqənin incə olması müxtəlif dövrlərin stratifikasiyasını və müddətini müəyyən etməyə imkan vermir. Belə hesab edirik ki, bu məsələ bu qrupa daxil olan abidələrin gələcəkdə araşdırması zamanı aydınlaşdırılacaqdır.

Yeni yol yaşayış yerində aparılan araşdırmalar sırasında Neolit dövrünə aid keramika nümunələri əldə edilmişdir. Yaşayış yeri Sirabçayın sol sahilində, Sirabçayla Naxçıvançayın qovşağında salınmışdır. Yaşayış yeri I Kültəpənin 3 km şimal-şərqindədir. Abidənin ərazisi əkin sahəsinə çevrilmişdir. 2014-cü ildə yaşayış yerində 2x2 m sahədə qazıntı aparılmış, mədəni təbəqənin 1 m qalınlığında olduğu müəyyən edilmişdir. Qazıntı zamanı altı təbəqə, o cümlədən iki tikinti qatı aşkar olunmuşdur. Tikinti qalıqlarına əsasən demək olar ki, evlər çiy kərpicdən inşa olunmuşdur. Tapıntılar keramika, heyvan sümükləri, daş alətlər, obsidian parçalarından ibarətdir. Tədqiqat zamanı aşkar olunan keramika məmulatı Son Neolit və Erkən Eneolit dövrünə aiddir. Keramika məmulatı başlıca olaraq əldə qaba hazırlanmış, əsasən qırmızı, bəzən isə sarı və boz rəngdə bişirilmişdir. Saman və qum qarışığı olan gildən hazırlanan bəzi keramika nümunələri olduqca kövrəkdir. Bəzi nümunələr boyalıdır.

Yeni yol yaşayış yerinin strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşməsi onu kommunikasiya xətlərinin düyün nöqtəsinə çevirmişdir. Naxçıvançay vadisində məskunlaşan qədim insanlar Sirabçay və onun qolları boyunca ətraf ələmlə əlaqə saxlamışlar. Sirabçay hövzəsində yabanı arpa və buğdanın bitməsi bu bölgənin əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu hövzədəki abidələrin araşdırılması erkən əkinçilik mədəniyyətinin formalaşması və Naxçıvanın tarixi coğrafiyasının öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir.

I Kùltəpə ətrafında yerləşən arxeoloji abidələrin araşdırılması göstərir ki, ölkəmizin qədim sakinləri ətraf mühitlə yaxşı tanış imişlər və ehtimal ki, köçəri həyatı mənimsəmişdilər. Xatunarx yaşayış yerinin tədqiqi zamanı köçmə maldarlığa keçidlə bağlı faktlar aşkar olunsada (4, p. 186, 205), Şorsuda hələlik maldarlıqla bağlı maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmamışdır. Ehtimal ki, istehsal təsərrüfatının mövcudluğu şəraitində yığıcılıq da təsərrüfatda əsas rol oynamışdır. Naxçıvan ərazisinin yabanı taxıl növləri (1, c. 206; 15, c. 56) və faydalı qazıntılarla (6, c. 16-30) zəngin olması da bunu təsdiq edir.

Araşdırmalar göstərir ki, Urmiya hövzəsinin abidələrində və Mərənd Kùltəpəsində başlıca olaraq Sünik obsidianı istifadə edilmişdir (7, p. 1964). Sünik obsidianı Əliköməktəpədə 85%, Kùltəpə də isə 28%-dir (5, c. 257-259). Ehtimal ki, Şorsu çayı boyunca yerləşən çoxsaylı abidələr ölkəmizin qədim sakinlərinin xammal mənbələrinə doğru irəlilədiyi yolu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Археология Венгрии (Каменный век) / Ответственные редакторы: Титов В.С., Эрдели И. Москва: Наука, 1980, 420 с.
3. Ахундов Т.И. У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомутепе. Баку: Наука, 2012, 386 с.
4. Badalyan S. et al. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, a Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TUBA-AR, 2010, № 13, p. 185-218.
5. Бадалян Р.С., Кикодзе З.К., Коль Ф.Л. Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты анализов нейтронной активации) // Историко-филологический журнал, 1996, № 1-2, с. 245-264.
6. Бахшалиев В.Б. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахичевани. Баку: Элм, 2005, 120 с.
7. Farhang Khademi et al. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis // Journal of Archaeological Science, 2013, № 40, p. 1956-1965.
8. Гулиев Ф., Гусейнов Ф., Алмамедов Х. Раскопки неолитического поселения VI тыс. до н. э. на холме Гойтепе (Азербайджан) // Материалы международного симпозиума «Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н. э.». Баку: German Embassy, 2009, с. 26-30.
9. Connor S., Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus / Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère): Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sous la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions, 2007, p. 21-36.

10. Kushnareva K.Kh. Southern Caucasus in prehistory: Stage of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1997, 229 p.
11. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
12. Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K. Aruchlo: a Neolithic Settlement Mound in the Republic of Georgia // Материалы международного симпозиума «Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н. э.». Баку: German Embassy, 2009, p. 19-25.
13. Həbibullayev O.H. Kültürədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959, 134 s.
14. Palumbi G.A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia) / Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sous la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions, 2007, p. 63-76.
15. Мустафаев И.Д. Материалы по изучению пшеницы, ржи, ячменя и эгиплопсов Азербайджана. Баку: Азернешр, 1961, 230 с.
16. Мунчаев Р.М. Энеолит Кавказа / Археология СССР. Энеолит СССР. М.: Наука, 1982, с. 93-131.
17. Maziar Sepideh. Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report // ANES, 2010, № 47, p. 165-193.
18. Mellart J. Earliest Civilizations of the Near East. London, 1965, 145 p.
19. Мусейбли Н. Вопрос происхождения Шомутепинской культуры в контексте новых раскопок / Сборник материалов международной конференции «Раннеземледельческие культуры Кавказа». Баку: Элм, 2012, с. 40-50.
20. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983, 396 p.
21. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.

Вали Бахшалиев

ПАМЯТНИКИ НАХЧЫВАНА ЭПОХИ НЕОЛИТА

Исследование неолитических памятников Нахчывана началось в 50-х годах XX столетия. Однако до последнего времени поселение Кюльтепе I являлось единственным памятником этого периода на территории Нахчывана. В виду и того, что материалы нижних горизонтов поселения Кюльтепе I мало опубликованы, вопросы, связанные с происхождением и генезисом неолита этого края, являются малоизученными. Исследованиями

2013 года из памятников окрестности поселения Кюльтепе I были выявлены новые материалы эпохи неолита. Во время исследования зарегистрированы также новые энеолитические памятники. В одном из них – в поселении Шорсу – заложен раскопный участок размером 10x10 м. В плане выявлены четырехугольные помещения, орудия из камня и керамические изделия. Большинство археологических материалов представлено керамическими изделиями. Они изготовлены из глины с примесью мякины и песка, сформованы от руки, обожжены в разных оттенках красного цвета. Изучено также поселение Ени йол. Керамика поселения Шорсу и Ени йол перекликается с аналогичными материалами памятников эпохи позднего неолита Кавказа, в том числе и Азербайджана. Имея в виду то, что большинство керамических изделий поселения Шорсу и Ени йол свои аналогии находят в памятниках позднего неолита, это поселение можно датировать серединой и концом VI тысячелетия до н. э.

Во время исследований 2010-2014 гг. в окрестностях поселения Кюльтепе I выявлены многочисленные памятники, датирующиеся периодом неолита и энеолита. Эти памятники, расположенные по берегу реки Шорсу, тянутся в сторону северной границы Нахчывана. По-видимому, промежуточное положение Кюльтепе I позволяло снабжать обсидианом и другие поселения старого света. Можно предположить, что энеолитические поселения, расположенные вдоль реки Шорсу, указывают один из путей передвижения древних племен к природным ресурсам.

Ключевые слова: *Неолитический период, поселение Шорсу, керамика с примесью мякины, орудия труда, обсидиановые ресурсы.*

Vali Bakhshaliyev

SETTLEMENTS OF NEOLITHIC AGE IN NAKHSHIVAN

Research of Neolithic monuments of Nakhchivan began in the fifties years of the XX century. However until recently the settlement of Kultepe I was the only monument of this period in Nakhchivan territory. Materials of the bottom horizons of the settlement Kultepe I are badly published. Therefore the questions connected with the origin and genesis of the Neolithic Age of this region are not enough studied. New materials of the Neolithic Age were found in 2013 from monuments in the neighborhood of the settlement Kultepe I. During research also new Chalcolithic monuments are registered. In one of them, the settlement of Shorsu is put excavated site at the size of 10x10 m. Quadrangular rooms, stone tools and pottery are revealed from the excavation area. The majority of archaeological materials are presented by pottery. They are made of clay with chaff and sand temper, formed by hand, burned in

different shades of red color. Eni yol settlement also is studied. The ceramics of the settlements of Shorsu and Yeni yol has something in common with similar materials of Late Neolithic Age monuments of the Caucasus, including Azerbaijan. Taking into consideration that the majority of pottery from the settlements of Shorsu and Yeni yol is similar with the ceramics from monuments of the Late Neolithic Age it is possible to date these settlements from the middle and the end of the VI millennium BC.

In 2010-2014 in the neighborhood of the settlement of Kultepe I the numerous monuments dating from the Neolithic and Chalcolithic Age are revealed. These monuments located on the bank of Shorsu River continue towards northern border of Nakhchivan. Apparently, intermediate location of Kultepe I allowed to supply with obsidian also the other settlements of the Old World. It is possible to assume that the Chalcolithic settlements located along the Shorsu River show one of the movement ways of ancient tribes to natural resources.

Key words: *Neolithic Age, Shorsu settlement, chaff tempered pottery, tools, obsidian resources.*

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2014, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2014, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2014, № 3

KAMİL İBRAHİMOV

AR NK nəzdində İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq İdarəsi
kamilferhadoglu@yahoo.com

ABBAS SEYİDOV

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
E-mail: abbas.seyidov@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN İÇƏRİŞƏHƏRİN QORUNMASI İSTİQAMƏTİNDƏ HƏYATA KEÇİRDİYİ TƏDBİRLƏR

Məqalədə Heydər Əliyevin mədəni irsin qorunub saxlanması, bərpasına, təbliğinə olan diqqətindən, milli şüurun formalaşmasında, milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasında və və-tənpərvər nəsilərin yetişdirilməsində tarixi keçmişin, maddi-mədəniyyət abidələrinin tərbiyəvi əhəmiyyətinin yüksək qiymətləndirilməsindən bəhs edilir. Ulu Öndərin ölkə başçısı kimi İçərişəhərlə bağlı imzaladığı qərarlar, eyni zamanda, onun tapşırığı ilə bu məkanda yüksək peşəkarlıqla, gözəl memarlıq üslubunda aparılan təmir-bərpa və abadlıq işləri barədə məlumatlar verilir. Təbii və insan faktorunun təsiri nəticəsində acınacaqlı vəziyyətə düşmüş bina və abidələrə ümummilli liderin ikinci həyat bəxş etməsi ilə yanaşı, onun layiqli davamçısı İlham Əliyevin bu istiqamətdə apardığı işlər barəsində danışılır, İçərişəhərin tarixi mənzərəsinin bərpasına öz töhfəsini verən rəhbərin atalıq qayğısından söhbət açılır.

Açar sözlər: *İçərişəhər, karvansara, bərpa, konservasiya, Dünya Mədəni İrsi, qala divarları.*

Azərbaycan xalqı qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malikdir. Bu tarixi yaddaş əsrlərdən bəri qorunub saxlanmış memarlıq abidələrində yaşayır, xalqın, millətin mənəviyyatını özündə əks etdirir. Maddi-mədəniyyət, memarlıq abidələri, toponimlər xalqın müəyyən coğrafi məkanda formalaşmasını təsdiqləyən ən tutarlı sənədlərdir. Ona görə də, müəyyən zaman kəsiyində bu mədəni miras zəngin xəzinəyə çevrilir. Bunlardan biri də tarixi yaddaşımızın canlı şahidi, Bakının mərkəzində yerləşən İçərişəhərdir.

Möhtəşəm qala divarları ilə əhatələnən, açıq səma altında muzey kimi fəaliyyət göstərən İçərişəhər qədim və orta əsrlər dövrünə aid zəngin maddi-mədəniyyət abidələrini əsrlərdən bəri qoruyub saxlamaqdadır.

İçərişəhər xalqımızın milli sərvətidir. Onun hər qarışında, hər daşında əsrarəngiz tarix həkk olunmuşdur. Azərbaycan xalqının daş yaddaşı olan İçərişəhər və onun ərazisindəki Qız (Quz-Oğuz) qalası, qədim qala divarları, Şirvan-

şahlar sarayı kompleksi, məscid, karvansara, hamam və digər memarlıq abidələri öz orijinallığı, təkrarolunmaz gözəlliyi ilə bəşər mədəniyyəti inciləri sırasında xüsusi yer tutur.

Bu gün İçərişəhər ictimaiyyətin diqqətini daha çox cəlb edir. Qeyd edək ki, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra milli-mənəvi dəyərlərimizin, tarixi abidələrimizin qorunmasına artan diqqət, eyni zamanda, İçərişəhərin mühafizəsi, bərpası ilə bağlı da daha ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsinə rəvac verdi. Bəlkə də, çoxları bilmir ki, bu diqqətin başlanğıcı ötən əsrin 70-80-ci illərinə təsadüf edir. Hələ o zaman Ulu Öndər, ümummilli lider Heydər Əliyev mədəni irsin qorunub saxlanmasına, bərpasına, təbliğinə böyük önəm verirdi. Məhz onun göstərişi və təşəbbüsü ilə 1977-ci ildə İçərişəhər ilk dəfə Azərbaycanın tarix-memarlıq qoruğu elan olundu. Respublikada bu istiqamətdə böyük, sistemli işlər aparıldı. Tarixi abidələrdə məqsədli şəkildə diyarşünaslıq muzeyləri, rəssamlıq sərgiləri, kitabxanalar yerləşdirildi. Məhz o dövrdə Bakı (İçərişəhər), Ordubad, Şuşa kimi şəhərlərin tarixi hissələri tarix-memarlıq qoruğu elan olundu. İsmayılının Lahıc kəndi, Qəbələnin qədim şəhər yeri tarix-mədəniyyət qoruqlarına çevrildi. Respublika rəhbərliyinin bu istiqamətin ictimai-sosial həyatda prioritet təşkil etdiyini bir sıra qərarların işlənilib hazırlanması və müzakirəsi sübut edir.

Əsas istiqamət olaraq tarixi qoruqların maddi bazasının möhkəmlənməsi və bərpa işlərinin genişləndirilməsi seçildi. Bunlardan biri 1981-ci ildə “İçərişəhər tarix-memarlıq qoruğunun bərpası və regenerasiyası işlərinin sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” olan Qərar layihəsi idi. Layihənin meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri burada yerləşən memarlıq abidələrinin bərpası və layihələşdirilməsi işlərinin aid olduğu təşkilatlar tərəfindən ləng aparılması, arxeoloji tədqiqatların kifayət qədər geniş təşkil olunmaması, bərpa və regenerasiya işlərinin lazımi səviyyədə, arzu olunan miqyasda həyata keçirilməməsi idi.

Sənəddə Bakı Şəhər İcraiyyə Komitəsi yanında İçərişəhərin layihələşdirilməsi, bərpası və regenerasiyası işlərinin aparılması üçün elmi-layihə təşkilatının yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bərpa işlərinin İçərişəhər ərazisində aparılması üçün İxtisaslaşdırılmış təmir-bərpa trestinin yaradılması və digər inzibati statuslar da layihədə xüsusi qeyd olunmuşdu [DTA: f. 1, siy. 73, sax. vah. 62]. İrəli sürülən təkliflər, yaradılacaq strukturun işin bütün sahələrini əhatə etməsi, idarə və təşkilatların işə geniş cəlb olunması məsələyə nə dərəcədə ciddi və sistemli yanaşmanın göstəricisidir.

Bunun ardınca, mədəni irsin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması məqsədi ilə 15 sentyabr 1981-ci ildə Heydər Əliyev tərəfindən “Azərbaycan SSR-də şəhərsalma, memarlıq və arxeoloji abidələrin mühafizəsi, bərpası və istifadəsi tədbirlərinin yaxşılaşdırılması haqqında” Qərar imzalanır [DTA: F. 1, siy. 68, sax. vah. 125].

Qərarda mədəni irsin qorunması, bərpası işində görülən tədbirlərlə yanaşı, yol verilən nöqsanlar ön plana çəkilmiş və onların aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilmişdi. Qeyd olunmuşdu ki, abidələrin bərpasına qoyulan vəsait 1976-1980-ci illərdə – yəni 4 il ərzində, üç dəfə artaraq 2 mln. manat təşkil etsə də, İçərişəhərin regenerasiya planı hələ də hazırlanmamışdı. 44 mühüm memarlıq abidəsindən yalnız dördü bərpa olunmuşdu. Az. SSR EA Tarix İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyasının ərazidə apardığı tədqiqatlar epizodik xarakter daşımış, qazıntı əraziləri bir müddətdən sonra yenidən örtülmüş, bir çox hallarda aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri fiksasiya olunmadan, itib-batmışdı. Bakı Şəhər İcraiyyə Komitəsi nəzdində yaradılan İçərişəhərin bərpa və abadlıq işləri üzrə müdiriyyətinin fəaliyyəti qənaətbəxş sayılmamışdı. Əlaqədar təşkilatların zəif fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmuşdu.

Bu istiqamətdə işləri daha da gücləndirmək üçün Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsi və Az. SSR Nazirlər Soveti 23 mart 1984-cü ildə yenidən bu məsələyə diqqəti yönəldərək “Bakı şəhərində yerləşən “İçərişəhər” kompleksinin qorunması, bərpası və istifadəsi tədbirlərinin yaxşılaşdırılması” haqqında yeni Qərar qəbul etdi. Qərarda Bakı Şəhər İcraiyyə Komitəsindən, Mədəniyyət Nazirliyindən, Elmlər Akademiyasından tələb olunurdu ki, İçərişəhər Tarix-Memarlıq Qoruğunun mühafizəsi, bərpası və regenerasiyası işlərinin təşkili və texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində ciddi tədbirlər görülsün [DTA: F. 1, siy. 73, sax. vah. 62].

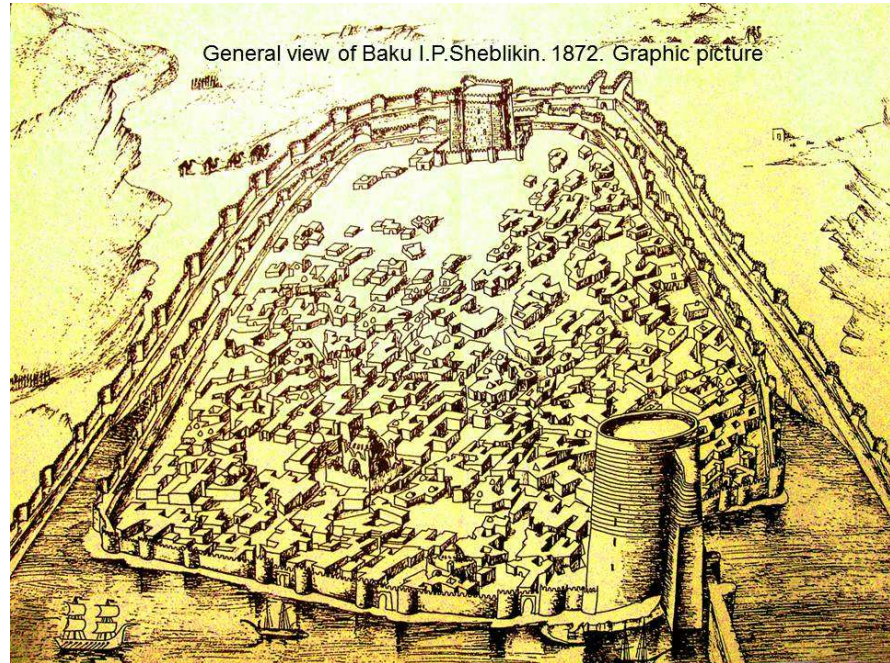
Qərarda İçərişəhərdə mərkəzləşdirilmiş mühəndis kommunikasiya sisteminin yaradılması, əhalinin bir qisminin köçürülməsi, ərazidə avtomobillərin hərəkətinin məhdudlaşdırılması, mədəni-iaşə obyektlərinin, yaradıcılıq birliklərinin, suvenir istehsal edən kiçik emalatxanaların, görkəmli rəssam və heykəltəraşların yaradıcılıq emalatxanalarının yerləşdirilməsi məqsəduyğun hesab olunurdu.

Bakı İcraiyyə Komitəsinə Az. SSR EA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu ilə birgə İçərişəhərin bərpası, regenerasiyası, rekonstruksiyasının Baş Planının işlənməsi və 1984-cü ilin sonuna kimi Nazirlər Kabinetinə təqdim edilməsi tövsiyə olundu. Memarlıq abidələrinin bərpası işinin yaradılacaq “Bərpaçı” elmi-istehsalat birliyinə tapşırılması nəzərdə tutulurdu.

Beləliklə, 70-80-ci illərdə İçərişəhər tarix-memarlıq qoruğu ilə bağlı qəbul olunmuş bir sıra qərarlar ümummilli liderin bu istiqamətdə aparılan işlərin yüksək dövlət səviyyəsində təşkilinin bariz nümunəsidir. Azərbaycan mədəniyyətinin hərtərəfli inkişafında və onun zəngin mədəni irsinin İçərişəhər timsalında dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında Heydər Əliyevin rolu əvəzolunmazdır. Bu fəaliyyət mədəni irsə münasibətdə dövlət strategiyasının formalaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1988-ci ildən ölkə həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələr İçərişəhər tarix-memarlıq abidəsinin bir növ unudulmasına səbəb olmuşdu. Lakin, Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ötən əsrin 70-

80-ci illərdə təməli qoyulmuş bir çox işlərin, o cümlədən mədəni irsin qorunması, tədqiqi və təbliği işinin canlanmasına səbəb oldu.

Şəkil 1. Qədim Bakı.

Bakının cənub-qərb tərəfdən görünüşü. Foto. 1870-cı il

Şəkil 2. Bakının cənub-qərbdən görünüşü.

O dövrün sənədlərindən də göründüyü kimi, İçərişəhərə xüsusi diqqət verilir. Əsas məqsəd əsrlərlə formalaşan tarixi məkanın, bir qədim şəhərsalma nümunəsi kimi, qorunub saxlanması və olduğu kimi gələcək nəsillərə çatdırılması idi. Bununla belə, müasir yaşayış məskəni kimi qalması məqsədilə burada yaşayan insanlar üçün şəraitin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və bərpası üçün hüquqi-normativ aktlar bazası yaradılmış, "Mədəniyyət haqqında" (16 aprel, 1998), "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" (13 iyun, 1998) qanunlar qəbul edilmişdi.

Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası ilə Azərbaycan hökuməti arasında imzalanmış "Mədəni irsin qorunmasına yardım haqqında" sazişə əsasən Bakıda Şirvanşahlar Saray kompleksində, Naxçıvanda Möminə Xatun və Qarabağlar türbələrində, Şəki xanlarının sarayında bərpa və konservasiya işləri aparılmışdır. 2000-ci ildə İçərişəhərin YUNESKO-nun "Dünya Mədəni İrsi" siyahısına salınması bu istiqamətdə aparılan gərgin zəhmətin nəticəsi idi. 2002-ci ildə Respublikamız "Abidələrin bərpası və Tədqiqi" Beynəlxalq mərkəzinə üzv seçilmişdir.

Bütün bunlara baxmayaraq, şəhər-muzeyin tarixi görkəminə xələl gətirən tikinti işləri bəzi hallarda davam etdirilirdi. İçərişəhər 2003-cü ildə 21 ölkənin nümayəndələrindən ibarət "Dünya Mədəni İrsi" Komitəsinin qərarı ilə məhv olmaq təhlükəsi olan abidələrin "Ümumdünya İrsi" siyahısına daxil edilmişdir. O vaxt bu qərarın qəbul olunmasına səbəb 2000-ci il noyabr ayının 25-də Bakı şəhərində baş vermiş güclü zəlzələnin törətdiyi nəticələr, İçərişəhərdə vahid idarəetmə sisteminin və lazımı nəzarətin olmamasından irəli gələn və memarlıq abidələri üçün təhlükə yaradan qeyri-qanuni tikintilərin olması idi. Bununla bağlı Komitə Azərbaycan hökumətinə görülməli olan tədbirlərə dair öz tövsiyələrini təqdim etmişdir.

Sözügedən mənfi halların qarşısının alınması məqsədilə ümummilli lider Heydər Əliyev 2003-cü il fevralın 17-də "Bakı şəhərində İçərişəhər Tarix-Memarlıq Qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı tədbirlər haqqında" Sərəncam imzalayır (2). Sərəncamda Bakı Şəhər İcra Hakimiyyətinə İçərişəhərin uzunmüddətli qorunması, konservasiyası və bərpasına dair sənəd qəbul edilənə qədər onun ərazisində, bərpa işləri istisna olmaqla, aparılan bütün tikinti işlərinin dayandırılmasını təmin etmək göstərilir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti onun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin də bu istiqamətdə apardığı işlərdə öz əksini tapır. Belə ki, 2005-ci il fevralın 10-da "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında "İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında" İlham Əliyev Sərəncam imzalayır. Sərəncama əsasən qoruğun ikili təbəçiliyi ləğv edilir, İçərişəhərin qorunması, bərpa edilməsi prosesində yaxşılığa doğru dönüş yaratmağın yolları göstərilir. Elə həmin il fevralın 28-i və noyabrın 22-də müvafiq olaraq, Qoruq və İdarənin Əsasnamələrinin təsdiqi ilə bağlı Sərəncamlar imzalanır.

2006-cı il avqustun 18-də İlham Əliyev Bakı şəhərində tarix-memarlıq abidələrinin bərpası və qorunması haqqında yeni Sərəncam imzalayır. Bu Sərəncam İçərişəhərin də qorunması və bərpası ilə bağlı çox vacib məsələləri qarşıya qoyur.

Son illər bu istiqamətdə işlər uğurla davam etdirilməkdədir. İçərişəhərdə unikal vahid idarəetmə sistemi yaradılmış, idarənin yeni əsasnaməsi hazırlanmış və 2007-ci il may ayının 16-da təsdiq olunmuşdur. Bu sərəncamda da İdarənin strukturu, işçilərin say həddi, idarənin tabeliyində olan qurumların dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına, həmçinin özünümaliyyələşdirmə prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməsi öz əksini tapmışdır.

İdarənin fəaliyyəti İçərişəhərdə şəhərsalma konsepsiyasının – Master-planın işlənib hazırlanması 25 iyun 2009-cu il tarixdə də İçərişəhərin YUNESKO-nun “qara siyahısı”ndan çıxarılması ilə nəticələndi. Master-planı faktiki olaraq İçərişəhərin konservasiyasının və inkişafının baş planı adlandırmaq olar. Sənəddə İçərişəhərdə olan hər tikili tədqiq edilmiş, onun yaranma tarixi dəqiqləşdirilib, istifadəsinin funksionallığı, mövcud vəziyyəti və əhəmiyyəti araşdırılıb, bərpasının vaciblik dərəcəsi müəyyən edilmişdir. Bu gün İçərişəhərdə aparılan bərpa və konservasiya işləri Master-planı uyğun aparılır.

Ölkə başçısının tapşırığı ilə İçərişəhərin ərazisində yüksək peşəkarlıqla və gözəl memarlıq üslubunda aparılan təmir-bərpa və abadlıq işləri təbii və insan faktorlarının təsiri nəticəsində acınacaqlı vəziyyətə düşmüş bina və abidələrə ikinci həyat bəxş etmiş, İçərişəhərin tarixi mənzərəsinin bərpasına öz töhfəsini vermişdir.

Bu gün qarşıda duran başlıca vəzifə İçərişəhərin tarixi memarlığının, milli etnomühitinin bərpa edilməsi, dünya şöhrətli bir məkana çevrilməsi və onu Azərbaycan xalqının zəngin tarixinin ən gözəl və canlı bir sübutu kimi həm regionda, həm də dünyada tanıtılmasıdır.

Söz yox ki, Ümummilli lider müasir Azərbaycan dövlətinin memarı, azərbaycançılıq konsepsiyasının banisi, tariximizin və mədəniyyətimizin hamisi Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti üçün tarixi xidmətlərini gələcək nəsillər minnətdarlıqla xatırlayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. DTA: F. 1, siy. 68, 73.
2. <http://www.icherisheher.gov.az/fermanlar,58/lang,az/>

Камиль Ибрагимов, Аббас Сеидов

**МЕРЫ, ПРИНЯТЫЕ ГЕЙДАРОМ АЛИЕВЫМ
ПО СОХРАНЕНИЮ ИЧЕРИШЕХЕР**

В статье повествуется о той огромной роли, которую сыграл общенациональный лидер в сохранении и развитии Ичеришехер. Дается обширный анализ исторических документов и решений, принятых Гейдаром Алиевым в бытность его первым секретарем Компартии Азербайджана и в последующий период его государственной деятельности – уже в качестве Президента независимого Азербайджана. Раскрывается преемственность в политике нынешнего президента республики Ильхама Алиева.

Ключевые слова: *Ичеришехер, караван-сарай, реставрация, консервация, Мировое Культурное Наследие, стены крепости.*

Kamil Ibrahimov, Abbas Seyidov

**HEYDAR ALIYEV'S ROLE IN PRESERVATION OF
ICHERISHEHER**

The article tells about the large role that the national leader has played in the preservation and development of the Icherisheher (Inner City). An extensive analysis of historical documents and decisions made by Heydar Aliyev, while he was the first secretary of the Communist Party of Azerbaijan and in later period of his state activity as the President of independent Azerbaijan, is given. Continuity in policy of the current president Ilham Aliyev is explained.

Key word: *Inner City, caravanserai, restoration, conservation, World Cultural Heritage, castle walls.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZEYNƏB QULİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com

NAXÇIVANIN ERKƏN TUNC DÖVRÜ KERAMİKASINDA ORNAMENTAL XÜSUSİYYƏTLƏR

Məqalədə Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən aşkar edilən keramika nümunələri üzərində təsvir edilmiş ornamentlər təhlil edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, insan ruhunun şəkil dili olan ornamentlər daşlardan keramikaya, oradan da xalçalara köçərək keçmişdən gələcəyə bir körpü yaratmışlar. Ornamentlər tədricən təkmilləşmiş, Tunc dövründə isə kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Bunu Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən aşkar edilən keramikanın timsalında daha aydın görmək olar. Naxçıvanda bu dövrün abidələri əsasən Arpaçay vadisində yerləşən Ovçulartəpəsi, Xələc, Ərəbyengicə, Şortəpə, Maxta, Naxçıvançay ətrafında salınan I Kültəpə, II Kültəpə və digər abidələrlə təmsil olunur. Erkən Tunc dövründə mövcud olmuş ornamentləri formasına görə 3 əsas qrupa bölmək olar: Batıq və yapma ornamentlər, Spiralvari ornamentlər, Cizma ornamentlər. Xalçalar üzərində "T", "S", "M" işarələri, həmçinin romb, bucaqşəkilli işarələr də məhz qədim insanların şəkil dilinin daşlardan keramikaya, oradan da xalçalara köçürülmüş prototipləridir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Erkən Tunc, spiralvari ornament, piktoqram, şumer yazıları.*

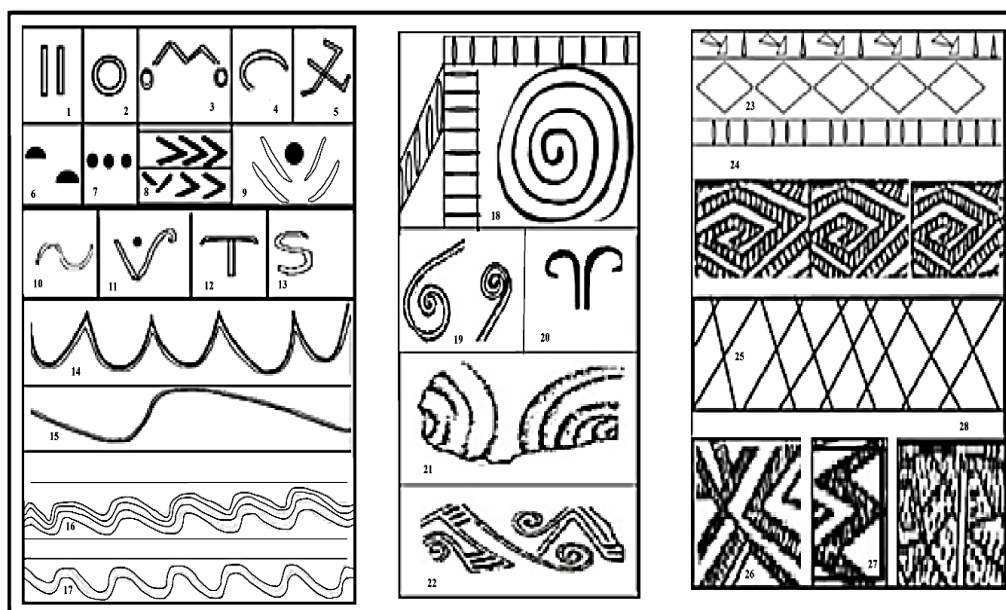
İnsan təfəkkürünün estetik təzahürü olan ornamentlər ilk baxışdan sadə görünsələr də, əslində onların hər biri müəyyən fikri ifadə edən petroqliflərdir. İnsanlar bu işarələrin vasitəsi ilə öz düşüncələrini əvvəl qayalarda, mağaralarda, sonra isə hazırladıqları sənətkarlıq nümunələri üzərində ifadə etməyə çalışmışlar. İnsan ruhunun şəkil dili olan ornamentlər daşlardan keramikaya, oradan da xalçalara köçərək keçmişdən gələcəyə bir körpü yaratmış və tədricən təkmilləşərək, Tunc dövründə inkişafın kulminasiya nöqtəsinə çatmışdır. Bunu Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü abidələrindən aşkar edilən keramikanın timsalında daha aydın görmək olar. Naxçıvanda bu dövrün abidələri əsasən Arpaçay vadisində yerləşən Ovçulartəpəsi, Xələc, Ərəbyengicə, Şortəpə, Maxta, Naxçıvançay ətrafında salınan I Kültəpə, II Kültəpə və digər abidələrlə təmsil olunur. Vaxtı ilə görkəmli arxeoloqlardan O.Həbibullayev, Ə.Ələkbərov, V.Əliyev, V.Baxşəliyev, Ə.Novruzlu, S.Aşurov və digərlərinin xidməti nəticəsində elmə qazandırılan bu abidələrdən əldə edilən tapıntıların bir qismi hazırda muzeylərimizi bəzəməkdədir. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyi, Şərur rayon Tarix-Diyar-

şünaslıq Muzeyi, Heydərabad Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, Babək rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeylərində saxlanılan eksponatların təmsalında Erkən Tunc dövründə mövcud olmuş ornamentləri formasına görə 3 əsas qrupa bölmək olar:

I. Batıq və yapma ornamentlər (Şəkil 1, 1-17)

II. Spiralvari ornamentlər (Şəkil 1, 18-22)

III. Cızma ornamentlər (Şəkil 1, 23-28)

Şəkil 1. Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü keramikası üzərindəki ornament nümunələri.

Birinci qrupa aid olan ornamentlər Erkən Tunc dövrünün daha qədim mərhələsində meydana çıxmışdır. Onların özü də bir neçə tiplə – şiş yapmalar, batıq dairələr, ştamplar, ilanabənzər qabartmalar, dalğəvə batıqlarla təmsil olunmuşdur. İlk dövrlərdə primitiv formada tətbiq edilməyə başlayan şiş yapmalara istər Arpaçay, istərsə də Naxçıvançay abidələrinin Erkən Tunc dövrü keramikasında sıx-sıx rast gəlinir (Şəkil 1, 2). I Kültəpədən aşkar edilən çölməyin üzərində bu tipli ornamentin 2 şaquli xətt arasında salınmış formasına (11, tab. XX, 9) və qabartmalı dairələrə (11, tab. XX, 8) rast gəlinmişdir. Bu cür yapma bəzəklər Elar və Amiranis-Qorada rastlanılmışdır. Qabarıq dairələrin üfüqi istiqamətdə düzülmüş formaları (9, tab. 26, 3) Azərbaycanın digər həmdövr abidələrindən aşkar edilən keramika üzərində də tətbiq edilmişdir. Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan qəhvəyi rəngli saxsı fraqmenti üzərində qabarıq dairələr üfüqi istiqamətdə salınmışdır (NTDM, YF, inv. № 8155).

Şəkil 2. Keramika üzərindəki ornamentlərin şumer işarələrindəki paralelləri

Batıq formalı ornamentlər müxtəlif ölçülü konsentrik dairələrlə təmsil olunmuşdur (Şəkil 1, 7, 9). Belə ornamentasiya II Kültəpə, Ovçulartəpəsi, Ərəbyengicə keramikasında geniş yayılmışdır. II Kültəpədən tapılan qara rəngli saxsı fraqmenti üzərində iç-içə batıq və qabarıq formada dairələr təsvir edilmişdir (NDTM, inv.№2271). Bəzən iç-içə dairələr, bəzən də tək dairə (8, tab. XIII, 5) və yarım dairələrin (6, s. 59; 2, tab. XV, 2) bir qədər qeyri standart və kompleks formalarına Gəmiqaya təsvirlərində də rastlanmışdır. Dairələr günəşə sitayişlə bağlı olmuşdur. Azərbaycan mifologiyasında günəş və şüanın müqəddəsliyi ilə bağlı müxtəlif rəvayətlərin olması (3, s. 198-199) qədim dövrdə burada astral kultun mövcudluğundan xəbər verir. Qədim Çin mifologiyasında da konsentrik dairələr sadəcə abstrakt işarələrin kombinasiyası deyil, real predmetlərin dəqiq təsvirini ifadə etmişdir və çoxlu dairələr Qütb ulduzunun ətrafında hərəkət edən ulduzların və günəşin simvolu hesab edilmişdir (5, s. 16). Qeyd etmək lazımdır ki, batıq ornamentlər yalnız dairələrlə deyil, eyni zamanda ya-

rımdairə (Şəkil 1, 6) və bucaqvari yaxud şüaşəkilli (Şəkil 1, 8) formalarla təmsil olunmuşdur.

Erkən Tunc dövründə istifadə olunan ornament növlərindən biri də relyef formalı naxışlardır. Bu tip ornamentasiya əsasən suyun rəmzi olan batıq dal-ğavari xətlərlə (Şəkil 1, 16, 17), bəzən də ilan simvolu olan qabarıq xətlərlə (Şəkil 1, 15) təmsil olunmuşdur. Paralel xətlər arasında salınan ilanvari ornamentlər keramikada bəzən qoşa, bəzən də tək dalğavari yapma bəzək kimi təsvir edilmişdir (NDTM. inv. № 6589). Tədqiqatçılar keramika üzərində və Gəmiqayada tez-tez rastlanan ilan rəsmlərinin Azərbaycanda ilanla bağlı geniş yayılmış miflərlə əlaqələndirirlər (3, s. 208). Qoşa ilan Misir, Elamda tez-tez rastlanan simvollarından olmuşdur (6, s. 48, şəkil). Müdriklik və qoruyucu simvol hesab edilən ilan rəsmləri Gəmiqayada da təsvir edilmişdir (1, s. 54). Relyef formalı ornamentlərdən bəzisi qabın gövdə hissəsində üzəaşağı vəziyyətdə olan çiçək ləçəklərini, yaxud dənizin ləpələrini xatırladır (Şəkil 1, 14). Bu tip ornamentlər zaman-zaman xalçalarda da təsvir olunmuşdur.

Üçüncü mərhələdə meydana çıxan kannelyur və ştamp formalı ornamentasiya piktoqrafik işarələri xatırladan maili “S”, “E”, “M” və digər simvollarla ifadə edilmişdir (Şəkil 1, 3, 5, 10-13). Erkən Tunc dövrünün sevilən ornamentlərindən olan ştamlar (8, tab. XIII, 6; XV, 6) Gəmiqaya təsvirlərində və Naxçıvan qrupu boz xalçalarda tez-tez rastlanan ornamentlərdəndir (NDTM. Inv. № 21671/II-828). Bu işarələr həmçinin svastika, romb, bucaq, qoşa spirallar qədim şumer əlifbasındakı hərflərlə analogiya yaradır (Şəkil 2, 1-3, 7-8).

Erkən Tunc dövrü ornamentasiyasının ikinci qrupunu spiralvari naxışlar təşkil edir. Dördüncü mərhələdə yayılmağa başlayan bu naxışlar iki forma ilə nümayiş olunmuşdur. İç-içə dairələri xatırladan və saat istiqamətində olan spirallar qədim Şərq mifologiyasına görə günəşi ifadə etmişdir (6, s. 55). İkinci qrupa qoşa spirallarla ifadə edilmiş ornamentlər daxildir. Bəzən qoşa salınmış iç-içə dairələr, bəzən də qoç buynuzuna bənzəyən bu naxışlar Kültəpə, Maxta keramikasında həmçinin Cənubi Azərbaycanda Göytəpə keramikasında rastlanmışdır (11, s. 128). Bu tip ornamentlərin analoqlarına Gəmiqaya təsvirləri içərisində (6, tab. XIX, 4) və Şumer işarələri (şəkil 2, 8) arasında da rast gəlinir.

Ornamentlərin üçüncü qrupu həndəsi motivli naxışlarla təmsil olunmuşdur. Erkən Tunc dövrünün son mərhələsində meydana çıxan belə ornamentlər əsasən rombşəkilli, bucaqşəkilli, şaquli ziqzaqlar, paralel xətlərlə təmsil olunur. Rombşəkilli ornamentlər bəzən labirintə bənzər, bəzən də içərisi boş və üfüqi istiqamətdə düzülmüş şəkildə təsvir edilmişdir (şəkil 1, 23-24). Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyindəki sarı-çəhrayı keramika üzərindəki romblar qədim şumerlərin sevilən işarələrindən olub, müxtəlif formalarla nümayiş olunurlar (12, s. 138; şəkil 2, 12, 14, 16). Qədim Çin ornamentasiyasının semantikasını tədqiq edən A.Bullinqə görə romblar və kvadratlar yer kürəsini ifadə edir (5, s. 16). Bu tip ornamentlər Nəbiyurdunda siklopik qalaçanın giriş hissəsində qaya üzərində digər piktoqrafik şərti işarələrlə (dairə, romb, oval, düz xətt, günəş simvolu)

birlikdə təsvir edilmiş (6, s. 55), sonralar isə xalçalarımızın geniş yayılmış bəzək növlərinə çevrilmişdir (şəkil 3, 5, 10, 18). Tədqiqatçılar belə işarələrin Erkən Tunc dövründə formalaşmaqda olan qədim türk damğaları olduğunu qeyd edir-lər (13, s. 21).

Həndəsi ornamentlərin geniş yayılan formaları içərisində üçbucaq şəklində batıq naxışlar (8, tab. XVIII, 5,6; XVII, 3) diqqət çəkir. II Kültəpədən aşkar edilən muzey eksponatlarından biri boz-sarı rəngdə olub, üzərində içərisi torşəkilli naxışlarla doldurulmuş bucaq çəkilmişdir (NDTM, inv. № 4025). Digər bir fraqment üzərində batıq üçbucaqlar təsvir edilmişdir. I Plovdağ nekropolundan aşkar edilən qara rəngli və parlaq cilalı keramika üzərində təsvir edilən bucaqlar paralel xətlərlə əhatə edilmişdir (3, şəkil 59). A.Bullinqin ornamentlərə dair interpretasiyasında üçbucaqlar və ziqzaqların dağları simvolizə etdiyi, onları ayıran xətlərin isə dağlar arasında yerləşən vadi olduğu qeyd edilir, hansı ki günəş oradan çıxır (4, s. 16). Bucaq təsvirləri Orta Tunc dövründə də geniş yayılmışdır (9, s. 37). Bu tipli ornamentlər Gəmiqaya təsvirlərində və xalçalar üzərində sıx-sıx rastlanan elementlərdəndir. Müxtəlif istiqamətdə şüaşəkilli bucaqlar bəzən günəşin də təmsilçisi olmuşdur. II Kültəpə materiallarından biri olan qəhvəyi rəngli keramika üzərində (NDTM, inv. № 8012), həmçinin Şərur rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin eksponatlarından biri üzərində mərkəzə doğru üç istiqamətli şüalar təsvir edilmişdir. Bu tip ornamentə Əlikömrə materialları arasında rast gəlinir (7, s. 164). Ordubad muzeyində saxlanılan eksponatlardan biri üzərində dörd istiqamətdə bucaqlar şəklində, Erkən Tunc dövrü keramikasında isə batıq dairə formasında təsvir edilmişdir (Şəkil 3, 1-4).

Şəkil 3. Erkən Tunc dövrü keramikası üzərindəki ornamentlərin paralelləri.

Ornamentasiyada bəzən bucaqlarla bərabər ziqzaqlardan da istifadə edilmişdir. Şaquli ziqzaqlar (8, tab. XIX, 3; tab. XVI, 1), üfüqi ziqzaqlar Tunc dövrünün bütün mərhələlərində istifadə edilmişdir. Ziqzaqlar, şiş yapmalar, relyef bəzəmələrə Şulaverisqora keramikasında da rast gəlinir (7, s. 157). Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən (1, s. 86) ziqzaqlar su ilahəsinin simvolu olaraq dəyərləndirilmiş, qədim şərq mifologiyasında isə göy cisimlərinin toqquşmasından yaranan ildırım çaxmasının ifadəçisi hesab edilmişdir. Kültəpədən tapılan qara rəngli cilalı keramika üzərində salınan ziqzaqlar çoxlu sayda kiçik paralel xətlərin məcmusu ilə ifadə olunmuşdur (NDTM, inv. № 1104). Paralel xətlər (8,

tab.XV, 3-4; şəkil 1, 1) və ziqzaqlar keramikada olduğu qədər qayaüstü təsvirlərdə, həmçinin xalçalarda tez-tez rastlanan ornamentlərdəndir.

Erkən Tunc dövrü ornamentasiyasında antropomorf və zoomorf təsvirlər də özünəməxsus yer tutur. Bəzi keramika fraqmentləri üzərində insan sifətinin əsas cizgilərinin təsviri (11, tab. XXII, 3), bəzən də müxtəlif heyvanların simvolik işarələrlə təsviri bu dövrün keramikasında rastlanan elementlərdəndir. II Kültəpədən aşkar edilən keramika üzərində antropomorf təsvirlər (6, tab. XIX, 5) və qoç buynuzuna bənzər ornamentlər aşkar edilmişdir (8, şəkil 42, 3, 6). Aypara formalı buynuzlu öküzün simvolik təsviri I-II Kültəpələrdə (1, tab. XXII, 3), Maxta, Şortəpədən tapılan fiqur və təsvirlərdə də rastlanır. Bu dövrdə iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvanların təsərrüfatda geniş istifadə edilməsinin nəticəsi olaraq, qoç buynuzuna bənzər naxışların da tətbiqi artmışdır (şəkil 1, 20). Artıq bu naxışlar təkcə bəzəmə məqsədi daşımırdı, eyni zamanda yerli tayfaların inanc və məşğuliyyətlərini əks etdirirdi. Bu cür ornamentlər sonralar qoçbaşı heykəllərdə (10, s. 442, 451), həmçinin xalçalarda da öz əksini tapmışdır. Bu faktlar Araz çayı sahilində yaşayan yarımköçəri maldar tayfaların e.ə. IV-I minilliklərdə Gəmiqayanın cənub, cənub-qərb yamaclarındakı Qaranquş, Nəbiyurdu, Qız-gəlini çuxuru, Bibqətəl və başqa alp çəmənliklərdən yaylaq kimi istifadə etməsi, Zəngəzur dağ silsiləsinin Naxçıvanın oturaq əkinçimaldar tayfalarının ov məskəni olması (6, s. 35) fikrini təsdiq edir. Gəmiqaya təsvirlərində rast gəlinən bir sıra piktoqrafik işarələr Arpaçay vadisində yerləşən Ovçulartəpəsi, Daşarx, Maxta və digər İlk Tunc abidələri üçün səciyyəvidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvanın Erkən Tunc dövrü keramikası üzərindəki ornamentlər qədim Şumer əlifbasının hərfləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Xüsusilə ştamplar, romblar, bucaqlar, dairələrdə (şəkil 1, 2-130; şəkil 2, 1-21) bu fikir öz təsdiqini tapır. Bu isə keramika üzərindəki ornamentlərin qədim tayfaların düşüncələrini sonrakı nəsillərə çatdıran piktoqrafik işarələr olduğunu düşünməyə əsas verir. Bu işarələr vasitəsi ilə qədim əsrarəngiz rəssam qoşa iç-içə dairələrlə (şəkil 1, 23; şəkil 2, 8) iki dünyanın mövcudluğu, bucaqların timsalında yer aləminin və göy aləminin dağları, konsentrik dairələrlə səma cisimlərini, spirallar və şüaşəkilli bucaqlarla günəş, romblar və kvadratlarla yer kürəsi haqqında primitiv formada olsa da, fəlsəfi fikirlərini ifadə etmişdir. Labirint romblarla torpağın qatları, spiralşəkilli dairələrlə göyün qatları ifadə edilmişdir. Bu qədim piktoqrafik işarələr tədricən xalçalar üzərinə köçmüşdür. Xalçalar üzərində “T”, “S”, “M” işarələri, həmçinin romb, bucaqşəkilli işarələr də məhz qədim insanların şəkil dilinin daşlardan keramikaya, oradan da xalçalara köçürülmüş prototipləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванский АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.

2. Avşarova İ.N., Pirquliyeva Q.Ə. Qafqaz arxeologiyası: Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, 248 s.
3. Baxşəliyev V., Seyidov A., Qədirzadə Q., İbrahimli B. Qədim Ordubad. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 312 s.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti (e.ə. VI-I minilliklərə aid arxeoloji abidələr əsasında). Bakı: Elm, 2004, 320 s.
5. Евсюков В.В. Мифология китайского неолита. По материалам росписей на керамике культуры яншао. Новосибирск: Наука, 1988, 128 с.
6. Əliyev V. Gəmiqaya. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 148 s.
7. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Nafta-Press, 2008, 304 с.
8. Мусаев Д. Серкертепе – поселение эпохи ранней бронзы. Баку: Nafta-Press, 2006, 173 с.
9. Массон В.М. Алтын-Депе: Раскопки города Бронзового века в Южном Туркменистане. Ленинград: Наука, 1981, 171 с.
10. Naxçıvan tarixi: 3 cildə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 452 s.
11. Сеидов А.Г. Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани. Баку: Билик, 1993, 164 с.
12. Фарзали А. Ноев Ковчег и Гямигая-Гобустанский алфавит. Баку: ГАПП-ПОЛИГРАФ, 2005, 302 с.
13. Yengi M.R., Tuncay B. Kür-Araz mədəniyyəti və türk damğaları: Damğadan yazıya keçid. Bakı, 2013.

Зейнаб Кулиева

ОСОБЕННОСТИ ОРНАМЕНТОВ НАХЧЫВАНСКОЙ КЕРАМИКИ ПЕРИОДА РАННЕЙ БРОНЗЫ

В статье рассматриваются особенности орнамента, нанесенного на поверхность образцов керамических изделий, обнаруженных в памятниках Нахчывана, относящихся к периоду Ранней Бронзы. Было отмечено, что орнаменты, являвшиеся изобразительным языком человеческого Генія, были перенесены с камней на керамику, с керамики на ковры, создали своеобразный мост из прошлого в будущее. Они постепенно развивались, обогащались, и в период Ранней Бронзы достигли кульминационной точки. Это ясно видно по образцам керамики, найденным в памятниках Нахчывана, датируемых периодом Ранней Бронзы. В Нахчыване множество памятников этого периода находятся в Арпачайской долине (Халадж, Арабенгиджа, Махта и др.). Памятники вокруг Нахчыванчая – это Кюльтепе I, Кюльтепе II и др. Орнаменты, относящиеся к периоду Ранней Бронзы, по форме можно разделить на 3 основные группы: вогнутые и выпуклые орнаменты, спиралевидные орнаменты и геометрические орна-

менты. Знаки «Т», «S», «М», ромбы, углы на коврах являются прототипами изобразительного языка древних людей, перенесенными с камней на керамику, с керамики на ковры.

Ключевые слова: *Нахчыван, Ранняя Бронза, спиралевидный орнамент, пиктограмма, шумерские письма.*

Zeynab Guliyeva

ORNAMENTAL FEATURES OF NAKHCHIVAN CERAMICS OF THE EARLY BRONZE AGE

The features of ornament applied on the surface of pottery samples found in the monuments of Nakhchivan belonging to the Early Bronze Age are considered in the paper. It is noted that these ornaments being one of picturesque languages of human ingenuity have been moved from the stones to ceramics, from ceramics to carpets and therefore have created original bridge from the past to the future. They were developing and enriching gradually and reached culmination point in the Early Bronze Age. This is evident from the pottery samples found in the monuments of Nakhchivan dating from the Early Bronze Age. Many Nakhchivan monuments of this period are located in the Arpachay Valley (Khalaj, Arabengija, Machta etc.). Monuments around Nakhchivanchay are Kultepe 1, Kultepe 2 etc. Ornaments belonging to the Early Bronze Age in the form can be divided into three main groups: concave and convex patterns, helical ornaments and geometric patterns. Signs of “T”, “S”, “M”, diamonds, corners on the carpets are prototypes of picturesque language of ancient people extended from stones to pottery and from pottery to carpets.

Key words: *Nakhchivan, Early Bronze, helical ornament, pictogram, Sumerian letters.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

QADİR QƏDİRZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hqadirzade@yahoo.com.tr

QONAQPƏRVƏRLİK: TARİXİLİK, MÜASİRLİK

Məqalədə etnoqrafik çöl materiallarının mənbələrlə qarşılıqlı müqayisəsi əsasında Azərbaycan türklərində qonaqpərvərlik adəti, onun tarixi kökləri, etnik-mədəni münasibətlərdə, süfrə mədəniyyətində yeri, müasir məişətimizdə qorunub saxlanması məsələləri araşdırılmışdır.

Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, xalqımızın həyatında mühüm yer tutan qonaqpərvərlik adəti sosial institut olaraq aradan çıxmağa başlamışdır. Hazırda bu adət daha çox milli-mənəvi dəyər kimi qorunub saxlanmaqdadır.

Açar sözlər: *qonaq, qonaqpərvərlik, adət, tarixilik, ənənəvilik, müasirlik, süfrə mədəniyyəti.*

Azərbaycan etnoqrafiyasının qarşısında duran ciddi problemlərdən biri qonaqpərvərlik, qonaq qarşılamaq və süfrə mədəniyyətinin araşdırılmasıdır. Toplanmış etnoqrafik çöl materiallarına söykənərək demək olar ki, XX əsrin II yarısından, xüsusən 80-ci illərdən başlayaraq mənəvi mədəniyyətin müəyyən sahələrində nəzərəcarpacaq dərəcədə aşınma baş vermişdir. Bu özünü daha çox qonşuluq münasibətlərində, qarşılıqlı yardımlaşmada (iməci, öməci), müxtəlif ailə və məişət, mətbəx məsələlərində açıq şəkildə göstərir. Apardığımız sorğulardan bəlli olmuşdur ki, qonşuların bir-birinə gedib gəlməsi, çox işçi qüvvəsi tələb edən işlərdə – ev tikmək, xalça toxumaq, çörək bişirmək (yapmaq) və s. yardımlaşmalar aradan çıxmağa başlamışdır. Bunun da bir neçə obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. İndi kəndlərin əksəriyyətində ənənəvi üsulla təndirdə çörək bişirmə (lavaş yapma), toxuculuq aradan qalxmışdır. Hansı ki, yaxın keçmişə qədər qız uşaqlarına kiçik yaşlarından başlayaraq toxuculuq, çörək yapmaqla bağlı məsələlər, mətbəx və süfrə mədəniyyəti, qonaq qəbul etmə ciddi şəkildə öyrədilirdi. Toplanmış çöl materiallarından bəlli olmuşdur ki, indi ərə gedən qızların əksəriyyəti mətbəx və süfrə mədəniyyətini, evdarlığı, ailədaxili münasibətləri zəif bildiklərində ailədə ciddi problemlər yaşanmaqla xoşagəlməz hallar baş verir. Bunlar isə bir çox halda boşanmalara gətirib çıxarır. Təbii ki, bu məsələ ciddi xarakter daşıdığından ayrıca olaraq tədqiqata cəlb olunmalıdır.

Biz uzun illər bu sahələrlə məşğul olan bir araşdırıcı kimi ənənəvi yaşam tərzimiz, qonşuluq münasibətlərimiz, milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı bəzi

məsələlərə yenidən qayıtmaq, ənənəvilik və müasirlik baxımından yanaşmaq qərarına gəldik.

Problemin araşdırılmasında diqqət yetirmək istədiyimiz, bəzi yazılarımızda müəyyən cəhətdən araşdırmağa çalışdığımız məsələlərdən biri də qonaqpərvərliklə bağlı adətlər, münasibətlərdir. Yazıda məsələyə bir neçə yöndən yanaşmağa çalışmışıq: tarixilik, millilik və müasirlik. Yazı daha çox fərdi müşahidələrimizə, toplanmış etnoqrafik materiallara əsaslanarsa da, tarix məlumatlarından, bədii, dini qaynaqlardan geniş istifadə edilmişdir. Bir qayda olaraq, digər sahələrdə olduğu kimi, bu problemi də araşdırarkən ayrıca olaraq sorğular hazırlanmış və çöl materialları onun əsasında toplanmışdır.

Qonaqpərvərlik fərdlərin və ailələrin, bəzən bir elin, obanın yüksək insani cəhətlərindən biri sayılır. Qədim zamanlardan qonaq qəbul etmək, süfrə açmaq türk xalqının ən yüksək mənəvi cəhətlərindən olmuşdur. Məhz bu yolla insani xüsusiyyətlərimizi, zəngin mətbəx və süfrə mədəniyyətimizi, milli yeməklərimizi dünyaya çatdırmışıq. Türklərdə, o cümlədən Azərbaycan türklərində qonaqpərvərlik şadlığa, əmin-amanlığa, qardaşlıq və barışa xidmət etmiş, çörək kəsmək, süfrə açmaq mərdlik, kişilik simvolu sayılmışdır. Ustad Şəhriyar demişkən:

Mənim atam süfrəli bir kişiydi,
El əlindən tutmaq onun işi idi (8, s. 250).

Bu, Şəhriyarın atasının timsalında bütün babalarımızın işi idi.

Azərbaycanda qonaqpərvərlik ifadəsi vətənpərvərlik, sülhpərvərlik, insanpərvərlik və bu qəbildən olan digər pərvərliklər kimi ali duyğular arasında dayanır.

Toplanmış materiallara söykənərək demək olar ki, qonaq, qonaqpərvərlik ifadəsi daha çox Azərbaycan Respublikasında işlənməkdədir. Qarşılıqlı olaraq qonaq Vətənimizin güneyində əsasən mehman, müsafir, Anadolu türklərində müsafir adlanır.

Ərəb kökənli “müsafir” sözü daha çox səfərdə olan, yolçu anlamına gəlməklə onlar bir qayda olaraq müsafirxana, karvansaralar və s. bu qəbildən olan tikililərdə yerləşirlər. Yəni onlara göstərilən xidmət müəyyən icrətin əsasında olur. Azərbaycan türklərində qonaqpərvərlik kiminsə dəvəti, gələnin müraciəti əsasında müəyyən insan və ya insanların ev sahibi, dəvət edən tərəfindən yerləşdirilməsi, ona göstərilən diqqət və qayğıdan ibarətdir. Daha dəqiq desək, onun ərəb kökənli müsafir (yolçu, səfərdə olan) sözündən türk kökənli söz olan “konuğa” (qonağa) çevrilməsidir (6, s. 45, 85, 384). Unutmayaq ki, hər yolçu qonaq olmaz. O, kiminsə tərəfindən ağırlandı-əzizləndə qonağa çevrilir.

Geniş mənada bizim hər birimiz bu dünyada qonağıq, bir az uzun müddətə gəlmiş, gedəndə maddi cəhətdən heç nə aparmaq gücündə olmayan qonaq. Amma, biz qonaqkən özümüz də qonaq qəbul edirik. Bununla ölçülür bizim, bizlərdən, fərdlərdən ibarət olan bir millətin, insanlığın yüksəkliyi. Biz yaradılmışı yaradana xətir sevmiş millət olaraq qonağı Allahdan göndərilmə sayıb,

onu “Allah qonağı” adlandırmış, qapımızı döyüb, özünü “Allah qonağı” kimi təqdim edənə: “Allaha da qurban olum, qonağına da” demişik. Vəziyyətdən asılı olmayaraq qonaq qapıdan qaytarılmayıb. Kimliyi soruşulmadan Allahın adı ilə gələn evə dəvət olunub, ən çətin anda belə yeyilməmiş ləzzətli tikə, bir ovuc şirniyyat, çərəz ona saxlanılıb. Nənələrin sandıqları onlar üçün açılıb. El arasında “qonaq evi” kimi bilinən ən layiqli yer, adi günlərdə qatı açılmamış “qonaq yorğan-döşəyi” ona (onlara) verilib. Böyük yaşayış məntəqələrində karvansaralar olsa da, heç kəs tanışlarının, onun adına gəlmiş qonağın orada qalmasına razı olmazdı. Əgər yaşayış məntəqələrində əhalinin vəziyyətindən asılı olaraq “qonaq otaqları”, hətta bu məqsədlə düzəldilmiş ayrıca tikililər mövcud olmuşdursa, yaylaqlarda, yurdun mərkəzində böyüklüyünə görə digərlərində fərqlənən, el arasında “qonaq çadırı” adlanan xüsusi çadır qurulur və yaylaqda kimə qonaq gəlsə idi, orada yerləşdirilirdi. Bunun səbəbi ondan ibarət idi ki, şəraitlə əlaqəli olaraq yaylaqda hər kəs ayrıca qonaq çadırı qura bilmirdi.

“Qonağın ruzisi özü ilə gələr” düşüncəsinə güvənən insanlarımız ən çətin vaxtlarda “kasıbın olanından” deyib süfrə açmış, duz-çörək, düz çörək kəsmişdir. Qarnımızın, nəfsimizin deyil, kəsdiyimiz duz-çörəyin, düz çörəyin qulu olaraq yaratmışıq qonaq, qonaqçılıq və qonaqpərvərliklə bağlı adətləri, inamları. Maddi vəziyyətdən asılı olmayaraq qonağı qapıdan qaytarmadı Türk soyundan gələn ulu babalarımız. Bunun kişisi bir tərəfə, qadınları da qonağı kişi kimi qarşılamışlar. Türk qadınının xüsusiyyətlərini söyləyərkən Dədə Qorqud qonaq qəbul etməyə, onu ağırlamağa, indiki ifadə ilə desək “ağır-əziz yola salmaq”a böyük önəm verir və belə qadınları “evin dayağı adlandırır”: “Özan, evin tayağı oldur ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər. Ol Ayışə, Fatimə soyudur, xanım. Anun bəbəkləri bitsün. Ocağına buncılayın övrət gəlsün...” (5, s. 33) Deməli, “Kitabi Dədə Qorqud”da ər evdə olmadıqda tanınmayan bir qonağın qarşılanmasından və onun yola salınmasından söhbət gedir. Belə xanımlar Hz. Peyğəmbərimizin xanımı və sevimli qızı ilə müqayisə olunurlar.

Dastanın bir necə boyunda çox geniş qonaqlıqdan, el məclisindən bəhs olunur. Belə qonaqlıqları adətən ildə bir kərə xanlar xanı Bayandır xan və Qazan xan təşkil edərtilər. “Dirsə xanın oğlu Buğac xan boyu”nda Bayandır xanın ildə bir kərə toy edib, oğuz bəylərini qonaqladığından danışılır (5, s. 34, 52, 109). Digər boylarda belə məclislər qonaqlıqla yanaşı söhbətə toplanma məclisi kimi də təqdim olunur. Deməli, bu məclislər bir tərəfdən yeyib-içmə, əyləncə üçündürsə, digər tərəfdən məsləhətləşmə, ünsiyyət qurma, bir hadisəyə şahid olma tərənidir. Bütün bunlar Oğuzun iç qonaqlığıdır.

Toplanmış materiallardan bəlli olur ki, geniş anlamda qonaqpərvərlik adəti digər eldən, obadan gələn tanınan, tanınmayan, rəsmi, qeyri-rəsmi qonaqların, səyyahların və digərlərinin qarşılanması, onlara göstərilən qayğı və s. ilə bağlıdır ki, bunun nəticəsində ümumi xalqın, ölkənin qonaqpərvərliyi ilə bağlı fikir formalaşır. Bu haqda müxtəlif mənbələrdə, səyyahların, rəsmi nümayən-

dələrin xatirələrində geniş məlumatlar vardır. Bunların hamısını bir yazıda şərh etmək mümkün olmadığından müəyyən maraqlı məqamlara diqqət yetirəcəyik. Bu baxımdan Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində Bərdə hökmdarı Nüşabənin İskəndəri qarşılamaşı, onun şərafinə məclis verməsi, 1562-ci ildə Şirvanda Abdulla xanın qonağı olmuş ingilis səyyahı A.Çenkinsonun, 1647-ci ildə Azərbaycanda olmuş Türk səyyahı Ö.Çələbinin və digərlərinin qarşılanması və qonaq edilmələri ilə bağlı məlumatlar diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın hər hansı şəhərinə, kəndinə gələn xarici vətəndaş xalqımızın qonaqpərvərliyi, ona göstərilən diqqət və qayğı qarşısında heyrətini gizlədə bilmir. Özgə sözlə desək, qonaqpərvərliyin yüksək səviyyədə olduğunu etiraf edirlər. Bu da xalqımızın: “Elimizin, obamızın adıdır” deyimini ilə əlaqələndirilir.

Bu haqda Ş.Bünyadovanın “Qonaqpərvərlik” yazısında ümumiləşdirilmiş məlumatlar vardır (2, s. 143-168). Belə məclislər digər məsələlərlə yanaşı, xalqımızın zəngin mətbəx və süfrə mədəniyyətini ortaya qoyur. Bu baxımdan A.Çenkinsonun məlumatı diqqəti cəlb edir. O yazır ki, nahar vaxtı çatanda yerdə süfrələr açıldı və müxtəlif cür xörəklər verildi. Xörəklər növlərinə görə cərgə ilə düzülmüşdü. Mənim hesabıma görə, süfrədə 140 cür xörək vardı. Bu xörəklər yeyildikdən sonra qabları süfrə ilə birlikdə yığıldırılıb, təzə süfrə saldıılar, ortaya 150 növdə meyvə və başqa ziyafət yeməkləri gətirildi. Belə ki, iki dəfəyə süfrəyə 290 cür yemək verildi (7, s. 12). Səyyah geniş şərh etməsə də, insanın gözləri önündə çox əzəmətli bir məclis canlanır. Bu yeməkləri hazırlamaq bir tərəfə, onların süfrəyə verilməsi, yəni xidmət ayrıca bir mədəniyyətdir.

Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində Qərşi şəhərində onlara on bir növ plov verildiyini, eyni zamanda yemək hazırlamaq üçün 50 qoyun, minə qədər ağ çörək, 7-8 qatır yükü meyvə və şərbət göndərdiyini yazır. Göründüyü kimi, süfrələrdə yeməklərlə bərabər meyvələr və şərbətlər də xüsusi yer tutmuşdur. Qarabağlar şəhərindən bəhs edən müəllif burada aşpazların son dərəcə təmiz və hamısının müsəlman olduğu xüsusi vurğulanır (3, s. 6-7, 11).

Bu məlumatlar daha çox orta əsrlər və son dövrlərə aiddir. Bir sıra tarixi mənbələrdə Azərbaycanın çox qədimdən zəngin mətbəxi, süfrə mədəniyyətinin olduğu qeyd edilir. Şeyx Nizaminin əsərlərində, xüsusən “İskəndərnamə”də Bərdə hökmdarı Nüşabənin İsgəndərin şərafinə düzəltdiyi məclisindəki müxtəlif xörəklər tərif edilməklə zəngin süfrədən bəhs olunur:

Müşk ənbər qoxuyan dadlı yeməklər,

Əlini yumağa müşk ilə ənbər.

Hər çeşid yeməli, dadlı meyvələr,

Müşk ilə şəkərdən bir necə xalvar.

Mey, noğul, bostanın bəzəyi reyhan.

Necə gün daşındı şaha durmadan (4, s. 207).

Bu misralarda yeməklər, şirniyyat bir tərəfə əllərin müşk, ənbər suyu ilə yuyulduğu aşkar olur. Poemada məişətimizdə indi də qalan bir sıra yeməklərin adı çəkilir (4, s. 216).

Əsərdə təsvir edilənləri oxuduqca gözlərimiz önündə Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Naxçıvandakı bayram süfrəsi canlanır.

Ən dadlı mürəbbə, limonlu şərbət,
Püstə, badamda var başqa ləzzət.
Tər halva və badam halvası daşır,
O qədər çoxdur ki, qablardan aşır (4, s. 216).

Dadlı mürəbbə, limon şərbəti, adı çəkilən çərəzlər, xüsusən tərhalva, badam, qoz halvası xalqımızın gündəlik məişətinə, mətbəxinə daxil olmuşdur.

Şair o dövrdə unun ələnməsi, xəmir xörəklərinin, şirniyyatın hazırlanması onların müxtəlif çeşidlərindən geniş söhbət açır (4, s. 205).

Təbii ki, böyük ustad bunları özünəqədərki məlumatlara, ən azından o dövrün mətbəxinə, süfrə mədəniyyətinə söykənərək yazmışdır. Əsərin yazılmasından 900 ildən, təsvir edilən dövrdən, İsgəndərin zamanından 2330 ildən artıq bir vaxt keçməsinə baxmayaraq, hər şey olduğu kimi qorunub saxlanmış, zaman keçdikcə daha da zənginləşmişdir.

Yuxarıda təsvir edilənlər daha çox rəsmi şəxslərin qonaqlanması adəti ilə bağlıdır. Bizim isə üzərində xüsusi dayanmaq istədiyimiz qonaqpərvərlik adəti “konuk”, “konaklamaq” və “konuşmaq”, yəni ziyafətdən fərqli olaraq bir və ya bir neçə gün qonaq qalmaq, həmsöhbət olmaqla bağlıdır.

Toplanmış materiallara söykənərək demək olar ki, keçmişdə, nəqliyyatın nisbətən zəif olduğu dövrdə insanların müxtəlif şəhər və kəndlərdə lazım olduqda gedib qonaq qala biləcəyi ailələr var idi. Belə ailələr “qonaqçı” adlanırdı. Qonaqçı ilə əlaqələr çox vaxt dostluq xarakteri daşıyır və onlar arasında gediş-gəliş olurdu.

Qonaqpərvərlik adətində önəm verilən məsələlərdən biri əvvəlcədən tanımadıqları şəxslərin qonaqlanmasıdır. Qurani Kərimdə tanış olmayan qonağın qəbul edilməsinə, ona yemək verib xidmət göstərilməsinə xüsusi önəm verilir. **Zariyat surəsində Allah Təala İbrahim (ə.s.)ın tanımadığı qonaqlarına diqqət və qayğısından, onlara yemək verməsindən bəhs edilir: “(Ya Rəsul) İbrahimin möhtəşəm qonaqlarının (mələklərin) söhbəti gəlib sənə çatdı mı? Onlar (insan surətində) İbrahimin yanına gəlib salam verdikdə, (İbrahim) salamı alıb (öz-özünə): “Bunlar tanımadığım kimsələrdir!”-dedi. O (bir bəhanə ilə) ailəsinin yanına gedərək kök bir dananı qızardıb gəlirmiş, önlərinə qoymuş və; “Yeməz misiniz?” demişdir” (Zariyat surəsi, ayə 24-27).**

Qonaq İslamda Allahın insanlara hədiyyəsi kimi qiymətləndirilir. Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.v.) buyurur: “O zaman ki, Allah insanlara yaxşılıq etmək istəyir, onlar üçün bahalı hədiyyə göndərir. Soruşdular ki, bu hədiyyə nədir? Buyurdu qonaq, belə ki, o ruzi ilə evə daxil olar və ailə üzvlərinin günahlarını özü ilə aparar”. Buradaca, Azərbaycanda mövcud olan bir atalar sözü yada düşür: “Qonağın ruzisi özündən qabaq gəlir”.

Qonaqpərvərlik adətlərində maraqlı məqamlardan biri də qonağın neçə gün qalması məsələsidir. Adətə görə qonağın üç günə qədər qalması xoş görülür. Xalq arasında bununla bağlı deyilir: “Qonaq birinci gün qızıldır, ikinci gün gümüşdür, üçüncü gün misdir, dördüncü gün pisdır”.

Hz. Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) Hədisi-Şəriflərindən, seçkinlərin məlumatlarından bəlli olur ki, İslamda da qonaqlıq müddəti üç gündür, yəni hər müsəlman ona gələn qonağı üç gün qonaqlamaqla mükəlləfdir. Bu müddət içərisində ev sahibi qonağın rahatlığı üçün əlindən gələni etməlidir. Xalq adətimizdə olduğu kimi Hz. Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) buyurduqlarında da əgər qonaqlıq üç günü keçərsə, ev sahibinin onu qonaq saxlaması münasib görülmür. Buna görə də qonaq çalışmalıdır ki, ev sahibi ondan bezməsin. **Bu xüsusda Hz. Rəsulullah (s.ə.v.)ın bir Hədisi-Şərifində buyurulur: “Allaha və axirət gününə inanan kimsə qonağına qulluq etsin. Qonağın ən yaxşısı bir gün bir gecə qalandır. Ümumiyyətlə, qonaqqalma üç gündür. Sonrası sədəqədir. Ev sahibi getmək təklif edincəyə qədər qonaq qalmaq halal deyildir”. Qonaq qalan adam da ev sahibinin vəziyyətini, onun məşğulluğunu nəzərə almalı, ona çətinlik yaratmamalıdır. Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.v.) bu barədə belə buyurur: “Bir müsəlmanın, müsəlman qardaşının yanında onu günaha soxuncaya qədər qalması halal deyildir”. Əshab: “Ya Rəsulullah! Onu günaha necə soxar?” deyər soruşunca, Peyğəmbər (s.ə.s.): “Qonaqlayacaq imkanı olmayan bir kimsənin yanında qalmaqla” söyləmişdir.**

Təbii ki, qonağın qalması onun ailəyə yaxınlıq dərəcəsiindən, ev sahibinin istəyindən, nə məqsədə gəlməsindən, ailəsi ilə birlikdə olması və digər amillərdən də asılıdır.

Bir qayda olaraq əvvəlcədən tanınmayan qonaqlar bir gün (bir gecə) qalardılar. Adətə görə, kənddə tanış olmayan adam gördükdə onun kimin qonağı olduğu soruşurlar və qonaqçısı olmayanlar evə dəvət edilərdilər. Yaşlılar söyləyirlər ki, keçmişdə kəndlərdə elə adamlar var idi ki, şər qarışanda (axşam qaranlıq düşəndə) onlar kənd meydanını, xəfələri gəzib qərrib yolçunun olub olmaması ilə maraqlanırdılar. Xüsusən, ilin soyuq aylarında uzaq kəndlərdən olan yolçuların gecə yola çıxmasına imkan verilməzdi, “gecənin xeyrindəndirsə gündüzün şəri yaxşıdır” deyib, onları qonaq saxlayardılar.

Topladığımız materiallardan bunun sonrakı dövrlərdə də belə olduğu görünməkdədir. Amma bir maraqlı cəhət xüsusi vurğulanır. Kişi evdə olmadıqda da qonaq geri qaytarılmırdı. Evin xanımı qonağın yaşına, əgər məlumdursa, kimliyinə uyğun olaraq yaxın kişi qohumlardan birinə sifariş göndərirdi ki, evə qonaq gəlib, gəl onunla həmsöhbət ol. Bunu bir necə cəhətdən izah edirlər. Evin xanımı cavan olduqda kişi qonaq evə girməz, haradasa gəzib-dolaşar və ev sahibi qayıtdıqdan sonra gələrdi. Bu isə el içərisində yaxşı qarşılanmazdı: “Filankəsin qonağı küçədə qalmışdı” deyərdilər. Qohum kişilərin dəvət edilməsi bununla da əlaqələndirilirdi. Xanımı ilə gəlmiş qonağın bu baxımdan heç bir problemi yox idi. Kişisi səfərdə olan evə qonaq gəlirdisə belə qonaqlar ev

sahibinin ən yaxın qohumları tərəfindən qonaqlanar və onlara daha da diqqətlə yanaşıldı.

Qonağın qarşılınması ilə yanaşı süfrə mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Kimliyindən asılı olmayaraq qonağa ilk olaraq çay verilərdi. El arasında zarafatla deyirlər ki, iki çay bir çörəyi əvəz edir. Əslində, bu qonağın dincini alması və müəyyən xörəyin hazırlanması ilə əlaqədardır. Qonaqdan ac olduğunu, yemək yeyib-yeməyəcəyini soruşmaq ayıb hesab olunurdu. Yemək ortaya qoyulardı, ac və ya toxluğundan asılı olmayaraq ev sahibi qonağa yemək təklif edərdi və özü yeməyə başlayardı. Ev sahibi ilk başlasa da yeməyi gec bitirərdi. Süfrə nə qədər zəngin olsa da “kasıbın olanından” ifadəsi işlənərdi. Yəni, sən bundan da yüksəyinə layiqsən. Ərkyana görə, qonağın ayrıca olaraq yemək istəməsi, verilən yeməyi bəyənmeməsi xoş qarşılanmazdı.

Gecədən keçmiş gələn qonağa yüngül yemək verərdilər. Çünki buna ayrıca yemək hazırlamağa vaxt olmurdu. Ona görə də el arasında deyirlər ki, vaxtsız gələn qonaq öz kisəsindən yeyər.

Tanış olmayan və təlaşlı qonaqdan öncə nə məqsədlə gəldiyi soruşulardı. Qonağın işi nə dərəcədə müşkül olsaydı ev sahibi ürək-dirək verər, “narahat olma, bir çarə tapacağıq” deyərdi. Bundan sonra qonaq nisbətən rahatlayardı. Adətə görə ailədə nə dərəcədə gərgin vəziyyət olsa da, qonaq diqqətdən yayınmamalı idi. Xalq arasında belə gərginliklə əlaqəli yaranmış bir deyim formalaşmışdır: “Yağışın yağması, arvadın doğması, qonağın gəlməsi”. Bu keçmiş dövr üçün ən gərgin vəziyyətlərdən biri olmaqla qonağın diqqətdən yayınmamasına işarədir.

Maraqlı məqamlardan biri də qonağın minəyinə, şəxsi əşyalarına, gətirdiyi sovqata münasibətdir. İlk olaraq qonağın minəyi yerləşdirilir. Molla Nəsrəddinin lətifələrindən birində deyilir ki, molla küçədə tanımadığı bir adamı qonaq dəvət edir. Adam həyətdə daxil olandan sonra molladan soruşur ki, atımı hara bağlayım. Molla deyir “dilimə”. Bir atalar sözündə isə deyilir: “Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək”. Yəni o, qonaq gələrkən dəvəsi həyətdə yerləşdirilməlidir. Qonağın minəyi ilə bağlı bir maraqlı deyim də vardır: “Qonağın ağzına baxıb atına arpa verərlər”.

Qonağın yanında silahı varsa evə daxil olarkən onu ev sahibinə verir. Bu əmin-amanlığa, ev sahibinə etibar edildiyinə işarədir. Ev sahibi isə silahı qonağın qaldığı evə qoyur. Qonağın silahına kimsə toxuna bilməzdi.

Önəm verilən məsələlərdən biri də əvvəlcədən gediş-gəlişi olan qonağın gətirdiyi bağlama ilə əlaqəlidir. Adətə görə evdən kimsə ona toxunmazdı, qonaq özü bağlamayı açar və hər kəsə gətirdiyi hədiyyəni təqdim edərdi. Müvafiq olaraq belə qonaqlar yola salınarkən ona müxtəlif hədiyyələr verilərdi. Ümumiyyətlə, rəsmi qonaqlara hədiyyə verilməsi daha geniş yayılmışdır.

Xalq arasında qonaq gəlmə ilə yanaşı qonaq dəvət etmə adəti də vardır. Bu üç formada olmaqla müddətinə görə bir-birindən fərqlənirdi: 1. Kənarda yaşayan qohum, dost və tanışların dəvət edilməsi. Bu bir həftə və daha artıq da-

vam etməklə müddət dəvət edilən tərəfindən müəyyən olunardı. Belə qonağı digər qohumlar da qonaq aparardılar 2. Ziyafət xarakteri daşıyan hər hansı məclis və mərasimə dəvət etmə. Bu bir necə saata bitərdi. 3. Yeni ailə quranların, uzun müddətli səfərlərdən, qütbətdən qayıdanların və digər bu kimi səbəblərdən qonaq dəvət edilənlər. Bu da adətən günün ikinci yarısı və ya axşam edilir, məclis bir necə saata başa çatırdı. Belə məclislərdə dəvət olunanlara müəyyən hədiyyə vermə (el arasında xələt vermə) adəti vardır.

Evi və həyəti qonağa cinsə görə evin ağsaqqalı və ya ağbirçəyi tanış edərdi. Qonaq cavan olduqda bu işi evdəki yaşına uyğunlardan biri yerinə yetirərdi.

Yuxarıda qismən bəhs etsək də süfrə təkcə yemək, tanış olmaq üçün deyil, o barış misalı, qan-qadanı aradan qaldırmaq, bəzi qaranlıq məqamları aydınlaşdırmaq kimi mənalara da daşmışdır. Keçmişdə bir çox düşmənçiliklər (namus məsələləri istisna olmaqla) ağsaqqalların təşkil etdikləri “barış yeməyi” ilə aradan qaldırılmışdır. Hətta el arasında bir lirik ifadə də formalaşmışdır: “Gəlin-gəlin mən ölüm barışın, küftə yeyin mən ölüm barışın”. Bu, barışıq süfrəsi açanın, hər iki tərəfə münasib, sonrakı gedişata cavabdeh olan insanın “mən ölümüdür”, kişi sözüdür, özgə el sözü ilə desək “xala-xala oyunu” deyil. Qonaqpərvərlik adətində önəmli məsələlərdən biri qonağın toxunulmazlığı idi. Qonağın namusu, can güvənliyi ev sahibinin namusu, can güvənliyi sayılmışdır. Yazılı mənbələr, şifahi xalq yaradıcılığı ilə yanaşı topladığımız etnoqrafik materiallarda da kiminsə bilmədən düşmən evinə qonaq gəldiyi, ev sahibinin onun kimliyini bilsə də üzə vurmada süfrə açmasından, yedirib-ıçırıb yola salmasından bəhs edilir. Söylənir ki, həmin adamlar evlərinə qayıdıb qonaqlandıqları ev sahibi ilə düşmən olduqlarını öyrəndikdən sonra bölgənin tanınmış, sayılıb-seçilən adamlarından bir necə nəfərlə birlikdə, xəbər vermədən həmin adamın evinə gəlmiş və onları öz evlərinə “barış süfrəsinə” dəvət etmişlər. Beləcə, mövcud olan düşmənçilik, narazılıq aradan qaldırılmışdır. Bütün bunların mayasında isə zəngin yeməklər deyil eyni süfrə başında oturub kəsilən çörək və yeyilən duz dayanmışdır.

Qonaq qəbul etmə, süfrə açma bir çox məqamlarda böyük bəlaları sovuşdurmuş, məmləkətə barış gətirmişdir. Əlincəçay dərəsindən, Milax kəndindən topladığımız rəvayətlərdən birində deyilir ki, bir ordu başçısı bu dərəyə hücum etmək istəyir. Onun sərkərdələrindən biri deyir ki, burada çoxlu müqəddəs məqamlar, seçkin məzarları, Əhli-Beyitə bağlı seyid ailələri var, bu ərazidə qan tökmək bizə fayda verməz. Ordu başçısı razılaşır və deyir ki, soraqlayıb səninlə birlikdə bu ərazidə hər kəsin hörmətlə yaşadığı bir seyidə qonaq gedəcəyik, əgər o süfrəyə mənim yemədiyim bir yemək qoysa sən deyəndir, əksinə olsa əmrim əmrdir. Libaslarını dəyişdikdən sonra öyrənirlər ki, Milax kəndində yaşayan Hacı Mir Fəttah ağaya hər kəsin böyük inamı və sayğısı vardır. Milax kəndinə gəlib Seyidə qonaq olurlar. Süfrəyə qoyulan yeməklərə baxan ordu başçısı orada qeyri-adi yemək olmadığını gördükdə başını tərpədir, sərkərdə təlaşa düşür. Bunu sezən Seyid Fəttah ağa deyir ki, süfrəmiz zəngin olmasa da,

onda sizin içmədiyiniz ayran və yemədiyiniz qatıq var. Onlar hər günorta ocağımıza gəlib sağılan dağ (ov) keçilərinin südündən hazırlanıb. Keçilər hələ də evimizin arxasındadırlar. Gördüklərindən heyrlənən ordu başçısı hər şeyi Mir Fəttah ağaya danışır və onun əlini öpərək oradan aralanır. Oxşar vəziyyətə Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində rast gəlirik. Elçi sifəti ilə Nüşabənin sarayına gələn İsgəndəri tanıdığını bildirən Nüşabə ortalığa çoxsaylı ləziz yeməklərlə bərabər xuruş əvəzinə almaz, yaqut, dürr və s. daş-qaş qoydurur. İsgəndər bunu görünə deyir:

Daş-qaş yeyilərmə, bu nə deməkdir?

Daşı da yeyərmə ağıllı insan? (4, s. 217).

Cavabında, Nüşabə bildirir ki, əgər yeyilməsi mümkün deyilsə ona aludə olmağa, onun üçün yurdlar yıxmağa, qan tökməyə, zəhmət çəkməyə dəyərmə? Məhz bu məclisdən sonra İsgəndər Nüşabənin məmləkətinə, mülkünə toxunmayacağına fərman verir. Bu məclisdə süfrə mədəniyyəti ilə əlaqəli ciddi bir məqamla da qarşılaşırıq. Nüşabə məclisə verilən hər yeməkdən əvvəlcə özü dadırdı (4, s. 218). Bu isə yeməklərə zəmanət, İsgəndərə güvəncə idi. Tarixi mənbələrə, toplanmış etnoqrafik materiallara söykənərək demək olar ki, süfrə mədəniyyətində buna daim əməl edilmişdir. Adətə görə, ev sahibi bütün yeməklərdən yeməklə yanaşı o yeməyə hər kəsdən öncə başlayar və hamıdan sonra bitirərdi.

Qonaq olan məclislərdə süfrənin baş tərəfində evin ağsaqqalı və qonaq əyləşir. Qonaqlar çox olduqda onlar yaşa uyğun olaraq üz-üzə oturdular. Toplanmış materiallara söykənərək demək olar ki, ənənəvi münasibətlərə uyğun olaraq qadın və kişilər eyni süfrə arxasında əyləşməzdilər.

Süfrə arxasında yeyənlərə baxmaq, kasıbçılıqdan, yaşamağın çətinliyindən söhbət açmaq, ev əhlinə hirsəlmək, qonağı yersiz suallara tutmaq, qovğa çıxarmaq yolverilməz sayılırdı. El arasında belə hallarla bağlı bir deyim formalaşmışdır: “Bir tikə çörək verdi, onu da burnumuzdan gətirdi”. Məclisə tanış olmayan yemək verilmişsə ona ilk başlamaq məsləhət görülmür. Molla Nəsrəddinin lətifələrindən birində deyilir ki, Molla bir evə qonaq gedir, ev sahibi süfrəyə bal və küngüt qoyur. Molla ha düşünür ki, bunu necə yesin, amma çarə tapa bilmir. Evdəki uşağı yanına çağırır və yeməsini təklif edir. Uşaq barmağını bala batırıb sonra küngütə vurur. Molla necə yeyildiyini bilincə uşağa deyir ki, səni çağırırlar. Buradaca, bir məqamı qeyd etməkdə fayda görürük. Nədənə bizlər Molla Nəsrəddin lətifələrinə tərbiyə, yaşam tərzini öyrənməkdən çox gülüş mənbəyi kimi baxırıq? Məncə, bu lətifələrin müxtəlif yöndən öyrənilməsinə diqqət artırılmalıdır. Unutmayaq ki, bu məsələdə Avropa və qonşu xalqlar bizdən qabaqdadırlar.

Süfrə mədəniyyətinə görə ciddi əməl olunan şərtlərdən biri də yeməkdən əvvəl və sonra əllərin yuyulmasıdır. Bu məsələ o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, hər evdə bu məqsədlə (əl yumaq üçün) saxlanılan aftafə-ləyən məclisə gətirilirdi. Yuxarıda, “İskəndərnamə”dən gətirdiyimiz nümunədə əlin müşk-ənbərlə

yuyulduğu söylənilir. Yəqin ki, müşk və ənbər suyu nəzərdə tutulur. Beləliklə, dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində son dövrlərdə yeməklə bağlı təbliğ edilən qaydalar bizlərdə qədimdən mövcud olmuşdur. V.Qriqoryev 1833-cü ildə nəşr edilmiş kitabında Naxçıvanda yeməklərdən bəhs edərkən yazır ki, yerli əhali yeməkdən əvvəl və sonra əllərini yuyurlar, süfrə başında danışmırlar (9, s. 35). Rus məmuruna təəccüblü gələn bu hal Azərbaycan türkləri üçün min illər boyu qəbul edilmiş norma idi.

Qonaqpərvərlik adətində diqqət çəkən məqamlardan biri də qohum və qonşuların yardımlaşmasıdır. Hazırlığı olmayan birinə gözlənilmədən qonaq gəlirdisə qohumlar, xüsusən, qonşular lazım olanları gətirirdilər. Bunu elə edərdilər ki, qonaq xəbər tutmasın. Bu qaydaya qonaqların yerləşdirilməsində də əməl olunardı.

Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, müasir dövrdə qonaqpərvərlik adətində əsaslı dəyişikliklər baş vermiş, “qonaqçılıq”, “qonaq evləri” formal xarakter daşımaqdadır. Bir yaşlı qadının müasir nəqliyyat vasitələrini nəzərdə tutaraq dediyi kimi: “Dəmir atlar qonaq otaqlarımızı yalan edib, yorğan-döşəyimiz açılmaz olub”.

Bütövlükdə bu adət sosial institut olaraq aradan çıxmağa başlamaqla milli-mənəvi dəyər kimi qorunub saxlanmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Quran-i Kərim / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədaliyev. VI nəşr, Bakı, 2004.
2. Bünyadova Ş. Qonaqpərvərlik. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. III c., Bakı, 2007, s. 143-168.
3. Çələbi E. Səyahətnamə: Azərbaycan tarixinə aid seçmələr / türk dilindən işləyən və şərhlərin müəllifi S.Onullahi. Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.
4. Gəncəvi N. İskəndərnamə. Bakı: Yazıçı, 1982, 688 s.
5. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
6. Kaşğarlı M. Divani Lügət-it-türk: 4 ciltte, I c., Ankara, 1986.
7. Mahmudov Y. Səyyahlar Azərbaycana gəlir. Bakı: Gənclik, 1977.
8. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004.
9. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833.

Гадир Гадирзаде

ГОСТЕПРИИМСТВО: ИСТОРИЧНОСТЬ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Одной из древнейших традиций азербайджанских тюрков является обычай гостеприимства, который упоминается в сочинениях отдельных

авторов. На основании собранных полевых, этнографических и обобщающих материалов мы стремились выявить социальные функции этого обычая, а также взаимодействие в нем традиционного и нового, то есть историчности и современности.

Было выявлено, что на современном этапе гостеприимство исчезло как социальный институт, но сохраняется в качестве морально-этнической установки.

Ключевые слова: *гостеприимство, обычай, традиция, историчность, современность, взаимоотношения, социальный институт.*

Gadir Gadirzadeh

HOSPITALITY: HISTORICITY AND CONTEMPORANEITY

One of the oldest traditions of Azerbaijani Turks is the custom of hospitality, which is mentioned in the works of individual authors. On the basis of collected field, ethnographic and generalizing materials we aim to identify the social functions of this custom and the interaction of traditional and new here that is of historicity and contemporaneity.

It is found that at present time the hospitality has disappeared as a social institution, but remains as a moral and ethnic purpose.

Key words: *hospitality, custom, tradition, historicity, contemporaneity, mutual relations, social institution.*

ARİF MUSTAFAYEV,
İLHAM MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: mammadov-1965@mail.ru

ƏLİBƏYLİ KƏNDİ ZÜLQƏDƏR ELİNİN TATIOĞLU TAYFASININ YADİGARIDIR

Zülqədər eli türk mənşəli etnik birlik olub Azərbaycan xalqının etnik tarixində böyük rol oynamışdır. Zülqədər elinin tanınmış tayfalarından biri də Tatioğlu tayfasıdır. Onlar ana torpaqlarını tərk etdikdən sonra Gəncə-Qarabağ vilayətinin Həsənsu çayı vadisində məskunlaşmışlar. Məqalədə Zülqədər elinin tatioğlu tayfasından, həyat tərz, vergi və mükəlləfiyyətlərindən, onların öz doğma yurdlarını tərk etməsinin səbəblərindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: Əlibəyli, Zülqədər, Tatioğlu, tayfa, sultanlıq.

Azərbaycan xalqının etnik tarixində xüsusi rol oynamış türk mənşəli etnik birliklərdən biri də Zülqədər eli olmuşdur. 12 boydan ibarət olan Zülqədər elinin ən görkəmli tayfalarından birini Tatioğlu oymağı təşkil etmişdir. Əslində Tatioğulları Zülqədər elinin Dəmirçili boyunun ən böyük tayfalarından biri olmuşdur. Başqa təbirlə desək, əsası Tatı bəy tərəfindən qoyulmuş Tatioğlu tayfası Dəmirçili oymağının tərkibindən çıxıb müstəqil oymaq olmuşdur.

Anadoluda Zülqədər bəyliyi yarandıqdan sonra Tatioğlu tayfası daha da güclənmişdir. Xüsusilə Qızılbaşlardan sonra onların şan-şöhrəti daha da artmışdır.

Tatioğlu tayfasının tanınmış əmirlərindən biri Əlibəy olmuşdur. O, Səfəvi şahı Təhmasibdən sultan titulu almış, 1552-ci ildə Məshədin, 1556-cı ildən isə Şirazın hakimi olmuşdur. O, Şirazda hakim olarkən Tatioğlu tayfası bir qədər də güclənmişdir.

Elə bu çağdan etibarən Tatioğullarından olan yaxın qohum-əqrəbə Əli bəyin ətrafına toplanmışdır. Tayfanın tirə və qıçaları çoxalıb artdıqca onların hər biri böyüyüb müstəqil oymağa çevrilməyə başlayırdı.

Anadoludakı Zülqədər bəyliyi tənəzzülə uğrayıb ləğv ediləndən sonra Zülqədərlərin digər boylarının çoxu kimi, Tatioğulları da doğma yurd-yuvalarını tərk edib, etiqad etibarı ilə onlara çox yaxın olan Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə, bir qədər də müfəssəl desək, Həsənsu çayı hövzəsinə köçüb məskunlaşmışlar. Bu əhvalat Əli bəyin nəvəsi Əsləm bəyin dövrünə, başqa sözlə desək, II Şah İsmayılın hakimiyyəti illərinə (1576-1577-ci illərə) təsadüf edir.

XVI əsrin ikinci yarısından etibarən Tatılı camaat Həsənsu çayının aşağı axını boyunca salınmış Aran Tatılında cəmləşməyə başlamışdır.

XVIII əsrin əvvəlində tərtib olunmuş bir Osmanlı arxiv sənədində Tatılı camaatından ayrılmış 5 kənd Həsənsu nahiyyəsində, bir kənd isə Tovuz nahiyyəsində qeydə alınmışdır. Tovuz nahiyyəsində yerləşən Əlibəyli kəndi sakinləri Tatılı camaatından idi. Görünür, Tovuz çayının yuxarı axarında, yaylaq yolu üzərində yerləşən bu düşərgə əvvəllər Əlibəyli tayfasının yaylaq yeri imiş.

Belə məlum olur ki, onlar el adəti üzrə yaylağa qalxan zaman, yaxud Arana enərkən həmin münasib düşərgə yerindən müvəqqəti olaraq, yaylaq, yaxud küzdək kimi istifadə edirmişlər. Sonralar oturaqlaşma prosesi başlanan zaman əlibəyililər bu əlverişli yaşayış yerini daimi məskən növünə çevirmiş, mükəmməl memarlıq quruluşuna malik daimi yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri inşa etmişdilər.

Nəticədə Tatı bəyin adı ilə bərqərar olmuş Tatıoğlu camaatı Əlibəyin adını daşıyan tayfasının əmələ gətirdiyi Əlibəyli kəndi Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyində özünə məxsus şərəfli yer tutmuşdur. Səbiq Şəmsəddin mahalının (Şəmsəddil sultanlığının sərhəd hüdudlarında önəmli rol oynayan Əlibəyli kəndi indiki dövrdə təcavüzkarlığının növbəti hədəfinə çevrilmişdir. Müasir Əlibəylinin yenilməz gücləri 20 ildən çoxdur ki, ulu babalarının rəşadət və hünərini təkrarlayıb düşmənin aramsız həmlələrini dəf edir, doğma torpağı yağılardan qəsdindən-qərəzindən qoruyurlar.

1727-ci ildə Osmanlı dəftərdarları tərəfindən tərtib olunmuş “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə Əlibəyli kəndinin Osmanlı dönəmindəki təsərrüfat və sosial həyatına dair olduqca dəyərli statistik məlumat verilir. Bu məlumatların böyük bir qismi demoqrafik səciyyə daşımaqla, kəndin əhalisinin vergi mükəlləfiyyəti daşıyan qisminin adı, atasının adı, ailə vəziyyəti barədə zəruri məlumat verildikdən sonra, əvvəlcə onların əkib-becərdikləri dənli bitkilərin növləri və onlardan alınan natural vergilərin həcmi, habelə axça hesabı ilə onların dəyəri, sonra isə bağ-bostan, texniki bitkilər, arı pətəkləri, dəyirmanlar, ev heyvanları üçün ödənilən vergilər, xüsusilə natural məhsul olan kərə yağı vergisi və s. haqqında məlumat verilir.

Bu sayaq statistik məlumat 1727-ci ilin “müfəssəl” Osmanlı dəftərində Tovuz nahiyyəsinin Əlibəyli kəndi haqqında da verilmişdir. Həmin məlumata görə, Əlibəyli kəndində “bennak” adlanan əkin sahəsi yarım ciftən, yəni 0,7-1,4 hektardan az olan 15 nəfər, rəncbər yaşayırdı. Həmin 15 nəfərin rəncbər vergisi 600 ağca təşkil edirdi. Onlar tağar hesabı ilə 2000 ağcalıq buğda, 1000 ağcalıq arpa, 560 ağca miqdarında darı, 1200 ağca məbləğində, 1 batman ipək, 300 ağcalıq pambıq, hər dönümü 24 ağcadan ibarət olmaqla, 1440 ağca məbləğində üzüm vergisi, 200 ağca məbləğində kərə yağı vergisi verməli idilər. Bundan əlavə kənd əhalisi 120 ağca məbləğində bostan və tərəvəz vergisi, 2 ədəd dəyirman üçün 240 ağca məbləğində vergi, kənddən kənarda, çöldə əkilən bostan sahəsi üçün 240 ağca rüsum ödəməli idi. Bütün bunlardan əlavə kənd camaatı

əkin sahələrinin sahibliyini təsdiq edən 300 ağca rüsum ödəməli idi. Bütün bunlardan əlavə kənd camaatı “badi-hava” adlanan 300 ağca məbləğində müxtəlif səciyyəli rüsumlar ödəməli idi.

Buraya törədilmiş cinayət üçün cərimə, oğurlanmış heyvanların tapılması rüsumu, qaçmış nöqər, qaravaşların tapılıb qaytarılması üçün rüsum və nəhayət “gəlinlik vergisi” adlanan əcaib bir ödəniş növü daxil idi.

Beləliklə, yekun olaraq qeyd etməliyik ki, son orta əsrlərdə Azərbaycanda bərqərar olmuş Osmanlı qanunlarına əsasən Tovuz nahiyəsinin Əlibəyli kənd icması, xüsusilə onun rəiyyət qismi natural məhsul və nağd pul qismində hər il dövlət xəzinəsinə 9000 ağca məbləğində rüsum ödəməli idi.

Göründüyü kimi, statistik rəqəmlərdə kəndin bütün ictimai zümrələri deyil, yalnız vergi mükəlləfiyyəti ödəməli olan rəiyyət qismi əhatə olunmuşdur. Ağa-bəy qismində olan varlı əsilzadə zümrələr(iri torpaq sahibkarları), torpaqsız yoxsul kəndlilər və ruhanilər zümrələri vergi ödənişindən azad olmaları səbəbindən siyahıya daxil edilmişdir. Ona görə də kənd camaatının ümumi sayı əslində olduğundan az görünürdü.

İkincisi, kənd əhalisinin, xüsusilə onun vergi ödəyən qisminin iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı təşkil edirdi. Vergilərin məbləğindən göründüyü kimi, bu sahədə başlıca yeri aqrar təsərrüfat məhsulları: buğda, arpa, darı kimi dənli bitkiləri əkib-becərmək və heyvandarlıq məhsulları təşkil etmişdir.

Əlibəyli kəndinin camaatı yaylaq vergisini ödəməkdən başqa, həm də natural şəkildə kərə yağı rüsumu ödəməli olurdu.

Bütün bunlardan əlavə kəndin əkinçiliklə məşğul olan rəiyyət qismi az miqdarda, 300 ağca məbləğində pambıq vergisi ödəməli olurdu. Bu faydalı texniki bitkinin az əkilib becərilməsinin səbəbi, görünür, o zaman onun istehsalının hələ satış məqsədi güdməməsi ilə, yalnız üzlərinin şəxsi istehlakı üçün əkilib becərilməsi ilə izah olunur. Toxuma və hörmə məmulatları istehsalı üçün digər xammal mənbəyi, xüsusilə yun ehtiyatı adı tutulan kənddə bol olduğundan əhalinin məişətində pambıq məhlucına az ehtiyac qalırdı. Natural təsərrüfat şəraitinin üstün yer tutduğu dövrdə isə tələbat böyük olmayan məhsulların istehsalına, adətən, az diqqət yetirilirdi. Bunun müqabilində xam ipək məhsulluna tələbat çox olduğundan kənd əhalisinin rəiyyət qismi baramçılıqla məşğul olur və ildə 1200 ağca məbləğində “ipək üşürü” adlanan “onda bir” vergisi verməli olurdu. Məlum olduğu kimi, “üşür” Səfəvi dönməində “mal-cəhat” adlanmaqla, rəiyyət və rəncbərin istehsal etdiyi məhsulun onda bir hissəsinə bərabər tutulan natural vergi növü idi. Ona görə də Əlibəyli rəncbərlərin istehsal etdikləri ipək məhsulunun onda bir hissəsi 1200 ağca məbləğində olmaqla, vergi qismində alınıb dövlət xəzinəsinə verməli olurdu.

Göstərilənlərdən əlavə, Əlibəyli kəndində Osmanlı dönməində 1440 ağca məbləğində üzüm bağı vergisi təyin olunmuşdu. Çox ehtimal ki, kəndin bağ sahəsi təkcə meynə (üzüm) ağaclarından ibarət olmayıb, həm də digər meyvə ağaclarından ibarət idi.

Beləliklə, yuxarıda gətirilən demoqrafik materiallara dair statistik məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycanın kənd əhalisi, o cümlədən Əlibəyli kəndliləri Səfəvilər dövründə olduğu kimi, Osmanlı dönəmində də hədsiz dərəcədə çoxsaylı vergi və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməyə cəlb edilirdi.

Elə Səfəvi-Osmanlı münaqişələri dövründə Azərbaycan kəndlilərin böyük bir qisminin tərk edilib boş qalmasının başlıca səbəbi təkcə sünni-şiyəlikdən irəli gələn məzhəb münaqişəsi deyildi. Kəndlərin boşalıb viranəyə çevrilməsinin əsas səbəbi hər iki hakimiyyət dövründə kəndin zəhmətkeş zümrələrinin hədsiz dərəcədə ağır vergi və töycülərdən zinhara gəlməsi idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Çingizəli Ə., Məmmədova N. Zülqədər eli. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 156 s.
2. Xacə Zeynalabdin Əli Əbdü bəy Şirazi. Təkmilətül-əxbar. Bakı: Elm, 1996, 200 s.
3. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı: Şuşa, 2000, 576 s.

Ариф Мустафаев, Ильхам Мамедов

ДЕРЕВНЯ АЛИБЕЙЛИ КАК ПАМЯТЬ О ПЛЕМЕНАХ ТАТЫОГЛУ НАРОДНОСТИ ЗЮЛЬГАДАР

В статье идет речь о племени Татыоглу народности Зюльгадар.

Народность Зюльгадар, являясь этническим объединением турецкого происхождения, играла большую роль в этнической истории азербайджанского народа.

Одним из самых известных представителей народности Зюльгадар являлись племена Татыоглу. Покинув свои родные места, они в основном разместились в бассейне реки Гасансу Гянджа-Карабахского округа.

Ключевые слова: *Алибейли, Зюльгадар, Татыоглу, племя, султанство.*

Arif Mustafayev, İlham Memmedov

THE VILLAGE OF ALIBAYLI AS THE MEMORY OF TATYOGLU TRIBES OF ZULQADAR NATIONALITY

The paper deals with the tribe of Tatyoglu of Zulqadar nationality. Zulqadar nationality, being an ethnic union of Turkish origin, played a major role in the ethnic history of the Azerbaijani people. One of the most famous representatives of Zulqadar nationality were Tatyoglu tribes. After leaving their old homes they mostly have settled in the basin of Hasansu River Gandzha-Karabakh region.

Key words: *Alibaily, Zulqadar, Tatyoglu, tribe, sultanate.*

(AMEA-nın müxbir üzvü.Q.İ.Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

ASƏF ORUCOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

ƏNƏNƏVİ ƏKİNÇİLİK: ADƏTLƏR, İNANCLAR, MƏRASİMLƏR (Naxçıvan materialları əsasında)

Məqalədə Naxçıvan bölgəsində mövcud olan ənənəvi əkinçiliklə bağlı adətlər, inanclar və mərasimlər araşdırılmışdır. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, əkinçiliklə bağlı adətlərin, inancların və mərasimlərin başlanğıcı Novruz bayramından hesab olunur. Bundan əlavə əkinçiliklə bağlı xalq fenologiyası və meteorologiyası tədqiq edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, erkən yazda əkinin uğurlu olması üçün “Şum bayramı” təşkil edilərdi. Məqalədə eyni zamanda torpağın əkilmə qaydaları, suvarma sistemi və s. məsələlər ənənəvilik prinsipi əsasında öyrənilmişdir.

Açar sözlər: *əkinçilik, torpaq, taxıl, buğda, şum, səpin.*

Əkinçiliklə bağlı təqvim adətlərin, inancların və mərasimlərin başlanğıcı Novruz bayramından hesab olunur. Toplanmış etnoqrafik çöl materiallarından aydın olur ki, xalqımız əkinə (yazlıq) çıxmaq üçün hazırlıq işlərinə kiçik çillədən başlayırdı. Əkin üçün lazım olan alətlər itilənib hazırlanırdı, qoşquya qoşulacaq heyvanlar xüsusi bəslənirdi. Əkiləcək məhsulların toxumları çeşidlənib seçilirdi. Ömrünü torpağa bağlayan əkinçilər səpin üçün ayrılmış toxumu yeməzdilər, onu müqəddəs hesab edərdilər. Səpiləcək toxum haram olmamalı idi, çünki torpaq haram götürmür, deyib atalarımız. (2, s. 41-42).

Novruz bayramından sonra xalq əkin sahəsinə çıxırdı. Xalq deyiminə görə, “karnabıd” (qarın soyuğuna deyirlər) bitməmiş əkinə çıxmazlar. Novruz bayramından 15 gün sonra əkinçi üçün qorxulu hesab edilir. Çünki bu günlərdə güclü boran olar. Xalq arasında da bunu “qarğa boranı”, və yaxud “çalağanın yumurtasının çatlayan” dövrü adlandırırlar. Belə bir el deyimi də var ki, “çalağanın yumurtası çatlamayınca istilər düşməz”. Əgər bu vaxta qədər toxum səpilsə, soyuq alar.

Elə ki, bu dövr başa çatdı sonra taxıl əkini üçün şuma çıxarlar. Şuma çıxanda deyirlər ki, artıq torpaq keşdəndi (bəzən çeşdəndi də deyirlər), əkinə çıxmağın vaxtıdır. Topladığımız materiallara görə torpağın keşə gəlməsini bilmək üçün torpağı ələ alıb sıxar, sonra yerə salardılar. Əgər torpaq dağılsa, deyirlər artıq yetişib. Digər müşahidələrə görə Culfa bölgəsində İlanlı, Cəhriçay hövzəsində Qaraquş, Şahbuz bölgəsinin bəzi kəndlərində Üçqardaş, Ordubad bölgə-

sinin bəzi yerlərində Kəmki dağının başında qar varsa, əkinə çıxsan taxıl dən bağlayar, yox əgər qar əriyibsə dən olmaz, ot olar. Başqa bir müşahidəyə görə isə xalq arasında qara ot kimi tanınan ot çiçək açandan sonra o yerdə torpağa toxum səpməzlər, demək, artıq əkinin vaxtı keçib. Xalq arasında bu gün də belə bir deyim var ki, “yazdan bir gün itirən, yaydan bir ay, payızdan isə bir il itirər” və yaxud “yaz bir tərən quşdur, onu tutdun xeyrini görərsən, tutmadın uçub gedər”.

Əkinçiliklə bağlı təqvimdə Novruz bayramından sonrakı dövrə (mayın 10-a qədər) “əkin ayı” adı verilmişdir. Ədəbiyyat mənbələrində də e.ə. II minilliyin mixi yazılarında “əkin ayı” adına rast gəlinəndi göstərilir (1, s. 23). Ümumilikdə isə xalq təqvimində martın 20-dən aprelin ortalarına qədər olan dövrü “qara yaz”, “yazan quru”, və ya “erkən yaz” adlandırmışlar. Qara yaz gəldi əkinçi şuma çıxmağa başlamalıdır. Naxçıvanın bəzi bölgələrində il quraq gələndə isə əkinə tez çıxardılar. İl quraq keçəndə əkinə Novruz bayramından qabaq “ala qar vaxtı”, Ordubad rayonunda yaşlıların verdiyi məlumata görə, “bayram ağzı” mart ayının 15-də çıxarlar. Əkinə çıxmaqla bağlı digər türk xalqlarında da müəyyən sınaqlar vardır. Tatarlar əkinə çıxmağın vaxtını bilmək üçün toyuğun altından 3 yumurta götürürlər. İlk yumurta ağır isə əkin erkən başlamalı, ikinci yumurta ağır isə əkin orta zamanda, üçüncü yumurta ağırdısa, gec başlamalıdır (6, s. 38).

İlin necə gəlməsindən asılı olmayaraq əkinçilərimiz Novruz günü əkin sahəsinə çıxar, bir-iki şırım açardılar. Xalq düşüncəsinə görə bu gün başlanan şum daha məhsuldar olardı. Novruz plovundan əkin sahəsinə də səpərdilər. Onu da qeyd edək ki, Naxçıvanda şuma, əkinə çıxmaq bölgələr üzrə, yəni dağlıq və aran zonalar üzrə fərqlənir. Dağ və dağətəyi zonada taxılçılıq və bağçılıq, dağətəyi və düzənlik zonada isə taxılçılıq, bostan və tərəvəzçilik, üzüm və bağçılıq daha intensiv halda inkişaf etmişdir. Əkinçilik dağlıq zonada dəmyə, dağətəyi və düzənlik zonada isə süni suvarmaya əsaslanmışdır. Bölgənin düzən ərazilərində əsasən taxılçılıqda payız əkini, dağ və dağətəyi ərazilərdə isə yazlıq əkini daha geniş yayılmışdır. Dağ və dağətəyi ərazilərdə aparılan şumu arandakına nisbətən dayaz (yəni üzdən) edirlər. Bu da onunla əlaqədardır ki, bu zonalarda şəhər arana nisbətən çox olduğundan şumu dayaz edirlər ki, günəş şüası toxuma təsir etsin. Həm də nəmişlik çox olarsa, toxum tez çürüyər. Aran zonasında isə şumu nisbətən dərin edirlər ki, səpəndən sonra günəş şüası toxumu qurutmasın, həm də toxum torpaqdan nəmişlik götürsün.

Şuma çıxmanı əkinçilər bayram kimi qeyd edərdilər. Xalq arasında bu “Şum bayramı” adlandırılmışdır. Culfa bölgəsinin bəzi kəndlərində bu bayrama “xəməniyə çıxmaq” da deyilmişdir. “Şum bayramı”nda başda ağsaqqal, mötəbər adamlar olmaqla əkinçilər əkin yerinə gedərdilər. Bayram şənliyini təşkil etmək və kənd əhalisini bir yerə toplamaq məqsədi ilə kəndə yaxın olan əkin sahələrindən biri bayram mərasimi üçün mərkəz seçilərdi. Kənddən bir nəfər yaxşı və bacarıqlı əkinçi “bayramın sahibi” olardı.

İlk şuma çıxanda plov, hədik bişirib əkin sahəsinə aparıb yeyər, qalanını torpağa səpərdilər. Qoyulan hədik səpiləcək toxumdan bişirilirdi ki, məhsul bol

olsun. Bolluq, bərəkət, artıb-çoxalmaq simvolu olaraq kotana qoşulan öküzlərin başına yumurta vurardılar. Qızlar səməni göyərdib əkin sahəsinə çıxardılar. Oxşar inama görə məhsulun bol olması üçün səpiləcək toxum sahəyə aparılarkən içərisinə nar qoyulardı. Çünki nar keçmişdə bolluq, artıb-çoxalma, kimi qəbul edilirdi. Narın bərəkətverici olması Anadolunun və Özbəkistanın bəzi bölgələrində də vardır (11, s. 453). Y.Kalafat yazır ki, Makedoniya türklərində əkin əkilməyə gedəcəyi gün kimsəyə evdən bir şey verilməz, əks halda bərəkət qaçar (7, s. 366). Kazan tatarlarında əkindən öncə hər kəsə xəbər verilir, hər kəs yağ və düyü götürüb bir təpəyə və ya açıq havaya çıxar, orada plov bişirirlər. Əkindən əvvəl uşaqlar ev-ev dolaşır yumurta toplayırlar. Əkin bərəkətli olsun deyə “Saban Kurbanı” adlı qurban kəsilir (6, s. 15-16). Azərbaycanın digər bölgələrində isə bol məhsul əldə etmək üçün toxumluq buğdadan sıyıq bişirmək məsləhət görülürdü (10, s. 53).

Şum işinə ilk dəfə “əli-ayağı uğurlu” insanlar başlayırdılar. Xalq arasında olan inama görə toxumu üzü tükli adam səpməli ki, taxıl bol olsun. Əgər kosa saqqallı adam şuma çıxsın əkin seyrək olar, çünki kosa qışın simvolu hesab olunur. İnama görə, hansı il qaranquş tez gələrsə, həmin il taxıl bol olar. Əkin zamanı ağbirçəklərimiz heç zaman qovurğa qovurmazlar, çünki qovurğa quraqlığın nişanəsidir. Bu dövrdə leylik (hacıleylik – A.O) əkin sahələrinə enərsə, həmin il məhsul bol olar. Yaşlıların verdiyi məlumata görə, əhali yeni ilin məhsuldar və ya qıtlığını göyərçinlə də bilirdilər. Belə ki, xalq inanardı ki, göyərçin dəstəsi birinci dəfə əkin, şum sahəsinə enərsə, bu hal ilin məhsuldar, bolluq olacağına, əkilməmiş yerə qonarsa, quraqlıq olacağına işarədir. Qaqauzlarda durnalar gəldiyində insanlar onların sayına görə nə qədər buğda toplayacağına inanırdılar (bir durnaya bir kq buğda yığacaqlarına inanırdılar) (8, s. 264).

“Şum bayramı”ndan sonra rəncbər (əkinçi) əkin yerində görüləcək işlərə başlayardı. Xalq təqviminə görə, bundan sonrakı dövr “kotan dövrü” adlanırdı. Bu dövrdə əkinçilər əsasən şum işi ilə məşğul olurdular. “Kotan dövrü” yazın qırxı çıxdıqdan sonra başlayıb, bir ay davam edirdi. Əkinçilər çalışardı ki, yaz şumunu yayın girməsinədək qurtarsınlar. Bu barədə Q.Cavadov yazır: “Yazın qurtarması ilə yay küləklərinin əsməsi eyni vaxta düşür. Bu küləyin əsməyə başlaması ilə istər şumlanmış sahə, istərsə də torpaq qaysıyır. Odur ki, belə torpağın şumlanması məsləhət görülmürdü. Çünki qaysımış torpaq şumlanarkən kətlənir, bu qəbilli torpağı isə hətta mala ilə əkinə hazırlamaq mümkün olmurdu” (3, s. 18).

Əkinçilik adətlərimizə görə torpağın əkilməsinin (taxıl) iki qaydası vardır. Birinci “səp suvar”, ikinci “suvarıb səpmək”dir ki, buna “nov” deyirlər. Bundan başqa torpağın suvarılıb sonra əkilməsinə həm də arat əkinçiliyi deyirlər. Əkin yerini qabaqcadan suvaranda əkin “keşə” gələr ki, bu da məhsulun bol olmasına kömək edir. Yazlıq əkinini isə “səp suvar” sistemi ilə əkərdilər, çünki həmin dövr torpağın özü nəm olur. Naxçıvan bölgəsinin dağ kəndlərində taxıl əkinləri suvarılmaz, çünki əkinçilərin dediyinə görə “əkin şəhlə yetişərdi”. Belə əkin sahələri “dəmyə”, “demistan” adlanır.

Yazlıq əkinin də daha çox buğdanın “yazlıq”, “lümə”, arpanın isə “qılıcı”, “güzlək”, payızlıq əkinində isə buğdanın “qaraqılçıq”, “dəvədişi”, arpanın isə “şəşəli” növlərini əkərdilər. Bu da nəzərə alınmalıdır ki, yazlıq buğdanın sünbülü nazik olduğundan, ondan əriştə kəsilməsi üçün istifadə edilirdi. Qeyd edək ki, taxılçılıqda (arpa, buğdanın) payızlıq əkin daha geniş yayılmışdır. Çünki yazlıq əkin həmişə bol məhsul vermirdi. Əkin sahəsinə toxum iki dəfə səpilir, bir dəfə qabağa gedəndə, sonra isə geri qayıdanda təkrar edilir. Bir ovuc qabağa atırsan, bir ovuc da sola. Elə bil oraq çəkirsən. Bu “iki üzlü səpin” adlanır. Ağsaqqallarımız toxum səpənə həmişə məsləhət edərdilər ki, səpin zamanı toxumu arxalı at, yəni sıx at ki, quşların, həşəratların da payı çıxılsın, həm də məhsul yaxşı olsun. Səpin qurtardıqdan sonra səpinçi ovucunu toxumla (buğda, arpa) doldurub quşların, yetimlərin payına deyib əkin yerinə səpər. Toxum səpilib qurtardıqdan sonra torpağı malalayırırlar. Səpin sonrası əkinçilərimiz suvarma işinə başlayırlar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, suyun əkin üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu el deyimlərindən də görürük. Məsələn, “göy ağlamayınca, yer gülməz” və yaxud “göy xəsisləşəndə insanlar da xəsisləşər”. Xalq arasında çiskin, narın yağış (xalqımız bu yağışa “babagözü çıxaran” deyir) bolluq-bərəkət nişanəsidir. Bərəkət, bolluq nişanəsi olan yağışlardan biri də “qumquma” yağışdır ki, Ordubad bölgəsində çöl materialları toplayarkən qeydə alınmışdır.

El sınaqlarına görə il yelinən gələndə quraqlıq, yağışla, çənlə gələndə bolluq olar. Buna görə də xalqımız “yelli qışım, çənli yazım” demişdir. Bitkilərin inkişafı müəyyən qədər yağışların fəsillər, aylar üzrə paylanmasıdan da asılıdır. Gürcüstan atalar sözlərində deyilir ki, “may yağışı qızıl, iyun yağışı gümüş, iyul yağışı od gətirər” (5, s. 26).

Xalq arasında belə bir deyim var ki, yazın 40-ı çıxandan sonra əkini suvarmasan əkin erkəkləyər, yəni məhsul verməz. El sınaqlarına görə yazdan 40 gün getdi, yağış göydən gur tökülsə də yenə əkinə su verilməlidir. Yazda armud ağacının çiçəkləməsi və ya payızlıq əkininin öz kökünə kölgə saldığı dövr də yaz suyunun vaxtını bildirir. Topladığımız etnoqrafik çöl materiallarına görə əkinə üç su verərdilər. Birinci “torpaq” suyu, ikinci “xəkov” suyu, üçüncü “dənənov” və ya “dən” suyudur. Culfa bölgəsinin bəzi kəndlərində (Bənəniyar, Saltaq) taxıla verilən üçüncü su “ləngov” su adlanır. Yəni suyu ləngit ver mənasına gəlir. Ordubad rayonunun Əylis kəndində isə bu suya “gülab” suyu deyilir. Düylün kəndində əkinçilikdə suvarma ilə bağlı belə bir deyim var ki, “xəkovu” ötür, “dənovu” yetir. Yəni üçüncü suyu yaxşı və tez versən, onda heç ikinci suya ehtiyac qalmayacaq. Şərur bölgəsinin bəzi kəndlərində isə ikinci suya “yemlik” suyu deyilir. Torpaq suyunu əkinə qaraltma üsulu ilə, yəni yavaş-yavaş, xəkov suyunu taxılı yandırıb (taxıla bir müddət su verilmir, bu yandırma adlanır) verilir. Yuxarıda adları çəkdiyimiz sular taxıla müəyyən dövrlərdə verilmirdi. Məsələn: “dənənov” suyunu buğdanın süddüyən və ya mum dövründə, yəni dən bağlayan vaxtı verərdilər. Onu da qeyd edək ki, taxıl zəmilərini suvarmaq üçün

əkin sahəsini moralara bölüb suvarırlar. Suvarılma sistemi adətən aşağıdan yuxarıya doğru aparılır.

Yaz fəslinin sonu, yayın əvvəlləri taxıla son su, “dənov” suyu verilərdi. Bu dövr xalq dili ilə desək “Ülkər doğdu”ya (Ülkər ulduzlar topasıdır) təsadüf edilir. Əkinçilər arasında da bununla bağlı “Ülkər doğana” yaxın əkin gərək susuz qalmaya, əgər susuz qalarsa, əkinin “bağrı çatlayar” deyimi mövcuddur. Bundan əlavə xalq arasında belə bir deyim də var ki, iyunun 2-si (Ülkərin görünməsi nəzərdə tutulur) əkin ala-tala olarsa, rəncbərin eybi görsənər. Demək, yaxşı olub-olmadığını “Ülkər doğdu”dan sonra bilmək olar. Ülkərlə bağlı bir məsələni də qeyd edək ki, Ordubad bölgəsinin bəzi kəndlərində (Dəstə, Azad, Dizə) arpa və buğdanın yetişmə dövrünü də Ülkərin Kəmki dağına tərəf düzülməsi ilə bilərdilər. Şumer mifologiyasında Ülkər bərəkət tanrısı kimi tanınırdı (4, s. 294).

Etnoqrafik çöl materiallarına görə, əkinçilikdə məhsuldarlığı artırmaq üçün imkan olduğu təqdirdə əkin sahələrini bir il kəhriz, növbəti il isə çay, bulaq suyu ilə suvarılmalıdır. Suvarmada da xalq təqvimindən geniş istifadə edilmişdir. Məsələn: xalq təcrübəsinə əsaslanaraq əkinçilər “dənov” suyunu əkinə sərin və küləksiz vaxtlarda verərdilər. Gecələr suvarma müddətini isə ayın və bəzi ulduzların çıxıb batması ilə müəyyənləşdirərdilər. Suvarma suyunun vaxtını həm də kölgə ilə ölçərdilər. Ona görə də bir növbə üçün nəzərdə tutulmuş vaxta bir kölgə deyilir. Bir kölgə isə səkkiz ayaq ölçüsü hesab olunur. Ayaq ölçüsü gün çıxanda və gün əyləndə aparılırdı. Beləliklə, səkkiz ayaq ölçüsü tamamında növbə dəyişilirdi. Toplanmış materiallara görə, bundan əlavə suvarma vaxtını bilmək üçün “arpalıq” su ölçü vahidi kimi də istifadə olunmuşdur.

Suvarmada mövcud olmuş xalq təqvimi və suvarma ölçüləri, zəngin yerli terminlər və suvarma ilə əlaqəli olan başqa adət və ənənələr bir daha suvarma əkinçiliyinin qədimliyinə və əhalinin böyük vərdişinə və empirik biliyinə malik olduğunu göstərir. Onu da qeyd edək ki, Naxçıvanda ənənəvi suvarma əkinçilik mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi və onun yayılma arealı bu və ya digər yerli fərq və xüsusiyyətlərinə baxmayaraq Azərbaycan üçün ümumi bir vahidlik təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev T. Ömrünüzə nur calansın. Bakı: Azərnəşr, 2000, 64 s.
2. Babayev T. El ocaq başına yığışar. Bakı: Azərnəşr, 1998, 204 s.
3. Cavadov Q. Azərbaycanda əkinçilik mədəniyyəti: ənənələr və müasirlik. Bakı: Gənclik, 1986, 39 s.
4. Əsatirlər, əfsanələr və rəvayətlər. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 304 s.
5. Həsənov X. Təbiət və hikmət. Bakı: Elm, 1981, 70 s.
6. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkünə türk xalq inancları (Tatarlar, Haqaslar, Kırqızlar, Boşnaklar, Acarlar, Edigeyler, Albanlar, Karaçaylar, Qreqoryanlar, Romanya, Şumnu- Burqaz, Gürcistan-Karaçöp, Kibris, Rodas, Tacikistan, Suriye türkləri). III-IV c., Ankara: Berikan yayın, 2006, 556 s.

7. Kartal N. Kocacıkta Hıdırellez gelenekleri / V MTHKK Gelenek, Görenek, İnamlar Seksiyonu bildirileri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 272-281.
8. Kuroğlu S. Qaqauzlarda ilk yaz bayramı / TDNİBŞB. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1996, s. 261-267.
9. Qədirzadə H.Q. Milli-mənəvi dəyərlərimiz: Bayramlar, mərasimlər, adətlər, münasibətlər. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 128 s.
10. Quliyev H., Bəxtiyarov A. Azərbaycanca qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Bakı: Kommunist, 1968, 110 s.
11. Ögəl B. Türk mitolojisi: 2 cildə. II c., Ankara: Atatürk Kültür Bakanlığı, 1993, 644 s.

Асеф Оруджов

ТРАДИЦИОННОЕ ЗЕМЛЕДЕЛИЕ: ОБЫЧАИ, КУЛЬТЫ, ОБРЯДЫ (на основе Нахчыванских материалов)

В статье исследованы связи с традиционным земледелием, существующие в Нахчыванском регионе. Известно, что началом связанных земледелием обычаев, культов и обрядов считается Новруз байрам. Кроме того, исследована народная фенология и метеорология в связи с земледелием. В итоге исследования определено, что ранней весной для удачного сева праздновали «Шум байрамы». В статье одновременно изучены способы посева, системы орошения и др. задачи на основе традиции.

Ключевые слова: *земледелие, земля, зерно, пшеница, пахота, посев.*

Asaf Orujov

TRADITIONAL FARMING: CUSTOMS, BELIEFS, CEREMONIES (based on the materials of Nakhchivan)

Connections with traditional farming existing in the Nakhchivan region are investigated in the paper. It is known that Novruz holyday is considered as the beginning of customs, cults and rituals connected with agriculture. Besides folk phenology and meteorology are studied in connection with farming. As a result of the study it is determined that the Shum Bayramy (Ploughing festival) was celebrated in early spring for the successful sowing. Also sowing methods, irrigation systems and other problems are studied in the paper on the basis of tradition.

Key words: *farming, soil, grain, wheat, ploughing, sowing.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Q.İ.Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

E-mail: ilhame.mamadova@gmail.com

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TƏBRİZ ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN BAŞ GEYİMİ

Orta əsrlərdə baş geyimi dövlət atributu hesab edilirdi. XIX əsrdə hakimiyyətdə olan Qacarlar sülaləsinin nümayəndələri öz adlarına uyğun papax nümunəsi olan “qəcəri” yaratdılar. Papax namus və ləyaqətin göstəricisi idi. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin sosial mənsubiyyətə uyğun olaraq baş geyimləri var idi. Bu faktor qadınlara da aid idi. Müxtəlif imperiyaların tərkibində olmasına baxmayaraq Cənubi və Şimali Azərbaycanın geyim mədəniyyətində ümumi əlamətlər olmuşdur. Bu Təbriz şəhərinin baş geyimlərində də özünü göstərmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Təbriz, baş geyimi, Qacarlar sülaləsi.

Baş geyimi Orta əsrlərdə hər bir sülalənin rəmzlərindən sayılırdı. Səfəvilər qırmızı *çalma*, Nadir şah Əfşar (1736-1747) “*nadiri*” adlı yeni papaq növü, qacarlar isə öz adlarına müvafiq “*qəcəri*” papaqlarını meydana gətirmişdilər. Səfəvilər imamların şərəfinə 12 dolaqlı *çalma* ilə, şiə və sünnilər arasında ortaq məxrəcə gəlməyə can atan əfşarlar ilk 4 xəlifəyə işarə vuran, kəllə tərəfi 4 hissədən ibarət papaqları yaratmaqla baş geyimlərinin dini-siyasi məzmununu ehtiva edirdilər. Nadir şah Əfşar nadiri papağını yaratmaqla həm də özünün dünyanın dörd tərəfinə iddiasını bildirirdi. Nadiri papaqlar qırmızı rəngdə olub, dövrəsinə ipək və ya yun şal sarınırdı.

Dini baxışlar papaqlarla yanaşı, baş bəzəklərində də əksini tapırdı. Səfəvilər dövründə papaqlara bərkidilən böyük qaş Həzrət Əli, kiçik qaşlar isə digər 11 imamın nişanəsi sayılırdı. İlk vaxtlar “*Heydəri tacı*” adlandırılan *çalma* yun və ipəkdən hazırlanırdı (1, s. 101-102). Zaman keçdikcə “qızılbaş” sözü bütün sülaləyə şamil olundu. Göründüyü kimi, papaqlar nəinki patronim adlarını daşıyır, hətta tayfalar onların adı ilə adlandırılırdı.

Yuxarıda adı çəkilən hər iki sülalədən fərqli olaraq, qacarlar özlərini qədim şahların davamçısı bilib, daha dəbdəbəli papaq və taclara meyl edirdilər. Hökmdar və şahzadələr papaqlarının üzərini qiymətli cavahirətlə zینətləndirirdilər. Şah papağın önünə, şahzadələr isə sol tərəfinə buta formasında cıqqa taxır, üzərinə quş (dan quşu, tovuz quşu və s.) lələkləri sancırdılar. İlk vaxtlar

zəndlər sülaləsi ilə eynilik təşkil etsə də, qacarlar get-gedə əvvəlki dövrdən fərqli olaraq konusvari dəri papaqlar qoymağa başladılar (2, s. 531). “Qəcəri” adlanan bu tip papaqlar qara quzu dərisindən olub, naqis konusvari şəkildə hazırlanırdı. Bu növ dəri papaqların kəllə hissəsinə tirmə, məxmər və digər qalın parçalar çəkirdilər. Xatırladaq ki, XX əsrin əvvəllərində Bakı qoçuları da onlardan istifadə edirdilər. Bu səbəbdən də qəcəri papaqlar Bakıda “qoçu papağı” adı ilə məşhur olmuşdu.

Qədim zamanlardan təşəkkül tapan, dövlət bayrağı qədər əhəmiyyət daşıyan papaqlar hakimiyyət simvolu sayıldığından yeni yaranan hər sülalə öz papaq nümunəsini təqdim edirdi. Papaqlar zaman-zaman böyük etiqad və namus təcəssümünə çevrilirdi. Papağın yerə atılması, oğurlanması nəinki bir ailənin, eləcə də mənsub olduğu nəslin alçaldılmasına bərabər tutulurdu. Papaq həttə əmanət verilməzdi. Xalq arasında işlənən məsələdə “papaqdı, atdı, arvatdı kişiyyə urvatdı” ifadəsi papağın dərin məzmununu açıqlayır. Məhz buna görə də, papaq həmişə başda gəzdirilərdi. “Kişinin mənlüyini papağına baxıb deyərlər”, “Başda papağını, evdə qonağını qoru” və s. kimi deyimlər papağın kişi üçün nə dərəcədə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir (3, s. 42).

Papaqlar öz sahibinin hansı sinfə və dinə mənsubluğunu bəlli edirdi. Onlar müxtəlif materialdan – dəri, keçə, parça, həsir, kağız və s.-dən hazırlanırdı. Qacarlar dövründə peşə və sinfi mənsubiyyətdən asılı olaraq çoxlu sayda papaq növlərindən istifadə edilirdi. Onların böyük əksəriyyəti tikiliş formasına görə adlandırılırdı. Məsələn: *duşax* (2 hissəli – İ.M), *girdə*, *çəharpər* (4 hissəli – İ.M), *şəstərk* (6 hissəli – İ.M), *ləbedar* (kepka tipli dimdikli – İ.M) və ya *firəngi* (Avropa modelində – İ.M), *dəvazdəhtərk* (12 hissəli – İ.M), *toxmemorği* (yumurtavari formada idi, əsasən fərraşlar, əyan-əşrəf uşaqlarının tərbiyəsi ilə məşğul olan lələlər qoyurdular – İ.M), *zəngulə* (cəza alan insanlar fərqlənməkdən ötrü məcburi istifadə edirdilər – İ.M) *şeytani* (4, s. 803), *zefte-kulah* (keçəllərin müalicəsi üçün), *novruzi*, *təxtə-kulah*, *quşi* və s. Bunlardan əlavə, patronim adlarını daşıyan *əhmədi*, *barani*, *bəyazidi*, *qızılbaşı*, *muğani* və s. papaqlar da vardı.

Adından göründüyü kimi, “*papaxi*” adlı papaqlar yalnız türkdilli əhaliyə mənsub idi. Cənubi Azərbaycanın məhəlli papaq növlərindən biri də *çoban papağı* (motal papaq) olmuş və hazırda da milli geyiminin tərkib hissəsidir. Əsasən, ağımtıl və ya qara rəngdə, gen, qıvrım tüklü, şələ formasında olurdu. *Novruzi* papaqlar isə məhz, yeni il bayramı günlərində qoyulurdu.

Araqçından (“əraq” tər, “çin” yığan deməkdir) həm kişi, həm də qadınlar istifadə edirdilər. Araqçın adətən, ağ rəngli nazik parçalardan olur, lap keçmişdə evdən çıxarkən təmiz qalmaqdan ötrü papaq və əmmamənin altından qoyulurdu. XVIII əsrdən başlayaraq bəzi kişilər haşiyəsinə ipək əlavə edilən göy, ağ və qırmızı parçadan olan araqçılardan, bəziləri dəri, varlılar isə ətrafına Kəşmir şalı dolanan araqçılardan istifadə edirdilər (5, s. 370). Bəhs etdiyimiz dövrdə varlı adamların araqçını tirmədən olur, üzərinə bəzəklər, daş-qaş, qədi-

mi sikkələr də vurulurdu. Lakin Nəsrəddin şahın Avropa səfərlərindən sonra saray əhli üçün bəzəkli araqçınlar dəbdən düşməyə başladı. Buna baxmayaraq, XX əsrin ortalarınadək Təbrizdə tacirlər, mağaza sahibləri, sənətkarlar, ümumiyyətlə, köhnəpərəst insanlar araqçıdan istifadəni hələ də unutmamışdılar.

Təsək suçəkən nazik parçalardan tikilir, araqçın kimi qiymətli dəri papaqların altından qoyulurdu.

Başlıq şinel və ya rədaya əlavə olunan, eynilə libasın öz materialından tikilən baş örtüyü idi. Geniş yayılmış digər forması isə qulaqcıqlara malik idi və boğaza sarınaraq bağlanırdı.

Həştərxandan gətirilən "*hacı tərxi*" adlı papaqlar da əhali arasında yayılmışdı. Onun üzərinə şir-xurşid nişanı vurur, hətta qotaz da salladırdılar (2, s. 533).

XIX əsrin 80-ci illərində İrana səfərə gəlmiş ingilis şərqşünası E.Braun Təbriz və Xoy arasındakı kəndlərdə gördükləri barədə qələmə alır: "Avacık kəndinə çatdıqda əkinçilərin libası o taydakı (ola bilsin ki, Osmanlı ərazisi nəzərdə tutulur – İ.M.) əhalinin geyimindən fərqlənir, burada "*finer*" papağından əsər-ələmət yoxdur. Əkinçilər "*şikari*" adlı dimdikli, qara yun papaq qoymuşdular. Bəziləri isə bizim baş geyimlərimiz kimi başlarına "papax" adlı dəri papaq qoymuşdular". E.Braun Xoy yolunda başında yaşıl çalma (green turban – E.B.) olan dərvişlərlə rastlaşdığını da qeyd edir ki, Mirzə Haşım adlı bir nəfər ona "başlıq" deyilən, baş, qulaq və boyunu soyuqdan qoruyan yun papaq da bağışlayır (6, s. 52-56).

Dindarlar və bəzi dövlət xadimləri *əmmamədən* (*dəstar*) istifadə edirdilər. Baş örtüyünün ətrafına 5-6 m parçanı dairəvi sarımaqla *əmmamə* hazırlayırdılar. Mollalar ağ, seyidlər qara, varlılar qızılı, digərləri isə müxtəlif rənglərdə (açıq-qəhvəyi, noxudu) *əmmamə* qoyurdular. Ruhanilərin *əmmaməsi* daha böyük ölçüdə olurdu. Nəsrəddin şahın Avropa səfərlərindən sonra *əmmamə* sarayda və cəmiyyətin orta təbəqəsi arasında dəbdən düşməyə başlayır.

Şirazi və *Buxara* papaqları qaragül quzusunun dərisindən hazırlanır, varlı şəxslərə məxsus idi.

Gecə yatarkən kişilər və oğlan uşaqları başlarına *şəbkulah* qoyurdular. Yaşlılara məxsus *şəbkulah* hündür, gənclərinki isə yastı formada olurdu. Onların üzərinə rəngli saplardan müxtəlif çəkilər vurulurdu. Dörd ədəd üçbucaq formalı parçanın birləşdirilib tikilməsindən ibarət hündür *şəbkulah* yalnız Azərbaycana aid idi (7, s. 112).

XX əsrin əvvəllərində "*fəs*" adlı papaqlardan da qismən istifadə edilirdi. Mərakeşin Fəs şəhərinə aid eyni adlı papaqlar Təbrizə osmanlı türklərinin təsirilə keçmişdi.

XIX əsrdə qadınlara məxsus baş geyimi də maraq doğurur. Qeyd edək ki, göstərilən dövrdə Avropa təsirləri ilə geyim mədəniyyəti kəskin dəyişikliyə uğrayır. Belə ki, Nəsrəddin şah Qacarın (1848-1896) Rusiya və Avropa səfərləri

(1873, 1878, 1889) Qərb modasının cəmiyyətin bütün təbəqələrinə təsiri ilə nəticələnir.

XIX əsrin əvvəllərində qadınlar başlarından ta dizədək gözəl tül və ya zərif parça atır, onu mirvari, yarım tac (cıqqa, alınbənd və s.) və ya lələklərlə bəzəyirdilər. Dəbə görə, saçlar qızdırılmış maşayabənzər əşya ilə burulurdu. Uzun zülflər hörülmüş halda, ya da burularaq dağınıq şəkildə arxaya və çiyinin üstünə atılırdı. Bəzən tülün altından başlarına kənarları qaş-daşla, incə aksesuarlarla bəzədilən kiçik çəpəki papaq qoyulurdu (5, s. 12). Fətəli şah Qacarın (1797-1834) dövrünə aid bir çox miniatür rəsmlərində qadın baş örtüklərini əsasən bəzəkli tül və araqçın təşkil etdiyi müəyyənləşir. Araqçının üstündən azacıq haşiyəduz olunmuş *kəlağayı* sarınırdı. Kəlağayı həm də *təsəyin* üstündən bağlanırdı. Araqçıdan fərqli olaraq təsək bağa malik idi.

Bunlardan əlavə, aşağı təbəqənin qadınları ənənəvi olaraq ağ rəngli "*şamaxı*" adlı kəlağaydan istifadə edirdilər. Onların ölçüləri 1,5 x 1,5 metrə bərabər idi. Ola bilsin ki, Başqal kəndində istehsal edilən bu kəlağayılar Şamaxı qəzasından gətirildiyindən onlar bu adla adlandırılırdılar.

Yaylıq üçkünc qatlanıb başa salındıqdan sonra möhkəm dursun deyə, onun üstündən "çalma" adlanan başqa bir parça da sarınırdı. Çalma alından başlayıb başın arxasında düynələnirdi. Düynələrin ucunun sallaq qalmaması üçün çalmanın arasına keçirilirdi. Yaylığın sinənin üstünə düşən sağ ucunu ağzın üstündən keçirib sol qulağın arxasında parçanın içinə salıb bağlayırdılar. Buna el arasında "*yaşmaq*" deyilirdi. Adət tələb edirdi ki, gənc qızlar, gəlinlər ailənin ağsaqqal və ağbirçəklərindən, yaşlı insanlardan yaşınsınlar.

Yaşınmaq adəti çoxcəhətli olmaqla, birbaşa İslam dini ilə əlaqəli deyildir. Naxçıvanda bu adətin genezisini tədqiq edən etnoqraf H.Q.Qədirzadə yazır ki, Azərbaycan türkləri arasında qadağa sistemi və yaşınma adəti digər türk və Qafqaz xalqlarının adətlərinə yaxındır. Müəllif vurğulayır ki, bu, həmin xalqlar arasındakı qohumluq əlaqələri və qonşuluq münasibətləri ilə bağlıdır (8, s. 69). Yaşınma əsasən Cənubi Azərbaycanın şəhəratrafi bölgələrində geniş yayılmışdır. Şəhər qadınları çarşab örtür, təsərrüfat işlərinə cəlb olunan, at minən kəndli qadınlar isə daha rahat olan yaşmağı üstün tuturdular.

Soyuq havalarda baş örtükləri maddi vəziyyətə əsasən, müxtəlif qalın parçalardan olur, bir çoxları isə Kəşmir şalını üstün tuturdular. Baş örtükləri sırasında ətrafına şal dolanan papaqlar – *şalkulah* da vardı. Qadınlar küçəyə çıxdığı zaman başdan-başa *çadraya* bürünür, üzlərini yalnız gözlərin göründüyü *rübəndlə* (*niqab*) örtürdülər. Ağ kətan parçadan tikilən rübəndin uzunluğu dizədək çatırdı. Gözlərin qarşısında dördkünc və ya altıbucaq kəsiklər qoyulurdu. Eni 60-70 sm olub, qızıl və gümüş qarmaqla (qüllab) başın arxasından bağlanırdı (1, s. 567). Çadrılar qara, bənövşəyi və sürməyi rəngli parçalardan seçilirdi. Azyaşlı qız uşaqları çadra örtməkdən azad idilər.

XIX əsrin II yarısında baş geyimlərinin materialı demək olar ki, əvvəlki dövrlə eynilik təşkil edirdi. *Çarqəd* (yaylıq) dördkünc nazik parçadan – ipək,

gars, zəri, məşməst və s. ibarət olurdu. O, adətən 113x108 sm ölçülərdə, üzərində dekorativ nəbati naxışlar olan pambıq parçadan hazırlanırdı (9, 16). Lakin getdikcə onun ölçüləri kiçilirdi. Çarqədi üçkünc formada qatlayaraq başa örtürdülər. Arxadan ucu belə qədər çatır, digər iki tərəfin ucları isə boğazın altından gülsinə (boğazaltı sancaq) ilə bir-birinə bəndlənirdi. Varlılar çarqədlərinə almas, yaqut daşlarla işlənən gülsinələr vururdular. Nəsrəddin şahın sarayında nişastalanmış parçanı qəlibə çəkməklə çarqədin yeni çeşidi – “*qəlibi çarqədi*”, yəni qələmkar çarqədlər hazırlanırdı. Ümumiyyətlə, çarqədin ən yaxşı növü “*aftab gərdani*” hesab olunurdu (5, s. 28). Çarqəd yaşından asılı olmayaraq, qadınların istifadəsində idi. Topladığımız məlumatlara görə, keçmişdə qız tərəfi bəy evinə çarqəd hazırlamaq üçün cehizlik bir top parça göndərirdi. Toy günü gəlinlər başlarına 2 m uzunluğunda saçaqlı ipək şal örtürdülər. Bu örtük “*Buxara şalı*” adlanırdı.

Qız və təzə gəlinlər çarqədin üstündən “*dəhanbənd*” bağlayırdılar. Bu örtüklə gözlərdən başqa sifət tamamilə qapanırdı. Əvvəlki dövrdə olduğu kimi, yaşmaq da istifadədə qalırdı. Saçlarını yığmaq üçün tül və ya zərif parçadan tikilən “*səraguş*” adlı kiçik kisə formasındakı örtükdən də istifadə edirdilər (5, s. 102). Azərbaycanlılara məxsus lüləyəbənzər baş örtüyü olan *çutqu* həm də saçların yığılmasında gərəkli idi (10, s. 313).

Kəlağayı bir çoxlarının çarqədin üstündən bağladığı təbii ipəkdən hazırlanan örtük idi. O, qara rəngli olub, qarğa qanadına bənzədiyi üçün xalq arasında “*kəlağay*” (qarğa deməkdir) adını almışdır. Məlumatçıların dediyinə görə, bütün İranda Təbriz kəlağayıları məşhur idi və tanınmış kəlağayı ustaları vaxtilə buraya Gəncə şəhərindən köçənlərdən ibarət olmuşdur. Təbii və süni ipəkdən alınan rəngli kəlağayılar Təbriz yaxınlığında Usku ərazisində hazırlanırdı (11, s. 377). Deyilənə görə, uskulular bu sənəti 150 il bundan əvvəl Gəncədə öyrənib Uskuya gətirmişlər (12, s. 140). Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, həqiqətən də keçmişdə Gəncə şəhəri kəlağayı ustaları ilə məşhur olmuş və onların sayəsində Azərbaycanın bir çox yerlərində bu sahə rəvnəq tapmışdır.

Qadınlar küçəyə çıxdığı zaman əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, naməhrəmlərdən qorunmaq məqsədilə mütləq çadra və rübənd örtməli idilər. Lakin yavaş-yavaş rübəndi “*piçe*” və ya “*çəşməviz*” adlanan üz örtükləri əvəz etməyə başlayır. Rübənd parçadan olsa da, adı çəkilən örtük at tükündən toxunan tül olduğundan görmə qabiliyyətini daha rahat təmin edir və yayda sərin saxlayırdı. Deyilənə görə, bu tipli üz örtükləri əsasən, Kərbəla, Məşhəd ziyarətinə gedən xanımlara xas idi.

Namaz çadraları rənginə, formasına (yarımoval, düzbucaq), materialına və istifadə yerinə görə müxtəlif növlərdə – *kəməri çadra*, *çadurşəb* (gecə və ya yataq çadrası), yaxud *kərbas çadrası*, *çaxçur çadrası*, *əbayi çadra* və s. olurdu. Yarımoval çadraların radius hissəsi başa örtülür, ətəyi isə sahibinin boyuna bərabər olurdu. Onlar boğazın altından bağlanır, bütün bədəni başdan-ayağadək tam örtürdü. Düzbucaq çadraların yan tərəfləri qoltuğun altına çarpaz şəkildə

yığılaraq əllə saxlanırdı. Çadrılar bağ vasitəsilə boyuna və yaxud üst hissədən boğaza bağlanırdı. Kəməri çadra bəldən bağlanırdı. Çadrilərin materialı möv-sümə və maddi vəziyyətə əsasən çit, məxmər, atlas, kərbas və s. parçalardan seçilirdi.

Qısa bir müddətdə çadrilərin balaqlarına güləbətın, qızılı və gümüşü işlə-mələr edilsə də, lakin tezliklə dəbdən düşür. Buna səbəb İslam dininin mahiy-yətindən irəli gələn sadəlik, qeyri-cəzibədar görünməmək idi. Bu cür yaraşığı tikmələrin əvəzinə qara çadrilərin başa bağlanan yuxarı hissəsinə ağ, mavi, qəhvəyi və digər rəngdə parça əlavə edildi. Varlılar Bağdaddan gətirilən bahalı əbəyi çadra örtürdülər. Xatırladaq ki, yuxarıda adı çəkilən yerli çadrilərlə ya-naşı, müasir dövrdə də ərəb çadrası (əbəyi çadra) istifadədədir. Ərəb çadrası qolları olan, baş hissəsi papaqlı, qarşısı zəncirbəndlə bağlanan xalat formasın-dadır. Əlavə edək ki, haqqında söhbət açılan geyim nümunəsi Yaxın və Orta Şərqdə “çadur” adlansa da, azərbaycanlılar arasında “çarşab” (“çadur şəb” sö-zünün təhrifli formasıdır) adı ilə məlumdur.

Araşdırılan dövrdə adları çəkilən baş örtükləri – çutqu, təsək, çarşab, rü-bənd və s. ilə bəhm, Şimali Azərbaycanda yaylıq, ləçək, dingə, duvaq, naz-na-zı, düyməcə və s. mövcud idi (13, s. 33-39). Tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif imperiyaların tərkibində olmasına baxmayaraq, Cənubi Azərbaycanın maddi mədəniyyəti ilə Oktyabr çevrilişindən (1917) əvvəl Şimali Azərbaycan arasında bir çox ümumi cəhətlər mövcud olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. انتشارات پوشاک و زیور آلات در آذربایجان. خوی، صفورا محمدرزاده ماکویی. سیر تحول، ص ۱۰۶-۱۳۸۶، قراقوش، ۱۳۸۷.
2. انتشارات هیرمند، پوشاک اقوام ایرانی. تهران، مهرآنسا غیبی. هشت هزار سال تاریخ، ص ۶۳۳.
3. Əliyev Ə.T. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının kişi geyimləri (II məqalə) // Qarapapaqlar, 2009, №8, s. 38-43.
4. — ۸۶۷ تهران، ۱۹، دوره، (محمد دبیرسیاقی. کلاه // مجله سخن (ادبیات و دانش و هنر امروز، ص ۸۴۲).
5. غلامرضا یوسفی. واژه نامه تاریخی پوشاک ایران // پوشاک در ایرانزمین (از سری مقالات، ص ۳۶۹ – ۳۹۷، ۱۳۹۱ انتشارات امیر کبیر، تهران، چاپ سوم، دانشنامه ایرانیکا). جلد اول،
6. Browne E.G. A year among the Persians (Impressions as to life, character and thought of the people of Persia, 1887-1888). Cambridge: Cambridge University Press, 1926, 638 p.
7. تهیه کنندگان سید حبیب حسینی، (۱) المعارف عمومی رشته های صنایع دستی ایران دایرة، ص ۳۰۳ ۱۳۸۷، تهران، اول، چاپ غلامحسین براتعلی، هادی بهنود،
8. Qədirzadə H.Q. Milli-mənəvi dəyərlərimiz: bayramlar, mərasimlər, adətlər, münasibətlər. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 128 s.
9. Vogelsang G. Qajar dress from Iran. In the National Museum of Ethno-

- logy, Leiden: Paul Van Dongen and Marlies Jansen, 2001, 22 p.
10. پوشاک در ایرانزمین (از سری // و اندروز م. لباس کردها و ترکها در آذربایجان ب. اندروز ا. تهران، با مقدمه علی بلوکباشی، پیمان متین، ترجمه سوم، چاپ مقالات دانشنامه ایرانیکا) جلد اول، ص ۳۲۳ – ۳۱۰، ۱۳۹۱ انتشارات امیر کبیر،
11. اوراقی پراکنده از تاریخ تبریز، چاپ دوم، تبریز، انتشارات مهدآزادی، ۱۳۸۴، هروز خاماچی. ص ۴۴۷
12. تبریز، ناشر یاران، سهند در گستره آذربایجان (سهندشناسی). چاپ دوم، بهروز خاماچی. ص ۳۹۸ – ۱۳۹۲،
13. انتشارات سیمای دانش، سید ابوالقاسم سید صدر. دایرةالمعارف هنرهای صنایع دستی. تهران، ۱۳۹۰، ص ۷۷۶ – ۱۳۹۰،

Ильхама Мамедова

ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ НАСЕЛЕНИЯ ТЕБРИЗА В НАЧАЛЕ XIX-XX ВЕКОВ

Головные уборы в средние века считались государственным атрибутом. В XIX веке стоящие у власти Каджары создали новые образцы папах «каджари» и назвали их своим именем. Папаха была показателем чести и достоинства. В соответствии с социальной принадлежностью различные слои общества обладали разными головными уборами. Этот фактор также относился и к женщинам. Несмотря на нахождение в составе нескольких империй, в культуре одежды Южного и Северного Азербайджана существовало множество общих черт.

Ключевые слова: *Азербайджан, Тебриз, головные уборы, династия Каджары.*

Ilhama Mammadova

HEAD-DRESS OF PEOPLES IN TABRIZ CITY IN XIX-XX CENTURIES

Head-dresses were considered as state attribute in middle ages. Qajar dynasty holding power in XIX century formed a new hat sample named as “qajari”. Hat was a symbol of honor and decency. Different sections of society had head-dresses according to social relation. This factor concerned also women. Though Southern and Northern Azerbaijan were parts of different empires, there were many general features in dress culture.

Key words: *Azerbaijan, Tabriz, head-dress, Qajar dynasty.*

(Akademik T.Bunyadov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN DİLİ

ADİL BAĞIROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: bagirovadi@ yahoo.com

BƏZİ OYKONİMLƏRİN TARİXİ VƏ STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalə Maxta, Çeşməbasar, Yurdçu, Xoşkeşin oykonimlərinin tarixi, əməlgəlmə, yaranma qanunauyğunluqları, struktur-semantik mənaları və əks etdirdikləri toponimik informasiya yükünün tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə oykonimlərin yaranmasında iştirak edən tayfa və tayfa birləşmələrinin yayıldığı areallar, məskunlaşdıqları ərazilər müəyyənləşdirilmiş, bu tayfaların Naxçıvan ərazisi ilə bağlılığı aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: *oykonim, informasiya, Maxta, Çeşməbasar, Yurdçu, Xoşkeşin.*

Bu bir həqiqətdir ki, hər hansı tarixi-coğrafi əraziyə daxil olan yaşayış məntəqələrinin adları yarandığı zamanın, aid olduğu ərazinin tarixi hadisələri, etnik mənşəyi, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatı, mədəniyyəti haqqında zəngin məlumat verir. Belə coğrafi adlar xalqın tarixini, milli ünvanını, yaşadığı ərazinin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərini, mədəni həyatında baş vermiş əlamətdar hadisələri özündə əks etdirir. Odur ki, oykonimlər yarandığı vaxtdan mənəvi mədəniyyət abidəsinə çevrilir, özündə çox mühüm mədəni-tarixi, onomastik informasiya yükü daşıyır. Bu baxımdan müxtəlif zaman və məkan qovuşacağında, müxtəlif linqvistik modellər üzrə əmələ gələn Naxçıvanın tarixi-coğrafiyasındakı oykonimlər də zəngin onomastik informasiya bazasına malikdir.

Maxta. Şərur rayon inzibati ərazi vahidinə daxil olan Maxta kəndi Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun kənarında, rayon mərkəzindən 7 km şimal qərbdə, düzənlik bir ərazidə yerləşir. Kənd ərazisində aparılan qazıntılar zamanı əldə olunan arxeoloji materiallar e.ə. IV-III minilliklərə aid qədim yaşayış yerləri, ərazidə Qarabulaq nekropolu, Maxta nekropolu, Maxta kültəpələrinin olması burada yaşayışın eradan xeyli əvvəl mövcud olduğunu təsdiqləyir (25, s. 9-10). Kənd əhalisi tarixən əkinçilik, üzümçülük və heyvandarlıqla məşğul olub. Hazırda kənddə orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana fəaliyyət göstərir.

Son 20 ildə kənddə aparılan tikinti quruculuq işləri Maxtanı müasir kəndlər sırasına daxil etmişdir.

Azərbaycanın qədim paleotoponimlərindən biri olan Maxta coğrafi adının kökündə tarixi informasiyalar öz əksini tapır. Kənd adı 1728-ci ildə Şərur nahiyəsində qeydə alınmışdır (21, s. 72). Həmin dövrdə kənddə 19 ailə yaşamış və illik gəlir 8000 ağca təşkil etmişdir (27, s. 366). Maxta kəndi XIX əsrdə Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsinə, 1925-ci ildə Baş Nəraşen (26), 1930-cu ildən isə Şərur rayonunun tərkibinə daxil olmuşdur. Maxta kəndi 1933-cü ildə Ağəhməd, Yuxarı Təzəkənd, Kərimbəyli, Kürdkənd, Qarabürç və Quşçulu kəndləri ilə birlikdə Dəmirçi kənd sovetliyinə daxil olmuş, kənddə 227 təsərrüfat, o cümlədən 110 ümumiləşdirilmiş, 127 fərdi təsərrüfat qeydə alınmışdır. Kənddə 828 nəfər (443 kişi, 385 qadın) əhali yaşayırmış (2, s. 114).

Mövcud elmi ədəbiyyatda Maxta toponimin yaranması və mənası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Tədqiqatçıların bir qismi toponiminin mənşəyini ərazidəki yazılı qayalarla əlaqələndirir: “Maxta//makta türk dillərində “üzərində kəlam yazılmış lövhə” mənasında işlənmişdir. Görünür, kəndin adı ərazidəki yazılı daşlarla bağlı yaranmışdır” (6, s. 91). Başqa bir mənbədə isə toponimin mənşəyi fars dilindəki *mah* (qala, düşərgə) və *deh* (kənd) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, “qala kəndi”, yaxud “düşərgə – qədim yaşayış yerində yaranmış kənd” mənasında açıqlanır (5, s. 347). Bu müəlliflərdən fərqli olaraq K.N.Smirnov toponimin məna açımını “bəhrə” sözü ilə əlaqələndirir və “hər hansı bir iş qarşılığında kустar sənətkarlıqdan əldə olunan qazanc” mənasında olduğunu yazır (31, s. 116). Toponim digər mənbədə Maqqız (maq və türk dillərində giz – “dayaz dərə” şəklində mənalandırılır (9, s. 330). Fikrimizcə, yuxarıdakı yozumlar toponimin məna açımına heç bir kömək etmir, çünki Maxta qədim midiyalılara məxsus muğ//mağ//maq tayfa adı əsasında yaranmış paleotoponimdir. Bu ad *Maktape//Maqday* sözündən törəmişdir (7, s. 162).

Maqlar (muğlar) midiyalıların altı tayfasından (buslar, paretagenlər, struxatlar, aruzantlar, budilər və maqlar) birinin adıdır (Herodot). Herodotdan sonrakı mənbələrdə maq tayfa adı muğ//mağ, maq//mak fonetik variantlarında yazılmış, tarixin müəyyən dövrlərində tayfa adı toponim yaradıcılığında fəal iştirak etmişdir. Odur ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti Muğan, Muğanlı, Muğancıq, Maxta kimi toponimlərin mənşəyini muğ//mağ tayfa adı əsasında formalaşdığını yazırlar. “Muğan əslində “muğlar” mənasını verir, yəni həmin coğrafi ərazidə vaxtilə muğlar tayfası yaranmışdır. Muğ isə, Herodotun əsərində göstəriləni kimi, midiyalılarından olan “muğ” və yaxud “mağ” qəbiləsinin adıdır. Ə.Dəmirçizadə yazır ki, “Muğan sözü İran dillərinə məxsus – an cəm şəkilçisi vasitəsilə mağ//muğ qəbilə adından “mağlar” və ya “maq eli” mənasına düzəldilmiş bir sözdür ki, uzun müddət təkrar-təkrar işlədildikdən sonra “mağ” tayfasının yaşadığı ərazinin adı, yəni indiki “Muğan” adı kimi sabitləşmişdir (12, s. 38). A.Axundov respublikamızda Muğan, Muğanlı, Muğancıq adları ilə ifadə olunan toponimlərin hamısını qədim yer adı Muğanla bağlı açıqlayır (1, s. 49).

T.Əhmədov müxtəlif mənbələrə söykənərək toponimin XVII əsrin əvvəllərində Şahsevənlərin tərkibində mövcud olan Muğanlı tayfasının adı ilə bağlı olduğunu yazır (15, s. 66-67). N.Məmmədov Muğan adını monqolların gəlişi ilə əlaqələndirir və belə güman edir ki, toponim tayfa adı ilə yox, hunlardan olan Muğan adlı bir xanın adı ilə bağlıdır (23, s. 154). Digər müəlliflər də Muğan sözünün V əsrdə Azərbaycanın Muğan ərazisinə köçüb orada məskunlaşan hunlarla bağlı olduğunu təsdiqləyir. Yaxud Müğanlı tayfasını Anadoludan gəlmə hesab edirlər (9, s. 342). Bir qisim tədqiqatçı isə Muğan adının muğ tayfaları ilə bağlı olmadığını söyləyir və s.

Mənbələr sübut edir ki, midiyalılara məxsus tayfalar, xüsusən də maqlar qədim azərbaycanlıların etnogenezində müəyyən rol oynamış, Atropatənin yerli tayfaları ilə qaynayıb qarışmışdır (4, s. 549). Tədqiqatçıların bir qismi V əsrdə yaşamış Moisey Xorenskiyə əsaslanaraq yazır ki, “eradan əvvəl VI əsrin ortalarında Midiyadan Naxçıvan bölgəsinə 10 min nəfər midiyalı köçürülmüşdür. Məlum olduğu kimi, Midiyanın 6 tayfasından biri maq adlanırdı. Ehtimal ki, “Maxta” adının qədim forması “Maqtay” olmuşdur ki, bu da maq etnonimindən və türk dillərində tay – “yer” sözündən ibarətdir (10, s. 90). A.Rəhimov da doğru olaraq Maxta adının mənşəyini *maq* etnonimi ilə əlaqələndirir və belə qənaətə gəlir ki, antik müəlliflərin “Midiya” formasına saldıqları toponimin orijinalı olan *Mada//Madape* adı daha qədim *Maktape// Maqday* adından törəmişdir və mənası da “maq yerləri”, “maq ölkəsi” deməkdir. Cəmlilik bildirən *-ne* şəkilçisini çıxsaq, adın Makta “maq yeri” orijinalı Maxta kənd adında dövrümüzədək qorunmuşdur (29, s. 83-84).

Bu xülasədən sonra ehtimal edirik ki, Maxta kəndi ən azı VI əsrdən mövcud olmuş, kəndin əsası buraya köçürülmüş Maq tayfasına məxsus ailələr tərəfindən qoyulmuşdur. Maqlar Naxçıvan və ətraf ərazilərə səpələnmiş, tayfa adı Azərbaycan, Gürcüstan, Qərbi Azərbaycan və İran ərazilərində Muğan, Muğaral (Dərəşahbuz nəhiyəsi), Muğan, Muğancıq, Muğanlı (Şərur nəhiyəsi), Muğanlı məzrəəsi (Ərmus nəhiyəsi), Muğanlı (Xinzirək, Karbi və Ərmus nəhiyələri), keçmiş Muğan şəhəri, Muğan düzü, Muğan qobusu, Muğanlı, Yuxarı Muğanlı, Taş Muğanlı, Muğancıq, Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm və s. kimi onlarca toponimdə öz izini qoruyub saxlamış, “XIX əsrdə Cənubi Qafqazda 19 Muğanlı adlı kənd olmuşdur” (9, s. 342).

Onu da qeyd etmək ki, 1918-1920-ci illərdə Naxçıvan, Şərur, Sədərək, Dərələyəz ərazilərində 110 kənddə ermənilərin törətdikləri qanlı cinayətlər Maxta kəndindən də yan ötməmişdir. Həmin hadisələr zamanı ermənilər tərəfindən kənddə 5 nəfər öldürülmüş, 5 nəfər əsir alınmış, bir neçə qadına təcavüz edilmiş, 8000 qoyun, 2500 qara-mal, 150.000 pud ərzaq, 18.000 pud pambıq, 23.000 pud buğda götürülmüş, 6 nəfərin anbarı dağıdılmışdır (28, s. 480-481).

Çeşməbasar. Babək rayonu ərazisində, Naxçıvan-Ordubad avtomobil yolunun kənarında yerləşən Çeşməbasar kəndinin salınma tarixi dəqiq məlum deyil. Faktlar sübut edir ki, kənd tarixən mövcud olmuş, ancaq müxtəlif ictimai-

siyasi səbəblər üzündən bir neçə dəfə dağılmış, kənd adı mənbələrdə Çəşməsara və Çəşməbazar variantlarında da yazılmışdır.

1827-1828-ci illərdə baş vermiş rus-İran müharibəsi zamanı Çəşməbasar kəndinin əhalisi İrana və Naxçıvanın digər kəndlərinə köçmüş, qonşu Güznüt kəndindən 45 ailə İrana, 2 ailə İrəvan əyalətinə, 5 ailə Naxçıvanın ayrı-ayrı kəndlərinə köçmüş, hər iki kənddə yaşayış olmamışdır. Bu kəndlərdə yaşayışı təmin etmək üçün Abbas Mirzə hər güznütlüyə bütünlüklə səkkiz min manat gümüş pul təyin etmiş, ətraf kəndlər və Mərənddən buraya ailələr köçürülmüşdür. Həmin dövrdə Çəşməbasar kəndi “Güznüt kəndinin əkin sahələri” olmuş (20, s. 154), az sonra kənddən köçmüş ailələr geri qayıtmışdır. Çəşməbasar kəndi 1905-1907-ci illərdə baş vermiş erməni-müsəlman davasında yenidən boşalmış, əhalinin xeyli hissəsi (əsasən qadınlar və uşaqlar) İrana köçmüşdür. Ancaq daşnaq Andronik ərazidən qovulduqdan sonra yurd-yuvasından didərgin düşmüş əhali yenidən kəndə qayıtmışdır. Əhali İrandan geri qayıdarkən Araz kənarındakı Yamxana kəndində məskən salmış, sonra öz kəndlərinə köçmüşdür (25, s. 353).

Yerli əhalinin dediyinə görə, Çəşməbasar “su basan yer” deməkdir. Bəzi mənbələrdə kəndin “bulaq suyunun suvara bildiyi ərazidə yerləşdiyi üçün belə adlandırıldığı” qeyd olunur (11, s. 30). Digər tədqiqatçıların fikrincə isə adın mənşəyi çəsmə (bulaq) və basar (ətraf ərazi) sözlərindən yaranıb, “bulaq ətrafı” mənasında işlənir. Aydındır ki, Çəşməbasar adı çəsmə və basar komponentlərindən ibarətdir. Çəsmə fars mənşəli söz olub, “bulaq, dirilik bulağı, həyat bulağı, göz bəbəyi” mənasını bildirir (18, s.744). Adın ikinci komponenti *basar* və *bazar* variantlarında özünü göstərir və bəzi mənbələrdə Çəşməbazar şəklində də yazılır (2, s. 292).

Onu da qeyd etmək ki, qədim türklərdə Bazar adlı tayfa olub. Bunu nəzərə alan tədqiqatçıların bir qismi Qarğabazar, Bazar yurdu və Bazar düzü kimi toponimlərin mənşəyinə bu mövqedən yanaşmışlar. Məsələn, E.Əzizov Qarğabazar (Füzuli rayonu) oykoniminin mənşəyini həmin tayfa adı ilə əlaqələndirir (19, s. 27). R.Eyvazova da Əfqanıstan, Başqırdstan, Qazaxıstan, Rusiyanın Omsk və Tümen vilayətlərindəki qarğa komponentli yer-yurd adlarının mənşəyinin də bu tayfa adı ilə bağlı olduğunu yazır (14, s. 130). Bu fikirlərdən fərqli olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ərazisindəki Çəşməbasar və Qarğabazar toponimlərinin mənşəyi həmin tayfa adı ilə bağlı deyil. Toponim qədim türk dillərində “cərgə”, “sıra”, “silsilə”, “dil formalı şiş uclu qaya”, “üst-üstə düşmüş buzlaq daşları” (24, s. 210), yaxud “bir şeyin (adamların, quşların və hətta cansız obyektlərin, məsələn, buzlaq daşlarının) bol yeri, yığın yeri” (24, s. 63) mənalarında işlənir. Digər tərəfdən orta əsrlərdə Azərbaycanda “basar” dedikdə çayın və ya bulaqdan (kəhrizdən) çəkilmiş arxın suvara bildiyi əkin sahəsi nəzərdə tutulurdu (10, s. 52) Biz də bu mövqedən çıxış edərək belə qənaətə gəlirik ki, Çəşməbasar kənd adı “bol, bolluq” anlamında işlənərək “saf su, saf bulaq, çoxlu çəsməsi, təmiz suyu olan yer” mənasını ifadə edir. Çəşmə-

basara yaxın ərazidə Naxçıvanın 7 verstliyində dağ çayının axarı boyunca “Naxışnərgiz” adlı karbonat bulaqlara rast gəlinməsi (27, s. 20) və kəndin ərazisindən bulağın çıxması bu adın yaranmasına səbəb olub.

Yurdçu. Kəngərli rayonu ərazisində, Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun sağ sahilində yerləşən kənd adıdır. V.Qriqoryev bu toponimi *Yurtçu-Girdəsər* (20, s. 150), İ.Şopen isə *Yurtçu-Gildəsər* fonetik variantlarında təqdim edirlər (32, s. 208). Ondan sonrakı dövrdə toponimin Girdəsər komponenti ixtisar edilmiş, bu ad bəzi mənbələrdə Yurtçu fonetik variantında yazılmış, sonra isə Yurdçu şəklində sabitləşmişdir (28). Toponimin tərkibinə Girdəsər komponentinin artırılması ərazinin landşaftı ilə bağlı olmuş, buradakı Qulalı təpəsinin relyefi ilə əlaqədar yaranmışdır. Girdəsər sözü *girdə* (“yumru”) və *sər* (“baş”) tərkib hissələrindən ibarət olub “*yumrubaş*” mənasında işlənir.

Tədqiqatçıların bir qismi toponimin mənşəyini Şahsevənlərin Poladlı tayfasının Yurdçu tirəsinin adı ilə bağlı açıqlayır (10, s. 114). Bu söz “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “insanın doğulub-böyüdüüyü yer, məmləkət, ölkə, vətən”; “yaşayış yeri, ev, eşik, məskən” mənalarında təqdim olunur (3, s. 627). Bu səbəbdən də bəzi tədqiqatçılar yurd apelyativi ilə Yurdçu oykonimin mənşəyinə eyni mövqedən yanaşır ki, bu da məqsədmüvafiq deyildir. Məsələn, bu mövqedən çıxış edən R.Əliyeva yazır ki, “*yurd//yurt* sözü türk dillərində lap qədimdən “ev, ocaq, yuva” mənalarında işlənir və bu söz yaşayış məntəqəsi mənasında türk xalqlarının toponimiyasında geniş yayılmışdır (17, s. 74). N.Məmmədov da yurd sözünü “yaylaq yerində maldar elin hər il eyni ərazidə yaşadığı və mal-qaranın saxlanıldığı yer-yurd” şəklində açıqlayaraq yazır ki, yurd yeri sonralar həmin ərazidə yayı keçirən ellərə mənsub ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaşayış məntəqələrinə çevrilmişdir” (23, s. 69). E.Mehrəliyev isə yurd sözünün mənşəyini “yaşamaq yeri, məskən, doğma yer; keçmiş yaşayış yeri” şəklində mənalandırır (22, s. 45) Göründüyü kimi bu müəlliflər daha çox yurd apelyativinin mənası haqqında danışmış, oykonimin mənşəyini “yaşayış yeri, ev, eşik, məskən” mənasında işləndiyini yazmışlar.

Bir faktı qeyd edək ki, yurdçu/yurtçu sözü türk dillərinin bir çoxunda saray xidmətçilərinə verilmiş ad olmuşdur. Məsələn, monqol-tatar yürüşləri zamanı sarayda “müxtəlif qeydlər aparan, cahangirin əsərlərini yayan, xəbərlər alan və xüsusi kəşfiyyata qasidlər göndərən “baş qərargahın” xidmətçiləri “yurdçu” adlandırılmış (33, s. 77). Bu fikirlərdən fərqli olaraq belə qənaətə gəlirik ki, toponimin mənşəyi kəngərlilərin Yurdçu tayfasının adı ilə bağlıdır. Yurdçu Kəngərlilərin əsas tayfalarından biri olmuş və tarixən Kəngərli zonası adlanan bu ərazidə, həmçinin Cəhri və Uzunoba kəndlərində (Babək rayonu) yaşamışlar (20, s. 32, 134; 32, s. 161). Hazırda həmin kəndlərdə Yurdçu tayfasına məxsus ailələrin olması da fikrimizi təsdiqləyir.

Xoşkeşin kəndi Culfa rayon mərkəzindən 34 km aralı, Əlincəçayın sahilində yerləşir. Toponim mənbələrdə Xoşkeşin, başqa adı isə Firəngöy (əslində Firənköy – A.B.) kimi qeydə alınmışdır (21, s. 181; 27, s. 74). Firənköy adı

yerli əhali tərəfindən verilmiş, XVIII əsrə aid mənbədə özünə yer tapmış, bir müddət xalqın dilində yaşamış, sonra sıradan çıxmışdır (8, s. 164-165). Firənköy toponimi fransız xalq adı (firəng) və *kənd* mənasında işlənən *köy* sözlərinin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlmişdir. Tarixi faktlar sübut edir ki, orta əsrlərdə ölkə, əyalət, nahiyyə və kəndlər arasındakı sərhədləri müəyyənləşdirmək üçün sərhəd ayrıclarında kömürdən işarələr qoyulmuş. Bu məqsədlə Naxçıvana dəvət olunmuş fransalı mütəxəssislər sərhəd nişanlarının qoyulması və xəritələrin hazırlanmasında yaxından iştirak etmişlər. Həmin mühəndislər bir müddət Xoşkeşin kəndində yaşamış və ətraf ərazilərdə (Culfa rayonu) işləmişlər. Bu səbəbdən də kəndə “firənglərin yaşadığı yer, kənd” mənasını verən Firənköy adı verilmişdir. Culfa rayonunun Saltaq kəndi ərazisində “Firəng qəbiristanlığı” nekropolunun olması da ərazidə fransızların yaşamasını təsdiqləyən informatik faktdır.

Xoşkeşin kəndi öz tarixi adını bu gün də qoruyub saxlayır. Çöl materialları toplayarkən *Xoşkeşin yaşayış yeri*, *Xoşkeşin nekropolu*, *Xoşkeşin kəndi*, *Xoşkeşin çayı*, *Xoşkeşin mineral suyu*, *Xoşkeşin körpüsü* (Culfa rayonu), *Xoşkeşin dağ silsiləsi* (Ordubad rayonu) kimi toponim və hidronimlər qeydə alınmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, toponim türk dillərindəki *koş* (çobanların müvəqqəti yaşayış yeri, yurd, dayanacaq) və *kezen* (aşırım, dağlıq ərazidə batıq yer, dağ yalı) sözünün fonetik forması olan *keşin/keçin* sözündən ibarətdir. Kəndin adı “dağ yalında çobanların dayanacaq yeri” mənasını bildirir (5, s. 508). Başqa bir mənbədə isə *koş/kas* - *ın* sözünün fonetik hadisə nəticəsində Xoşkeşin sözünə çevrildiyi qeyd olunur (30, s. 8). T.Əhmədov keş sözünü “dağ yamaclarında və dağətəyi yerlərdə suyun açdığı şırım, yarıq, dərinlik, dəhna” şəklində (16, s. 204). E.Mehrəliyev isə “iki dağın arasında su axan yer, sulu dərinlik, böyük su arxı, kanal keçilən yer” mənasında açıqlayırlar (22, s. 46). Bizim fikrimizcə, Xoşkeşin adı *koş-kezen* (*keşin/keçin*) və ya *koş/kaş-ın* şəklində yox, *xoş-keş-in* kimi tərkib hissələrinə ayrılır. Burada *xoş* komponenti qədim türk dillərindəki *köş*-“*köç*”, “*elat düşərgəsi*” (13, s. 311), *keş* sözü – “*yumşaq, münbit*”, Şamaxı dialektində “*dağ yamacında yağış sularının açdığı süxur*”, “*çılpaq dağ yamacında atmosfer suyunun açdığı şırım*” (эрозионная борозда) mənalarda işlənir, *-in* şəkilçisi isə mənsubluq bildirir (34, s. 18). Demək, Xoşkeşin “*yağış sularının şırım açdığı münbit yerdə dayanan köç, elat düşərgəsi*” mənasına uyğun gəlir. Bu da onunla bağlıdır ki, tarixən insanlar dağ ətəyini köç yeri etmiş, burada düşərgə salmış və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Toponimin bu şəkildə mənalandırılmasını ərazinin relyef quruluşu da təsdiqləyir.

Yekun olaraq demək lazımdır ki, müxtəlif linqvistik modellər əsasında yaranan oykonimlər yarandığı dövrün, aid olduğu ərazinin etnik tərkibini, tarixi-coğrafi xüsusiyyətlərini, mədəni-tarixi abidələrini, milli sərvətini əks etdirmək baxımından zəngin informasiya yükünə malikdir. Belə coğrafi adların tarixi və struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi ümumi onomastikamızın zənginləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1988, 36 s.
2. ASŞC. Nax.SŞC, MDQO İnzibati bölünüşü. Bakı: Az.XTUI nəşriyyatı, 1933, 292+XIVs.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VI c., Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası, 1982, 608 s.
5. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası NRB, 1999, 588 s.
6. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə, II c., Bakı: 2007, 304 s.
7. Bağirov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
8. Bağirov A. Onomalogiya problemləri: 2 cildə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2010, 436 s.
9. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
10. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta-Press, 2004, 120 s.
11. Budaqova Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri. Bakı: Nafta-Press, 2004.
12. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı: Gənclik, 1968, 103 s.
13. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 s.
14. Eyvazova R. Əfqanıstanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 1991, 244 s.
15. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 128 s.
16. Əhmədov T. Azərbaycan toponimiyasının əsasları. Bakı: BDU-nun nəşri, 1991, 312 s.
17. Əliyeva R. Z. XVIII-XIX əsr rus və Avropa səyyahlarının əsərlərində qeydə alınmış Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili. Bakı: Qanun, 2002, 135 s.
18. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, 1966, 1036 s.
19. Əzizov E. Söz xəzinəsi (Söz haqqında araşdırmalar). Bakı: Maarif, 1995, 128 s.
20. Григорьев В.В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 263 s.
21. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
22. Mehrəliyev E. Xalq coğrafi terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Maarif, 1987, 80 s.
23. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərənşir, 1993, 184 s.
24. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1964, 382 s.
25. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə, Naxçıvan, 2005, I c., 356 s; II c., 376 s.
26. Naxçıvan MR MDA: F. 32, siy. 1, arx. 18, (1925).
27. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Elm, 2001, 376 s.

28. Osmanlı Arşiv belgelerinde Nahçıvan. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri genel müdürlüyü, 2011, 568 s.
29. Rəhimov A. "Midiya" və "maq" sözlərinin mənşəyinə dair // Azərbaycan Filologiyası məsələləri, I buraxılış, Bakı, 1983, s. 154-159.
30. Rzayev F. Əlincə vadisi toponimlərinin türk layı. Filol. elm. nam. diss. Avtoreferatı. Naxçıvan, 2003, 26 s.
31. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 156 s.
32. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее, присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 1231 s.
33. Yan V.Q. Batı / Tərcümə edən S.Şamilov. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962, 512 s.
34. Yüzbaşov R. Azərbaycanın coğrafi terminləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, 1966, 156 s.

Адилъ Багиров

ИСТОРИЧЕСКИЕ И СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ОЙКОНИМОВ

Статья посвящена истории, закономерностям создания, структурно-семантическим особенностям ойконимов Махта, Чешмабасар, Юрдчу и Хошкешин и исследованию их топонимической информационной нагрузки. В статье определены территории заселения и ареалы распространения племен и племенных союзов, участвовавших в создании ойконимов, выяснена их привязанность к территории Нахчывана.

Ключевые слова: *ойконим, информация, Махта, Чешмабасар, Юрдчу, Хошкешин.*

Adil Baghirov

HISTORICAL AND STRUCTURAL-SEMANTIC FEATURES OF SOME OIKONYMS

The paper is devoted to the history, regularities of creation, structural and semantic features of such oikonyms as Machta, Chashmabasar, Yurdchu and Khoshkeshin and studies their toponymical information load. The settlement territories and distribution areas of tribes and tribal unions involved in creating of oikonyms are determined in the paper; their attachment to the territory of Nakhchivan is clarified.

Key words: *oikonym, information, Makhta, Chashmabasar, Yurdchu, Khoshcheshin.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FİRUDİN RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinr@yahoo.com.tr

NAXÇIVANLILARIN ETNOGENEZİ TARİXİNDƏ ŞU/SU TÜRKLƏRİ

Məqalədə Naxçıvan ərazisində yaşadıkları azərbaycan və türk alimlərinin indiyə qədər araşdırmadığı Şu/Su boylarından bəhs olunur. Bu yazıda qədim Naxçıvan və ümumtürk arealının coğrafi adlar sistemində öz izlərini yaşadan Şu türkləri ilə bağlı yer adları, bu adlarda dil ünsürləri onların tarixi səhnəsinə çıxdıkları dövr və mənsub olduqları ərazilərdən söhbət açılır. Qaynaqlar üzrə tədqiqat zamanı Naxçıvan, eləcə də ümumtürk coğrafiyasında “Şu” köklü məntəqə adlarını formalaşdıran komponentin bir prototürk tayfa adı olması elmi dəlillərlə sübut olunur.

Açar sözlər: etnoykonim, Şu/Su, Şuşa, Şuşad, Şukar.

Qədim tarixə və mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı son 2 yüz ildə siyasi proseslər nəticəsində işğal altına düşmüş, bu xalqın formalaşması və dövlət qurumlarının tarixi siyasi baxımdan gizlədilmiş, xalqımızın təşəkkülündə iştirak etmiş tayfa ittifaqları azlıqda olan xalqların tarixinə yamanmışdır. Beləliklə, istər Bütöv Azərbaycan, istərsə də onun bir parçası olan Naxçıvan ərazilərində xeyli tayfa birlikləri ilə yanaşı Su/Şu türkləri haqqında da araşdırma aparılmamış, ərazilərimizdə və ümumtürk arealında bu tayfaların yayılma arealı, onlarla bağlı coğrafi adların struktur-semantik xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bu tayfaların mənşəyi, tarix səhnəsinə ilk dəfə çıxdıkları dövrlər haqqında qədim qaynaq məlumatları mövcud olsa da, şuların prototürk tayfaları olması sistemli şəkildə öyrənilməmiş, onlarla bağlı etnoykonimlər də etimoloji izaha cəlb edilməmişdir. İstər antik mənbələrdə, istərsə də tədqiqatlarda Su/Şu türklərinin azərbaycanlıların, eləcə də qədim naxçıvanlıların etnogenez tarixində xüsusi yeri olduğuna dair xeyli elmi faktlar mövcuddur. Belə faktlara söykənərək qeyd etmək istərdik ki, Su/Şu əski türk tayfaları m.ö. V-III minillikdə tarixi təşəkkülümüzə əsaslı şəkildə yeri olan kuti, lullubi, hürri, kasit, mitan və s. boylardan qabaq çıxmış, əsasən Dəclə və Fəratın yuxarı axarlarında, Urmiya gölü, Araz sahili boyu ərazilərdə tarixi proseslərin iştirakçıları olmuşlar. Əski dil və tarixin elmi cəhətdən əsaslandırılmasında coğrafi adlar, təbii ki, mühüm mənbə olmaqla hələ də öz aktuallığını itirməmişdir. İstər ümumtürk

arealında, istərsə də bütöv Azərbaycan ərazilərində Su/Şu boylarının yaratdıqları coğrafi adlar üzərində apardığımız elmi araşdırmalar, coğrafi adların formalaşmasına yardımçı olmuş söz köklərinin qədim türk dillərinə mənsubluğunu birmənalı olaraq təsdiq edir. Bütün bunları nəzərə alaraq Su/Şu boylarının tarix səhnəsinə çıxdıqları dövrə, yayım arealına qısaca nəzər salmağı elmi cəhətdən əhəmiyyətli hesab edirik.

Qədim şumerlərlə bağlı bir məlumatda m.ö. 2093-2046-cı illərdə axırıncı Şumer dövlətində Ur sülaləsini varislərindən biri Şulgi onun varisi isə Şu-Sin (“şöhrətli Şu” – F.R.) idi. 2003-cü ildə Ur sülaləsi zəiflədikdə onun Ur şəhərinə elamlılar və Su tayfaları hücum etdi (32, s. 219; 33, s. 89-91). Heç şübhə yoxdur ki, bu məlumat Su/Şu boylarının bir dövlət halında güc olduqlarını göstərən əsaslı tarixi fakt sayıla bilər.

Herodotun “Tarix” əsəri də bu istiqamətdə müəyyən elmi dəlillərlə zəngin qaynaqlardan biridir. Burada İtaliyanın cənubuna çox qədimlərdən məskunlaşmış sibalardan, onların Sibaris şəhərindən və əsas güc olan Siqin tayfalarından bəhs olunur. Müəllif, sonra Xaospe çayı üzərində Sus, Sicilya adasında Sirakus şəhərlərinin olduğunu, yerli sakinlərin “Sirak”, indiki Don çayının “Sirqis”, Siciliya adasının isə, “Sikel” adlandığını yazır. Herodot bu əraziləri Midiyanın bölgəsi, adı çəkilən tayfa və şəhər sakinlərinin qədimlərdə Midiyadan gəldiklərini də qeyd edir. Bu qaynaqda həm də Sisimaq, Sissam kimi xeyli sayda şəxs adları ilə də qarşılaşırıq (10, I 24; III. 64, 128; V 9, 43-47, 121; VI 17, 83, 85; VII 66, 145, 154; VIII, 94).

Herodotun məlumatlarındakı “Sikel” ada adında, Si tayfa adı, **kal** – “ulu” yəni “ulu silər”, “Siqin” tayfa adında **Si+qin/kan** – “Si kağan”, “Sibarıs” şəhər adında **Si+börü** – “qurd Si”, **es** – “zəka, ağıl”, yəni “Ağıllı qurd Si” kimi mənalar (6, c. 532; 20, s. 606; 27, s. 36-40) “**Si/Şu**” sözünün canlı isim və ya tayfa olduğuna işarədir. Bundan başqa bu adlar midiyalı tayfalar tərəfindən yaradılır, Midiya isə qədim Ur dövləti ilə bir regiona xas ölkələrdir. Qaynaqlarda qədim Midiya ərazisi isə türk Mitən dövlətini əhatə edirdi. Su/Şu boyları da məhz bu ərazidə məskun idilər.

Şumer mətnlərinin III minilliyə aid məlumatlarına istinad edən “Ümumdünya tarixi”nin I cildi Su tayfalarını Su-bir kimi təqdim etmiş, Su tayfaları ilə subarların elə bir tayfa olduğunu qeyd edir. Biz şuları Mesopotamiyanın şimalında kuti, lullubi, türükki, subar, kassi boylarının əhatəsində, onlarla bir ittifaqda görürük. Burada Şu dilinin hürri boyları, Qafqaz xalqlarının dilləri ilə yaxınlığı da göstərilir (33, s. 311).

Y.Yusifov Şərq tarixi haqqındakı yazılarında **Su** tayfalarını **suvlar** hesab edib, onları türükkilərlə birgə Dəclə və Fəratın yuxarı axarlarında böyük güc kimi göstərir. Burada şuların m.ö. II minillikdə “şubar”, “şubarti” adlarında Şərq və Qərb qollarına ayrıldıqları, onların birləşərək Subar dövləti yaratdıqları da yazılır. Bundan sonra müəllif bu tayfaların Assur, Şuşarra kimi dövlətlərə güclü təzyiq etdiklərini, böyük gücə malik olduqlarını da xüsusi qeyd edir (34, s.

138). Əgər diqqət etsək, bu hadisələr m.ö. III minilliyin tarixi proseslərinə aiddir və şubar, şubarti tayfaları Şu boylarının varisləri kimi təqdim olunur. O zaman bu tayfaların bir böyük güc kimi formalaşması tarixinin ən azı m.ö. IV-III minilliklərdən başlanması danılmazdır (F.R.).

Tədqiqat və mənbə məlumatları Şu/Su türklərini eyni zamanda onların qolu olan Subar boyları ilə bərabər bir qədər şərqdə, Urmiya gölü ətrafında kuti, subar, lullubi, türükki, kassilərlə bərabər göstərir (33, s. 311; 34, s. 339).

Su/Şu tayfaları haqqında əski Çin qaynaqları da xeyli elmi məlumat verir. Burada m.ö. 255-210-cu illərdə Şərqi Türküstanda **yueci** türklərinin Su adlı şəhəri olduğu göstərilir. Daha sonra biz Türküstanın cənub qərbində m.ö. 72-ci ildə “Şa”-ce adı ilə həm Yarkənd hökmdarlığının, həm də paytaxt şəhərinin adlarına təsadüf edirik (4, s. 99, 369). Türk araşdırıcısı F.Kırzioğlu yazılarında qədim Çin qaynaqlarının Su, Şu adlı türk tayfalarının adını çəkdiyinə dair yetərinə faktlar göstərir (12, s. 31). Bununla bərabər qaynaqlar türkmənlərin m.ö. IV yüzillikdə Şu adlı sərkərdəsindən, onun tikdirdiyi Şu qalasından da bəhs edir. M.Kaşğari Şu xaqanın Çinə doğru Uyğurlara yaxın ərazidə Makedoniyalı İsgəndərlə döyüşdüyünü və sonradan barışdığını, o, çəkilib gedəndən sonra isə, “Şu” adlı şəhər saldığını yazır (16, s. 413-416). Bu fikirlər və tarixi faktlar eynilə R.Özdəkin yazılarında da təkrarlanır (26, s. 49-52).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, adı çəkilən mənbələr əski türk Şu (Saka) dastanından götürülmüş hadisələrdir. Lakin bir məsələni də xüsusi qeyd etmək istərdik ki, indiyə qədər bu dastanın niyə məhz “Şu (saka)” adlanması, bu birləşmənin nəyə işarə etdiyi tam olaraq açıqlanmamışdır. Mənbələrdəki tarixi prosesləri izlədikdə tərəfimizdən aparılan müqayisəli təhlillər Sak, Saka boylarının da Su/Şu prototürklərindən ayrılan bir qol olduğunu təsdiq edir (28, s. 233-242). Sakların Subar, Kassi, Skif türkləri ilə ittifaqda olduğunu, bəzən skiflərin “sak”, bəzən isə sakların “skif”, “iskid” kimi qaynaqlara düşməsi Q.Qeybullayev tərəfindən geniş araşdırılmışdır (9, s. 149-152). Bildiyimiz kimi, Skif-Sak boylarının çarlığı Bibliyada “Aşkenaz” kimi qeyd olunmuş və o, Qəmər-kimmerin “oğlu” kimi göstərilmişdir (5, Bittie 10, 3, s. 19). Fikrimizcə, bu tayfaların tarix səhnəsinə çıxdıqları dövr, aid olduqları region, eləcə də şuların saklarla Su/Şu (Saka) dastanında birgə yeri, sakların Şu varisləri olmasına işarədir (F.R.).

Əgər mənbələrə nəzər salsaq, qədim Kassi prototürklərinin inancları ilə bağlı məlumatlarda biz **Şixu** tanrı adı ilə də rastlaşırıq (7, s. 129-132). Bu tanrı adının mənası indiyə qədər araşdırılmamışdır. Lakin biz **şu** tərkibinin **İşu-İşi-izi-issi** şəkillərində qədim şumer və türk dillərində “ışıq, günəş” (8, s. 211-213), **xu/ku** tərkibinin isə, türk dillərində titul və “şan, şöhrət” ifadə etdiyini (32, s. 341) nəzərə alsaq, bu tanrı adı “Şöhrətli Günəş” mənasında açıqlanar. Fikrimizcə, Şu tayfa adı **Şixu** tanrı adından götürülmüş, kassi türklərinə **Şixu** tanrı adı Şu tayfalarından adlanmışdır (F.R.).

Şu boylarının dil məsələsi isə, qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatlarda hürri boyları və Qafqaz xalqlarının dilləri ilə yaxın (33, s. 311), bəzən isə fərqli olaraq göstərilmişdir (8, s. 115-117). Bu versiyaları izləyən Q.Qeybullayev onların vahid dil kökünə və eyni mənşəyə mənsubluğunu elmi cəhətdən sübut etmişdir (9, s. 15-19).

Ümumiyyətlə, Şu və Hürri boylarının dil ortaqlığını xatırlasaq, o zaman onların yaşadığı dövrlər də nəzərə alınmalıdır. Hürri boyları m.ö. III minillikdə tarix səhnəsində görünməklə II minilliyin əvvəllərində özlərinin Mitani dövlətlərini yaratmışlar ki, dünya tarixşünaslığı bunu qeyd etsə də, dövlətin yaranması haqqında heç nə bilmədiyini yazır. Lakin bu kitab hürriyələrin “Ərmən dağlarında” məskunlaşmasını ən azı m.ö. II minilliyin əvvəllərində göstərir (33, s. 315, 514). Rus müəllifləri tərəfindən qələmə alınan və rus dilində yazılan bu kitabda nədənsə ermənilərlə ermənilər fərqləndirilməmiş, ermənilərin bir türk boyu olduğu, ermənilərin isə türklər tərəfindən assimilyasiya olunduqları haqda heç nə deyilməmişdir. Halbuki M.Xorenli bu haqda geniş məlumat verməklə ermənilərin türk olduqlarını, özlərinin yazıya sahib olduğunu çox aydın yazmışdır (19, s. 209). Bu məsələyə ətraflı toxunan F.Ağasıoğlu elmi dəlillərlə Ərmən türk tarixinin friq-haylar tərəfindən oğurlandığını ətraflı tədqiq etmişdir (1, s. 10, 14-21).

Ümumiyyətlə, istər Hürri boylarının, istərsə də Şu boylarının yaratdığı yer adlarındakı əski türk dili elementlərinin təkrarı da bu dillərin eyni mənşədən qaynaqlandığını sübut edir.

Su/Şu tayfalarının yayım arealı da son dərəcə maraqlı elmi faktlar ortalığa çıxarır. Biz Qafqaz regionunda, Orta Asiya, Altay, Sibir, türk torpaqlarında minlərlə bu tayfa adlı oykonim, oronim, hidronim və s. toponimik adlarla qarşılaşırıq ki, bunların əksəriyyəti əski yazıyaqədərki dövr dil elementi ilə zəngindir. Bura Yakutlarda Sobat, Sobek, Şubarşi, Qazaxıstanda Şuqa, Suram, Suqut, Şukurkal, Şuaxevi, Şubarkuduk, Şubarşi, Başqırdıstanda Şumixa, Şumşu, Şuçe, Suzun, Altayda Suqaş, Volqa boyunda Suan, Suak, Suqaş, Suday, Şimali Qafqazda Suyindik kimi yüzrlərlə adı misal göstərmək olar (17, s. 24-28, 32-33, 54-55). Eyni hal, şularla bağlı yer adları Azərbaycan coğrafi adlar sistemində və məntəqə adlarında da Şuşa, Şüvəlan, Sumağava, Suval, Şuduk, Şuvi, Suvat, Suma, Şüşün, Şuvaş kimi müasir adlarımızda belə təkrarlanmaqdadır (3, s. 89-90, 111-113).

Bu adlardakı **bat** – “məkan”, **bek**–“bəy”, **bari/böri** – “qurd”, **qa/ka** – “şanlı, şöhrətli”, **mağ+ava** – “maq, şaman+obası”, **av/ava** həm də oğuzlarda “ev” və “toplaşmaq” feli, **is** – “zəkali”, **ma/mu** – “mənim”, **zun/san** – “şan, şöhrət”, **ak** – “uca”, **as** – “qüvvətli”, **yindik/yingik** – “yenidən güclənmək” və “öncül” (2, s. 94; 9, s. 79; 15, s. 32; 16, s. 326; 14, s. 268; 29, s. 153) kimi qədim, yazıyaqədərki dövr türk dili elementlərinin ümumtürk arealında təkrarı adların həm türk tayfa adı Şu boylarından gəldiyinə, həm də bu tərkiblərin müasir türk dilləri qrammatikasıdan qat-qat qədimlərdə mövcud olduğuna əsaslı sübutudur. Bunu təsdiq edən digər amillərdən biri də m.ö. III-I minilliklərdə

Kuti, Lullubi, Türukki, eləcə də Mitani, Midiya dövlətlərinin çar, ordu rəhbərləri, coğrafi adları içərisində Avaris, Sarlak, İnqəşuş, Laqaş, Amka, Arpad, İmaşkun, Sukka, Erisin kimi adlarda (2, s. 64; 7, s. 138; 20, s. 618; 33, s. 370, 507; 34, s. 83) göstərilən tərkiblərin qədim türk dili elementləri olmaqla təkrarlanmasıdır. İstənilən aspektdən problemə yanaşıldıqda Su/Şu tayfalarının əski prototürk tayfaları olduğu göstərilən faktlar müqabilində təsdiq olunur.

İndi isə qaynaqlara istinadən qədim Naxçıvan ərazisində qeydə alınan Su/Şu tayfa adından yaranmış etnooykonimlərin quruluşu və etimoloji mənalara diqqət edək.

Şuşad. Qədim Naxçıvan ərazisinin torpaqlarından olan İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Muradəli və Zəviyyə kəndləri arasında göstərilən bu etnooykonimin adı ilk dəfə 1590-cı ilə aid arxiv sənədləri məlumatlarında qeydə alınır (13, s. 160). Bu ad 1838-45-ci illərə qədər nahiyədə mövcud olmuş, ermənilərin əraziyə kütləvi köçləri prosesində dağıdılmışdır. Şu tayfa adı və “şad” – rütbə bildirən bu ad “Şu şad”, yəni “Şu şadı” mənasında etnooykonim kimi iki sabit söz kökündən formalaşmışdır. Adın “şad” tərkibi V-VII əsrlər Orxon-Yenisey yazılarında, Qərbi Göytürk xaqanlığında Ulun şad, Çab Şatun Tarkan, Kur-Şad kimi adlarda titul, rütbə bildirmişdir (25, s. 385-386; 26, s. 98-99).

Süzüt. Şuşad sözü ilə eyni mənaya malik olan bu adda yalnız **u≈ü, a≈ü** səs əvəzlənmələri müşahidə olunur. Süzüt kəndi və qalası dursa da, heç bir mənbədə qeydə alınmır. Ərazidəki araşdırmalar bu məntəqənin m.ö. II minillikdən I minilliyin sonu və miladdan sonra I əsrə aid olduğunu təsdiq edir (şəxsi müşahidə). Ola bilsin ki, kənd miladın əvvəllərindən dağıdılmışdır. Ad “Şu şadı” mənasında izah olunur.

Şurut. Bu məntəqə adı 1590-cı ilə aid sənədlərdə ilk dəfə olaraq Naxçıvan qəzasına tabe olan Əlincə nahiyəsində Xoşkeşin kəndindən şimalda göstərilmişdir. Daha sonra ada 1728-ci ilə aid məlumatlarda, 1749, 1833-cü illərin arxiv sənədlərində (13, s. 152-159) rast gəlirik. Bundan sonrakı 1924-1957-ci illərin arxiv sənədləri məntəqəni Naxçıvan SSR Əbrəqunus rayonu ərazisi daxilində göstərir (21, s. 11; 22, s. 7).

Haliyədə fəaliyyətini davam etdirən kənd Şu tayfa adına qoşulan ər – “kişi” sözü və **-at** “məkan” və cəmlilik şəkilçisi ilə “Şu ərələrinin yeri” mənasında açıqlanır və hazırda Naxçıvan MR Culfa rayonunun ərazisində fəaliyyət göstərir.

Suyu. Ada 1590-cı ilə aid sənədlərdə rast gəlirik (13, s. 166). Sonralar 1729-cu ilə dair tərtib edilmiş siyahılarda bu məntəqə adı qeydə alınmır. Ola bilsin ki, müharibələr və digər tarixi proseslərin nəticəsində yaşayış məntəqəsi dağıdılmışdır. Lakin qaynaqlarda göstərilən nahiyə və məntəqələr arasında biz indiyə qədər mənbələrdə qeydə alınmayan “Zimmi keçidi” adında məntəqə adına təsadüf edirik (24, s. 27). Fikrimizcə, **Suyu** etnooykonimi təhrif olunmaqla oykonimlər sisteminə “Zimmi keçidi” kimi daxil edilmişdir. Çünki əvvəlki adlar təkrarlansa da, orada yalnız bu ad əlavə edilmiş “Suyu” kənd adı

isə qeyd olunmamışdır. Əgər türk dilləri üçün xarakterik olan **z≈s** səs əvəzlənməsini nəzərə alsaq (31, s. 81-83), Si+mi sözü də qədim Şu türklərinin adını daşımaqdadır. Birinci “Suyu” yer adında da biz **s≈y** səsdəyişimi ilə qarşılaşırıq. Türk xalqlarından qırğızlarda “yoldaş” sözü “soldaş, sildaş”, yakutlarda “yaxa” sözü “saxa”, “yal” sözü “sal”, dilimizdə və özbək, qazax dillərində “yapışıq” sözü türkmənlərdə “şepıbik” kimi türk dillərinə məxsus **y≈s≈ş** fonetik paralelliyi ilə işlənir (11, s. 992, 966). Qədim türk dillərində biz “**yu=şu**” sözünün “o, bu” işarə əvəzliyi kimi işlənməsini də görürük (9, s. 82). Bu halda məntəqə adı “Bu Şu”, yəni “bu şudur” mənası daşımaqla işarə əvəzliyi və isimdən I növ ismi birləşmə şəklində etnooykonimə çevrilmişdir.

Şayi. “Suyu” sözü ilə eyni kökə və mənaya malik olan bu ad Naxçıvan qəzasının Dərələyəz nahiyəsində 1724-cü ilə aid arxiv sənədlərində qeydə alınır (13, s. 59).

Şada. Naxçıvan qəzasının Dərəşahbuz nahiyəsində 1590-cı ilə aid sənədlərdə qeydə alınan bu ad (13, s. 167) Şu tayfa adı və **ta/ti** – “tikmək” (ətraflı bax, 6; 16) felindən formalaşmışdır. Məntəqə adı “Şu tikən” mənasında açıqlanır.

Şiqad. Naxçıvan qəzasının Dərəşahbuz nahiyəsində 1590-cı ildə qeydə alınan bu məntəqə adında (13, s. 167) **x i≈u, a≈u, a≈e** səs əvəzlənməsi ilə Şu tayfa adına qoşulan “kad”, “güc, qüvvət” sözündən formalaşan ad (6, s. 292) “Güclü şular” kimi izah olunur.

Şahab. Qədim Naxçıvan torpağı olan İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində Şiqat məntəqə adının “Şikab” yazılışı ilə eyni kökə malik olub, 1590-cı ilin arxiv sənədlərində qeydə alınır (13, s. 159). Yuxarıda izahını verdiyimiz “Şiqab” tərkibində olduğu kimi, **b≈p** səs əvəzlənməsi ilə “kab” yazılışında “vətən, yurd” mənasında işlənməklə adı “Şu yurdu” (6, s. 402) kimi formalaşdırmışdır. “Şahab” sözü bu gün də eyni etnonimik təkrarla Naxçıvanın qədim məhəllə adı kimi fəaliyyət göstərməkdədir.

Şükar. Naxçıvan sancağının Dərəşahbuz nahiyəsində 1590-1724-cü illərə aid sənədlərdə “Şükar” və “Şikar” (13, s. 151, 167) yazılışlarında qeydə alınan bu məntəqə adı **kar** – “sevimli”, “əziz”, “xalq”, “vətən”, “qiymətli” sözləri ilə (16, s. 182) “Şu xalqı” mənasında etnooykonim kimi formalaşmışdır.

Şışqara. Ada Naxçıvan qəzasının Abaran nahiyəsində 1724-cü ilə aid sənədlərdə rast gəlik (13, s. 54). Məntəqə adında qoşulan **us** – “ağıl”, “zəka” və **kara** – “böyük”, “əzəmətli”, “xeyirverən” leksemləri (9, s. 60; 16, s. 33) oykonimi “Böyük Şu” mənasında izah edir.

Şaban. 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Talin nahiyəsində Şaban məzrə kimi qeydə alınır (13, s. 175). Ad Şu tayfa adı və **ban** – “uca” sözü ilə “Uca Şu” mənasında izah olunur. Bu gün də biz “evin banında”, yəni üstündə ifadəsi ilə rastlaşırıq.

Şələt. Etnooykonim Naxçıvan qəzasının Sisyan nahiyəsində 1724-cü ilin sənədlərində göstərilir (77, s. 151). Sözü “**u**” saitinin düşümü ilə “Şu+al+at” kimi bərpa etmək mümkündür. Şu tayfa adına qoşulan **al** – “uca”, **at** – “yer,

məkan” sözləri ilə (30, s. 299-301) məntəqə adı “Uca Şu məkanı, yurdu” mənasında izah olunur.

Şuranuz. Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyyəsi daxilində Bıyıklı və Əyrək kəndləri yaxınlığında qeydə alınan bu etnooykonimin adı ilk dəfə 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərinin məlumatlarında göstərilir (13, s. 170). Sözdə “Şu” tayfa adından sonra “u” saitinin düşümü ilə qeydə alınmışdır. Etnooykonimi **Şu+urun+uz** kimi bərpa etmək mümkündür. Bu birləşmədə qədim türk “urun” sözü “yaraşan”, “yüksələn” kimi mənalarda qeydə alınır (6, s. 615). Diqqət etsək müasir leksikonumuza daxil olan bu sözdə y+**ara**+şan “uru” tərkibi qorunmaqdadır (F.R.). M.Kaşğari öz divan-lüğətində “urun” tərkibinin “oturulan yer”, “**ol meni urundun turqurdu**” – “o, məni yerimdən qaldırdı” mənasından danışır (15, s. 177). Bu kimi araşdırmalara istinadən adı “Yüksələn işıqlı şular” və ya “Ağıllı şuların yurdu” kimi izah etmək mümkündür.

Uşu. Naxçıvan ərazisinə daxil İrəvan qəzasının Karbi nahiyyəsində 1590-cı ilin sənədlərində qeydə alınır (13, s. 162). Sonrakı sənədlərdə öz əksini tapmayan bu məntəqənin tarixi proseslərdə dağıdılması ehtimal oluna bilər. Oykonimdəki “Şu” tayfa adından başqa əvvəldə gələn -**u** hərfi M.Kaşğaridə “uyqu”, “geciktirmək” və “qüdrətli” kimi üç mənada izah olunmuşdur (16, s. 247). **Uşu** məntəqə adının “Qüdrətli Şu” mənasını doğru hesab edirik.

Pirsu. Naxçıvan qəzasını Zar nahiyyəsində 1590-cı ilə aid sənədlərdə qeydə alınan bu məntəqə adının (13, s. 180) **p≈b**, **ö≈i** səsvəzlənməsi ilə **böri**–“qurd” mifik inancı və Su tayfa adından yarandığını düşünürük. Bu mif haqqında M.A.Şerbak, M.Seyidov, Q.Qeybullayev və b. geniş araşdırmalar aparmışlar (30, s. 164). Fikrimizcə, bu məntəqə adı Şu türklərinin əski “qurd” mifi ilə bağlı olub “Qurd Şu” mənasındadır.

Sus. Bu etnooykonim 1590-cı ilə aid arxiv sənədlərində Naxçıvan qəzasının Qarabağ nahiyyəsində qeydə alınır (13, s. 166). Adı -**u** saitinin səsdüşümünü nəzərə almaqla Su+us şəklində bərpa etmək mümkündür. Bu halda etnooykonim **us** – “ağıl, zəka” qədim türk sözü ilə “Zəkalı Şu” mənasında açıqlanır.

Şudagen. Bu məntəqə adına yenə də Naxçıvan qəzasının Şuragel nahiyyəsində 1728-ci ilə aid arxiv sənədlərində rast gəlirik (13, s. 125-126). Maraqlı hal budur ki, bu adda **da/di/ti** – “tikən” (9, s. 80) tərkibi və kan “kağan” rütbə bildirən qədim türk sözləri etnooykonimi “Şu kağanları tikən” şəkildə formalaşdırmışdır.

Şollu (2 kənd). Bu məntəqə adına qoşulan söz **Mehmandarı-Şollu, Dəmirçiliye-Şollu** şəklində iki kənd olaraq Naxçıvan qəzasının Qırxbulaq nahiyyəsində 1724-cü ilə aid sənədlərdə qeydə alınır (13, s. 36). Fikrimizcə, adlardakı “Şollu” sözü ümumtürk dialektində **yovşan-yuvşan-yuşan** kimi **o≈u** fonetik hadisəsi ilə işlənmiş (31, s. 41), “**y**” samiti düşmüş, sözün ilk variantı isə **Şu+uluy** yazılışında olmuşdur. Biz qədim türk dillərində **uluy** komponentinin “böyük”, “ulu”, “güclü” mənalarında M.Kaşğari sözlüyündə rast gəlirik (15, s. 95; 6, s. 610). Bu halda söz “Ulu Şu” mənasında açıqlanır. Əgər diqqət etsək,

Mehmandarı və **Dəmirçiliye** sözləri “Şollu” sözünə sonralardan əlavə olunmuşdur. Söz ayrıca **Şu+lu** şəklində “güclü Şu” kimi oxunur.

Sut. 1724-cü ilə aid arxiv sənədlərinin məlumatlarında o zaman Naxçıvan qəzasına daxil olan Maku nahiyəsində Saqat və Əndəlib kəndləri yaxınlığında qeydə alınan bu etnooykonim (13, s. 41) maraqlı və elmi cəhətdən xeyli əhəmiyyətli coğrafi addır. Birbaşa tayfa adı və **t-** “cəmlilik və məkan, yurd” ifadə edən söz şəkilçi ilə **“Şular”** və **“Şu məkanı, yurdu”** kimi mənalarda açıqlanır.

Şenaz. Zərzəmin nahiyəsində Toykümə və Quzey Hərkəz kəndləri arasında 1728-ci ilə aid sənədlərdə göstərilən bu məntəqə 1590-cı ilin sənədlərində bütün nahiyənin 64 kəndi ilə bərabər qeydə alınmamışdır (13, s. 121). Biz türk dilləri sözlüklərində **“u”** saitinin qoşulduğu **“una”**- sözünə təsadüf edirik ki, bu da “sözündən dönməyən”, “razılaşmayan”, “inadkar” kimi **“unaş”** yazılışında isə “razılaşan” mənalarında işlənmişdir (6, s. 612; 16 s. 256). Etnooykonimin yalnız “dönməz, inadkar şular” mənasında olduğunu ehtimal etmək olar.

Sumal. Maraqlı və elmi cəhətdən əhəmiyyətli bir ad olan bu məntəqə adı 1724-cü ilə aid arxiv sənədlərində yenə də Maku nahiyəsində Çıqçı və Uzunbüyü kəndləri arasında balaca bir kənd olaraq həm də **Şimal** yazılışında qeydə alınır (13, s. 40). Etnos adına birləşən **mal** tərkibi “var”, “varidat”, “dövlət”, **məb** səsvəzlənməsi ilə **bal, balmaq** yazılışında isə “olmaq”, “var olmaq” feli kimi işlənmişdir (6, s. 80, 335;). Məntəqə adının “varlı Şu” və ya “əbədi Şu” kimi etnooykonimi formalaşdırdığını düşünürük.

Şəbik. Bu məntəqə adı digər adı Qarança, Qançı olmaqla Naxçıvan qəzasının Vedi nahiyəsində Kəstənli kəndi və Qarança məzrəsinə yaxın ərazidə göstərilən bu məntəqə adları 1724-cü ilə aid arxiv sənədləri məlumatlarında qeydə alınır (13, s. 51). Biz **bik/bek** tərkibinə M.Kaşğari, Yusif Has Hacibin əsərlərində və “Qədim türk dili” sözlüyündə “möhkəm”, “sağlam”, “qaya kimi” mənalarında təsadüf edirik (16, s. 11; 6, s. 92). Bu mənaları nəzərə almaqla məntəqə adının **Şu** tayfa adından və “sağlam” sözündən formalaşmaqla **“sağlam şular”** mənasında olduğunu söyləyə bilərik.

İstər qaynaq məlumatlarının müqayisəli təhlili, istər məntəqə adlarının etimoloji izahlarından əldə olunan elmi nəticələri bu cür sıralamaq mümkündür:

1. Şu türkləri Bütöv Azərbaycan və onun bir parçası olan Naxçıvan ərazilərində m.ö. V-IV minilliklərdən yerli sakinlər olmuşlar.

2. Bu tayfaların dilinin proto Azərbaycan dili olması qaynaq məlumatlarında onlara aid şəxs və yer adları və onları formalaşdıran dil elementləri ilə də təsdiq olunur.

3. Məntəqə adlarındakı “Şu” leksemi qədim Şu türk-Azərbaycan boynun adını daşıyır və istər Naxçıvan, istərsə də Bütöv Azərbaycan əhalisinin təşəkkülündə bu tayfaların xüsusi rolu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasioğlu F.C. Naxçivan Ərmənistanı necə oğurladılar, yaxud N.Gəncəvinin Şirini Erməni qızdırmı. Bakı: Kür, 2000, 28 s.
2. Алиев И. История Мидии. Баку: Элм, 1960, 317 s.
3. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE BR, 1986, 114 s.
4. Ögəl B. Böyük Hun imperatorluğu. I c., Bakı: Gənclik, 1992, 408 s.
5. Библия. Ветхий завет. Москва: Библейское общество, 1994, 339 s.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 s.
7. Дьяконов И.М. История Мидии. Москва: Наука, 1956, 485 s.
8. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва: Наука, 1967, 277 s.
9. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
10. Геродот. История. Ленинград: Наука, 1972, 599 s.
11. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
12. Kırzioğlu F. Yukarı Kür ve Çoruk boylarında Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992, 284 s.
13. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
14. История Туркменской ССР. Т. 1, Ашхабад: Ылым, 1955, 268 s.
15. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. II c., Ankara: Basımevi, 1985, 366 s.
16. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. III c., Ankara: Basımevi, 1985, 452 s.
17. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 s.
18. Март Н.Я. Основные вопросы истории языка: Избранные работы. Т. IV. Москва-Ленинград: Гос. соц.-экон. изд-во, 1937, 372 s.
19. Хоренский М. История Армении / Пер. Н.О.Эмина. Москва: Яуза, СПб., 1893, 323 s.
20. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Наука, 1985, 606 s.
21. Naxçıvan MR MDA: F. 32, siy. 1, arx. 9, iş № 87, 1924-cü il, 13 s.
22. Naxçıvan MR MDA: F. 32, siy. 1, arx. 24/20, iş № 19, 1925-ci il, 10 s.
23. Naxçıvan MR MDA: F. 32, siy. 1, arx. 25, iş № 95, 1925-ci il, 8 s.
24. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
25. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
26. Özdək R. Türkün qızıl kitabı. I c., Bakı: Yazıçı, 1992, 184 s.
27. Rzayev F.H. Naxçıvan toponimlərində əski dil elementləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 2, Bakı: Mütərcim, TM, NPM, 2006, s. 36-40.
28. Rzayev F.H. Naxçıvanın və onun ətraf bölgələrində qədim Sak türkləri / Azərbaycanca elmin inkişafı və regional problemlər. Bakı: Nurlan, 2005, s. 233-242.

29. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 s.
30. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
31. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
32. Тугушева Л.Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюан-Цзана. Москва: Наука, 1991, 176 s.
33. Всемирная история. Т. I, Москва: Госизд., 1956, 746 s.
34. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.

Фирудин Рзаев

ТЮРКИ ТУСЫ В ИСТОРИИ ЭТНОГЕНЕЗА НАХЧЫВАНЦЕВ

Статья посвящена тюркскому племени Шу/Су. Тема, связанная с этим племенем, до сих пор не была исследована учеными. Автор статьи первый раз коснулся этой проблемы и выявил, что слово «Шу» – это название одного древнетюркского племени. Также получены интересные научные результаты, которые тесно связаны с общетюркской историей и расселением племени Шу. Путём всестороннего анализа выявлено, что прототюрки Шу жили на древней Нахчыванской земле еще с IV тысячелетия до н. э.

Ключевые слова: *этноойконим, Шу/Су, Шуша, Шушад, Шукар.*

Firudin Rzayev

SHU TURKIS IN THE ETHNOGENY HISTORY OF NAKHCHIVANIANS

It is told in the paper about the Prototurkic tribe of Shu/Su, their history connected with the Nakhchivan and their language haven't been investigated by the Azerbaijan and Turkic scientists up to now, their entrance on historical arena and territories belonging to them are considered also. On the basis of sources by means of scientific facts during research it is proved that in Nakhchivan and all-Turkic geography the component in form of "Shu\Su" forming names of settlements is nothing but the name of one of Prototurkic tribes.

Key words: *ethnooykonim, Shu/Su, Shusha, Shushad, Shukar.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

KƏMALƏ ƏHMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: kemale.ahmedova.71@mail.ru

HƏMCİNS-PARALEL BİRLƏŞMƏ XARAKTERLİ ÇOXKOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Məqalədə müəllif tərəfindən həmcins birləşmə xarakterli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr, ardıcıl tabelilik və paralel tabelilik əsasında qurulmuş konstruksiyalar, komponentlər arasında sintaktik və məna əlaqələri təhlil edilib, ayrı-ayrı müəlliflərin qrammatikanın bu sahəsi üzrə tədqiqatlarından sitatlar gətirilib və nəticələri barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: mürəkkəb cümlələr, tabesiz mürəkkəb cümlə, ardıcıl tabelilik, paralel tabelilik, paralel birləşmə.

Budaq cümlələrin həmcins-paralel birləşmə xarakteri sözügedən ÇKMC-lərdə bir neçə sintaktik prosesi (effekti) də reallaşdırır: 1. Əgər həmcins-paralel budaq cümlələrin sayı üçdən çox deyilsə, bu budaq cümlələrin əvvəlində müş-tərək-ümumi cümlə üzvləri yer tuta bilir, yəni hər iki budaq cümlənin konstruktiv elementi kimi onların prepozitiv mövqeyinə keçə bilir:

1) – Onlar bilirdilər ki, Şah İsmayıl Ələuddövlənin torpaqlarını tutmaq istəmir, istəyir ona yalnız qulaqburması versin, onu qanına qəltan eləsin (F.Kərimzadə. Çaldıran döyüşü, 10-cu fəsil); Anladım ki, gənc qız mənə ürəyini vermiş, lakin ürəyindəki əqidəsini öz ixtiyarında saxlamışdır (M.S.Ordubadi. Dumanlı Təbriz. I kitab. Siyasi dərnək üzvləri).

2) – Həmişə onu deyirdi ki, o vaxtlar almalar indikindən dadlı olurdu, meyvələr ümumiyyətlə indikindən iri olurdular, ətirliyi bir köçlüyə gedirdi (B.Bayramov. Çox sözdən sonra. Bağ alması);

– Axı bunların nəyi maraqlıdır ki, sənət əsəri deyib bunlara pul verəsən, onları divardan asasan (Ə.Əbülhəsən. Utancaq, 8-ci fəsil).

Misalları davam etmirik, çünki ümumi-ortaq cümlə üzvünün sintaktik xarakteristikası onun minimal tərkibli tabesiz mürəkkəb cümlədə və ya həmcins-paralel tabelilik əsasında qurulmuş ÇKMC-lər də faktiki olaraq eyni funksiyaları (baş üzvlərdən mübtəda, ikincidərəcəli üzvlərdən isə hamısının) daşıyır (1).

Həmcins-paralel budaq cümlələr arasındakı məna və sintaktik əlaqələrdən danışarkən E.C.Həsənova isə qeyd edir: “Əvvəllən, baş cümlə bir budaq cümləni deyil, bir neçə cümləni özünə tabe edir, bu isə mürəkkəb cümlənin həm

məna, həm quruluşuna təsir göstərir. Digər tərəfdən, həmçinin budaq cümlələrin hər biri baş cümlədən asılı olduğundan onların arasındakı tabesizliyi də tabesiz mürəkkəb cümlələrdəki əlaqə ilə eyniləşdirmək olmaz" (2).

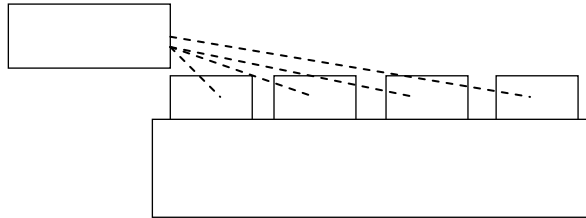
Bu fikir ancaq müstəqil minimal tabesiz mürəkkəb cümlə ilə həmçinin tabelilik əsasında qurulmuş ÇKMC-nin "budaq cümlələr hissəsinin" fərqi baxımından haqlıdır. Heç şübhəsiz ki, müstəqil mürəkkəb cümləni hər hansı ÇKMC-nin komponenti və ya komponentlər birləşməsi ilə eyniləşdirmək cümlənin kommunikativ müstəqilliyi deyilən bir kateqoriyanın cümlə komponentinin funksiyası ilə eyniləşdirmək deməkdir. Bu isə aydın məsələdir ki, nəzəri səhvdir. Amma həmçinin budaq cümlələr arasındakı sintaktik əlaqənin müstəqil tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı əlaqə tipləri ilə qarşı-qarşıya qoymaq da, fikrimizcə, yanlış olardı, və bu mülahizəni həmçinin budaq cümlələrin vahid baş cümlədən asılı olması ilə əlaqələndirmək də vəziyyətdən çıxış ola bilməz, ən azından ona görə ki, istər ÇKMC tərkibində, istərsə də müstəqil tabesiz mürəkkəb cümlə kimi "Bu barədə əmimlə mənim aramda gedən danışiq yarımçıq qalmışdır və daha qəti tədbirlərə əl atmaq zərurəti hiss olunur" konstruksiyasının obyektiv izomorfik münasibətlərdə olduğu danılmazdır; hər iki halda bu struktur eyni sintaktik əlaqə (və bağlayıcısı), eyni məna münasibətlərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir, yalnız kommunikativ müstəqillik /asılılıq zəminində fərqlənirlər; müqayisə edək:

– Qoy fəhlələr bilsinlər ki, *bu barədə əmimlə mənim aramda gedən danışiq nəticəsiz qalmış və daha qəti tədbirlərə əl atmaq zərurəti hiss olunur* (M.Hüseyn. Səhər. Narahat şəhər).

Odur ki, altından xətt çəkilmiş elementlər ÇKMC tərkibində ifa etdiyi funksiya (tamamlıq-obyekt budaq cümlə kompleksi kimi) onun müstəqil cümlə kimi ifa etdiyi funksiyadan fərqlidir: müstəqil cümlə kimi bu tabesiz mürəkkəb cümlənin qrammatik mənası onun komponentlərarası məna münasibətləri ilə (birləşdirici-səbəb məna əlaqəsi) ölçülür. ÇKMC-nin komponenti (qütübü) kimi isə çıxış etdikdə bu məna münasibətləri zəifləyir, yerini obyekt funksiyalı elementin mənasına verir. Bu baxımdan demək ki, "budaq cümlələr bir-biri ilə həm məna, həm də sintaktik cəhətdən baş cümlə vasitəsi ilə bağlanır", zənnimizcə, korrekt deyil: gətirdiyimiz misaldan göründü ki, komponentlərin əlaqəsini ifadə edən və bağlayıcısı heç də neytral məna kəsb etmir. O, hər iki budaq cümlənin həm öz aralarında, həm də birbaşa baş cümlə ilə bağlılığının xarakterini əks etdirir. Dediklərimizi bir misalla dəstəkləyək:

– Ona elə gəlirdi ki, zamanə çox xarab olub, dünyanın nizamı pozulub, kişilərdə kişilik qalmayıb, doğma övlada da etibar yoxdur (M.İbrahimov. Pərvanə. I hissə, III fəsil).

Baş cümlə ilə budaq cümlə kompleksi arasında, budaq cümlələrin özlərinin arasındakı əlaqə sistemini, fikrimizcə, belə vermək olar:

Baş cümlə ilə ümumi budaq cümlə qütbü arasında əlaqənin real ifadəsi *ki* bağlayıcısıdır. Baş cümlənin hər bir budaq cümlə ilə əlaqəsi isə implisit (sıfır ifadə) formadadır. Budaq cümlələr arasında əlaqə bağlayıcısız-intonativdir.

Digər tərəfdən, indiki halda analizə cəlb etdiyimiz ÇKMC-lərin budaq cümlələrinin xəbər formaları da budaq cümlələrin məna münasibətləri fonunda formalaşır və birinci növbədə onların (budaq cümlələrin) “həmcins tabesizliyin” ifadəsinə çevrilirlər. Bu hal özünü silsilə budaq cümləli konstruksiyalarda daha aydın göstərir:

– Sağlam bədən, tükənməz enerji, hədsiz maddi imkanlar ona elə bir qüvvət verirdi ki, həm dərsləri vaxtında hazırlaya *bilir*, həm ziyafətlərdə *olur*, həm şəhərin küçələrində və görməli yerlərində gəzməyə *vaxt tapır*, həm də cürbəcür adamlarla *görüşürdü* (M.İbrahimov. Pərvanə. II hissə, V fəsil).

Xəbər formaları bu tip konstruksiyalarda üç əlamətin ifadəsinə çevrilirlər: a) budaq cümlələrin baş cümlədən bilavasitə asılılığının ifadəsi (ümumi implisit mübtədə *o* baş cümlədə – tamamlıq kimi – təmsil olunmuşdur) – baş cümləsiz bu budaq cümlə silsiləsi üslubi-qrammatik cəhətdən yarımçıq görünür; b) budaq cümlələrin “həmcins-tabesizlik” münasibətlərinin ifadəsi; c) budaq cümlələrin quruluşca paralel-simmetrikliliyinin ifadəsi. Axırıncı məqamı onunla izah etmək olar ki, silsilə budaq cümlələrin əvvəlində (birinci budaq cümlənin başlanğıcında) ortaq “*o*” mübtədasının işlənməsi olduqca normativ bir haldır: ... bir qüvvət verirdi ki, o həm..., həm.... Başqa misal gətirək:

– Tünzalə qorxurdu ki, *onun bu yalanı* da yayıla, əmisi qızına çata, əmisi qızı da Tünzalənin abırını ətəyinə bükə, onu rəis ərinin adıyla hədələyə, İnsaf Mürüvəttzadə də Tünzalə ilə olan qohumluğu qırağa qoya, Tünzalənin əli də, ayağı da qazanda olan ərinə badalaq gələ, Tünzalə qaş qayırdığı yerdə göz çıxara, onun əli yağlı gəldirdən çıxar... (S.Rəhimov. Ana abidəsi. II hissə, X fəsil).

Bütün göstərilən əlamətlər kompleksi həmcins-paralel budaq cümləli konstruksiyaların dilimizdə reallığını gerçəkləyən əlamətlər kimi qəbul olunmalıdır. Bu əlamətlərin məhz kompleks şəkli sözügedən konstruksiyaların konstitutiv parametri kimi təsdiq olunur.

Bu konstruksiyaların xüsusi bir cümlə qurumu kimi qəbul olunmasını reallaşdıran daha bir funksional əlamət onların sual cümləsi şəklində formalaşma bilməsi, yəni bütöv bir sual mənası (kommunikativ məqsəd mənası) altında çıxış edə bilməsidir. Bu məqamda, əlbəttə, artıq nəqli cümlələr qurumunun sual cümlələrlə oppozitiv mövqe tutmaqlarını önə çəkmək olar və bu müxtəlif “məqsədyönlü” konstruksiyaların qarşıdurmasından, onların sistem münasibətlərində

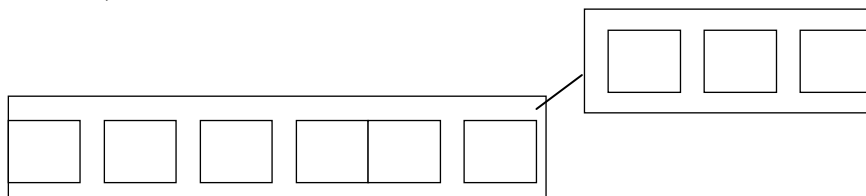
olduğundan danışmaq olar:

– Deməli sən Nənəxanım Hacı Veysəl qızı istəyirdin ki, sən də heykəlini qohumun Fərhad işləsin, “Qəhrəman ana” medalını aləmə göstərsin, əlin də min qabarı olan Həzrəttulanı da bir qırağa atsın, o da paslı dəmir kimi gedib zibilliyə düşsün? Hanı, necə oldu...? (S.Rəhimov. Ana abidəsi. II hissə, VII fəsil).

Bundan əlavə, sistem münasibətlərindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, həmcins-paralel budaq cümlələr baş cümlə ilə münasibətlərdə postpozitiv olduğu kimi, prepozitiv mövqeli də ola bilirlər və postpozitiv budaq cümlələr sırasına xas olan xüsusiyyətlər prepozitiv sıralara da şamil edilə bilər; fərq təkcə ondadır ki, prepozisiyada işlənən budaq cümlələrin növləri postpozisiyada işlənən budaq cümlələrin növlərindən azdır. Prepozisiyada a) şərt, b) güzəşt, c) zaman, ç) məkan budaq cümlələri işlənir.

Prepozitiv budaq cümlələrin həmcins-paralel işlənmə tezliyinə gəlinə, qeyd olunmalıdır ki, bu hallar nadirlik təşkil etməsələr də, postpozitiv paralel budaq cümlələrlə müqayisədə xeyli azlıq təşkil edirlər. Prepozitiv budaq cümlələrin silsilə kompleksləri isə nadir hallarda təzahür edir:

– Kişilər belədir. Nə qədər ki onu sevirsən, nə qədər ki onunçün yaşamaq istəyirsən, qəlbini onun ayaqları altına atırsan, and içir və and verirən, gecələr onu düşünüb yatırırsan və bunu onun özünə deyirsən, daha o səni sevməz olur, sən də dalınca düşmür, sən də dərini çəkmir (M.S.Ordubadi. Dumanlı Təbriz. İntibahnamələr).

Cümlənin modelindən görüldüyü kimi, altı həmcins-paralel budaq cümlə kompleksi bir qütbü, üç baş cümlə kompleksi isə digər qütbü təşkil edir. Budaq cümlələr öz aralarında paralel, baş cümləyə münasibətlərdə həmcins olduqları kimi, baş cümlələr də hər bir budaq cümləyə münasibətdə həmcins, öz aralarında isə paraleldirlər. Tərkibində həmcins-paralel baş cümlələr kompleksi olan konstruksiya dediklərimizi bir daha təsdiq edir:

– Bəy Səlim ağa barədə o qədər bədgüman idi ki, oğlunun başına hava gəlməsində onu o qədər günahkar hesab edirdi ki, bir kəlmə düz söz danışdı düz iş tutacağından o qədər ümidini kəsmişdi ki, ona ancaq, bir zaman olduğu kimi, gecə qaranlıqda xalça oğrusundan başqa cür baxa bilmirdi (M.İbrahimov. Pərvanə. I hissə, 11-ci fəsil).

Təəssüf ki, paralel-həmcins baş cümlələr kompleksi kimi qütbü olan ÇKMC-lər xüsusi nəzəri kvalifikasiyasını hələ də almamışdır.

Zənnimizcə, belə bir xüsusi tədqiqat işi “baş cümlə”, “budaq cümlə” anlayışlarının nəzəri şərhinin dəqiqləşməsinə, indiki halda diqqət mərkəzində saxladığımız ÇKMC-lərin qrammatik statusunu daha dolğun təsbit olunmasına, axırıncıların baş cümlə kompleksli konstruksiyalarla sistem-oppozisiya münasibətlərində olmasının açıqlanmasına dəyərli kömək ola bilər. Həmcinslik, paralellik kateqoriyaları baş cümlələr sırası müstəvisində özlərinin daha bir mövqedən dəstəyini ala bilərlər.

Paralel-həmcins budaq cümlələr üzərində qurulmuş ÇKMC-lərin ümumi səciyyələrindən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu budaq cümlələrin aralarındakı məna münasibətləri tabesizlik əlaqəsinin formalarından savayı (və, yaxud, isə, amma və s.), həm də təsdiq/inkar kateqoriyası fonunda formalaşır, bu kateqoriyanı ifadə etmək bütövlüyü ilə budaq cümlələr baş cümlə ilə əlaqə və münasibətlərə girirlər:

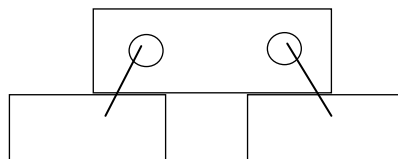
– Anlaya bilməmişdim ki, bu tar onunçün taxta və simlərdən ibarət bir cisim deyil, bu onun ürəyi və qəlbinin telləridir, mənəvi, dərinliyi varlığının tərənnümçüsüdür. (B.Bayramov. Yazılmamış kitab. Birinci hekayət).

Konstruksiyadan göründüyü kimi, budaq cümlələr biri-biri ilə təsdiq/inkar (... deyil/...dir, ...dür) münasibətlərində birləşmişdir və feli birləşməni (“Anlaya bilməmişdim”) məhz bu oppozisiya mövqeyindən aydınlaşdırırlar. Bu da birinci növbədə o deməkdir ki, budaq cümlə qütbündəki həmcins budaq cümlələr baş cümləni heç də həmişə nisbi müstəqillik durumunda aydınlaşdırmır, onun məna strukturunu öz aralarında sistemli təsdiq/inkar münasibətlərinin birliyi zəminində açıqlayırlar. Budaq cümlələrin həmcinsliyi də belə hallarda göstərilən kateqoriyanın tərəflərinin münasibəti ilə ölçülür:

Aydın məsələ idi ki, Məmməd Rza bəyin İran hakimlərinə və feodallarına nifrətini sönməyə qoymayan, daim alovlandıran yalnız eşitdikləri deyil, daha artıq gözü ilə gördükləri idi (M.İbrahimov. Pərvanə. I hissə, 1-ci fəsil).

Deməli, analiz etdiyimiz ÇKMC-lərdə həmcins-paralel budaq cümlələrin homogenliyi onların “ara münasibətlərinin” və əlaqələrinin zəif və ya neytral olmasını deyil, bu münasibətlərin çox vaxt güclü və sistemli olmasını göstərir: həmcinslik, bir sözlə, həmcins elementlərin sistemli münasibətlərini inkar etmir.

Məhz təsdiq/inkar münasibətləri əsasında analizə cəlb etdiyimiz ÇKMC-lərin üçüncü struktur növü (üçüncü hal) formalaşır. Paraqrafın əvvəlində dediyimiz kimi, bu növ konstruksiyalar aşağıdakı model əsasında qurulur

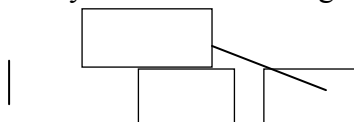
Sxemdən görünür ki, paralel budaq cümlələr eyni baş cümlənin ayrı-ayrı cümlə üzvlərinə aiddir, və çox vaxt bu cümlə üzvləri də həmcins olurlar:

1. Doğrusu, bu pul söhbəti mənə heç xoş gəlmədi, ona görə yox ki, uduz-

maqdan qorxdum, ona görə ki, biz idmana, güləşməyə, at çapmağa bir igidlik, bir şücaət kimi baxırdıq (İ.Əfəndiyev. Sarıköynəklə Valehin nağılı. 1-ci nağıl).

2. Bəy özü təəccüb edirdi ki, nə təhər oldu bu iblis gəldi girdi evin içinə, düşünürdü ki, necə oldu qızı Cahan xanımın onun izdivacına razılıq verdi?! (M.İbrahimov. Pərvanə. I hissə. 7-ci fəsil).

Bu növ konstruksiyalar əslində bundan əvvəl araşdırdığımız (ikinci hal) strukturlardan təkcə onunla fərqlənmir ki, budaq cümlələr baş cümlənin eyni üzvünü deyil, ayrı-ayrı (amma həmcins) üzvlərini aydınlaşdırır. Məsələn burasındadır ki, eyni baş cümlənin ayrı-ayrı həmcins üzvlərinin mənasını açan, aydınlaşdıran həmcins-paralel budaq cümlələrin baş cümlə ilə əlaqə və münasibətləri daha müxtəlif, daha geniş olur; 2-ci cümləyə nəzər yetirək: *nə təhər* və *necə* bağlayıcı sözlərlə başlanan budaq cümlələr baş cümlənin yaxın mənalı həmcins xəbərlərinə (təəccüb edirdi; düşünürdü) aiddirlər və, təbii ki, bu fəli xəbərlər həmcins və sinonimlər olduğu kimi, onların leksik-qrammatik mənalarını açıqlayan budaq cümlələr də (tamamlıq budaq cümlələri) həmcins, paralel və sinonimlik münasibətlərində yanaşırlar (sinonimlik deyəndə, Səlimin Cahan xanımı almağı və “evin içinə girməyi” nəzərdə tutulur). Və baş cümlə elementlərinin (xəbərlərin) sinonim-paralel olması onunla təsbit oluna bilir ki, *düşünürdü* felini çox asanlıqla atmaq olar və bu zaman ümumi konstruksiyanın məna strukturunda heç bir dəyişiklik baş verməz, cümlənin prinsipial kommunikativ özəyinə heç bir xələl gəlməz. Sadəcə olaraq ikinci xəbərin “ləğv olunması” cümlənin modelini ikinci qrup strukturları ilə eyniləşdirir; model-sxem bu şəkli alır, indi araşdırdığımız konstruksiya bir qədər irəlidə baxdığımız (ikinci hal) konstruksiyalarla sintaktik sinonimiya münasibətlərinə girir:

Amma üçüncü qrupun (üçüncü hal) konstruksiyalarının konstitutiv əlamətləri də yox deyildir. Onların xüsusi qrupa daxil edilməsini də məhz bu əlamətlər şərtləndirir. (bax 1-ci misala)

Birinci əlamət odur ki, baş cümlənin tərkibində işlənən xəbər formaları sinonimlik deyil, antonimiya müstəvisində qarşı-qarşıya qoyulur, onlardan asılı olan budaq cümlələr paralel-həmcins olmaqlarına baxmayaraq eyni xəbərə aid ola bilmirlər. Bu da o deməkdir ki, kontrar-antonim xəbərlərin hər ikisi baş cümlənin məna strukturu üçün vacib elementlərə çevrilirlər, onlardan birinin “sıradan çıxarılması” mümkün deyil.

1-ci misalda budaq cümlələr xəbərlərə deyil, zərflərə aid olduğundan zərflər vacib elementlər statusu alır, model üçün vacib elementlərə çevrilir (“xoş gəlmədi *ona görə yox* – *ona görə*”), kontrar, əkslik sırası təşkil edirlər. Əgər böyük hesabla götürsək, bu modelin struktur düyününü məhz göstərilən əkslik münasibətində olan elementlərin funksional vəhdəti, birliyi təşkil edir.

İkinci əlamət birinci əlamətlə səbəb-nəticə münasibətlərindədir. Antonimlik nisbətə olan elementləri açıqlayan paralel-həmcins budaq cümlələrlə formalaşan konstruksiyalar, belə demək mümkünsə, iki tabeli mürəkkəb cümlənin kompressiya olunmuş (“pərçimlənmiş”) nəticəsi kimi görünür:

[– Allah-taala özü deyib ki, səndən hərəkət, məndən bərəkət!

– Onu sən qanan mənada deməyib]. Yəni deyir ki, sən çobanlıqda səy göstər, mən də sənə ruzini artırım, daha deməyib ki, bəyi döndərüb çoban edəcəyəm, çobanı bəy (M.İbrahimov. Pərvanə. I hissə, VI fəsil).

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün ayırdığımız konstruksiyayı aşağıdakı transformasiya ilə müqayisə edək:

– Allah-taala deyib ki, sən çobanlıqda səy göstər, mən də sənə ruzini artırım, Allah-taala deməyib ki, bəyi döndərüb çoban edəcəyəm, çobanı bəy.

Kompressiyanın (sıxılmanın) bu forması hər iki növ konstruksiyaya üçün (həmcins-paralel üzvlərə aid olan budaq cümlələri və ya həmcins-kontrar üzvlərə aid olan budaq cümlələri birləşdirən) xarakterikdir. Və bu əlamət sintaktik qurumlar da üçün (xüsusi ilə ÇKMC konstruksiyaları üçün) qanunauyğunluq kimi təzahür edir: çoxkomponentli konstruksiyaların inkişaf yolu onların kompaktlaşması, konstruktiv cəhətdən optimallaşması, və semantik strukturunun abstraksiya səviyyəsinin yüksəlməsi ilə ölçülür; müqayisə edək:

– Biz sənə dedik ki, ağla ağrın səngisin, biz sənə demədik ki, dünyanı başına yığ = Dedilər ağla, demədilər, aləmi başına yığ (3).

Üçüncü əlamət özünü bu konstruksiyaların minimum üç komponentinin modeldaxili elementlərinin paralelliyidir. Budaq cümlələrin paralelliyi (çox vaxt hətta simmetrikliyi) baş cümlənin paralel elementlərinin vacibliyindən irəli gəlir. Baş cümlədəki paralel xəbər və ya zərflilik cütlükləri budaq cümlələrin paralelliyini bir növ “sifariş” edir, müəyyənləşdirir:

– O zaman heç kəsə ağlına gəlməzdi ki, körpə böyüdükcə onun taleyi bəşərin taleyi olacaq, və heç kəs bilməmişdi ki, həyatın dolaşmaq yollarında bir gün Nəriman Vladimirlə görüşəcək (M.İbrahimov. Pərvanə. I hissə, 1-ci fəsil).

Bu konstruksiyada “etimon” (ibtidai) tiplərdə olduğu kimi, iki minimal tabeli mürəkkəb cümlə paralellik müstəvisində qovuşub, bütöv bir mənanı ifadə edir, baş cümlələrin hər ikisinin (heç kəsə ağlına gəlməzdi; heç kəs bilməmişdi) istifadəsi heç də onların bu konstruksiyaya üçün vacib olmasına işarə deyil, üslubi gücləndirmə baxımından effektiv olması ilə bağlıdır. Əslində baş cümlələrdən birini ixtisara salmaq da bu məqamda mümkündür, çünki hər iki baş cümlə mütləq sinonimlərdir. Sinonimiya dərəcəsiindən asılı olaraq ya baş cümlələr təkrar olunur, ya budaq cümlələrin aid olduğu cümlə üzvü təkrar olunur, ya da budaq cümlələr eyni baş cümlənin eyni üzvünə qoşulur. Bu üç konstruktiv variantların nisbətini belə görmək olar: a) iki paralel tabeli mürəkkəb cümlənin birləşməsi kimi; b) bir baş cümlənin iki paralel budaq cümlə ilə (təkrarlanan cümlə üzvü əsasında) birləşməsi; c) bir baş cümlə eyni üzv vasitəsi ilə iki budaq cümləni birləşdirir.

Adlarını çəkdiyimiz konstruksiyalar model-sxem səviyyəsində fərqlənsələr də, kommunikativ təyinat mövqeyindən baxanda faktiki olaraq oxşar situasiya nominasiyası kimi çıxış edirlər, çünki iki əkslik üzərində qurulurlar; bir də ki, çox vaxt konstruktiv sıxılmaya məruz qalmayan iki tabeli mürəkkəb cümlənin bir informatik düyündə birləşməsinin səbəbi o olur ki, baş cümlələrin leksik tərkibi oxşar olmur, əkslik mənalı sözlərdən ibarət olur; məsələn:

– Ürəyimin gecə və gündüz eşitdiyi səssiz bir fəryad vardı, ona görə başqa heç bir şey eşitmirdim, gözlərimin qarşısını kəsmiş qara bir divar vardı, ona görə başqa heç bir şey görmürdüm (Ə.Məmmədخانlı. Bakı gecələri).

İki tabeli mürəkkəb cümlənin qovuşmasından yaranan bu konstruksiyayı “presləyib” üç komponentli konstruksiyaya çevirmək mümkün deyil, çünki birinci baş cümlədə işlənmiş “ürəyimin eşitdiyi ... fəryad” birləşməsi ona aid olan budaq cümlənin leksik dolumu ilə paralel semantik münasibətdə (“ona görə... eşitmirdim) olub, “eşitmək” anlayışını açıqlayır; ikinci baş cümlədə isə söhbət əks anlayışdan – “görmək”dən gedir. Ona görə də əksliklər üzərində qurulmuş bu konstruksiyada mütləq dörd komponent olmalıdır. Göstərilən əks mənalar, komponentlərin struktur paralelliyinə baxmayaraq, hər hansı bir komponentin reduksiya olunmasını (ixtisarını) mümkünsüz edir.

Bu konstruksiyanın tamam əksini təmsil edən ayrıca bir misal gətirək:

– Xoşbəxt o adamdır ki, gənclik illərini mənalı keçirir, bəxtəvər o şəxslərdir ki, cavan vaxtlarından xalq üçün faydalı bir iş görür (Ə.Vəliyev. Ürək dostları).

Bu konstruksiyada bir neçə transformatik əməliyyat aparmaq olar: iki baş cümlədən birini ixtisara salmaq, baş cümlələrin yerlərini dəyişmək mümkündür.

O ki, qaldı kontrar-əkslik elementli konstruksiyalara, onlarda yuxarıda göstərdiyimiz üçüncü variant (Bir baş cümlənin eyni üzvünə iki budaq cümlə aid olur) mümkün deyil, çünki hər bir halda onların strukturunda əkslik (inkar/təsdiq xətti boyu) elementləri iştirak etməlidir:

1. - Amma hökumət *istəmir ki*, zor işlətsin, istəyir ki, camaatın özü başa düşüb, o zəhərdən könüllü sürətdə əl çəksin (Ə.Əbülhəsən. Utancaq, II fəsil).

2. - Axmaq o adam *deyil ki*, səhv edir, o adamdır ki, səhvlərini təkrar edir (Aforizm).

Göstərilən hər iki növ konstruksiyaların sistemli quruluşda olması, necə deyirlər, göz qabağındadır: onların sistemliliyi komponentlərin həm paralel-simmetrik olması, həm də kontrar-əkslik münasibətlərində olmaqları ilə təmin olunur.

Ancaq paralel tabelilik əsasında formalaşmış ÇKMC-lərin, belə demək mümkünsə, qeyri-sistem formaları da vardır. Bu hallarda ÇKMC-nin bu və ya digər modeli ya prepozisiyada, ya postpozisiyada 4-cü, 5-ci komponentlərlə, ya da postpozitiv budaq cümlə digər budaq cümlə vasitəsi ilə (ardıcıl birləşmə vasitəsi ilə) genişlər; bu formalar əsas modellərin (bax: 160) variantlarıdır.

1) - Nərimana elə gəldi ki, otaqda hava yoxdur, boğulur, elə gəldi ki, onu qa-

ranlıq, soyuq bir zirzəmiyə salıblar və yuxusuna da girməyən, heç zaman eşitmədiyi məsələlər barədə sorğu-suala çəkirlər (M.İbrahimov. Pərvanə. II hissə, V fəsil).

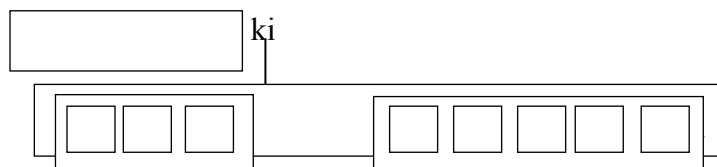
2) - Ümumən Fərhad görürdü ki, yeniliklə köhnəlik döyüşür, sənət-mədəniyyət aləmində olan dünyagörüşləri əlbəyaxa olub...amansızca çarpışır, hər yanda, hər yerdə “tar-qaval”, “papaq-çadra” üstündə qızgın vuruş gedir (S.Rəhimov. Ana abidəsi. I hissə, VIII fəsil).

3) - Ona elə gəldi ki, obalar yaylaqdan köçüb gəlmiş, o isə yurdda tək qalmışdır, çünki nə bir səs vardı, nə bir səmir (İ.Şıxlı. Dəli Kür. II hissə, I fəsil).

4) - Bakıda qəbul imtahanı verəsi olmasam da, mən gərək sənədlərimi hazırlayıb təcili göndərəydim məhz universitetə... ona görə məhz universitetə ki, Bakıda institut çox idi, universitet isə cəmi bir dənəydi (Ə.Məmmədخانlı. Bakı gecələri) və s.

– Heç insafdımı ki, istədiyini kəsin sürətini nisbətən asanlıqla işləyəsən, elə də çətinlik çəkmədən yaradasan, üzərində müəyyən yaradıcı əmək sərf edəndən sonra aləmə tanıتماğa nail olasan, ancaq öz doğma ananın sürətini yaratmaq üçün bunca uzun müddət ərzində gəzəsən, axtara-axtara qalasan, ürəyin istəyən, könlünə yatan kimi yaratmaqda hey həyəcanlanasan, hey də yaratdıqlarını bəyənməyəsən, bəzən də qızınıb özün də nə etdiyini dərk etmədən sökub-dağıdasan?! (S.Rəhimov. Ana abidəsi. II hissə, I fəsil).

Səkkiz budaq cümləli bu konstruksiyanın kommunikativ bütövlüyü onun vahid ritorik sual formasında qurulması ilə təyin olunur. Birinci qütbü baş cümlə (heç insafdımı ki...) ikinci qütbü isə *ancaq* bağlayıcısı ilə qarşı-qarşıya qoyulmuş iki hissəli struktur müəyyən edir:

Bir çox hallarda paralel budaq cümlələr arasında müəyyən olmuş mənə münasibətləri nəzərə alınmadan, bu budaq cümlələrin yalnız baş cümlə ilə sintaktik əlaqələri hesaba alınmaqla konstruksiya paralel-həmcins budaq cümləli ÇKMC-lər qrupuna daxil edilir. Halbuki paralel-həmcins hesab olunan budaq cümlələr arasındakı mənə münasibətləri və sintaktik əlaqə özü-özlüyündə baş cümlə ilə əlaqə və münasibətlərdən güclü olur, ümumi konstruksiyanın kommunikativ-informativ təyinatını müəyyən etməkdə əsas rol oynayır.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün konstruksiyanı müşahidə edək:

– Səlim ağa yaxşı bilirdi ki, Vəfadar yalnız dəmirçi deyil, o, həm də xeyrə-şərə yarayan, mərd və cəsur bir adamdır (M.İbrahimov. Pərvanə. I hissə. III fəsil).

Misalın quruluşu isə deyilənlərlə ölçülə bilməz: bu konstruksiya da komponentlərin qruplaşma və mənə nisbətləri fərqlidir. Budaq cümlə qütbü baş cümləyə nisbətdə mənə və struktur yekdilliyi baxımından fərqlənir. Budaq cüm-

lələrin birliyi, konsolidasiyası qrammatik cəhətdən də dəstəklənir ki, bu amil özünü təsdiq/inkar kateqoriyası istismarçıların səviyyəsində də göstərir: “yalnız... deyil, həm də ...dır” modeli budaq cümlələrin birinci növbədə güclü komponentlərarası sintaktik və məna əlaqələrində olmasını vurğulayır. Ona görə də bu növ konstruksiya budaqlı ÇKMC siyahısına daxil edilməsi inandırıcı deyil. Bu növ və buna oxşar konstruksiya ardıcıl tabelilik çərçivəsində baxılması da inandırıcı deyil: “Biz bilməliyik ki, nə qədər çarizm yaşayır, nə qədər hökumət əlindədir, fəhlələrin halı heç vaxt yaxşılaşmayacaqdır” konstruksiya, fikrimizcə, ardıcılıq əlamətindən uzaqdır (4).

Qısa desək, fikrimizcə çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr sisteminə təkcə ardıcıl tabelilik və paralel tabelilik əsasında qurulmuş konstruksiya deyil, konsentrik müştərəklik əsasında qurulmuş ÇKMC-lər də vardır ki, onlar bir sıra konstruktiv və semantik əlamətlərinə görə yuxarıda adları çəkilmiş və analizə cəlb olunmuş iki qrup strukturlardan fərqlənir, onlarla sistemli qarşıdurma mövqeyinə girə bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov J., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə: Sintaksis. Bakı: Maarif, 1972, 339-340 s.
2. Abdullayev K.M., Məmmədov A.J. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Təhsil, 2012, 98 s.
3. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəşri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 150 c.
4. Həsənova E.C. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı: Azərbaycan Dövlət universiteti, 1986, 43 s.
5. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Учпедгиз, 1956, 170-185 с.

Камалә Ахмедова

ОДНОРОДНО-ПАРАЛЛЕЛЬНЫЕ МНОГОКОМПОНЕНТНЫЕ СЛОЖНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ СОЕДИНИТЕЛЬНОГО ХАРАКТЕРА

В статье автором проанализированы однородно-параллельные многокомпонентные сложные предложения соединительного характера, конструкции, построенные на основе последовательного и параллельного подчинения, синтаксические и смысловые межкомпонентные связи, приведены цитаты из исследований отдельных авторов в этой области грамматики и даны подробные сведения об их результатах.

Ключевые слова: сложные предложения, сложносочиненное предложение, последовательное подчинение, параллельное подчинение, параллельное соединение.

Kamale Ahmadova

**SIMILAR-PARALLELMULTI-COMPONENT COMPLEX
SENTENCES OF CONNECTIVE CHARACTER**

In this paper the author analyzes similar-parallel multi-component complex sentences of connective character, constructions based on consecutive and parallel subordination, syntactic and semantic inter-component connections; quotes from studies of individual authors in this field of grammar are cited and detailed information on their results is given.

Key words: *complex sentences, compound sentence, consecutive subordination, parallel subordination, parallel connection.*

(AMEA-nın müxbir üzvü A.N.Bağırov tərəfindən təqdim edilmişdir)

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zulfuqarov_1981@mail.ru

ORDUBAD DİALEKTİ VƏ CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ TOXUCULUQLA BAĞLI İŞLƏDİLƏN TERMINLƏR

Məqalədə Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən toxuculuq terminlərindən bəhs edilir. Burada toxuculuq alətləri, toxunan əşyaların adlarını bildirən terminlər tədqiq olunub. Araşdırılan terminlər dilimizin müxtəlif dialekt və şivələri, digər türk dilləri və qədim yazılı mənbələrlə müqayisəli təhlil olunur. Müəllif bir sıra yeni elmi nəticələri əldə etmişdir.

Açar sözlər: *toxuculuq, termin, dialekt, qədim yazılı mənbələr.*

Toxuculuq ən qədim zamanlardan ümumtürk mədəniyyətinin bir parçası olmuşdur. Bu mədəniyyətin izlərinə təkcə müasir dövrdə deyil, həmçinin ən qədim yazılı abidələrimizdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında, M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-tük” əsərində rast gəlirik. Ordubad və Culfa rayonları yaranmış dövrün üzünə bəri öz məişəti ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Zaman keçdikcə insanların həyat və fəaliyyətində sürətli inkişaf baş vermiş, hər iki rayon öz məişəti ilə dünya məişəti və mədəniyyətində layiqli yerlərdən birini tutmuşdur. Toxuculuq ən qədim zamanlardan ümumtürk mədəniyyətinin bir parçasıdır. Təsədüfi deyil ki, tarix boyu Azərbaycan ipək və yun istehsalına görə aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində də toxuculuğun inkişaf tarixi uzaq keçmişimizə dayanmaqdadır. “... I Kül-təpə abidəsində aparılan arxeoloji araşdırmalar burada toxuculuq, dulusçuluq, sümük işləmə, daş işləmə və ev sənətkarlığının digər sahələrinin inkişaf etdiyini göstərir” (4, s. 23). Böyük İpək Yolunun məhz Naxçıvan, o cümlədən Culfa rayonu ərazisindən keçməsi də bu fikri əsaslandırmağa imkan verir. Tədqiqatçı Q.Qədirzadə öz tədqiqatlarında belə bir faktı qeyd edir: “... “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarından aydın olur ki, qədim çağlarda Oğuz elində nişanlı qızın oğlan üçün köynək tikməsi, şal toxuması adəti olmuşdur. Beyrəyin öldüyü xəbərini vermək üçün Yalançı oğlu Yırtacuq onun qanlı köynəyini gətirərkən Bayandur xan: “Mərə niyə ağlarsız. Biz bunu tanımarız. Adaqlısına aparın görsün. Ol yaxşı bilir. Zira ol dikübdür, yenə ol tanır” (12, s. 56).

Ustad Şəhriyarın “Heydərbabayə salam” poemasında da bu adət öz əksini tapıb:

Bayram idi gecə quşu oxurdu
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu
Ay nə gözəl qaydadır şal sallamax
Bəy şalına bayramlığın bağlamax (12, s. 56).

Bütün qeyd olunan faktlar belə deməyə əsas verir ki, toxuculuq xalqımızın milli-mənəvi mədəniyyətin ən mühüm laylarından birini təşkil etməklə Ordubad və Culfa rayonlarının ərazilərində də geniş yayılmışdır. Bunun üçün də Ordubad dialekti və Culfa şivələrində toxuculuqla bağlı terminlər sistemi formalaşmışdır ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Toxunan əşyaların adlarını bildirən sözlər;
2. Toxuculuq alətlərinin adlarını bildirən sözlər.

1. Toxunan əşyaların adlarını bildirən sözlər:

Ordubad və Culfa rayonlarında heyvandarlığın inkişafı, yun istehsalının yüksək səviyyədə olması burada toxuculuq sənətinin hərtərəfli yüksəlişinə əsaslı zəmin yaratmışdır. Bu baxımdan bəhs olunan dialekt və şivələrdə yundan hazırlanan əşyaların adı çoxluq təşkil edir. Fərş, cecim (ə.k.k.) – nazik ipdən toxunmuş palaz, yelen//yelan – xalçanın kənarı; yerə salınan nazik parça, səçəx//saçax – xalçanın toxunmamış ucu, gəbə, kənara, çul və s.

Fərş (ə.k.k.) – Mənşəcə alınma olan bu söz Ordubad dialekti və Culfa şivələrində xalça, palaz, cecim – bütövlükdə “döşənəcək” mənasında işlənir. Məs.: Bı otəğin fərşin təm əlmışix (Üst.). Bu sözə paralel olaraq türkmənşəli “döşənəcək” sözü də bəhs olunan dialekt və şivələrdə geniş yayılmışdır. Fərş quruluşca sadə, döşənəcəx` quruluşca düzəltmə sözdür. Döşənəcəx` “döşə” feli və fel köklərindən isim düzəldən “əcəx” (acaq²) şəkilçisi ilə yaranmışdır ki, bu şəkilçi də həm ədəbi dilimiz (çapacaq, dayanacaq), həm də dialekt və şivələrimizdə (çırpacax – nəşə çırpmaq üçün istifadə olunan ağac – R.Z.) söz yaradıcılığında fəaldır. **Fərş** sözünün dialekt və şivələrimizdə işlənmə arealı olduqca genişdir. Həm də bir sıra dialekt və şivələrimizdə bu söz fərqli mənə ifadə edir. Sözə Culfa rayonunun Qızılca şivəsində yundan toxunan xalı, Lerik rayon şivələrində fərş (6, s. 123) “böyük xalça, palaz”, Qazax, Zərdab şivələrində “tavan” (1, s. 185), Bakı dialektində “su qabı” (14, s. 185), Naxçıvan dialektində “dərnlk” (3, s. 166) mənalarında rast gəlinmişdir.

Gəbə(ə.k.k.) – Böyük xalça, xalı. Məs.: O vaxdar evdərdə gəbə salmağı çox gö:rdün (Əbr.). Quruluşca sadə olan gəbə sözünə həm dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələri, həm də digər türk dillərində rast gəlinmişdir. Söz Bakı dialektində, Zəngəzur, Göyçay keçid şivələrində “gəbə” (1, s. 207) şəklində, eyni mənada işlənir. Türkiyə türkcəsinin Manisa, Bəyazit, Kars şivələrində “geve” xalı mənasında işlənir (7, s. 54).

Kənara (ə.k.k.) – Ensiz xalça. Bu termin dilimizin digər dialekt və şivələrində bir o qədər də geniş işlənmə arealına malik deyil. Sözə yalnız Qax şivəsində (1, s. 275) eyni mənada rast gəlinmişdir. Quruluşca düzəltmə olub

“kənar” sözü və “a” formatı ilə yaranmışdır. Söz omonim səciyyəli söz olmaqla həm ədəbi dilimiz, həm də Culfa şivələrində “haşiyə, qıraq, çərçivə” mənasını ifadə etməkdədir. Sözü etimologiyasında da məhz “kənara, az qalan yerə salınması” dayanmaqdadır. Məs.: Kənərəni səllix yekə gəbə:n yə:ndə qələn boş yerrərə (Düy.).

Çul (ək.k.) – Üstündə oturmaq və ya soyuqdan qorunmaq üçün atın və bəzi heyvanların belinə salınan qıldan və ya yundan toxunan qalın örtük. Məs.: Bi də gör:sən ata yəhər vırmarix, elə üsdünə yalankış çul atıp minərix (Kır.).

Çul sözü omonim söz kimi həm Culfa şivələrində, həm də dilimizin digər dialekt və şivələrində “yorğun, yıxılmaq, yatmaq” mənalarında da işlənir. Məs.: İşdən axşam qayıdıb çuldu (G.)

Söz Cəbrayıl, Oğuz, Mingəçevir şivələrində “yorğun düşmək” (1, s. 117), Dərbənd dialektində isə “uzun” (2, s. 312) mənalarında işlənir.

Müxuru//müxru (Lək.) – Alaçıq üçün salınan keçə. Məs.: Alaçığı üsdün örtəndə müxru işdədirəx, o yağışdan zaddan yaxşı qorur (Lək.). Mövzu ilə bağlı araşdırma apararkən “Divani-lügət-it-türk” əsərində kidxiz (11, s. 329) sözünə rast gəldik ki, bu söz də qədim zamanlarda çöl həyatı yaşayan insanların qurduqları alaçıq və ya çadırların üzərinə örtüyü qeyd edilmişdir.

Toxunan ip növlərinin adı da maraqlı doğurur. Bunlar əsasən aşağıdakılardır: “Çatı”//çətı, “bizoy”//bizov çatısı, “sənəx” çatısı, “bardaxbağı”, “irəşmə”, “örkən”, “sicim” və s.

Bundan başqa bəhs olunan şivələrdə müxtəlif əlamətlərinə – naxışlarına, həcminə, rənginə, işlənmə yerinə və harada istifadə olunmasına görə adlandırılan toxuculuq əşyaları da diqqəti cəlb edir. Məs.: “Yer palazı” (ək.k.) – yer hanasında toxunan palaz, “göy palazı” – göy hanasında toxunan palaz, “garbit”//karbit //karbid (ək.k.) – böyük palaz. “təxtə//taxta palaz”, “təx’ təxtə pələz”, “üş təxdə pələz”, “qəzil pələz” – keçə qəzilindən toxunan palaz, “ətici”//atıcı//atıcılıq//həlləş//hallaş//həlləc (ək.k.) – keçə salan, “çeşni” – naxış, “çuval”//təlis //mişoy//məşox//xəsə – kisə, xərəl – böyük kisə, “teriy”//ter//atxurcunu – iri xurcun, “həybə”, “bərdən”//bardan, “fərməş”//fərməç, “tərrix”, “çulki” və s.

1. Toxuculuq alətlərinin adını bildirən sözlər:

Ordubad dialekti və Culfa şivələrində işlənən toxuculuq terminlərinin bir qismini də bu sənət də istifadə edilən alətlərin adları təşkil edir. Onların bəzilərinə diqqət yetirək.

Həvə (ək.k.) – Hananın iplərini vurub bərkitmək üçün ağac və ya dəmirdən hazırlanan dişli toxuculuq aləti. Məs.: Xəlçə toxuyəndə ən xoşumə gələn həvə vurməxdı (A.).

Bu termin Azərbaycan dilinin Laçın, Şahbuz, Tərtər, Zəngilan şivələrində həvə (5, s. 224), Tovuz şivəsində “höə”, Qazax dialektində “hüə” (1, s. 274), Bakı dialektində “həvə” (14, s. 198), Cəbrayıl şivəsində “höə” (10, s. 429) şəklində qeydə alınmışdır. Dilimizin Dərbənd dialektində söz eyni fonetik tərkibdə,

lakin fərqli mənada qeydə alınmışdır. Belə ki, bəhs olunan dialektə “həvə” - yundarağı (2, s. 339) mənasında işlənir.

Gərbit//kirkit//qırqıt// (ək.k.) – Xalçada ilmə vurulduqdan sonra onu bərkitmək üçün alət. Məs.: Xalçıya ilmə vıranan so:ra unu bərkitməx' üçün qırqıtınan vırarıx (Sal.). Bu sahə ilə məşğul olanlar qeyd edirlər ki, qırqıtı əvvəllər daha çox maral buynuzundan hazırlayırmışlar. Söz Dərbənd dialektində qeyrəg (2, s. 339), Quba, Ağdam, Laçın, Qazax, Zəngilan dialekt və şivələrində kirgit (5, s. 281) şəklində, eyni mənada işlədilir. Zaqatala şivəsində bu mənada “qırqıt” (1, s. 281) sözü işlənir.

Kırtız (ək.k.) – İpi zəriflətmədə işlədilən dəmir alət. Məs: Bi şey toxuyənən qəbəx ipi kırtızlarıx (Üst.). Söz eyni şəkil və mənada Ağdam, Füzuli, Xocavənd, Oğuz (1, s. 280) şivələrində də qeydə alınmışdır. Bu mənayı Cəbrayıl şivəsində “kirtiş” (10, s. 283) sözü ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, kırtız sözünün etimologiyası çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, “Divani-lügət-it-türk” əsərində “vurmaq, vuraraq bərkitmək” mənasında kirdhiş (11, s. 332) sözünə rast gəldik. Fikrimizcə, müasir şivələrimizdə işlədilən *kırtız* sözü *kirdhiş* sözünün tarixi təkamülündəki fonetik əvəzlənmələri hesabına yaranmışdır.

Əlix' // teşi (ək.k.) – Əldə ip hazırlamaq üçün hazırlanmış alət. Məs.: Yunnan əliynən toxomağ üçün ip düzəldirdix' (Sal.). *Əlix'* sözü haqında deyə bilərik ki, bu söz türkmənşəli bir termin olub *əl* sözündən yaranmışdır. Bu sözə paralel olaraq işlədilən “teşi” ifadəsinə həm Ordubad və Culfa rayonlarının ayrı-ayrı şivələrində, həm də dilimiz Zəngəzur, Qubadlı, Cəbrayıl, Şuşa şivələrində eyni mənada rast gəlinir. Bu söz “теша” şəklində Türkmən dilinin Ərsarı dialektində də mövcuddur (9, s. 282).

Giriş//kiriş (ək.k.) – Cəhrəni işlədən xüsusi ip. Məs.: Kiriş çox mökkəm o:r (Kır.). Toxuculuqla məşğul olan insanlar bu ipin qoyunun bağırsağından hazırlandığını və çox möhkəm olduğunu qeyd edirlər. “Kiriş” leksik vahidi Tovuz, Cəbrayıl, Gədəbəy, Gəncə, Qax, Zəngəzur (1, s. 263; 10, s. 282) dialekt və şivələrində Türkmən dilinin Ərsarı dialektində (9, s. 180) eyni mənada geniş işlənmə arealına malikdir. Sözə M.Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk” əsərində də giriş (11, s. 332) fonetik tərkibində və eyni mənada görmək mümkündür.

İy (ək.k.) – Cəhrənin ipi sarıyan yer. Məs.: Cəhrə:n ipin iyi səriyılar (Əy.). Bu söz istər Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində, istərsə də türk dillərində geniş işlənmə arealına malikdir. “İy sözü” özbək dilində “jur”, türkmən dilində “uk”, Türkiyə türkcəsinin Maraş, Sinop şivələrində “iy” – yun əyirmək üçün alət mənasında, müasir türk ədəbi dilində “iğ” şəklində işlənir” (8, s. 47).

Bundan başqa Ordubad dialekti və Culfa şivələrində hanada toxunmayan, əllə də müxtəlif əşyalar toxunur. Bu əşyaları toxumaq üçün *sülü*, *mil*, *çağ*, *kırçok* adlandırılan əşyalardan istifadə olunur.

Çağ sözü Culfa rayonunun Gal kənd şivəsində sülü, mil sözlərinə paralel olaraq işlədilir. Sözə Türkiyə türkcəsinin Malatya şivəsində də çağ – dokuma

eşyası (8, s. 269) şəklində eyni mənada rast gəlinmişdir. Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində söz omonimlik xüsusiyyəti daşıyır və fərqli mənaları ifadə edir. Məs.: İsmayılı rayon şivələrində əzik, Xanlar rayon şivələrində isə barmaqların buğumlarının arası (1, s. 87) mənalarında işlənir.

Həna//hana// xana (ə.k.k.) – Əllə xalça, palaz və s. toxumaq üçün yerdə və ya göydən asılı vəziyyətdə qurulan toxuculuq dəsgahı. Hananın iki forması diqqəti cəlb edir. 1. “Yer hanası” – yer üstündə qurulan dəzgah; 2. “Göy hanası” – şaquli vəziyyətdə qoyulan dəzgah. Hananın hissələrinin adlarını bildirən sözlər də maraqlıdır: “Qılış”//qılıç, “ox”, “vərəngələn”//varangalan və s.

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə iynə növlərinin adlarını bildirən sözlər: “Təbəna”, “qulləbə”//qullaba, “çuvəldız”//çuvaldız/qıyız və s. “Səfgil”//səpgil //səpkil/çəpərən – keçəçilik aləti, “yəy”//yay, “yəykirişi” – keçə salarkən yaya salınan, “toxməğ”//toxmax – keçəçilik aləti, “qərxənə” – keçə salmaq üçün üzərinə ip döşənən iri palaz və s. “yundarağı”, “cəhrə”//cehrə kimi əşya adları da mövcuddur.

Yuxarıda qeyd edilən söz və ifadələr Ordubad dialekti və Culfa şivələrində bütövlükdə məişət leksikası ilə bağlı, o cümlədən də toxuculuqla əlaqədar işlədilən terminlərin zənginliyindən, əhatəliliyindən xəbər verir. Onlar böyük bir qisminin türkmənşəli leksik vahidlər olması, qədim yazılı mənbə və abidələrimizdə işlənməsi xalqımızın qədim zamanlardan günümüzədək zəngin toxuculuq mədəniyyəti yaratmasından xəbər verir. Təbii ki, bir məqalədə toxuculuq sahəsi ilə bağlı işlədilən zəngin leksikadan bəhs etmək mümkün deyil. Məqaləmizdə yalnız onların kiçik bir qismi tədqiq olunmuşdur. Amma əldə aparılan araşdırmalar bunu deməyə əsas verir ki, bu sözlərin böyük bir hissəsinin gələcəkdə ədəbi dilimizə gətirilməsi dilimizin ümumi danışiq fondunun daha zənginləşdirilməsinə imkan verəcəkdir.

Məqalədə işlənən kənd adlarının ixtisarı: **A.** – Aza, **Düy.** – Düyün, **Əbr.** – Əbrəqunus, **Əy.** – Əylis, **G.** – Göydərə, **K.** – Kırna, **Lək.** – Ləkətağ, **Sal.** – Saltaq, **Üst.** – Üstüpi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə, I c.: A-L, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 661 s.
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
4. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
5. Behbudov S.M. Azərbaycan dilinin Zəngilan rayon şivələri: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı: 1966, 407 s.
6. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 174 s.

7. Caferoğlu A. Anadolu ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 270 s.
8. Caferoğlu A. Güney Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 319 s.
9. Durdıyev N., Annanurov A., Berdiyev R., Şamıradov K. Türkmən dilinin Ərsarı dialekti. Aşqabat: Elm, 1972, 335 s.
10. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi. Fil. elm. nam. ... dis. Bakı: 1961, 210 s.
11. Kaşğarlı M. Divani lüğət-it-türk. IV c. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
12. Qədirzadə. Q.İ. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
13. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 281 s.
14. Şirəliyev M. Bakı dialekti. II çapı, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1957, 226 s.
15. Yunisov A. Özbək dilinin "Tarjoman" əlyazmaları. Özbəkstan, Taşkent: Fənn nəşriyyatı, 1980, 127 s.

Решад Зульфугаров

ТЕРМИНЫ, СВЯЗАННЫЕ С ТКАЧЕСТВОМ, УПОТРЕБЛЯЕМЫЕ В ОРДУБАДСКОМ ДИАЛЕКТЕ И ДЖУЛЬФИНСКОМ ГОВОРЕ

В статье рассмотрены ткацкие термины, употребляемые в Орду-бадском диалекте и Джульфинском говоре. Исследуются термины, обозначающие ткацкие станки, названия сотканых вещей. Дается сравнитель-ный анализ исследуемых терминов с терминами из других диалектов и говоров нашего языка, из других тюркских языков и древних письменных источников. В статье автор получил новые научные результаты.

Ключевые слова: *ткачество, термин, диалект, древние письменные источники.*

Rashad Zulfugarov

TERMS CONSERNED WITH WEAVING USED IN ORDUBAD DIALECT AND JULFA PATOIS

Weaving terms used in Ordubad dialect and Julfa patois are considered in the paper. Terms meaning weaver's looms, tools, names of woven things are investigated here. Comparative analysis of studied terms with terms from the other dialects and patois of our language, from the other Turkish languages and ancient written sources is given. The author has cited some new scientific facts in this paper.

Key words: *weaving, term, dialect, ancient written sources.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

NURAY ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİNDƏ ƏKİNCİLİK TERMINLƏRİ

Məqalədə Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində işlənən əkinçilik terminləri başqa dialekt və şivələrimizlə, o cümlədən ədəbi dilimizlə müqayisəli şəkildə işlənmişdir. Göstərilir ki, bölgədə əkinçilik terminləri olduqca zəngindir. Bu terminlər torpağın əlamətini, rəngini, məhsuldarlığını, şumun növünü, cütə qoşulan öküzlərin sırasını, əkində iştirak edən şəxslərin icra etdikləri işə görə adlarını ifadə edir.

Açar sözlər: *dialekt, şivə, əkinçilik, suvarma.*

Şahbuz rayonu ərazisinin dağlıq, dağətəyi və aran yerlərdən ibarət olması bu şivənin bütünlükdə terminologiyasına təsir etdiyi kimi, əkinçilik terminlərində də müəyyən iz buraxmışdır. Təbiidir ki, əkinçilik daha çox inkişaf edir. Bunun da nəticəsində belə yerlərdə yaşayan əhalinin danışığında əkinçiliklə bağlı sözlər daha işləkdir. Bununla belə, insanların məşğuliyyət sahəsi, sənəti ilə bağlı olaraq sözlərin işlənmə tezliyində də müxtəliflik vardır. Belə ki, gündəlik iş danışığında da iz buraxır. Şahbuzun dağətəyi kəndlərində – Kolanı, Külüs, Qızıl Qışlaq, Badamlı və aran kəndlərində – Qarababa, Sələsüz, Daylaqlı, Türkeş, Şahbuzkənd kəndlərində əkinçiliklə bağlı terminlər üstünlük təşkil edir.

Məlumdur ki, əkinçilik termini həm taxılçılıq, həm tərəvəzçilik, həm də bostançılıq sahələrini əhatə edir. Şahbuz rayonu ərazisində taxılçılıq digər sahələrdən üstünlük təşkil etdiyindən bu sahəyə aid terminlərə də üstünlük verəcəyik.

Şahbuz şivələrində əkinlə bağlı rəngarəng terminlər işlənir. Bu terminlər torpağın əlamətini, rəngini, məhsuldarlığını, şumun növünü, cütə qoşulan öküzlərin sırasını, əkində iştirak edən şəxslərin icra etdikləri işə görə adlarını ifadə edir. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrdə növ anlayışı bildirən sözlər daha çox yayılmışdır. Ədəbi dildə alətlərin, heyvanların ümumi adları varsa, dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində bunların növlərinin, hissələrinin adları bütün təfərrüatı ilə verilmişdir.

Şahbuz şivələrində əkin əkiləcək sahənin torpağının rənginə, məhsuldarlığına və sahənin formasına görə müxtəlif terminlərdən istifadə edilir. Bunları

nəzərdən keçirək: Bərkix' yer <bərk yer, çətin şumlanan, kotanın dəmiri batmayan əkin sahəsi>. Bərkix' yer eyni fonetik tərkibdə və eyni leksik mənada Gəncə dialektində də (6, s. 108) işlənir. Cənubi Azərbaycan və Şəmkir şivələrində isə bu söz quraqlıq və ya tapdalamaq nəticəsində bərkimiş torpaq (2, s. 48) mənasını ifadə edir. Göründüyü kimi, birləşmənin birinci tərəfi (bərk) -ix' şəkilçisi qəbul etmişdir ki, bu da ədəbi dildəki – miş şəkilçisinin ekvivalenti kimi işlənmişdir.

Əkənəcəx' <əkin üçün yararlı yerlərin məcmusu>. Bu söz eyni fonetik tərkibdə və eyni mənada Culfa şivələrində də işlənir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də bu sözə müxtəlif variantlarda rast gəlirik. Qazax dialektində bu söz əkənəx', Kürdəmir şivələrində əkərah, Göyçay, İmişli, Oğuz, Tovuz şivələrində əkərə, Qarakilsə şivələrində əkərri formasında işlənir (2, s. 167). Qeyd edək ki, bu sözün dialekt və şivələrimizdə işlənməsi qədim türk dili ilə bağlıdır.

Xozan (yer)//xozannıx <əkilməmiş, dincə qoyulmuş əkin yeri>. Xozan sözü Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində müxtəlif mənalarda qeydə alınmışdır. Ordubad dialektində müvəqqəti dincə qoyulmuş torpaq, yer, Basarkeçər, Gədəbəy, Hamamlı, Qarakilsə şivələrində küləş, Mingəçevirdə buğdanın nazik qabığı, Gəncə dialektində dən tutmayan taxıl mənasında işlənir (2, s. 252). Lerik rayonu şivələrində dincə qoyulmuş torpaq mənasında löhran sözü işlənir (4, s. 118).

Məriz/zahman <iki əkin sahəsinin arasındakı əkilməmiş sahə, yer>. Məriz sözü Bakı dialektində, Astara, Karvansaray, Lənkəran, Zəngilan şivələrində sərhəd (zəmilər arasında) (2, s. 390), Lerik şivələrində iki əkin sahəsi arasında əkilməyən sahə mənası verir (4, s.118). Eyni mənanı Laçın, Qarakilsə, Oğuz, Kəlbəcər və Füzuli şivələrində zahman sözü ifadə edir. Şuşada bu söz zəhman variantında işlənir (2, s. 640-42). Zahman sözü Cəbrayıl şivələrində yaxın mənasında işlənir.

Dañqaz yer// dañqaz yer <suvarmaq mümkün olmayan dik yer, sahə>. Bu söz dañqaz formasında eyni mənada Cəbrayıl və Füzuli şivələrində (3, s. 55) və Gəncə dialektində də işlənir (6, s.108). Eyni mənada Ağdam, Füzuli, Zəngilan şivələrində və Qazax dialektində dañqazdix sözü işlənir (2, s. 122). Gədəbəy şivələrində otsuz yer mənasında dañqaz sözü işlənir (2, s. 305).

Pərşum <səpindən əvvəl şumlanmış, səpin üçün yenidən şumlanan sahə, yer>. Muğan şivələrində parşum qabaqcadan şumlanmış yer deməkdir (1, s. 247). Pərşum sözü eyni mənada Cəbrayıl, Qarakilsə şivələrində və Ordubad dialektində işlənir (2, s. 450). Bu sözün Şahbuz şivələrindəki mənasını Füzuli, Mingəçevir, Oğuz, Tovuz, Zaqatala şivələrində ikiləmə, Qazax dialektində ikiləməx' sözləri ifadə edir (2, s. 256).

Z. Xasıyev pərşum//ikiləmə sözünün malalama mənasında Gəncəbasar dialekt və şivələrində işlənməsini də qeyd edir. Şahbuz şivələrində isə malalamaq mənasını tapannamax sözü ifadə edir. Ədəbi dilimizdə işlənən malalamaq

feli mala deyilən əkinçilik aləti ilə ifa olunur. Pərşum isə kotan və ya xışla icra edilir. Digər tərəfdən pərşum toxum səpinindən əvvəl, malalamaq isə toxum səpinindən sonra icra olunur.

Lağarəx' <əkin yerinin ortasından başlayıb, kənarlara doğru şumlamaq>. Babək şivələrində bu söz aralıq, kotan tutmayan, xam qalan əkin yeri mənasında işlənir (1, s. 239). Çəmbərək, Gədəbəy, Karvansaray şivələrində kotanın açdığı şırım mənasında lağar sözü işlənir (3, s. 126).

Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində şumlanmanın forması ilə bağlı təx'qanat şum <xışın yerin bir başından o biri başına şum edərək getməsi, qayıdanda isə boş qayıtması üsulu ilə şumlanan şum>, herix' şum <payızdan şumlanıb yaza qalan toxum səpilməmiş şum>; əkiləcək sahənin nə ilə şumlanması ilə bağlı: belləməx' <yeri bel ilə şumlamaq>, cütdəməx' <yeri xış ilə şumlamaq>, kotannamax <yeri kotan ilə şumlamaq>, tapannamax//malalamax <şuma səpilmiş toxumun üzərini torpaq örtün dəyə mala ilə hamarlamaq>, moralamax <əkini suvarmaq üçün şumun içərisində su üçün şırım açmaq>, sərxov <səpin-dən sonra sahədə görülən iş>; şum edən şəxslərin adlanması ilə bağlı: majqal <xışın və ya kotanın əsas hissəsini idarə edən şəxs>, hodax//hodağ//xödəx//xödəy <öküzləri sürən şəxs>, toxumçu <toxum səpən şəxs>; şumlama zamanı xışa və ya kotana qoşulan öküzlərin cərgəsi ilə bağlı: boyun <iki öküz>, iki boyun kotan <dörd öküz qoşulan kotan>.

Bütün bu proseslərdən sonra, yəni torpağa toxum səpiləndən yetişib dən olana qədər müəyyən zaman ərzində zəmi də müxtəlif formalara düşür. Hər bir forma müəyyən xidmət də tələb edir. Şahbuz şivələrində zəmi ilə, zəmiyə xidmət-qulluq ilə bağlı da maraqlı terminlər işlənir. Bu terminlərdən bəzilərinə nəzər salaq.

Köməş//köməc//köməç <kökün torpağın üstündəki hissəsi>. Köməş sözü Gəncə və Gəncəbasar dialekt və şivələrində də eyni mənələrdə qeydə alınmışdır (6, s. 118). Müasir ədəbi dilimizdə köməc sözü ayrılıqda işlənməsə də, ilkin mənbəyi olan kök sözü ilə birlikdə köklü-köməcli sözündə qalmaqdadır.

Boğurtdağ//boğurddax <sünbülləmə>. Eyni mənanı Salyan şivələrində boğaz olmaq, Füzuli şivəsində boğazdaşmaq (2, s. 56-57), Gəncə dialektində boğaz olma//boğaz tutma (6, s. 115) sözləri ifadə edir.

Xora <keçən ildən torpağa düşmüş toxumdan göyərən bitki>. Şahbuz şivələrindəki bu məna Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Qazax dialektində, Ağcabədi, Ağdam, Cəbrayıl, Kürdəmir, Göyçay, Mingəçevir, Oğuz, Sabirabad, Şamaxı şivələrində xora (2, s. 250), Quba dialektində xarali, Şəki dialektində xoralı, Qax şivəsində xoralı (2, s. 251), Sabirabad şivəsində xeyirrig, Salyan şivəsində və Şamaxı dialektində xeyri (2, s. 239), Qazax dialektində xuduru//kəndiyələn (2, s. 253) sözləri eyni leksik mənanı ifadə edir.

Şahbuz şivələrində suvarma ilə bağlı da bir çox terminlər işlənir ki, bunlar Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də eyni və ya yaxın mənələrdə

qeydə alınmışdır. Məsələn: ala <suvarma zamanı su tutmayan, suvarılmamış sahə>, aldırmax <ala qalmış sahəni suvarmaq>, mora//moru <suvarmaq üçün zəmini bir neçə hissəyə bölən şırım> (Ordubad dialektində, Ağdam, Culfa şivələrində də bu söz eyni mənada işlənir (2, s. 399)), savmax <bağlamaq>, savacax <zəmiyə arxdan, kanaldan su açılan yer>, başqov <zəminin bütün molarlarına su açmaq üçün açılan kotanla çəkilmiş arx>, payına <suvarma zamanı zəmidən kənara tökülən su>, şilləkən <bənd>, xəkov//xakav suyu//torpaq suyu <əkinə verilən birinci su>. Qeyd edək ki, bəzi dialekt və şivələrində bu söz əkinə verilən ikinci su mənasında da işlənir. Bu söz Culfa, Şərur şivələrində xəkov, Füzuli şivəsində xəkav variantında susuz qalmış əkin yeri mənasında qeydə alınmışdır (2, s. 240).

Qaysax <suvarıldıqdan sonra torpağın üst qatında qalın, bərkimiş təbəqə>. Bu söz dialekt və şivələrimizin bir qisminə eyni fonetik tərkibdə və eyni mənada, bir qisminə isə müxtəlif fonetik şəkildə, eyni mənada qeydə alınmışdır. Füzuli şivəsində qavasax, Sabirabad və Salyan şivələrində isə qasnax formasında bu sözə rast gəlirik (3, s. 114).

Çiçəx' suyu//boğurtdax suyu <əkinə verilən ikinci su>. Gəncə və Xanlarda da çiçəx'suyu taxıla verilən ikinci və ya üçüncü su mənasında işlənir (2, s. 102). Ordubad dialektində güləb, Şəki dialektində, Ağdam, Xocavənd, Yevlax şivələrində güləmbir, Gəncə dialektində, Mingəçevir şivəsində gülənbir sözləri eyni mənanı ifadə edir (2, s. 207).

Dənab//dənəv <zəmiyə verilən axırıncı su>. Eyni mənanı Ordubad dialektində dənab//dənəb, Naxçıvan dialektində və Yerevan şivəsində dənə, Tovuzda dən suyu (2, s. 133-134), Gəncəbasar dialekt və şivələrində dənəv suyu (6, s. 35) sözləri ifadə edir.

Buradan göründüyü kimi, suvarma ilə bağlı olan bu söz və ya söz birləşməsinin kökündə dən – ümumiləşmiş halda taxıl sözü durur. Fars dilində işlənən ab, yəni su sözü ya tam halda dənab, ya da fonetik dəyişikliyə uğrayaraq dənəv//dənəv//dənəv formasında sözün tərkibində işlənmişdir.

Məlumdur ki, əkinçilik cəmiyyətdə ən qədim peşələrdən biri olmaqla cəmiyyətin inkişafı da bu sahə ilə bağlı olaraq bir çox cəhətdən özünü göstərir. Belə ki, ibtidai insanlar əkinlə məşğul olurdusa, məhz dövrün alətlərindən istifadə etmişlər. Şübhə yox ki, bu gün muzeylərdə gördüyümüz daş dövrünün alətləri illər, əsrlər keçdikcə ağacla, dəmirə əvəz olunmuş, getdikcə insan ağılı bu alətləri yeniləşdirmiş, ondan istifadəni asanlaşdırmaq üçün təkmilləşdirmişdir. Bu bir-birini əvəz edən alətlərin köhnəsi aradan çıxsın belə, onun ifadəçisi olan leksik vahidlər – adlar nağıllarda, bayatılarda – bir sözlə, şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarında, o dövrün yazılı mənbələrində yaşadığı kimi, dialekt və şivələrimizdə də yaşamaqdadır. Bu baxımdan Şahbuz rayonu şivələrinin leksikonunda da əkinçilik alətləri və onların ayrı-ayrı hissələrinin adları ilə bağlı leksik vahidlər işlənməkdədir. Bu leksemlərin bir qismi ədəbi dilimizdə də işlənir. Məsələn: xış, cüt, kotan, bel, mala, boyunduruq(x), samı və s. Bununla yanaşı

bu sahə ilə bağlı bir sıra dialekt sözlər də işlənir. Məsələn: sambağı <qoşqu heyvanını boyunduruğa bağlamaq üçün bağ, ip, samı bağı>, sər <zənciri boyunduruqda hərəkət etməyə, sürüşməyə qoymayan dəmir hissə>, kötüh' <xışın ağac hissəsi>, dəsdəx' <xışın əl tutmaq üçün kötükdə olan hissəsi> və s.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Şahbuz şivələrində əkinçiliklə bağlı çoxlu müxtəlif terminlər mövcuddur. Bu terminlərin müəyyən hissəsi eynilə və ya fonetik dəyişikliklərlə Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində və ədəbi dilimizdə özünü göstərir. Bir qrup terminlər isə Şahbuz şivələri üçün xarakterikdir və məhz bu şivələrdə müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, 661 s.
3. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003, 206 s.
4. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 174 s.
5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 589 s.
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.

Нурай Алиева

ТЕРМИНЫ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ШАХБУЗСКОМ ГОВОРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассмотрены термины земледелия, употребляемые в диалектах Шахбузского района Азербайджана, в сравнении с другими диалектами, в том числе в сравнении с нашим литературным языком. Констатируется, что в этом районе имеется богатый запас диалектных земледельческих терминов. Они отражают особенности земли, ее цвет, урожайность, вид обработки, порядок быков в парной упряжке, указывают соответствующие названия занятий людей, участвующих в посевных работах.

Ключевые слова: *диалектология, говор, лексика, земледелие.*

Nuray Aliyeva

**FARMING TERMS IN SHAHBUZ DIALECT
OF AZERBAIJAN LANGUAGE**

Terms of agriculture used in dialects of Shahbuz region of Azerbaijan in comparison with other dialects, including in comparison with our literary language are considered in the paper. It is stated that there is a rich stock of dialectal agricultural terms in this area. They reflect characteristics of the soil, its color, crop capacity, type of treatment, the order of the bulls in the pair team, indicate corresponding occupation names of the peoples taking part in sowing.

Key words: *dialectology, patois, vocabulary, farming.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

FƏRMAN XƏLİLÖV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

HÜSEYN RAZİNİN ƏDƏBİ İRSİ VƏ ƏSƏRLƏRİNİN BİBLIOQRAFIYASININ HAZIRLANMASINA DAİR BƏZİ QEYDLƏR

Məqalədə yaradıcılığı XX əsrin 50-90-cı illərinə təsadüf edən şair Hüseyn Razinin (1924-1998) ədəbi irsinin mənbələri nəzərdən keçirilir, əsərlərinin biblioqrafiyasının hazırlanması sahəsində görülmə işlərin elmi qiyməti verilir.

Müəllifin gəldiyi qənaətə görə, H.Razinin həyat yolu və yaradıcılığını bütün parametrləri ilə öyrənmək üçün onun əsərlərinin mükəmməl biblioqrafiyasının hazırlanması vacibdir. Həmin biblioqrafiyanı hazırlayarkən şairlə bağlı bu məqalədə göstərilən arxiv materiallarından, həmçinin mövzu ilə əlaqədar olan müxtəlif kitab, almanax və dövrü mətbuatda dərc edilən yazılardan ən mötəbər mənbə kimi istifadə olunmalıdır.

Açar sözlər: *Hüseyn Razi, biblioqrafiya, “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan Dövlət Arxivi, H.Razinin “Gündəlik”ləri.*

XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan poeziyasının tanınmış nümayəndələrindən olan Hüseyn Razi (1924-1998) yarım əsrə yaxın zəngin bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun ədəbi-bədii yaradıcılıq istiqamətlərini əks etdirən əsərlərini belə qruplaşdırmaq olar:

1. Bədii əsərləri: lirik şeirlər, poemalar, pyeslər, hekayə, novella və povestlər.
2. Publisistik əsərləri: məqalələr, felyetonlar, oçerklər, məktublar, çıxışlar, rəylər, replikalar, gündəlik qeydlər və xatirələr.
3. Tərcümələri: bəzi türk, rus, özbək, qazax, avar şairlərinin şeirləri və dünyanın məşhur yazıçılarının aforizmləri.

H.Razinin ümumi yaradıcılığının bir istiqamətini də onun elmi əsərləri təşkil edir. Lakin biz bu məqaləmizdə şairin ədəbi-bədii irsi, onun mənbələri və əsərlərinin biblioqrafiyasının hazırlanması məsələlərindən bəhs etməyi qarşıımıza məqsəd qoymuşuq.

H.Razinin yaradıcılığı keçən əsrin 50-90-cı illərində Azərbaycan, həmçinin ümumsovet ədəbi prosesi ilə sıx surətdə bağlı idi. Onun əsərləri yaşadığı dövrün ümumi vəziyyəti, ictimai-siyasi ab-havası, əhval-ruhiyyəsi haqqında müəyyən təsəvvür yaratması baxımından çox əhəmiyyətli və əhəmiyyətlidir. Şairin ədəbi irsinin böyük bir hissəsi müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı nəşriyyat və mətbuat orqanlarında çap olunsada, bu günədək işıq üzün görməyən bir sıra şeirləri, gündəlikləri və xatirələri, müəyyən ictimai əhəmiyyət daşıyan məktubları, bəzi ədəbi qeydləri hələlik diqqətdən kənarda qalmaqdadır.

Bu gün onun ədəbi irsinin tam şəkildə toplanılıb aşkara çıxarılması, yüksək sənətkarlıqla yazılmış və dəyərli ictimai mündəricəyə malik olan bəzi qeyri-mətbu əsərlərinin çap etdirilməsi və mükəmməl bibliografiyasının hazırlanması Naxçıvan ədəbi mühitini öyrənən tədqiqatçıların qarşısında duran vacib məsələlərdən biridir. Çünki bu istiqamətlərdə araşdırmaların aparılması XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin yaradıcı bir şəxsiyyət kimi yetişdirdiyi H.Razinin ömür yolu və taleyini ilkin mənbələr əsasında izləməyə və yaradıcılığının ayrı-ayrı mərhələlərinin elmi qiymətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu baxımdan H.Razi haqqında ilk dəfə dissertasiya yazan və müdafiə edən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru N.İsmayılovun o fikri ilə tamamilə şərik ki: “Onun (H.Razinin – F.X.) keçdiyi ömür yolu sənədlərdən, yazılı mənbələrdən daha çox bədii əsərlərində üzə çıxır, öz əksini tapır” (4, s. 15).

H.Razinin ədəbi irsinin əsas mənbələri bunlardır:

1. Əsasən Azərbaycanda, qismən isə Azərbaycandan kənarda çap olunan qəzet, jurnal, məcmuə kitab və almanaxlar.

2. S.Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi, H.Razinin şəxsi fondu № 298, siy 1.

3. Naxçıvan MR DA, H.Razinin şəxsi fondu № 700, siy. 1, 2, 3.

4. C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat Muzeyinin fondu. H.Raziyə aid materiallar. Qovluq № 86.

5. Şairin qızı Firuzə Rzayeva tərəfindən saxlanılan H.Razinin şəxsi arxivi. Naxçıvan şəhəri.

H.Razinin həyat yolu və yaradıcılığının əsas istiqamətlərinin sistemli və mükəmməl tədqiqinə nail olmaq üçün onun ədəbi irsinin bibliografiyasını hazırlamaqdan başlamaq lazımdır. Həmin bibliografiyanı hazırlayarkən yuxarıda göstərilən beş mənbədən hökmən istifadə olunmalıdır. Bu bibliografiyanın hazırlanması heç də asan bir iş deyil. Çünki şairin sağlığında və vəfatından sonra müxtəlif mətbuat orqanlarında, kitab və almanaxlarda çap olunan bədii, publisistik və elmi əsərlərinin sayı həddindən çoxdur. Onları əldə etmək üçün tədqiqatçıdan xeyli vaxt, həmçinin möhkəm səbir və həvəslə tələb olunur. Lakin bu işi nisbətən asanlaşdıran cəhət odur ki, şairin özü ilk dəfə müxtəlif illərdə çap olunmuş əsərlərinin siyahılarını hazırlamağa təşəbbüs göstərmiş və həmin istiqamətdə müəyyən işlər görmüşdür. Bu siyahılar onun ən kiçiyi 200, ən böyüyü isə 400-dən çox səhifədən ibarət olan 28 cildlik “Gündəlik”lərinə əlavə olun-

muşdur. Hazırda qızı F.Rzayevanın şəxsi arxivində saxlanılan həmin “Gündəlik”lərdə rast gəldiyimiz siyahılar belə başlıqlar altında verilmişdir: “25 aprel 1949-cu ildən 1971-ci ilin sonuna kimi “Şərq qapısı”nda dərc olunan yazılarının xronologiyası” (9, XI c, s. 38-64), “Şərq qapısı” qəzetində (bir müddət “Sovet Naxçıvanı” adlandırılıb – F.X.) dərc olunan (həmin siyahılar ayrı-ayrılıqda 1971-1986-cı illəri əhatə edir – F.X.) yazılarım” (9, X-XXV c.). “Son vaxtlarda mərkəzi mətbuatda çıxan yazılarım (1972-1975)” (9, XIV c., s. 230-232), “H.Razinin mərkəzi mətbuatda nəşr olunmuş yazılarının təxmini, natamam siyahısı” (9, XII c., s. 245-251).

Bu siyahılar şairin “Şərq qapısı”nda, respublika və bəzi xarici mətbuat orqanlarında, müxtəlif kitab və almanaxlarda çap olunan əsərlərini tam şəkildə əhatə etmir. Onun həmin siyahılar haqqında yazdığı aşağıdakı qeydlər fikrimizi təsdiq edir: “Baş məqalələri, kiçik qeydləri nəzərə almıram, kollektiv yazıları hesablamıram. Bundan əlavə arxivimin natamamlığını nəzərə alsaq, demək olar ki, siyahı mənim yazılarımın ümumi həcmi əks etdirmir (9, XI c., s. 38). Yaxud: “Bunlar müəllifin (şair özünü nəzərdə tutur – F.X.) mərkəzi mətbuatdakı yazılarının olsa-olsa dördü üç hissəsidir... yazıların bir çoxunu seçməyə imkanım olmamışdır” (9, XII c., s. 251).

H.Razinin “Gündəlik”lərdə olan başqa qeydləri də onun bibliografiyasının hazırlanması işinə kömək edir. Həmin qeydlərə əsaslanmaqla “Siyahı”lara daxil edilməmiş bəzi yazıların izinə düşmək mümkündür:

“17 oktyabr 1967. “Kommunist”, “Bakinskiy raboçiy”, “Kommunist” (ermənicə), “Azərbaycan pioneri”, “Sovet kəndi” və başqa qəzetlərdə şeirlərim var”; “7 noyabr 1967. “Şərq qapısı” böyük formada Bakıda buraxılmışdır. Burada “Doğma şəhərim” adlı oçerkim var”; “20 yanvar 1972. Qəzet üçün Nazim Hikmət haqqında məqalə yazdım”; “10 fevral 1973. B.Brext haqqında qəzet üçün məqalə yazdım”; “4 iyun 1974. “Pioner” qəzetində iki şeirim var”; “23 iyun 1981. Nizami İnstitutunda Cənub üçün hazırlanan almanaxa şeirlər göndərdim, Tərcümeyi-hal və şəkil verdim”; “30 aprel 1983. “Kommunist” qəzetində bir oçerkim çıxıb”; “22 iyun 1986. B.Vahabzadənin “Fəryad” tamaşasına baxdım və qəzet üçün rəy yazdım”.

H.Razinin əsərlərinin bibliografiyasının hazırlanmasında mütəxəssislərin də müəyyən xidmətləri olmuşdur. Bu istiqamətdə ilk addım M.Bağırova məxsusdur. Onun bu sahədə ilk işi H.Razinin anadan olmasının 50 illiyi münasibəti ilə beş səhifəlik “Oxucuya yaddaş” adlı kiçik həcmli bibliografik məlumat hazırlamasıdır. 92 mənbəni əhatə edən bu “Yaddaş” beş hissədən ibarətdir: “Kitabları” (9 mənbə), “Pyes, povest, poema və şeirləri” (46 mənbə), “Tərcümələri” (10 mənbə), “Məqalələri” (14 mənbə), “Haqqında” (13 mənbə). M.Bağırovun tərtibi ilə Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi və M.F.Axundov adına Azərbaycan Respublika Dövlət kitabxanası tərəfindən 1977-ci ildə Bakıda çap olunan “Naxçıvan yazıçıları” adlı bibliografiyada isə 9 səhifə H.Raziyə həsr olunmuşdur. Bu hissədə tərtibçi əvvəlcə H.Razinin həyatı və yaradıcılığı haq-

qında qısa şəkildə bəhs etmiş, sonra “Kitablar” (9 mənbə), “Dövri mətbuatda və məcmuələrdə dərc olunmuş əsərləri” (56 mənbə), “Tərcümələri” (11 mənbə), “Məqalələri” (18 mənbə) və “Haqqında yazılanlar” (15 mənbə) bölmələrində şairlə bağlı bioqrafik məlumatlar verilmişdir. Tərtibçinin qeyd etdiyi kimi, bu “biblioqrafik vəsait mövcud ədəbiyyatı tam şəkildə əhatə etmir, tövsiyə xarakteri daşıyır. Əsas məqsəd isə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinə daxil olan yazıçıların həyat və yaradıcılığı ilə oxucuları tanış etməkdir (6, s.4).

Bu biblioqrafiyanın tərtibində M.S.Orduadi adına Naxçıvan Respublika kitabxanasında H.Raziyə məxsus olan kataloqdan geniş istifadə olunmuşdur. Həm biblioqrafiyanın çap olunduğu 1970-ci illərdə, həm də sonralar həmin kataloqun hazırlanmasında kitabxananın Biblioqrafiya şöbəsinin müdiri Südəbə Süleymanovanın xüsusi zəhməti olmuşdur.

H.Razinin əsərlərinin biblioqrafiyasının hazırlanmasında köməkçi mənbə kimi “Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı (1920-1975)” və H.Babayevin “Azərbaycan ədəbiyyatının beynəlmiləl əlaqələri (1920-1973)” biblioqrafiyalarından da faydalanmaq olar. Birinci biblioqrafiyada şairin səkkiz (1, s. 401, 521, 537, 572, 579, 580, 889), ikincisində isə bir (2, s. 376) əsərinin mənbəyi göstərilmişdir. “Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı”nda şairə aid beş mənbə “H.Razi”, üçü isə “H.Rzayev” imzası ilə təqdim olunmuşdur. Əlbəttə, bu vəziyyət oxucunu çaşdırır. Belə çıxır ki, “H.Razi” və “H.Rzayev” ayrı-ayrı müəlliflərdir. Lakin H.Razinin həmin kitabda “H.Rzayev”ə aid edilən yazıların kənarında etdiyi qeydlərdən aydın olur ki, həmin yazılar da ona məxsusdur.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin tələbəsi Ruhiyyə Tağızadənin 1997-ci ildə “Hüseyn Razinin həyat və yaradıcılığının biblioqrafiyası” adlı diplom işi öz elmiliyi və həcmnin böyüklüyü ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Diplom işinin rəhbəri dosent X.Kərimovun rəyində qeyd olunduğu kimi “R.Tağızadə şairin yarım əsrlik həyat və yaradıcılıq yolunu izləmiş, faktlarla zəngin olan bir biblioqrafik göstəricini ortaya qoymuşdur” (13, s. 1).

Şairin qızı F.Rzayevanın bizə verdiyi məlumata görə, bu biblioqrafiyanın hazırlanmasında atası (H.Razi) R.Tağızadəyə müəyyən məsləhətlər vermişdir.

R.Tağızadənin biblioqrafiyaların tərtib prinsiplərinin müasir tələblərinə cavab verən diplom işinin elmi səviyyəsini qənaətbəxş hesab etmək olar. Fikrimizin təsdiqi üçün diplom işinin planını nəzərdən keçirmək kifayətdir:

“Giriş. 1. Həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat: a) həyatı, b) yaradıcılığı; 2. Tərcümeyi-hal göstəriciləri; 3. Kitabları (13 mənbə); 4. Dövri mətbuatda çıxan əsərləri: a) şeirləri (143 mənbə) və poemaları (7 mənbə), b) povestləri (2 mənbə), dramları (3 mənbə) və tərcümələri (11 mənbə), c) ədəbi-tənqidi məqalələri (18 mənbə), d) publisistik məqalələri (121 mənbə), e) başqa dillərə tərcümə olunmuş əsərləri (8 mənbə); 5. Həyat və yaradıcılığı haqqında olan ədəbiyyat (22 mənbə); Haqqında yazan müəlliflərin əlifba göstəricisi; Nəticə; Ədəbiyyat” (13, s. 1-54).

Cəmi 347 mənbəni əhatə edən bu bibliografiya təəssüf ki, şairlə bağlı bütün mənbələri əhatə etmir. İkinci tərəfdən həmin bibliografiya çap olunmadığı üçün onun geniş oxucu kütləsinə heç bir faydası olmamışdır.

H.Razinin bibliografiyasının tərtibində köməkçi mənbələrdən biri də şairin əsərləri çap olunmuş müxtəlif qəzet və jurnalların bütöv nüsxələri və onların kəsikləridir. Bu qəzet və jurnal kəsiklərinin bir qismi F.Rzayevanın şəxsi arxivində, digər qismi isə Naxçıvan MR DA-da H.Razinin şəxsi fondunda saxlanılır. Həmin qəzet və jurnal kəsikləri və bütöv nüsxələr şairin əsərlərinin əksəriyyətinin ilk mənbəyi kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu materialların içərisində elələri var ki, H.Razinin bibliografiyasının hazırlayarkən, necə deyirlər, dağa-daşa düşmədən onlara istinad etmək olar. Məsələn, şair “Gündəliyi”nin 18 iyun 1980-ci il tarixli səhifəsində yazır: “Lənkərana “Leninçi” qəzetinə redaktorun xahişi ilə bir məqalə yazdım, göndərdim” (9, XIX c., s. 95). Məqalənin adı, “Leninçi” qəzetinin hansı nömrəsində dərc olunması haqqında nə həmin ilə aid “Gündəlik”də, nə də başqa bir mənbədə məlumat yoxdur. Lakin bu barədə Naxçıvan MR DA-da şairin fondunda saxlanılan “Leninçi” qəzetinin kəsiyindən məlumat almaq mümkündür (5, siy. v. 4). Həmin qəzetin kəsiyindən aydın olur ki, şairin Lənkəranın təbii gözəlliyinə və ictimai-mədəni həyatına həsr etdiyi “Gözəllik və zəhmət sərgisi” adlı məqaləsi Lənkəranda çıxan “Leninçi” qəzetinin 26 iyul 1980-ci il tarixli 75-ci nömrəsində dərc olunmuşdur. Belə faktların sayı az deyil.

H.Razinin ədəbi-bədii yaradıcılığa nə vaxt başlaması və ilk yazısının harada çap olunmasının da onun bibliografiyasının hazırlanmasında mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu barədə fikirləri belə ümumiləşdirmək olar:

Murtuz Bağirov: “Moskva” şeiri ilə yaradıcılığa başlayan H.Razi 30 ilə yaxın yaradıcılıq yolu keçmişdir” (6, s. 29).

Ruhiyyə Tağızadə: “1948-ci ildə ilk şeiri olan “Moskva” “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunur” (13, s. 1).

Nadir İsmayılov: “H.Razi ədəbi mühitə 1947-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetində çap olunan “Moskva” adlı şeirlə qədəm qoymuşdur” (4, s. 19).

Teymur Əhmədov: “Ədəbi fəaliyyətə 1947-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetində çap olunan “Moskva” adlı şeirindən sonra başlamışdır” (3, s. 423).

Göründüyü kimi, müəlliflərin hamısı “Moskva” şeirini şairin mətbuatda dərc olunan ilk bədii əsəri hesab etmişlər. Lakin bu məlumatlarda həmin şeirin “Şərq qapısı” qəzetinin hansı tarixli nömrəsində dərc olunması dəqiq şəkildə göstərilməmişdir. Maraqlıdır ki, H.Razinin özü də bu barədə yazarkən dəqiq tarix göstərmir: “Ədəbi yaradıcılığa 1947-ci ildən başlamış, ilk şeirim Moskvanın 800 illik yubileyi münasibəti ilə “Şərq qapısı” qəzetində çıxmışdır (12, s. 1). Qəribə burasıdır ki, nə H.Razinin bibliografiyasını tərtib edənlər, nə də şairin özü həmin şeiri heç bir siyahıya salmamışlar. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edə bilmişik ki, “Moskva” şeiri “Şərq qapısı” qəzetinin 7 sentyabr 1947-ci il tarixli 103-cü nömrəsində çap olunmuşdur.

Lakin məsələ bununla bitmir. Tədqiqat göstərir ki, H.Razinin “Moskva” şeirindən beş-altı il əvvəl də “Şərq qapısı” qəzetində şeirləri dərc edilmişdir. Bunlardan biri “Partizanın andı”, digəri isə “Şəlalə” adlanır ki, birinci şeir 1941-ci il (10, s. 4), ikincisi isə 1942-ci ildə (11, s. 4) həmin qəzetdə çap olunmuşdur.

Bu şeirlər haqqında başqa müəllifləri demirik, heç H.Razinin özü tərəfindən də məlumat verilməmişdir. Maraqlıdır, görəsən, şair nə üçün bu şeirlər haqqında bir kəlmə də olsa söz açmamışdır? Hər halda bizə elə gəlir ki, o, həmin şeirləri bəlkə də bədii cəhətdən zəif hesab etdiyi üçün xatırlatmağı məqsəddəuyğun hesab etməmişdir. Lakin onlar hər hansı səbəbdən olursa olsun yada salınmasa da, H.Razi qələminin məhsulu kimi diqqətdən kənarda qalmamalıdır və şairin biblioqrafiyasını çapa hazırlanarkən bu faktlar hökmən nəzərə alınmalıdır.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, H.Razinin həyat yolu və yaradıcılığını bütün parametrləri ilə öyrənmək üçün onun əsərlərinin biblioqrafiyasının hazırlanması vacibdir. Bu biblioqrafiya tərtib olunarkən şairlə bağlı həm şəxsi, həm də dövlət arxivlərində saxlanılan mətbu və qeyri-mətbu materiallar, eyni zamanda mövzu ilə əlaqədar olan müxtəlif kitab, almanax və dövrü mətbuatda dərc edilən yazılardan ən mötəbər mənbə kimi istifadə olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov N., Tağıyev R. Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı. Biblioqrafiya (1920-1975). Bakı: Elm, 1983, 944 s.
2. Babayev H. Azərbaycan ədəbiyyatının beynəlmiləl əlaqələri. Biblioqrafiya (1920-1973). Bakı: Elm, 1978, 640 s.
3. Əhmədov T. Azərbaycan yazıçıları XX-XXI yüzillikdə. Ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı: Nurlar NRM, 2011, 1056 s.
4. İsmayılov N. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 2003, 248 s.
5. Naxçıvan MR DA, H.Razinin şəxsi fondu № 700, siy.1,2,3.
6. Naxçıvan yazıçıları. Biblioqrafiya. Tərtib edən M.Bağırov. Bakı, 1977, 74 s.
7. S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublika Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, H.Razinin şəxsi fondu, № 298, siy. 1.
8. Razi H. Aanadan olmasının 50 illiyi. Oxucuya yaddaş / Tərtib edən M.Bağırov. Naxçıvan, 1975, 5 s. C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat Muzeyinin fondu. H.Raziyə aid materiallar, qovluq № 86.
9. Razi H. Gündəlik: 28 cildə (1964-1990). Şairin qızı Firuzə Rzayeva tərəfindən saxlanılan H.Razinin şəxsi arxivi. Naxçıvan.
10. Razi H. Partizanın andı (şeir). “Şərq qapısı” qəz., 1941, 10 oktyabr.
11. Razi H. Şəlalə (şeir). Bir parça. III hissə. “Şərq qapısı” qəz., 1942, 16 iyun.
12. Razi H. Tərcümeyi-halım. Makina yazısı. 1971, 16 may. F.Rzayeva tərəfindən saxlanılan H.Razinin şəxsi arxivi. Naxçıvan.

13. Tağıyeva R. Hüseyn Razinin həyat və yaradıcılığının bibliografiyası: Diplom işi, Naxçıvan, 1997, 55 s. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanası.

Фарман Халилов

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ПОДГОТОВКЕ К ИЗДАНИЮ
ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ И БИБЛИОГРАФИИ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ ГУСЕЙНА РАЗИ**

В статье исследуется творчество известного азербайджанского поэта Гусейна Рази (1924-1998) и делаются замечания по подготовке к изданию библиографии поэта.

Автор приходит к выводу, что для обстоятельного изучения жизненного пути и творчества Г.Рази важно подготовить полную библиографию произведений поэта. При подготовке библиографии произведений надо использовать архивные материалы, книги, альманахи и публикации периодической печати.

Ключевые слова: Гусейн Рази, библиография, газета «Шарг гапысы», Нахчыванский государственный архив, дневники Г.Рази.

Ferman Khalilov

**SOME NOTES ABOUT PREPARING TO PUBLICATION
OF HUSSEIN RAZI'S LITERARY HERITAGE AND
BIBLIOGRAPHY OF HIS WORKS**

Works of the famous Azerbaijani poet Hussein Razi (1924-1998) are investigated in the paper and notes on preparation for the publication of the poet's bibliography are made.

The author comes to the conclusion that it is important to prepare a complete bibliography of the poet's works for a thorough study of H.Razi's course of life and works. It is necessary to use archival materials, books, anthologies and publications of periodicals when preparing the bibliography of his works.

Key words: Hussein Razi, bibliography, "East Gate" newspaper, Nakhchivan State Archives, H.Razi's "Diaries".

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ƏLİ HƏŞİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aliheshim@yahoo.com

MAHMUD İSMAYILIN YARADICILIĞINDA TARİXİ NƏSR VƏ NAXÇIVAN

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının mövzu dairəsindən qısa şəkildə bəhs olunmuş, həmçinin yazıçı-tarixçi Mahmud İsmayılın “Xaqani” və “İki od arasında” romanları tədqiqat obyektini kimi seçilmişdir. “Xaqani” romanında görkəmli şairin həyatı və dövrü, “İki od arasında” romanında isə Əmir Teymurla Qızıl Orda dövlətinin başçısı Toxtamış arasında döyüş meydanına çevrilmiş Azərbaycanın XIV əsr tarixinin bədii şəkildə əksi məsələlərindən danışılmışdır. Hər iki romanda müvafiq tarixi dövrdə Azərbaycanın tərkibində Naxçıvanın mövqeyindən, Naxçıvan realitətlərinin əks etdirilməsi məsələlərindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Naxçıvan, tarixi roman, “Xaqani”, “İki od arasında”, janr, ədəbi həqiqət.*

Mövzusunun görkəmli şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyətindən alan tarixi romanlar Azərbaycan tarixi roman janrının tərkibində əhəmiyyətli yer tutur. Professor Yavuz Axundlu məşhur şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edən romanlar haqqında yazır: “Görkəmli sənətkarların həyatından bəhs edən tarixi romanlarda əsas məqsəd heç də bədii biografiya yaratmaq deyil. Başlıca qayə sənətkar və zaman problemi ilə bağlıdır. Müəllif, hər şeydən əvvəl, ədəbi şəxsiyyətin yaşadığı dövrün dolğun sosial-siyasi mənzərəsini canlandırmalı, həmin tarixi fonda qəhrəmanın şəxsiyyəti müasirləri ilə münasibətləri, mənəvi dünyası, öz əsri ilə bağlılığı diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Həmçinin tarixi romanda bəhs olunan dövrə və təqdim olunan sənətkara müasir baxışın yüksək bədiiliklə ifadəsi də vacib məsələlərdəndir” (1, s. 326). Tarixi şəxsiyyətin obraz olaraq psixologiyasının canlandırılması baxımından yanaşan yazıçı, tənqidçi Mehdi Hüseyn yazır: “Tarixçi psixoloq deyil. Lakin sənətkar psixoloq olmalıdır. Bunsuz tarix elmi yaransa da, tarixi-bədii əsər yarana bilməz!”. Bu mənada tarixi şəxsiyyətin mənəvi dünyasının, fərdi psixologiyasının açılması ədəbi əsərdə tarixiliyi dolğunlaşdırdığı kimi bədiiliyi də şərtləndirir.

Görkəmli nasir Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında ilkin nümunələri ilə rastlaşdığımız tarixi roman janrı sovetlər dönməsinin sonrakı mərhələ-

lərində mövzu dairəsini genişləndirirsə, 1970-1980-ci illərdən sonra daha çox milli dövlətçiliyimizin öyrənilməmiş dövrlərinə müraciət olunur. Bu sırada əhəmiyyətli yer tutan əsərlərdən biri də yazıçı-tədqiqatçı Mahmud İsmayılın “Xaqani” romanıdır.

“Xaqani” romanında Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli siması, istedadlı şair Xaqani Şirvaninin yaşadığı Şirvanın ictimai-siyasi, mədəni vəziyyəti dövrün reallıqları çərçivəsində dəyərləndirilir. Tarixdən məlum olduğu kimi, XII əsrdə Azərbaycanda Atabəylər və Şirvanşahlar dövlətlərinin oynadığı rol strateji cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Xaqaninin babası, atası, anası ilə bağlı elmi ədəbiyyatdakı məlumatlar uyğun olaraq əhatəli şəkildə təsvir olunur. Xaqaninin uşaqlıq illəri, əmisinin onun təhsilində oynadığı rol, Şirvanşahlar dövlətinin saray şairi Əbül-ülə Gəncəviyə təqdim etməsi, saray şairi kimi keçirdiyi ömür və yaradıcılıq yolu detalları ilə izlənilir. Obrazın psixologiyasına bələdliyin nəticəsidir ki, yazıçı Xaqanini saraya götürən düşüncənin məhsulu kimi onu şöhrətpərəst, diqqət mərkəzində olmağa meylli insan kimi təqdim etmişdir. Şirvanşah Məniçöhrün sənətkara Xaqani təxəllüsü verməsi səhnələri dəqiqliklə işlənmişdir. Amma Xaqaninin İsmətəddinlə yaşadığı biganə məhəbbət xətti nə tarixdəki Xaqaniyə, nə də bədiilik prinsiplərinə uyğun deyildir. Ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev də romandakı bu kimi xüsusiyyətlərə diqqət yetirir və bu halları məqbul saymır (6, s. 171). Saray şairləri arasındakı çəkişmələr xüsusi həssaslıqla verilir və Xaqani bu mühitin fonunda daha mükəmməl görünür. Əbül-ülə romanda müsbət planda təqdim olunsada, bu dövrdən bəhs edən yazıçı Oqtay Salamzadənin “Əsrlərin sirri” romanında fərqli olaraq, mənfi planda işlənmişdir (7). Elmi ədəbiyyatda Əbül-ülə ilə Xaqani münasibətlərinə dair müəyyən qədər qaranlıq məqamlar hələ də vardır. Bu fikir ayrılığı yazıçıların bu obraza birtərəfli yanaşmasına gətirib çıxarmışdır. Siyasət adamı kimi müxtəlif bölgələrə səfər edən Xaqani Naxçıvana Atabəy Şəmsəddin Eldəniz və Möminə Xatunla görüşməyə də göndərilir. Tarixdə belə bir fakt mövcud deyil və bu sırf təxəyyül məhsuludur.

Xaqaninin ömrünün sonları, Təbriz həyatı o qədər də genişliklə təsvir olunmamışdır. Xaqani-İsmətəddin xətti aparıcı olmuşdur. Çoxlu informasiya verilməsinə baxmayaraq bu məlumatlar bir çox hallarda biri-biri ilə bağlanmışdır. Yaxud Xaqaniyə dünya şöhrəti gətirən əsərlərin yazılması prosesi izlənilmir, sənətkarla bağlı verilən məlumatların çoxu dövrün tarixi reallıqlarına uyğunlaşdırılmazdır. Bu kimi ciddi nöqsanları diqqət mərkəzinə çəkən Vilayət Quliyevlə müəllif razılaşmasada, yekun elmi qənaət bu fikirləri sübut etmiş olur, tənqidlər daha çox elmi zəmindədir (5). Yaxud əsərdə hadisələrin miladi təqviminə uyğunlaşdırılması tarixi nəsrin prinsiplərini pozmuş olur.

Siyasi fəallığı ilə diqqəti cəlb edən Xaqaniyə Şəmsəddin Eldənizlə Şirvanşahlar adına görüşmək təklif olunur. Bu görüş 1151-ci ilə təsadüf edir. Xaqanini Naxçıvanda Atabəy Şəmsəddin Eldəniz və arvadı – diplomat Möminə Xatun süfrə arxasında çox səmimi şəkildə qəbul edirlər. Möminə Xatun amiranə şəkil-

də deyir: “Atabəy Şəmsəddin Eldəniz Azərbaycan hökmdarıdır, bütün Azərbaycan torpaqlarının. Şirvan da Azərbaycandır” (4, s. 143). Xaqani Atabəylər dövlətinin tarixi, paytaxtı Naxçıvanla maraqlandıqda Möminə Xatun siyasi uzaqgörənliklə Naxçıvanın mövqeyindən, təbii şəraitindən, gözəlliklərindən, əhalisindən, regionun özünəməxsusluqlarından, Naxçıvanın “sənətkarlıq və ticarət” şəhəri olmasından, şəhərin iqtisadi, mədəni səviyyəsindən, bir sözlə bəhs olunan dövrdəki reallıqlarından geniş ürəklə məlumat verir. Eyni zamanda bu görüşdə Eldənizlər dövlətinin idarəçilik prinsiplərindən, şeir, sənət məsələlərindən, Şirvanda ki ədəbi mühitdən, Xaqaninin yaradıcılığından bəhs olunur. Xaqani sonuncu dəfə Şirvandan çıxdıqda Şəmsəddin Eldənizin ölümünü eşidir, Naxçıvanda Məhəmməd Cahan Pəhləvanla görüşür, ona məsləhətlər verir. Xaqaninin Şirvandan qaçdığını eşidən Məhəmməd Cahan Pəhləvan onun Naxçıvanda yaşamasını istəyir və Xaqani hökmdara şeirlə cavab verir.

Birmənalı şəkildə deyək ki, Xaqanişünaslıqda onun Naxçıvana gəlməsi barədə heç bir məlumat yoxdur. Yazıçı təxəyyülü nəticəsində Xaqaninin Naxçıvana gəlməsi, Atabəylər dövlətinin paytaxtı kimi Naxçıvanın oynadığı rol barədə, həm də tarixi reallıqlara mümkün olduğu qədər uyaraq məlumat verməsi müəllifin uğuru, həm də orta əsrlərdə Naxçıvanın, eləcə də Xaqani dövrünün öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Qeyd edək ki, Xaqani dövründəki Naxçıvan reallıqlarından bəhs etdiyi məqamlarda tarixə təxəyyüldən çox yer verir.

Tarixi romanlar müəllifi, tarixçi Mahmud İsmayılın yaradıcılığında, eləcə də Azərbaycan tarixi roman janrının inkişaf yolunda yadda qalan romanlardan biri də “İki od arasında” romanıdır. Yazıçı şanlı Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərini mövzu alaraq çoxlu tarixi romanlar yazmışdır. Onun tarixə müraciətinin altında tədqiqatçı kimliyinin durması əsərlərində kiçik qüsurları saymazsaq, tarixi təhrif hallarının azlığı ilə seçilir. Belə ki, haqqında danışdığımız “İki od arasında” romanı da bu kimi keyfiyyətlərlə zəngindir.

Əsərin poetikəsinə seçilmiş adından da göründüyü kimi, Azərbaycan torpağı zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri, əlverişli təbii coğrafi mövqeyi nəticəsində zaman-zaman “İKİ OD” arasında qalmışdır. Yazıçı da romanda Azərbaycan tarixində ən uzunömürlü dövlətlərdən biri olan Şirvanşahlar dövləti və dövlətin tarixində ən qüdrətli hökmdar kimi qalan Şirvanşah İbrahimin hakimiyyət illəri, eləcə də bu dövrdə baş verən bir çox ictimai-siyasi, mədəni prosesləri izləmişdir. Qızıl Orda dövlətinin başçısı Toxtamışla Əmir Teymurun Azərbaycana eyni vaxtda hücumu və bu iki od arasında qalmış Azərbaycanın yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi tarixindən bəhs edən romanda müəllifin tarixi hadisələrin izinə düşüb baş qəhrəmanı, həmçinin əsərin bədiiilik, nəzəri tələblərini unutduğu kimi hallar da müşahidə olunur. Qeyd edək ki, Teymurun Azərbaycana hücumu və bu dövrün hadisələrindən bəhs edən xalq yazıçısı İsa Hüseynovun “Məhşər” romanında da təxminən eyni hadisələr, şəxslər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Amma fərqli olaraq “Məhşər” romanında istər Əmir Teymur, haqqında az məlumat verilsə də istər Şirvanşah İbrahim, istərsə Fəzlullah Nəimi və

onun şagirdi, ideya daşıyıcısı olan İmadəddin Nəsimi və digər tarixi şəxsiyyətlərin və müəllif təxəyyülü nəticəsində yaradılmış obrazların təsviri, mənəvi aləminin, ictimai mövqeyinin, dövrün fonunda tutduğu yerə sənətkarlıq nöqtəyindən nəzərlə yanaşdıqda isə fərdi psixologiyasının, əsərin təsviri elementləri, dili, üslubi keyfiyyətləri baxımından daha mükəmməl təsir bağışladığını görə bilərik. Əsərdə Şirvanşah İbrahimin hakimiyyətə gəldiyi 1382-ci ildən başlayan hadisələr XV əsrin birinci onilliyində bitir. Bu qısa, eyni zamanda tarixşünaslıq üçün mühüm dövrün hadisələri, xarici işğalçılara qarşı xalqımızın mübarizə tarixi mühüm detalları ilə əks olunur. Romanda obrazın psixologiyasına enə bilməmənin nümunəsini Şirvan şeyxi surətinin timsalında görə bilərik. Toxtamış, Əmir Teymur, Miranşah, Şirvanşah İbrahim kimi hökmdar surətlərinin hər biri tarixdəki mövqeyinə uyğun olsa da, bəzi kiçik nöqsanları da vardır. Belə ki, İbrahim milli mövqeyi, uzaqgörənliyi, siyasi ayıqlığı, cəsarəti ilə yadda qaldığı halda Miranşah surəti sönük təsvir olunmuşdur. Əsərin nöqsanlı cəhətlərindən biri kimi bir çox tarixi romanlarımızda olduğu kimi, bu əsərdə də XIV əsrdən danışıldığı halda miladi təqvim ilə hadisələr təsvir olunur. Roman haqda tənqidçi Vaqif Yusifli də bəhs edir (8, s. 181).

Qeyd edək ki, “İki od arasında” romanında Şirvanşahlar dövlətinin keçdiyi qısa yol izlənməklə yanaşı bu dövrdə Azərbaycan reallıqları da tutarlı dəlillərlə, inandırıcı şəkildə işıqlandırılmış, xalqımızın özünəməxsusluğunun, zəngin tarixi və ənənələrinin əksi, xalq yaddaşı nümunələrindən məqamında istifadə, dövrün reallıqlarına uyğun olaraq milli adətlərimiz, məişət mədəniyyətimizdən bəhs olunur, əhəlinin yaşam səviyyəsi, danışq tərzə gözlənilir, bir sözlə, tarixin müvafiq dövrünün uğurlu mənzərəsi yaradılır.

Romanda xüsusilə vurğulanası məsələlərdən biri də XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının, Azərbaycan fəlsəfi fikir tarixinin aparıcı siması olan hürufizm hərəkatı, hürufi poeziyası, Nəimindən sonra hürufizm ideyalarının daşıyıcısı olan Nəsiminin, eləcə də hürufizm hərəkatının bir çox görkəmli nümayəndələrinin, fərqli yanaşılmaqla obrazları yaradılır, fəlsəfi hərəkatın inkişafının müəyyən dövrləri izlənilir. Bu dövrdən “Məhşər” romanı, eləcə də dövrün tarixi mənbələri ilə müqayisədə bəzi fərqliliklər ortaya çıxır. “İki od arasında” romanında Teymurilərin, Şirvanşahların, eləcə də Azərbaycanın digər bölgələrinin hürufilərə münasibətində, hürufilərin əsas məram və məqsədlərinin, nəzəri, ideoloji prinsiplərinin aşkarlanmasında qaranlıq məqamlar qalır. “Məhşər” romanında, bu əsərdən fərqli olaraq, hürufizmin fəlsəfi mahiyyəti açılır, təsəvvüf anlayışları dəyərləndirilir, xalq kütlələri arasında onlara olan münasibət dəqiqliklə, həssaslıqla verilir (2). Tarixi mənbələrdə bu haqda dəqiq fikir olmamasına baxmayaraq “Məhşər”də Nəiminin qızının adı Fatma kimi verildiyi halda “İki od arasında” romanında Ümmülbanu kimi verilir. Yaxud tarixdə təsdiqinin tapmadığı halda Əhməd kişinin oğlu Yusif (Hürufizmin həqiqi qılncı tərəfdarlarından, Nəiminin ən yaxın iki adamından biri olan Yusif Keyya nəzərdə tutulur – Ə.H.) və Nəsiminin bacısı Nurcahan arasındakı məhəbbət xətti,

hətta Yusifin Toxtamış ordusuna əsir düşməsindən bəhs olunur. Fəzlin müridi olan Seyid Məhəmməd və onun oğlanları Şahxəndan, Seyid Əlidən(Nəsimi) bəhs olunur ki, elmi ədəbiyyatda Nəsiminin Şahxəndan adlı qardaşı olması, şair olması barədə oxuyuruq, amma onların hürufizmə bağlı olduğu ilə əlaqəli məlumata rast gəlmirik. Ən əsası isə Nəsiminin bir neçə məktubla Nəiminin şəyirdi olması, onun ən yaxın adamı olması yazılır ki, bu həm tarixdə təsdiqini tapmır, həm də bu səhnələr çox sönük şəkildə verilir.

Şirvanşah İbrahimin dilindən verilən “Vaxt gələr, Azərbaycan torpaqları bir şahlıqda birləşər. Biz buna çalışacağıq. Bizə qismət olmasa da, sonrakı nəsillər bunu edəcəklər, mütləq edəcəklər” (3, s. 286), sözləri müəllif mövqeyinin ifadəsidir.

Romanda Teymurun Bağdada hücumundan sonra onunla müttəfiq olan Şirvanşah İbrahim onun Bağdaddan məğlub qayıtdığı halda tərəfdaş ola biləcəyi qaynatası Əhməd Cəlalıyyə məktub aparması üçün qasid göndərir. Qasid Əli Şamaxıdan Bağdada gedərkən yolunu Naxçıvandan salır. Müəllif bir neçə cümləylə Naxçıvanla bağlı bəzi informasiyalar verir. Məlum olur ki, Əlincə qalası artıq üç ildir ki, mühasirədədir. Naxçıvan müharibədən dolayı ağır vəziyyətdədir. Bununla əlaqədar olaraq bu yerlərdən keçib getmək belə qorxuludur (s. 261). Bu hissədə Naxçıvanın reallıqlarının əksini görürük.

Bütün bu səhnələrdə Naxçıvan tarixi, məişəti ilə bağlı dolğun bir səhnəylə qarşılaşırıq. Hər iki əsərdə Mahmud İsmayılın yazıçı özünəməxsusluğunun göstəricisi kimi milli kimlik, milli mövqe ön planda tutulur, tarixi reallıq əsasən janrın tələbləri çərçivəsində təxəyyül süzgəcindən keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər. Bakı: Adiloğlu, 2005, 550 s.
2. Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1988, 416 s.
3. İsmayılov M. İki od arasında, I c., Bakı: Gənclik, 1978, 312 s.
4. İsmayıl M. Xaqani. Bakı: Yazıçı, 1983, 359 s.
5. İsmayıl M. Tarixi nəsr ədəbi tənqidimizdə //Azərbaycan, 1985, № 4, s. 92-97.
6. Quliyev V. Nəsrimiz və tariximiz //Azərbaycan, 1984, № 4, s. 164-175.
7. Salamzadə O. Əsrlərin sirri. Bakı: Yazıçı, 1987, 592 s.
8. Yusifli V. Azərbaycan romanı: dünən, bu gün //Azərbaycan, 1987, № 12, s. 164-181.

Али Гашимов

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРОЗА И НАХЧЫВАН В ТВОРЧЕСТВЕ МАХМУДА ИСМАИЛА

В статье говорится о месте исторического жанра в азербайджанской литературе и анализируются романы писателя-историка Махмуда Исмаила «Хагани» и «Меж двух огней». В романе «Хагани» исследуется жизнь выдающегося азербайджанского поэта Хагани и его эпоха, а в романе «Меж двух огней» изображается Азербайджан в XIV веке, превратившийся в арену военных действий между эмиром Тимуром и Тохтамышем. Сообщается о нахчыванских реалиях, нашедших отражение в обоих романах.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нахчыван, исторический роман, «Хагани», «Меж двух огней», жанр, историческая правда.*

Ali Hashimov

HISTORICAL PROSE AND NAKHCHIVAN IN MAHMUD ISMAYIL'S WORKS

It is told in the paper about the place of historical genre in Azerbaijani literature and writer and historian Mahmud Ismayil's novels of "Khagani" and "Between two fires" are analyzed. In the novel of "Khagani" is considered life of prominent Azerbaijani poet Khagani and his epoch; in the novel of "Between two fires" is represented Azerbaijan in the fourteenth century turned to the scene of hostilities between Emir Timur and Tokhtamysh. It is reported about Nakhchivan realities reflected in both novels.

Key words: *Azerbaijan, Nakhchivan, historical novel, "Khagani", "Between two fires", genre, historical truth.*

(Filologiya elmlər doktoru F.Y.Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

SƏBUHİ İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: s.ibrahimov71@mail.ru

NAXÇIVANA DAİR XIX ƏSR ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİNƏ FİLOLOJİ BAXIŞ

Məqalədə Naxçıvan əlyazmaları üçün xüsusi səciiyə daşıyan və eyni zamanda XIX əsr ziyahlarından olan görkəmli şair və yazıçı Hacıağa Fəqir Ordubadinin həyat və yaradıcılığı ilə yanaşı onun əsrarəngiz qiymətli əsəri olan “Gülşəni-irfan” kitabı haqqında da geniş və hərtərəfli məlumat verilmişdir. Həmçinin əlyazmaya filoloji baxış zamanı aydın olmuş ki, XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti üçün böyük səciiyə daşıyan “Əncüməni-şüəra” adlı şeir məclisi və onun görkəmli üzvləri barədə də izahlı şərtlərə ehtiyac var. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, müəllifin yaratdığı əsərlər Naxçıvana dair XIX əsr əlyazma nüsxələrinin filoloji istiqamətdə təhlil edilməsi və dəyərləndirilməsi olduqca zəruridir. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın görkəmli şair və yazıçısı Fəqir Ordubadi şəxsiyyətinin XIX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi fikrinin formalaşmasında öz maarifçilik ideyalarını nümayiş etdirir və klassik irsimizin öyrənilməsində əvəssiz yer tutur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, Fəqir Ordubadi, əlyazma, əsər, filologiya.*

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan öz əzəmət və heyranediciliyi xüsusiyyətləri ilə Şərq aləmində daim seçilmişdir. XIX yüzillik üçün zəruri hesab edilən əsas xüsusiyyətlərdən biri də məhz elmə, sənətə, peşəyə və təhsilə göstərilən maraq olmuşdur. XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan mədəniyyəti barədə daha dərin və elmi mülahizələr irəli sürmək üçün Naxçıvana dair zəngin və qədim əlyazmalardan imkan daxilində istifadə etmək lazım gəlir. Həmin əlyazma nüsxələrə filoloji baxışla yanaşı, məqsəd gənc nəsli klassik irslə tanış etmək üçün keçmiş zamanlarda Naxçıvanda yaşamış və sonralar başqa Şərq ölkələrində fəaliyyət göstərmiş elm və sənət adamlarının həyat fəaliyyəti və yaradıcılıqları haqqında etibarlı məlumat verən əsərlərin ərsəyə gətirilməsi vəzifəsi ilk növbədə bizim öhdəmizə düşür. Bu istiqamətdə atılan ilk mühüm addımlardan biri kimi görkəmli maarif xadimi, ədib, şair və eyni zamanda ərəb, fars dillərini mükəmməl bilən Hacıağa Fəqir Ordubadi (1836-1886) tərəfindən yazılan, onun zəngin irsinin yadigarı sayıla bilən məşhur “Gülşəni-irfan” (“Bildiriş aləmi”, və yaxud “Allahı dərk etmə dünyası” təsəvvüf, – İ.S.) divanı əsəridir. Bu “Divan”ın əsas məramı şəriyyətlə olsa da Naxçıvanın o dövri tanınmış maarifçi, şair, yazıçı, ədəbiyyatşünas, dilçi, filosof, münəccim,

səyyah, siyasi və dövlət xadimləri, jurnalist və təzkiyəçi xadimlərindən yazılmış özünəməxsus geniş bir ensiklopediyadır. Həmin əsər müəllifin 30 ildən çox yaradıcılıq axtarışlarının və araşdırmalarının nəticəsidir. Təqdim edilən yazılar müəllifin “Seçilmiş əsərləri” və onun qeyd edilən “Gülşəni-irfan” adlı əlyazma divanından və müxtəlif mənbələrdən toplanmış əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda vaxtilə Məhəmməd Təqi Sidqinin oğlu Məhəmmədəli Sidqi tərəfindən çapa hazırlamaq üçün öz iş yoldaşı Məmmədəğa Sultanova vermiş, o isə müəyyən maddi imkanlar səbəbini nəzərə alaraq çap etdirmək üçün onu filologiya elmləri doktoru, professor Əsgər Qədimova vermiş və nəticə də isə “Ağlar qələm əlimdə” adlı seçilmiş əsərləri adlı kitab işıq üzü görmüşdür. Əsərin orijinalında mündəricat verilməmişdir, yeni kiril çapda isə tanınmış şəxsiyyətlərin, eləcə də qəzet və jurnalların adı, “Əncüməni-şüəra” məclisi üzvlərinin adı, şeirləri, tərcümə şəklində verilmişdir. Məhz buna görə də Naxçıvanda olan bölgələrə və ya şəhərlərə mənsub olan şəxsiyyətlər barədə verilən məlumatlar qarışıq şəkildə verilmişdir. Misal üçün: Naxçıvan və Ordubad alimləri barədə məlumat əldə etmək üçün əsərin orijinalında yanaşma variantı səhifəsiz olduğundan çox çətinlik vardır və kitabı başdan-başa nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

XIX əsrə aid Naxçıvan və Ordubad alimləri və şairləri barədə iqtibas etdiyim məlumatları bir daha nəzər-diqqətinizə çatdırmağı özümüzdə borc bildik. Bu bir həqiqətdir ki, Naxçıvan və Ordubad alimlərinin bir qismi həyata və gələcəyə nikbin olsalar da, öz talelərindən giley-güzar olmuşlar.

Cavanlandı qoca dünya səba yelindən,
Gül ətrindən, yaz fəslində yağış nəmindən.
Çalınsa da min bir boru hamı birlikdə,

Oyanmaz heç də yatmış tale, qalxmaz yerindən (9, s. 316; 10, s. 276-277).

Bu sözlər XIX əsrdə yaşamış şair və həkim Seyid Məhəmməd Səhab Ordubadinin “Nigaristani-Dara” əsərindəndir. Belə ki, mənbələr onun Ordubadın adlı-sanlı alimlərindən olduğunu xəbər verir. “Seyid Məhəmməd Səhab, Seyid Əhməd Hatif oğlu Seyid Məhəmməd Səhab Ordubaddandır. O, atası kimi tibb elmində bilikli olmuş və 1807-ci ildə vəfat etmişdir. Onun səkkiz min beytdən ibarət divanı, “Səhabul-büka” (“Göz yaşı buludu”) adlı risaləsi və tamamlanmamış bir təzkiyəsi vardır” (15, s. 5).

Bu bir həqiqətdir ki, XIX əsr Naxçıvan ədəbi salnaməsi ciddi tədqiqatlar tələb edir. Elə həmin istiqamətdə ehtiyacı olan maraqlı sahələrindən biri də dərin düşüncələr, elmi mülahizələr yürüdüb həyata keçirən Ordubadın şair və yazıçılarının həyat və yaradıcılığıdır. Sözsüz ki, XIX əsr Ordubad ədəbi salnaməsindən Firudin bəy Köçərli, akademik Feyzulla Qasımlı, professor Əsgər Qədimov və başqaları öz yaradıcılıq fəaliyyətlərində məlumat vermişlər. Lakin, seçilmiş əsərləri ilə XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti üçün qiymətli əsərlər yaranan Hacıağa Fəqir Ordubadinin “Gülşəni-irfan” qədər qiymətli söz xəzinəsi olduğundan bir o qədər də geniş danışılmamış və qiymətləndirilməmişdir. Bu baxımdan da təqdim edəcəyimiz tədqiqat əsərinin filoloji araşdırmalara ehtiyacı

var. Belə ki, şairin həyat mənzərəsi və yaradıcılıq imkanları bu vaxta qədər geniş və hərtərəfli tədqiq olunmamış, filoloji təhlil aparılmamış, yaradıcılıq irsi bir o qədər də oxucu kütləsinə çatdırılmamışdır. Müxtəsər olaraq şərqşünas alim Firudin bəy Köçərli, akademik Feyzulla Qasımzadə, Məmmədəğa Sultanolov, professor Əsgər Qədimov və ədibin oğlu Məmməd Səid Ordubadinin tədqiqatlarında məlumat verilir. İstifadə etdiyimiz həmin əlyazma divanından məlum olur ki, onu ilk dəfə Naxçıvanın maarifpərvər yazıçısı Məhəmməd Təqi Sidqi öz xətti ilə yazmışdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, Fəqir Ordubadinin ömrünün sonlarında gözləri zəifləmiş və bir daha yazmaq imkanları olmamış, onun yaxın dostlarından ona yardım edilmişdir. Professor Ə.Qədimov yazır: “Fəqir Ordubadinin həyatını və yaradıcılığını XIX əsr Ordubad ədəbi mühitindən, xüsusilə buradakı “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin üzvlərinin fəaliyyətindən kənarda təsəvvür etmək çətindir. Odur ki, şairin yaradıcılığını müfəssəl dərk etmək üçün ilk öncə onu əhatə edən ədəbi aləm, öz müasirlərinin mühiti və xüsusilə Ordubadda yaradılan “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisindən bir qədər ətraflı bəhs etmək faydasız olmaz” (1. s. 4).

Hacığa Fəqir Ordubadi XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti üçün böyük səciyyə daşıyan “Əncüməni-şüəra” məclisinin yaradıcılarından biri olmuşdur. Özünəməxsus böyük sənətkarlıqla yadda qalan lirik-satirik şeirlər yazmışdır. O, Azərbaycanın böyük sənət ustası, eyni zamanda tanınmış ədib Məmməd Səid Ordubadinin atası olmuşdur. Elə ilk baxışdan da Fəqir Ordubadinin əsərləri haqqında geniş məlumatı şairin böyük mütəfəkkir oğlu Məmməd Səid Ordubadi vermişdir. “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisindən əlavə yetərincə insanların maariflənməsi üçün müxtəlif adlarda elmi məclislər təşkil olunmuşdur. Bunlardan ən zəngini hesab edilən “Darül-ülum”, “Darül-fünun” və “Darül-möminin” məktəbləri olmuşdur. Bu məktəblər haqqında ətraflı məlumat verən, müfəssəl biliyə malik olan Ordubad ədəbi-dini mühitini dərinlən mənimsəyən, tədqiq və təbliğ edən Hacı Əli Rəzzaq oğlu (Dərviş Əli Naxçıvani) olmuşdur. O dövrün ictimai-siyasi mühiti üçün mühüm hesab edilən “Darül-ülum” (“Elmlər evi”) məktəbi öz ətrafında bütün elmlərin mənimsənilməsi istiqamətində aparılan elmi biliklər mənbəyi sayılırdı. Elmi biliklərə dərinlən sahib olan Ordubad və Naxçıvan alimləri başqa şəhər və vilayətlərin alimləri ilə rəqabət aparmağa qabil adamlar sayılırdılar. Məktəbdə xüsusi istiqamət kimi qiymətləndirilən dərslər vəsaitləri müəllimlər və ziyalılar tərəfindən müsbət qiymətləndirilmiş və bədii ədəbiyyata, poeziyaya, dilçiliyə, fəlsəfəyə, məntiqə, tarixə, riyaziyyata, astronomiyaya, islamşünaslığa və digər elm sahələrinə həvəs göstərmişlər. Nəticədə isə Şərq aləmində böyük nüfuza malik olan, nücum elminin mənimsənilməsində yeni-yeni astronomik kəşflərin ixtirasına imza atmış görkəmli elm xadimlərindən biri Məhəmməd Həsən Ordubadi kimi şəxsiyyət yetişmişdir (2). Həmçinin “Darül-fünun” (“Fənlər evi”) adlanan məktəb əsl bacarıq tələb edirdi. Bu məktəb müxtəlif ixtisaslarda hər hansı fənlər üzrə yaradılan sənətkarlıq məktəbi idi. Burada əsasən nəqqaşlıq, rəssamlıq, xəttatlıq, rəngsazlıq, cildçilik, əlyazma mü-

həzzibləri, katiblər, mürəkkəb və pero hazırlayan ustalar, təsviri incəsənət, musiqi, kalliqrafiya, litoqrafiya və ən qüdrətli sənətkarlar məktəbi olmuşdur. Üçüncü mühüm hesab edilən isə “Darül-möminin” (Möminlər evi) mərkəzi Ordubadın və eyni zamanda Naxçıvanın ən təmiz, pak insanların etiqadlı, imanlı və Allaha günü-gündən daha da yaxın olan adamların cəmiyyəti olduğu təqva əhli olan məktəbdir. Ruhanilər, din xadimləri, abidlər, axundlar və müctəhidlər yetişməsi üçün bu məktəbin böyük rolu olmuşdur. Elə bu baxımdan da XIX əsrin görkəmli müctəhidləri olan Ayətullah Molla Məhəmmədəli Naxçıvani (1268-1334 h.q., 1848-1914 miladi) və Mirzə Əbilqasim Müctəhid Ordubadi (1273-1333 h.q., 1853-1913 miladi) kimi şəxsiyyətlərin formalaşmasında və yaradıcılıq fəaliyyətlərində həmin məktəbin bilavasitə rolu danılmazdır (11, s. 238-242).

Naxçıvana dair XIX əsr əlyazma nüsxələrinə baxış zamanı məlum olur ki, nəinki Naxçıvanda, həmçinin Azərbaycanın bir neçə bölgələrində həmin dövrdə gözəl ədəbi məclislər yaranmış və fəaliyyət göstərmişdir. Bunlardan XIX əsr üçün böyük səciyyə daşıyan Bakı şəhərində “Məcməüş-şüəra” (XIX əsrin 80-ci illərindən 1915-ci ilədək), Qarabağda, Şuşa şəhərində “Məclisi-üns” (1864-1897) və “Məclisi-fəramuşan” (1872-ci ildən XX əsrin əvvəllərinədək), Qubada “Gülüstan” (1835-ci ildən həmin əsrin sonuna qədər), Şamaxıda “Beytüs-Səfa” (1867-1892), Lənkəranda “Fövcül-füsəha” (1850-1900), Gəncə və Tiflis şəhərlərində “Divani-hikmət” (1820-1830-cu illərdən 1882-ci ilə qədər) adlanan böyük ədəbi məclislər fəaliyyət göstərmişdir. Bu məclislər sırasında ən məşhuru 1831-ci ildə Naxçıvanda, Ordubad şəhərində yaradılmış “Əncüməni-şüəra” (“Şairlər məclisi”) ədəbi məclisi olmuşdur. “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisini tərtib edib yaratmaq fikrini ilk dəfə olaraq Şeyxəli xan Kəngərli irəli sürmüşdür. Bu haqda akademik Feyzulla Qasımzadə “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (3, 4, s. 390) dərsliyində və Nəsrəddin Qarayevin “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri” (5, s. 139) adlı namizədlik dissertasiyasında və professor Əsgər Qədimovun “XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti” (6, s. 21-27) adlı əsərlərində müxtəsər də olsa, Şeyxəli Naibin həyat və yaradıcılığına dair məlumat verilmişdir. Həmin əsərlərdə bir daha vurğulanır ki, “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi Şıxəli Naib tərəfindən yaradılmışdır. “Xalq arasında Şıxəli Naib adı ilə tanınan Şeyxəli xan Kəngərli Ordubadın ədəbi-mədəni mühitində də fəal iştirak etmiş və 1831-ci ildə orada “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisini yaradaraq Ordubad şairlərini bu məclisə cəlb etmişdir” (7, s. 106).

Şeyxəli xan Kəngərli haqqında daha geniş tarixi məlumatları isə Fuad Əliyev və Mirabdulla Əliyev “Naxçıvan xanlığı” adlı əsərdə vermişlər. “...Şeyxəli xan Ordubadın hakimi təyin olunmazdan öncə 1797-ci ildə Naxçıvan xanlığı İranın tabeliyinə keçdikdən sonra Cənubi Azərbaycanda şahzadəlik edən Abbas Mirzə Naxçıvanı iki dairəyə bölmüşdü. Bunlardan biri Naxçıvan, digəri isə Ordubad dairəsi idi. Bu dairələr isə mahallara ayrılmışdı. Naxçıvan dairəsi Əlincə, Xoy və Dərələyəz, Ordubad dairəsi isə Ordubad, Əylis, Dəstə, Çalanapek və Bəlləv (Biləv) mahallarından ibarət idi. O zaman Şeyxəli xanın qardaş-

larından olan Nəzərəli xanın oğlu Abbasqulu xan Kəngərli Naxçıvan xanlığında İran şahı Fətəli şah tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldığı üçün Qarabağa qaçmış və orada özünə sığınacaq taparaq knyaz Sisianovun yaxın adamına çevrilmişdi. Fətəli şah isə Şeyxəli xanın atası Naxçıvan xanı Kalbalı xanı hər cəhətdən dəstəkləyirdi ki, Naxçıvan xanlığını öz tərəfinə çəksin. ...Lakin 1812-ci ildə İran hökuməti öz məğlubiyyətinin son vaxtlarında Kəngərlilərin və Naxçıvan xanlığının rəğbətini qazanmaq üçün Şeyxəli xanı atası Kalbalı xanla birlikdə Naxçıvan xanlığına qaytarır. ...Fətəli şah həmin dövrdə Kalbalı xanın bir oğlu Ehsan xanı Abbas Mirzənin şərəfinə tikilmiş Abbasabad qalasının hakimi, digər oğlu Şeyxəli xanı isə Ordubadın canişini təyin edir” (8, s. 103).

Tədqiqatlar göstərir ki, Şeyxəli xan elmə, sənətə marağı olmaqla yanaşı şərə və yaradıcılıq aləminə də həvəs göstərmişdir. Elə həmin maraq onu “Əncüməni-şüəra” adlı ədəbi məclis yaratmağa vadar etmişdir.

Müxtəlif vaxtlarda məclisə rəhbərlik edən şəxslər olsa da XIX əsrin 70-80-ci illərində məclisə Hacıağa Fəqir Ordubadi rəhbərlik etmişdir. Məclis müxtəlif qısa fasilələr olmaqla fəaliyyət göstərmiş və Fəqir Ordubadi vəfat etdikdən sonra məclisə görkəmli maarifpərvər ziyalı Məhəmməd Təqi Sidqi rəhbərlik etmişdir. Onun rəhbərliyi dövründə zamana görə daha da yeni mütərəqqi yol seçilmiş və öz fəaliyyətin gücləndirmişdir. Az bir zamanda Məhəmməd Təqi Sidqinin Naxçıvan şəhərinə müvəqqəti köçməsi məclisin zəifləməsinə səbəb olmuş və nəticədə 1890-1895-ci illərdə başsız qalmaqla “Əncüməni-şüəra” məclisi öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Bu haqda daha geniş M.T.Sidqi ən yaxın dostu Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə yazdığı məktubunda izah edərək bildirmişdir (12).

70 ilə yaxın bir dövrdə “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin təxminən 30-a yaxın üzvü və bir çox həvəskar dinləyiciləri olmuşdur. Bunlardan Fəqir Ordubadi, Məhəmməd Təqi Sidqi, Hacı Mirzə Ağə Rəhim, Qüdsi Vənəndi, Usta Zeynalabdin Nəqqaş, Hacı Molla Hüseyn Bikəs, Məşhədi Həsən Dəbbağ, Əhməd Ağə Şəmi, Məşhədi Möhsün Saətsaz, Kəblə Əliqulu Müznib, Ağə Rəsul Əttar, Məhəmmədqulu Salik, Aslanxan Gövhər, Nədim və başqa şair və yazıçılar ədəbi məclisin fəal iştirak edən üzvləri idilər.

“Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin əsas fəal üzvləri klassik poeziyanın bütün sahələrinə müraciət edir, könül oxşayan qəzəllərlə bərabər, realist-tənqidi mahiyyət daşıyan mənzum səfərnamələr, qoşma, gəraylı, bayatı, müxəmməs, müstəzad, qəsidə, sinazən, mərsiyyə, nohə və məsnəvilər də qələmə alırdılar.

Fəqir Ordubadi yaradıcılığı XIX əsr ictimai-siyasi və ədəbi mühiti üçün olduqca zəngin məxəzlərə malikdir. O, yaradıcılıq fəaliyyətində bütün çətinliklərə sinə gəlmiş və öz əsərlərin yetərinə mənimsəyərək qələmə almışdır. “Hacıağa Fəqir Ordubadi 1836-cı ildə Ordubadda kiçik tacir ailəsində anadan olmuşdur. Atası Məhəmməd ticarət işləri ilə əlaqədar olaraq tez-tez İrana, Təbrizə, Marağa, Şiraz və başqa şəhərlərə gedər, bəzən oğlu Hacıağanı da özü ilə birlikdə aparardı. Odur ki, gəzib dolaşdığı yerlər və şahidi olduğu hadisələr hələ kiçik yaşlarından Fəqirin dünyagörüşünə təsir etmiş, onun gələcək inkişafında

müsbət rol oynamışdır. ...Fəqir Ordubadi Şirazda təhsil almış, ərəb və fars dillərini orada mükəmməl öyrənmişdir” (13, s. 195).

Fəqir Ordubadinin həyat və yaradıcılığı barədə onun oğlu, Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Məmməd Səid Ordubadi öz atası haqqında daha geniş məlumat verir. O, yazır: “Atam Hacığa Fəqir, Şah Abbasın yanında böyük mərtəbə qazanmış məşhur şair Mirzə Hətəm Ordubadinin nəvəsidir. Atam İran Azərbaycanının Dizmar mahalından, Üstibin kəndindən olan Pənah adlı bir bağbanın qızı ilə evlənib ailə qurmuşdur. Nəsillikcə məşhur şair Nəbatiyə qohum sayılan bu ailə “yerli Həsənəbad xanlarının qarət və qırğınından” yaxa qurtarmaq üçün baş götürüb qaçmış və Ordubadda məskən salmışdı. Hacığa bu ailədən evləndiyi zaman həddindən artıq yoxsulluq içərisində yaşayırdı. Məhz buna görə də şerlərində “Fəqir” təxəllüsünü işlədirdi” (14, s. 7).

Həmçinin M.S.Ordubadi öz əsərlərində atasının yoxsulluğu və acınacaqlı həyat keçirməsi barədə yazırdı: “Son zamanlar Fəqirin gözləri kor oldu. Daha məktəbdə dərs verə bilmirdi. Halı daha da ağırlaşdı. Məni, bir də böyük bacımı əmim öz yanına aparmışdı. Çünki atamın heç bir şeyi qalmamışdı. Hətta ölməmişdən əvvəl şairin üst paltarını da satmışdılar. Mən doqquz yaşında idim. Onun görüşünə getdim. Atam papiros qutusunu mənə verdi və tapşırırdı: “Oğlum, bunu on beş qəpiyə də olsa, satarsan. Pulunu isə qəndə və çaya verib gətirərsən”.

Mən qışın günü saat birdən axşama qədər dolaşdım, qutunu istəyən olmadı. Çünki qardondan qayırmış qutunun rəngi artıq saralmağa başlamışdı. Qapağı da bağlanmışdı. Axşam evə qayıdanda əmim rast gəldi. Ona söylədim, o ağladı, əlimdən tutub Çolaq Nəsurullanın əttar dükanına gətirdi. Çay və qənd alıb verdi” (14, s. 8).

Həm mənəvi, həm də maddi sıxıntılar keçirən şair ömrünün sonlarına yaxın əvvəlki kimi aşiqanə-lirik məzmunlu qəzəllər deyil, zəmanədən şikayət rəhəli bədbin şerlər qələmə almışdır. Qəm-qüssədən təngə gələn Fəqir Ordubadi 1886-cı ildə Ordubadda öz evində vəfat edir. Onun cənazəsində nəinki şair dostları, bütün şairsevərlər yaxından iştirak etmiş və onunla vidalaşaraq son mənzilə, Ordubadın qədim qəbiristanlığında hörmətlə dəfn etmişlər.

Hacığa Fəqir Ordubadinin yaradıcılığına gəldikdə isə, xüsusi qeyd etməliyik ki, şairin “Divan”ında əsas yeri aşiqanə məzmunlu lirik qəzəllər tutur. Fəqir qələmə aldığı qəzəllərində daha çox klassik poeziyadan bəhrələnmiş, özündən əvvəlki ədəbi ənənələri yaradıcı şəkildə davam və inkişaf etdirmişdir. Bu bir həqiqətdir ki, klassik Şərq fəlsəfi lirikasında olan bəşərilik, lirik-fəlsəfi ictimai məzmun, mücərrəd romantikadan doğan lirik psixologizm, asketizm, və tərkidünyalıq fəlsəfəsinə müxtəlif münasibətlər, zəmanədən şikayət, şəxsi və ictimai vətəndaşlıq kədəri, bəsit təsvirçilik və seyrçi romantika ilə gerçəkliyin bədii vəhdətdə təzahürü, çirkinlikləri inkar, insanın mənəvi qiyməti və gözəlliyinin təsdiqi, müsbət ideal axtarışları, azadlıq və s. bu kimi məziyyətlər Fəqir Ordubadinin lirikasında bu və ya digər şəkildə təzahür edir. Eynilə daha dəqiq nəzər salsaq, görərik ki, bütün bu müsbət cəhətlərlə yanaşı, şairin lirikasında

platonik eşqin, vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin təbliğinə həsr olunmuş qəzəllərə də arabir rast gəlmək olar.

Şairin lirik qəzəllərinin bir qismi real həyatı gözəllərin vəsfinə həsr edilmişdir. Hətta şair çox vaxt təsvir və tərənnüm etdiyi gözəlin yaşadığı məkan haqqında da məlumat verir.

Allah, allah yenə hardan belə mahparə gəlib?
Bənd olub zülfünə yüz min dili-biçarə, gəlib.
Tuti qoftari edib bağda bülbülləri lal,
Hansı sərvindü bu qumru ki, bu gülzarə gəlib?
Naxçıvan mülkünü ol şux vurub bir-birinə,
Can alıb, içməyə qan bu büti-xunxarə gəlib (1, s. 18).

Fəqir Ordubadi həmçinin Şərq fəlsəfəsi istiqamətində olan vəhdəti-vücut (varlığın birliyi) anlayışı haqqında da öz məharətini sınamışdır. O, deyirdi:

Künci-vəhdətdə çü abid bədənənin eyləmə mu,
Məclisi-eyşidə çəngin xəminə tar ol, ol! (1, s. 39).

Naxçıvana dair XIX əsr əlyazma nüsxələrinə filoloji baxış zamanı bir daha aydın olmuşdur ki, F.Ordubadinin əlyazma mətnlərinin əksəriyyəti təsəvvüf mövqedən yazılmışdır. Panteist düşüncələrə görə insan İlahi varlığın nurundan, onun zərrəsindən yaranmışdır. Bu sahənin daşıyıcıları maddi həyat nemətlərinə biganə idilər. Bu mənada şair dərin fəlsəfi fikirlərlə demək istəmişdir ki, abid kimi özünə əziyyət verib həyatın maddi nemətlərindən uzaqlaşma və verilən qısa həyatını şadlıq və nikbinliklə sona yetir.

Fəqir Ordubadinin digər dərin və eyni zamanda dini-fəlsəfi yaradıcılıq xüsusiyyətlərindən biri də İslamda "İmamilik" doktrinasının əsas prinsiplərindən sayılan on ikinci imama "Sahib əz-zaman" əleyhis-salama olan inancı təlimi ilə bağlı olmağıdır.

Yetişdi başə bu ömrüm, tükəndi səbr, ey yar,
Zəmani-hicr məgər Axırəz-zəman çəkər? (1, s. 44).

Şairin inancından irəli gələn bu fəlsəfi fikirlər onu bildirir ki, bir zaman gələr, dünya ədalətsizliklə, fitnə-fəsadla, zülmün baş alıb getməsi ilə, şəhər əməllərin dolacağı vaxtda zamanənin axırcı imamı, Peyğəmbərin axırcı nəvəsi İmam Mehdi əleyhis-salam zühur edib, dünyanı fitnə-fəsadlardan təmizləyib, yer üzərində ədaləti bərqərar edər.

Fəqirin yaradıcılıq fəaliyyətində həmişə yüksək tutulan həzrəti Əli əleyhis-salam və onun övladları mənzərəsi bir daha diqqəti cəlb edir.

Səfayi-batini-ali-Əlidən,
Həqayiq nəzminin divanı oldun.
Deyəllər, ey Fəqiri-Ordubadi,
Ola yüz heyf, sən ki, fəni oldun (1, s. 120).

Şair bu beytdə özü-özünə anlatmaq istəyir ki, həyatında baş verən bütün bu mənzərələr onun ağrı-acısını batində çəkən Ali-Əli (Əlinin övladları) kimi şəxsiyyətlərin rastlaşdığı həyat prosesi də olmuşdur.

Naxçıvana dair XIX əsr əlyazma nüsxələrinə filoloji baxış zamanı bir daha məlum olmuşdur ki, “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin digər fəal üzvlərindən biri olan Hacı Molla Hüseyn Ordubadi özünə “Bikəs” ləqəbi ilə təxəllüs seçməklə tanınmışdır. O, şeirlərini məhz bu adla yazmışdır. Fəqir Ordubadi də öz şeirlərində “Hacı Molla Hüseyn Ordubadiyə” adlı kiçik mənzumə şəer yazmışdır.

Dövləti ömrü cəlalun ola, ey Hacı, ziyad,
Daima dəftəri-eyşində bu şirazə qala.
Yox Fəqirin sənə bir qəbzi-bəratı-rəqəmi,
Lütf edib etmiyəsən, bu sözüüm icazə qala (1, s. 139).

Fəqir Ordubadinin oğlu M.S.Ordubadi öz xatirələrində yazır ki, atamın gözü tutulandan sonra şeirlərini məcbur qalıb, M.T.Sidqiyyə, Bikəsə və Nədim təxəllüslü şair dostlarına yazdırırdı.

Şairin “Divan”ında rast gəldiyimiz tarixi şəxsiyyətlərdən hesab etdiyimiz Kalbalı xan Naxçıvani kimi görkəmli adamların da adları qeyd edilərək vurğulanır.

İlahi, günbəgün artsın cəlali-Kalbalı xan,
Bahari-şövkətinə əsməsin səmumi-xəzan.
Bu növ adili-bazil nə bu zamanə görüb,
Nə belə sahibi-mürvət fələk veribdi nişan.
Zibəs vücudi salıb Naxçıvanə sayeyi-lütf,
Gərək o şəhrə deyilsin cahanda Nəqşi-cahan (1, s. 140).

Kalbalı xan Naxçıvani – XIX əsrin II yarısında Naxçıvanın valisi və Kəngərli tayfasının başçısı II Kalbalı xan Kəngərli nəzərdə tutulur. O, I Kalbalı xanın nəvəsi, I Ehsan xanın oğludur. Ehsan xanın vəfatından sonra hakimiyyətə onun oğlu II Kalbalı xan Kəngərli keçmişdir ki, o da siyasət aləmində atasının və babasının yolu ilə gedirdi. Rus mədəniyyətinə meyl edən II Kalbalı xan Naxçıvan xanlığında bir sıra islahatlar aparmış, mədəni quruculuq işləri ilə məşğul olmuşdur. Fəqir Ordubadi II Kalbalı xanın mütərəqqi mövqeyindən xəbərdar olduğu üçün ona məktub yazmış, atasının və əmisinin həbsdən azad edilməsini xahiş etmişdir.

Ey xani-kamükar, nəzər qıl gədalərə,
Bəzl eylə lütfü mərhəmətin binəvalərə.
Hökmün qəza-qədər kimi nəfəzdür aləmə,
Hökm eylə salmasınla bizi bu bəlalərə.
Qılsın Fəqir həşrə kimi ta duayi-xeyr,
Hər iki xanzadəyi-gülgün qəbalərə (1, s. 142).

Şair həmçinin əsərdə Naxçıvanın tanınmış xanlarından İsmayıl xanın müasir dünyagörüşlü olduğunu hiss edib, öz yaradıcılığında “İsmayıl xan Naxçıvaniyə” adlı şeirində onu bir daha qiymətləndirmişdir.

Ey olan həzrəti-İsmayilə həmnami-əziz,
Ey olan qabili-layiq kərəmi-sübbhanə (1, s. 143).

XIX əsr ictimai-siyasi hadisələrini dərinlən izləyən və öz fəaliyyət bacarığı ilə qiymət verən Fəqir Ordubadi, Kəngərli tayfasının xanlarını xoş xatirələrlə xatırlatmışdır. İsmayıl xan Naxçıvani – Naxçıvanın Kəngərlilər tayfasındandır. O, I Ehsan xanın oğlu, II Kalbalı xanın isə qardaşıdır. İran istibdadına kin bəslədiyindən mövqeyini möhkəmlətmək üçün Xurşidbanu Natəvanın qızı Xanbikə xanımı öz oğlu Əman xana alıb, Qarabağ xanlığı ilə qohumluq münasibətləri yaratmışdır. İsmayıl xan bir sıra mədəni islahatlar və abadlıq işləri aparmış, Zaqafqaziya rusdilli mətbuatında mütərəqqi publisist məqalələrlə çıxış etmişdir. O, 1819-cu il yanvarın 5-də Naxçıvanda anadan olmuşdur. 1839-cu ildə Tiflis hərbi gimnaziyasını bitirmiş, rus ordusunda xidmət etmişdir. 1844-cü ildə ştabs-kapitan rütbəsi almış, 1855-ci ildə qvardiya rotmistri olmuş, Krım müharibəsində ağır yaralanmışdır. O, 1860-cı ildə polkovnik rütbəsi almış və 1877-1878-ci illərdə Bayazid şəhəri rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alınan vaxt 23 gün davam edən ağır döyüşdə polkovnik kimi rəhbərlik etmişdir. 1877-ci ildə rus-türk müharibəsində sərkərdəlik fəaliyyətinə görə süvari qoşun general-mayoru rütbəsi almış, general-leytenant rütbəsində ordudan tərxis olunmuşdur. 1908-ci ildə vəfat etmişdir.

F.Ordubadi XIX əsrdə “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin səbəbkarı Şeyxəli xanın oğlu Məhəmməd Sadiq xan ibn Şeyxəli xana da bir neçə mənzum şe'r yazmışdır.

Ey mahi-bür-ci-şərafət, düri-dəryayi-cəlal,
Vey süpehri-həşəmət, mədəni təmkini kəmal...
Sadiqi-ali-Məhəmməd olan öz həmnami,
Şövkəti artuq ola həftəvü ruzü məhü sal...
Bari İlahə, Sən elə hifz Məhəmməd xanı,
Dəyməsin şişeyi-əvaninə həm səngi-zəval.
Ey Fəqir, eylə dua xani-əzimüşani,
Nə qədər vardı fələk, sabitüsəyyarü hilal (1, s. 144).

Naxçıvana dair XIX əsr əlyazma nüsxələrində qeyd olunur ki, Məhəmmədsadiq xan – I Kalbalı xanın nəvəsi, Şeyxəli xanın isə oğludur. Atasından sonra o, Ordubadın hakimi olmuşdur.

Zəngin təcrübəyə malik olan şair o zamanın varlı-karlı adamlarından hesab edilən və səxavətiylə tanınan Mirzə Cəfər Ordubadiyə də şe'r həsr etmişdir.

Cənab Mirzə Cəfər, taci-sər, bu il məhərrəmdə,
Cənabüzdən ümidim, lütf qılsın, bircə xələtdir...
Fəqira, istə Mirzadən, yetər bu xələtün, billah,
Hüseyn rahində başü canın verməğə minnətdir (1, s. 145).

Həmçinin şair XIX əsrdə Ordubadda yaşayıb yaratmış məşhur xəttat Mirzə Mehdi Ordubadini də tərif edərək ona həsr etdiyi şe'ri “Mirzə Mehdi Ordubadini tərif” adı ilə adlandıraraq yazmışdır.

Mən əzab görsəm də fələk əlindən,
Misilsiz Mirzəni vəsf edirəm mən.

Dünyada onuntək varmı sənətkar?
Onun qələmində incə hikmət var...
Ey Fəqir, kasıbdır bu təriflərin,
Mirzəni tərifə çatmaz hünərin (1, s. 147).

O cümlədən Fəqir öz zəngin yaradıcılığında Hacı Məhəmməd Hüseyn tacir Ordubadiyə, Məhəmməd bəy Zəngilaniyə, Əkbər ağa Ordubadiyə, o vaxtın məşhur müctəhidlərindən olan həmçinin şairliklə də məşğul olmuş Faiz Dərbəndiyə, İsmayıl xan Naxçıvanskiyə, XIX əsr ictimai-siyasi mühiti üçün “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin üzvü Ağa Rəsul Əttara yazdığı “Əttarı məzəmmət” adlı tənqidi şərlər yazaraq onlara həsr etmişdir. Əttar Fəqirin başçılıq etdiyi ədəbi məclisin fəal üzvlərindən idi. Dükanında ətriyyatla bağlı ətir, güləb, müşkiənbər və başqa əşyalar satdığı üçün o, şərlərində özünə “Əttar” təxəllüsünü götürərək işlətməmişdir. Fəqirin isə məzəmmət etməsi onun “Əncüməni-şüəra” məclisindəki epiqonçu mövqeyində olması səbəbi olmuşdur.

Naxçıvana dair XIX əsr əlyazma nüsxələrinə filoloji baxış günümüzün ən aktual məsələlərindən biridir. Hesab edirik ki, tədqiq olunan bu sahə məntiqi araşdırmaların səmərəli nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər və eyni zamanda Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin axırı – XX əsrin əvvəlləri) mövzusu istiqamətində görülən işlərə təkan verir.

Şair Fəqir Ordubadinin ədəbi yaradıcılığı sanki XIX əsr Naxçıvan tarixi üçün qiymətli bir mənbədir və həmçinin Naxçıvana dair əlyazmaların xülasəsidir. Məhz bu baxımdan araşdırılan tədqiqatlar onu göstərir ki, həqiqətən Naxçıvana dair XIX əsr əlyazma nüsxələrinə filoloji baxış ədəbi-bədii təfəkkürümüzə yanaşı, həm də tarixi keçmişimizin öyrənilməsi istiqamətində aparılan materiallarla zəngindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ordubadi F. Ağlar qələm əlimdə. Seçilmiş əsərləri / Tərtib, müqəddimə, şərh və lüğət filologiya elmləri namizədi, dosent Ə.Qədimovundur. Bakı: Yazıçı, 1989, 232 s.
2. Ordubadi M.H. Astronomiya. AMEA NB Əlyazmalar Fondu. 1860, 73 s.
3. Qasımsadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, 448 s.
4. Qasımsadə F.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1956, 556 s.
5. Qarayev N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 1971, 301 s.
6. Qədimov Ə.N. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010, 546 s.
7. Kərimov L., Əsgərova N.S. Azərbaycan dekorativ-tədbiqi sənət ustaları. Kərbəlayi Zeynalabdin / Azərbaycan incəsənəti. X buraxılış, Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, s. 105-106.

8. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Azərnəşr, 1996, 106 s.
9. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan (Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları). Bakı: Azərnəşr, Azərbaycan dilinə tərcümə, 1987, 464 s.
10. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan (farsca). Tehran: Sazimani çap və entişarat ərşade-islami, 1377 h.ş., 655 s.
11. Bəxşayışı doktor Əqiqi. Məxəfir-e Azərbaycan. I c., Təbriz: Nəşri Azərbaycan, 1375 h.ş., 1997 miladi, 608 s.
12. Sıdqi M.T. Dilimiz və məktəbimiz haqqında Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə məktub. Əlyazması, AMEA NB Əlyazmalar Fondu. 1316 h.q. (1898), 19 s.
13. Köçərli F.B. Azərbaycan ədəbiyyatı. II c., Bakı, 1981, 460 səh.
14. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: F. 14, s.v. 453, 272 s.
15. Yəqubi Ə.R. Ordubad və Naxçıvanın elm-sənət adamları. Kredo – müstəqil ictimai-siyasi, publisistik qəzet, 2014, 18 yanvar, № 01 (756), 4-5 s.

Сабухи Ибрагимов

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ОБРАЗЦЫ РУКОПИСЕЙ XIX ВЕКА О НАХЧЫВАНЕ

В статье даны подробные и всесторонние сведения о жизни и творчестве Хаджи аги Фагира Ордубади, видного поэта и писателя, представителя интеллигенции XIX века, имеющего особое значение для нахчыванских рукописей, и его загадочного ценного произведения «Гюльшани-ирфан». Также в процессе филологического анализа рукописи стало ясно, что есть необходимость в подробном рассмотрении кружка «Анджумани-шуера» («Собрание поэтов»), имевшего большое значение для литературной среды Нахчывана в XIX веке, и его видных представителей.

В ходе исследования выяснено, что особенно необходимы оценка и анализ с филологической точки зрения созданных автором произведений как образцов рукописей о Нахчыване XIX века. В действительности эти исследования показывают, что личность видного Нахчыванского поэта и писателя Фагира Ордубади, как представителя просветительских взглядов в формировании общественно-политической мысли Азербайджана XIX века, занимает незаменимое место в изучении нашего классического наследия.

Ключевые слова: *Нахчыван, Фагир Ордубади, рукопись, произведение, филология.*

Sabuhi Ibrahimov

**PHILOLOGICAL VIEW ON NAKHCHIVAN MANUSCRIPT
SAMPLES OF THE XIX CENTURY**

Detailed and thorough information about life and works of Hajji aga Fagir Ordubadi, the prominent poet and writer, the representative of intellectuals of the XIX century, who has special importance for Nakhchivan manuscripts, and about his mysterious valuable work “Gulshani-irfan” is given in the paper. Also in the course of the philological analysis of this manuscript it is revealed that there is a need for detailed consideration of the circle “Anjumani-shuera” (“Meeting of poets”), which was of great importance for the literary environment of Nakhchivan in the XIX century, and its prominent representatives.

During research it is found out that the assessment and analysis of the works created by the author as samples of manuscripts about Nakhchivan of XIX century from the philological point of view are especially necessary. Actually these researches show that the person of the prominent Nakhchivan poet and writer Fagir Ordubadi as the representative of educational views in formation of political thought of Azerbaijan in the XIX century, takes an important place in studying of our classical heritage.

Key words: *Nakhchivan, Fagir Ordubadi, manuscript, work, philology.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir).

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

NAXÇIVANLI MÜƏLLİFLƏRİN “TİBBİNAMƏ” NÜSXƏLƏRİ VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Uzun illər boyu xalqımızın bir sıra milli-mənəvi dəyərləri unudula biləcək qədər uzaqda qalmış və heç bir cəhətdən tədqiqata cəlb olunmamışdır. Bu qəbildən olan qədim əlyazma və kitab nümunələri daha çox diqqət çəkməkdədir. Tədqiqata cəlb olunan “Tibbinamə” əsərləri XVIII əsrə aid bu qəbildən olan nüsxələrdəndir. Nüsxələrin müəllifi Hatif İsfahani (Ordubadi) və Fəzil Naxçıvani haqqında qaynaqlarda olan məlumatlardan məlum olur ki, hər iki müəllif dövrünün söz sahibi və nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Məqalədə həmin müəlliflərin həyatı və yaradıcılığından, onların “Tibbinamə” əsərlərinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *Hatif, Fəzil, nüsxə, Naxçıvan.*

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan qədim kitab və əlyazmalar arasında digər qaynaqlarla yanaşı tibb tarixi və təbabətin digər sahələrini əhatə edən əlyazma nüsxələri də qorunub saxlanılır. Bunlardan biri də h.q. 1302 (1880 miladi) ilində çap olunmuş “Böyük Qarabəddin” əsəridir. 24 bəbdən (bölmədən), 61 fəsildən ibarət olan nüsxə 416 səhifədən ibarətdir. Nüsxənin mətn yazılı hissəsi 24.5x16 sm, vərəqi 31.5x20.5 sm, hər vərəqdə sətrin ümumi sayı 25-ə bərabərdir. Nüsxə fars dilində nəstəliq xətt ilə çap olunmuşdur [1, s. 4]. Nüsxənin müqəddimə hissəsində göstərilən məlumatda əsərin müəllifinin Əzəm xan olduğunun və Məhəmməd Əbdürrəhman xan tərəfindən tərtib olunaraq çap olunduğu qeyd edilir. Nüsxənin sonunda verilən cədvəl şəkilli xülasənin (şəkil 1) Fəzil Naxçıvani tərəfindən işləndiyi müəyyən olunmuşdur [1, s. 6]. Müxtəlif qaynaqlarda Fəzil Naxçıvani müəllif, katib və ya şərhçi kimi qeydlərlə rastlansa da, onun həyatı və yaradıcılığı haqqında əldə olan qaynaqlardan tam məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır [2, s. 154]. Yalnız onu qeyd etmək mümkündür ki, Fəzil Naxçıvanının belə bir mükəmməl əsərə haşiyə və ya xülasə yazması, ən azından həmin sahəni əsaslı şəkildə qavramış bir şəxsiyyət olmasını sübuta yetirir. Fəzil Naxçıvani haqqında M.Tərbiyyət “Dənəşməndane Azərbaycan” əsərində çox kiçik həcmdə bilgi verərək onun bir sıra əsərlərə haşiyə və xülasələr yazdığını göstərir [3, s. 321].

lanmasına çalışmışıq. Nüsxənin sonunda yerləşən oval şəkilli möhür içərisində ərəb qrafikası ilə verilmiş yazıda “Hatif əl-Katib” sözünü oxumaq mümkündür. Nüsxə fars dilində nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Əldə olan nüsxənin həcmi 95 səhifə, ölçüsü 22x17.5 sm-dən ibarətdir. Nüsxənin tərtibatı digər tibbinamələrdən fərqlidir. Belə ki, əsərdə ilk öncə ümumi şəkildə hansı isə bir üzvün xəstəliyinə aid başlıq şəkildə məlumat verilir. Sonrakı mərhələdə həmin üzvə aid xəstəliklərin ardıcıl şəkildə adı, təbiəti (quru və rütubət), yaş dövrləri (uşaq, cavan, qoca) ilin fəsiləri (qış və yay), cəhətləri (şimal və cənub), təhlükəlilik dərəcəsi (qorxulu, qorxusuz), səbəbi, əlaməti, müalicə üsulu padşahanə (padşah sayaqı) və dərvişanə (dərviş sayaqı) şəkildə şərh edilmişdir [4, s. 64].

Nüsxənin digər səhifəsində xəstəliyə uyğun əczaçılıq və dərmanların tətbiq qaydaları göstərilir (bax: şəkil 2, 3).

Şəkil 2.

Şəkil 3.

Tədqiqata cəlb olunan hər iki nüsxə cədvəl şəkildə tərtib olunaraq aydın və oxunaqlı xətlə verilmişdir. Bu da istifadəçinin ondan daha rahat faydalanmasını təmin edir. Nüsxələr zaman baxımından da bir-birinə yaxındır. Nüsxələrdən Hatif İsfahaninin tərtib etdiyi “Tibbinamə” o birinə nisbətən daha əvvəlki dövrlərə aiddir. Bu da onun digər “Tibbinamə” nüsxələrinin işlənməsində mənbə kimi istifadə olunduğu qənaətinə gəlmək imkanını verir. Məsələdə Fazil Naxçıvani daha çox xülasə yazmağa üstünlük verilən müəllif kimi təqdim olunduğu halda Hatif İsfahani müəllif olaraq göstərilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvani F. Tibbinamə. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu, 1302, 55 s.
2. یاحقی ج. م. تاریخ ادبیات ایران. تهران: شرکت سهامی عام, سال 137, ص 352
3. م.ع. تربیت دانشمندان ادیبان. تهران: وزارت فرهنگ, سال 1378, ص 655
4. İsfahani H.Ə. Tibbinamə. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu, 1300, 95 s.

Фахраддин Эйлазов

ПРОИЗВЕДЕНИЯ ПО МЕДИЦИНЕ НАХЧЫВАНСКИХ АВТОРОВ И ИХ ОСОБЕННОСТИ

На протяжении веков многие национально-нравственные ценности нашего народа предавались забвению и поэтому не были вовлечены в сферу исследовательской работы. Образцы древних рукописей и книг такого типа особо привлекают внимание. Привлеченные к исследованию рукописи «Тиббинамэ» относятся именно к такому типу рукописей XVIII века. Из источников выявляется, что авторы рукописей Хатиф Исфгани (Ордубади) и Фазиль Нахчывани были известны в свое время как врачи, философы и поэты.

Ключевые слова: *Хатиф, Фазиль, рукопись, Нахчыван.*

Fakhraddin Eylazov

WORKS ON MEDICINE OF NAKHCHIVAN'S AUTHORS AND THEIR FEATURES

Many of national moral wealth of our people have been buried in oblivion for the space of centuries and so have not been drawn into research work. Specimens of ancient manuscripts and books of such type attract special attention. Manuscripts of “Tibbiname” drawn into research work belong exactly to this kind of manuscripts dated from the 18th century. It is revealed from the sources that the authors of these manuscripts – Hatif Isfahani (Ordubadi) and Fazil Nakhchivani were known in that time as doctors, philosophers and poets.

Key words: *Hatif, Fazil, manuscript, Nakhchivan.*

(AMEA-nın müxbir üzvü F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

NİGAR SADIQZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nigarsadiqzade01@gmail.com

MƏMMƏD ARAZ YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİYİN TƏRƏNNÜMÜ

Vətənpərvərlik məsələsi cəmiyyətdə, eləcə də bədii ədəbiyyatda daim aktual olmuş, bu gün də öz aktuallığını qoruyur.

Məqalədə əsasən vətəni sevmək, onun keşiyində durmaq lazım olduğundan bəhs olunur. Millətin vətənpərvərliyi onun birliyinin, bərabərliyinin göstəricisidir.

Məmməd Araz yaradıcılığında bu mövzuda çoxlu sayda şeir nümunələri vardır ki, bizdə onlardan bəzilərini nümunə kimi bu məqalədə işıqlandırmışıq.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, şeir, vətən, Azərbaycan, millət*

Vətənpərvərlik məsələsi cəmiyyətdə, eləcə də bədii ədəbiyyatda daim aktual olmuş, bu gün də öz aktuallığını qoruyur. Millətin vətənpərvərliyi onun birliyinin, bərabərliyinin göstəricisidir. Xalqın, millətin vətənpərvərlik ruhu onun digər xalqlar və millətlər tərəfindən qəbul edilməsi, tanınması, hörmətlə qarşılanması, ən əsası isə xalqın yaratdığı dövlətin gücü, suverenliyi ilə ölçülür. Azərbaycan xalqı həmişə qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik hisslərini millətinə aşılayan, əvəzsiz əsərlər yaradan şair və yazıçıları ilə tanınmışdır. Əsrlərdən bəri bu millətin mərd oğulları öz əsərlərində bu vətəni, torpağı sevməyi, onun keşiyində dayanmağı oxuculara aşılamışlar. Onların yaratdığı şah əsərlər həmişə bizim yaddaşımızda yaşamış, vətənin keşiyində dayanan qəhrəman oğulların yetişməsində müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycanın xalq şairi, İstiqlal ordenli Məmməd Araz yaradıcılığında vətənpərvərlik, mərdlik mövzusu həmişə öndə olmuşdur. Şair xalqın vətənpərvərlik ruhunda yetişməsini arzu etmiş və bunu öz yaradıcılığında dolğun boyalarla əks etdirmişdir.

İlk qələm təcrübələrindən başlayaraq öz taleyini millətinin taleyi ilə bağlayan şair xalqı birliyə, bərabərliyə, torpağın keşiyində dayanmağa səsləmişdir.

Məmməd Araz yaradıcılığında dörd əsas cəhət qabarıq şəkildə özünü göstərir. Ata-anaya və xalqa, vətənə tükənməz məhəbbət. Azərbaycan təbiətinə vurğunluq, folklorla bağlılıq və klassik irsə dərin ehtiram. Zaman keçdikcə bu keyfiyyətlər azalmamış, əksinə, yeni çağlararla daha da zənginləşmişdir.

İnsan üçün də, sənətkar üçün də ən böyük faciə xalqdan, vətəndən, atadan üz döndərmək, onlara laqeyd münasibət göstərməkdən başlayır. Şair bu münasibəti həmişə mənfi hal kimi dəyərləndirmişdir.

M.Arazın belə ruhlu əsərləri içərisində “Məndən ötdü, qardaşıma dəydi” şeiri xüsusi yer tutur. Bu şeir sanki bir qardaşın özünü pis vəziyyətdən qurtarıb, qardaşına dəyən pisliyə əhəmiyyət verməməsindən bəhs edir. Həqiqətən də belədir. Məndən ötən zərbə mənim qardaşıma, dostuma, həmvətənimə, soydaşıma dəyməlidir. Ona görə də xalqı bu zərbələrə qarşı birgə müdafiə olunmağa hazırlamaq lazımdır. Təəssüf ki, bizim babalarımız bu məsələdə ümumi dil tapa bilməmişlər:

Məndən ötdü...
Bunu dedi Şəki xanı.
Bunu dedi İbrahim xan,
Fətəli xan, Kəlbəli xan.
“Qəza ötsün məndən” dedi,
Ötən kimi mən-mən dedi,
“Mən-mən” dedi bir ölkədə
Nə qədər xan.
Onlar “mən-mən” deyən yerdə.
Sən olmadın, Azərbaycan! (1, s. 15)

Şair Azərbaycanın parçalanmasının başlıca səbəbini də məhz burada axtarır.

Məndən ötdü!
Qulağımdan getmir bu səs,
Zərbələri qardaşıma,
Sirdaşıma ötürən kəs.
Elə bil ki, bax, bu gecə
Qulağımın dibindəcə
Xətainin süqutuna qəh-qəh çəkdi.
Sonra-sonra
Səhərəcən başına yüz qədəh çəkdi
O qəh-qəhin dalğasından,
O məstliyin baş fırlanan havasından qopan daşdı –
Azərbaycan torpağında
Araz boyda şırım açdı (2, s. 15).

Ona görə də M.Araz poeziyasının baş mövzusu Azərbaycandır, vətənpərvərlikdir desək, səhv etmərik. Bu misralar doğma Azərbaycana sonsuz məhəbbətin tərənnümünə çevrilmiş ifadədir:

Azərbaycan – mayası nur, qayəsi nur ki,
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
“Azərbaycan” deyiləndə ayağa dur ki,
Füzulinin ürəyinə toxuna bilər (2, s. 61).

Şeirlərində vətənin igid oğullarını xalqla, millətlə bir yerdə olmağa səsləyən şair Allahdan onlara kömək arzu etmiş, Azərbaycan xalqını azadlıq üçün birliyə çağırmışdır.

Səninləyəm, haqq-ədalət, səninləyəm,
Milli qürur, milli qeyrət, səninləyəm!
Səpil quma, göyər yerdə, bit qayada,
Gizli nifrət, açıq nifrət, səninləyəm,
Oyat bizi, ey yaradan, səninləyəm!
Ya bilmərrə yatırt bizi,
Ya bilmərrə oyat bizi,
Ya yenidən yarat bizi,
Ey yaradan, səninləyəm,
Səninləyəm! yatmış vulkan,
Səninləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan,
Səninləyəm! (3, s. 133)

Məmməd Arazın yaradıcılığında çağdaş Azərbaycanımızın ürəyində bir nisgilə dönmüş Qarabağ dərdinin yangısı bütövlükdə xalqın və vətənin taleyi üçün narahatlıq doğurmuşdur. Maraqlıdır ki, şair hələ 1971-ci ildə “Yer üzünün Qarabağ düzü” və “Qarabağ simfoniyası” adlı publisist məqalələrində bu gözəl diyarın taleyinə öz münasibətini bildirmişdir. El-oba qeyrətinin sınağa çəkildiyi zamanda M.Araz sənəti vətəndaş səsinin, müdrik ağsaqqal nəsihətinin poetik ifadəsi kimi səslənir.

Hələ 1970-ci ildə yazdığı şeirlərindən birində Şuşanı “dağlar vüqarı”, “dağlar gücü” adlandıran şair yazırdı:

Gecənin qoynunda
Yaşar dağ-şəhər,
Fəzadan asılı
Çilçıraq – şəhər,
Dağlar öz ovcunda
Yandırır onu,
Ulduzlar qoynuna qaldırır onu.
Bu dağlar vüqarı,
Bu dağlar – gücü
Bu gecə kəşf etdim
Bir Şuşa bürcü... (1, s. 137)

Onun “Şuşanın dağları” şeiri də bu gözəl məkanın füsunkar təbiətinə həsr olunmuş poetik nümunədir.

Xalqın kəşmə-kəşli keçmişindən söz açan şairin yeri gəldikcə gözlənilən faciələrdən qorunmaq üçün tövsiyələri də eşidilirdi. 1983-cü ildə yazılmış “Tarixçi alimə” şeirində oxuyuruq:

Dilimin ətrindən dili kallaşan,

Təzə dil axtaran dillərdən qorun.
Dünənki tarixi bugünkü daşa,
Yamayıb basdıran əllərdən qorun (1, s. 218).

Hər zaman tarixi saxtalaşdıran namərd qonşularımızın əsassız torpaq iddialarına vaxtilə lazımı cavab verməməyimiz 1988-ci ildən bəri davam edən Qarabağ münaqişəsinə gətirən cığırılardan biri oldu. Düşmən torpaqlarımızın 20 faizini əlinə keçirdi, minlərlə igidimiz şəhid düşdü. Belə bir dövrdə M.Araz poeziyasında Qarabağ məsələsinin səbəbləri və gedişi barədə vətəndaş qəlbindən süzülən qənaətlər üzə çıxmağa başladı. Şair düşməne layiqli cavabın verilməməsinin acı nəticələrini belə qiymətləndirir:

Babam da beləcə, atam da belə
Toruna düşənə güzəştə getdi,
Tozundan qaçana güzəştə getdi...
O qədər güzəştə getdik, axırda
Torpağım dartındı ayağım altı (1, s. 180).

Beynəlxalq aləmdə təklənməyimizlə yanaşı, daxildə gedən bəzi proseslərin, parçalanma meyllərinin, xainlik hallarının törətdiyi fəlakətləri göz önünə yetirən sənətkar yazır:

Tanrım məni tuş eləmə satqına, tuş,
O, millətin şöhrətini girov qoymuş.
Heç görmədim qan tökəni qandan doymuş,
Bu millətin dərdi-səri min şaxəli (3, s. 55).

Bəli, “Nadanların dünyanı qumara qoyduğu”, “Yurddan ayrı yurd dağıdanların” at oynatdığı, “Düşmən əlimizlə bizi kəsdiyi”, “Mən-mən deyənlərin vətəni parçalamağa can atdığı” bir vaxtda şair soydaşlarımızı sorguya tutur, haqlı ittihamlarını irəli sürür:

Bu millətə nə verdik ki,
Biz səhv etdik, batdı qana.
Millət ata, millət ana
İlacı qalsın bir yana.

Şair bu səpkili başqa şeirlərində də Qarabağ dərindən yaxa qurtara bilməməyimizin bir səbəbini də həqiqi ziyalılardan, qeyrətli zəka sahiblərinin süni surətdə hərəkətdən uzaqlaşdırılmasında, başsızların başa keçməsində görür:

Ziyasız olanlar ziyanı dandı,
Yox üzə qarası “qara kütlənin”
Bir az gec inandım, yaxşı inandım:
Dişləri pis kəsmir ağı kütlərim (2, s. 42).

1988-ci il çağdaş Azərbaycan tarixinin yeni mərhələsinin başlanğıcı kimi göstərilir. Qarabağ ixtilafı ilə xalqımızın milli özünüdərkli prosesində canlanma əmələ gəldi. Xalqın qeyrətli oğulları torpaqların parçalanmaması üçün bir yerə toplanıb, bu çirkin siyasətə qarşı mübarizəyə qalxdı. Bu tarixi hadisələrdə digər sənət və məslək dostları kimi M.Araz da ön cərgədə idi. Vətəninə həmişə mü-

dafiə edən şair yenə də düşmənin bu hərəkətlərin özünün yazdığı başqa şeirlərində də qınayırdı.

“Araz dərini, Araz ağrısını yaşayan bu millətin qismətinə, müvəqqəti də olsa, bir Qarabağ dərdi də düşdü. Həddindən artıq xəstə olmasına baxmayaraq, uzun illərdir görüşlərdə, məclislərdə görünməyən Məmməd Araz səngərlərə üz tutdu, əsgərlərin yanında oldu, əsgərləri döyüşə səsləyən Vətən uğrunda canlarından keçməyə çağıran şeirləri ilə onlara ruh verdi. Özünü sıradan bir əsgər saydı. Hətta şeirlərinin birində deyir:

Atın məni tank altına,
Bir körpəni xilas edir” (4, s. 6).

Aydın olur ki, M.Araz yaradıcılığında həmişə xalqın gələcəyi, vətənin azad və firavan yaşaması arzusu qabarıq şəkildə özünü göstərmişdir. Ustad sənətkarın yaratdığı misilsiz poetik nümunələr gələcək nəsillərin vətəni sevmək, onun torpaqlarını qorumaq arzusuna istiqamət vermək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Araz. Yol ayrıcında söhbət. Bakı: Azərnəşr, 1997, 318 s.
2. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri: 4 cildə, II c.: Şeirlər, Bakı: Ozan, 2003, 348 s.
3. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c.: Şeirlər, Bakı: Lider, 2004, 232 s.
4. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 384 s.

Нигар Садыгзаде

ВОСПЕВАНИЕ ПАТРИОТИЗМА В ТВОРЧЕСТВЕ МАМЕДА АРАЗА

Тема патриотизма всегда была актуальна в обществе, а также в художественной литературе, она и сегодня сохраняет свою актуальность.

В статье рассматривается в основном необходимость защищать и любить Родину. Патриотизм нации – это показатель ее единства и сплоченности.

В творчестве Мамеда Араза есть множество поэтических образцов на эту тему, некоторые из них мы освещаем в качестве примера в данной статье.

Ключевые слова: литература, поэзия, родина, Азербайджан, нация.

Nigar Sadigzade

POETIZING OF PATRIOTISM IN MAMED ARAZ'S WORKS

The theme of patriotism has always been relevant in society, as well as in belles-lettres, it and today this problem is still of current importance.

This paper mainly discusses the love for one's country and necessity to protect it. Patriotism of a nation is a measure of its unity and cohesion.

There are many poetic samples on this topic in works of Mamed Araz, some of them we have elucidated as an example in this paper.

Key words: *literature, poetry, homeland, Azerbaijan, nation*

(Filologiya elmləri doktoru F.Y.Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAFİQ BABAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: babayev_1953@mail.ru

ƏNƏNƏ: İNANCIN GÖRÜNƏN TƏRƏFLƏRİ

Folklor mətnlərində, bir obraz olaraq ilanın mediativ funksiyası müxtəlif tərəflərdən diqqəti cəlb edir. Məqalədə Naxçıvanda qeydə alınmış mifoloji mətnlər və nağıllar əsasında bu məsələlər şərh olunur, ambivalent semantikanın imkanları vurğulanır. Müəyyən olunur ki, bütün bunlar ənənə ilə şərtlənir.

Açar sözlər: mediativ funksiya, ambivalent semantika, ənənə, mifoloji mətn, mediator.

Naxçıvanda yayılmış bir mətndə deyilir: “Bir padşah olur. Onun bir oğlu olur. Camaat ona deyir ki, oğlunun bir yaşı olanda onu ilan vuracaq. Padşah uca bir çinar ağacının üstündə qəsr tikdirir, arvadı ilə uşağı həmin qəsrə qoyur. Qəsrə elə tikdirir ki, oraya heç nə keçə bilməz. Uşağın bir yaşı tamam olanda, anası uşağa süd verən zaman saçını ilan olub onu vurur”.

Göründüyü kimi, mətnə camaat informator səviyyəsindədir – müqəddəs aləmdən gələn informasiya (Allahın hökmü) onların vasitəsilə padşaha ötürülür. Padşah unudur ki, o aləmdən gələn informasiya bu dünyada hakimi-mütləqdir. “İlanın nağılı”ndakı ata kimi o da əlindən gələni edir ki, oğlunu ilanın əlindən qurtarsın, əslində isə hər iki mətnə ilan hökm verən yox, verilən hökmün icraçısıdır. Bu işin (oğlanların ölümü) onlara tapşırılması isə ilanın vasitəçiliyinə - mediativ funksiyasına görədir. Ona görə də padşah bu dünyada heç kəsin bacarmadığı bir işi görür: çinar ağacının üstündə qəsr tikdirir. Yer ilə göy arasında vasitəçi olan ağac həyat ağacı, tale ağacı kimi rəmzləşdirilir. Yəni hadisələrin gedişi bir vasitəçidən (camaat) ikinci vasitəçiyə (müqəddəs çinar ağacına) ötürülür. Padşah oğlunu qəsrə qoymaqla onu həyat ağacına, tale ağacına tapşırır. Çünki o, məkan-zaman informasiyasını düzgün mənalandıra bilmir. Onun oğlunun bu dünyada qalmaq möhləti bir ildir. Zaman – bir ildir, məkan bu dünyadır. Möhlət bitəndə ilan öz mediativ missiyasını həyata keçirir. Ananın saçının ilana çevrilməsi göstərir ki, bu mətnə ilan qadın obrazında təsəvvür edilir. Məlumdur ki, ənənədə qadın həm müsbət, həm də mənfi başlanğıcdır. Padşahın arvadının çinarın üstündəki qəsrə oğlunu qoruması, lakin ilanın tamamında saçının ilana çevrilib qoruduğunu öldürməsi də burdan qaynaqlanır.

“Caməs” nağılında isə ilan həm informator-mediator statusunda, həm də inisiyasiya (ölüb-dirilmə) prosesinin daşıyıcısı statusunda təqdim olunur. Nağılda o, ilanların “böyüyüdür”, adı Şamirandır. İlanın adı da bir cəhətdən maraqlıdır. B.Ögel yazır ki, Osmanlı qaynaqlarında “evren” böyük ilan olaraq tanınır. Informatorun tələffüzündə “Şamiran” “Evren” müəyyən dərəcədə fonetik yaxınlıq təşkil edən adlardır. “Şam”-“sab” hissələri arasında da paralelliklər vardır (m-b əvəzlənməsi). “Qədim türk dilləri lüğəti”ndə də sab güclü, başçı mə-nalarında izah olunur (5, s. 478). Göründüyü kimi, Şamiran adında da başçı mə-nası ifadə olunur.

Nağılda deyilir ki, Caməs dostları ilə meşəyə odun yığmağa gedir. Burda rastlaşdıqları quyuya heç kəs girə bilmir, axırda Caməs quyuya düşür. Uşaqlar onu quyuda qoyub qaçırlar.

“Azərbaycan nağıllarında yeraltı dünyanın çox mürəkkəb strukturu var, bununla bərabər, quyunun yerin altı, xaos dünyası ilə bağlılığı epik mətnlərdə sistem halındadır” (4, s. 320). “Caməs” nağılında da bu ənənə gözlənilir, bu sistemdən kənara çıxılmır. Dostlarının qoyub qaçdığı Caməs bıçaqla quyunun divarını xeyli oyur, oyuqdan gözəl bir bağ, yaraşıqlı imarət görsənir. Caməs ilanlarla da, xaos dünyası ilə də burda rastlaşır. İlanların böyüyü “Şamiran Caməsə bir əhvalat danışdı. Bu söhbət düz yeddi il çəkdi. Ancaq Caməs elə bildi ki, cəmi bir gün keçib. Odu ki, ilana dedi:

- Mən dünənnən burdayam. İndi anam mənsiz darıxır, icazə ver gedim.

Şamiran ilan dedi:

- Nə bir gün, düz yeddi ildə ki, sən burdasan.

Caməs dedi:

- Bu necə olan şeydi?

İlan dedi:

- Sən məni öldürəcəkdin. Odu ki, mən elə bir əhvalat danışdım ki, ömürdən yeddi il gəlib keçsin” (2, s. 45-46).

Oğlanla ilanın söhbətində ortaya çıxan məsələlər ənənədən gəlir. Burda ilan:

- Yenə də informatordur.

- Allahın yazısı yenə də ona məlumdur.

- İlanın 7 ilə danışdıqları oğlana bir gün kimi gəlirsə, bu, ilan qeyri-adiliyi ilə şərtlənir.

- İlan öz danışığı ilə yeddi il bir gün kimi təsəvvür etdirə bilirsə, deməli, o, oğlanın gözündə zamanı saxlamaq gücündədir. Zamanı saxlamaq, durdurmaq isə belə görsənir ki, qeyri-adilərin funksiyasına daxildir.

- Ancaq burda ilan öldürən (bu dünyadan o dünyaya apararı) yox, öldürülən (bir dünyadan o biri dünyaya aparılan) varlıqdır.

Oğlan:

- Quyuya düşməklə bu dünyadan (yer üzündən) o biri dünyaya (yer altına) yol gedir.

- İki dünya arasındakı yolçuluğu onun qeyri-adi missiyasından xəbər verir.
- Bu missiya Allah yazısı ilə bağlıdır. Oğlanın quyuya düşməsi də alın yazısıdır.

- Bu mətnə oğlan öldürülən yox, öldürəndir.
- Oğlanın fəallığı bir mediator olaraq ilanın fəaliyyətini durğun müstəviyə çıxarır.

Ayrılanda "Şamiran ilan dedi:

- Ey Caməs, get, ancaq sən bir də mənim yanıma gələcəksən. Özü də məni öldürəcəksən.

Caməs dedi:

- Necə ola bilər ki, bu yaxşılıqdan sonra mən səni öldürüm? Heç əlim gəlirmi?

Şamiran ilan dedi:

- Bir sözdü dedim, yadında qalsın" (2, s. 47).

Göründüyü kimi, bu motivin daşdığı semantika da müəyyən əənə ilə bağlıdır. Oğlan ondan ayrılarda qətiyyətlə ağına gətirmir ki, Şamirandan gələcək hadisələrin proqnozunu eşidir. O, bir də buralara qayıdacaq, bütün yaxşılıqlara baxmayaraq ilanı öldürəcək. Mediator olan ilanın dedikləri qismətdir, alın yazısıdır. Bu vəziyyətdə isə öz informasiyaları ilə ilan fəal, oğlan qeyri-fəaldır.

Padşah oğlunu ölümdən qurtarmaq üçün çinar ağacının üstündəki qəsrdə gizlətməmişdi, "İlanın nağılı"nda kişi oğlunu ilandan (ölümdən) xilas etmək üçün yad qapılara göndərmişdi. Lakin nə qəsr, nə yad qapılar onları hifz edə bilməmişdi.

Caməs də Şamirandan ayrılarda, padşah kimi, oğlanın atası kimi, eyni qənaətə gəlmişdi. Lakin hər üç mətnə də bu, əənədən qaynaqlanır: bu dünyadan o dünyaya getməyin vaxtı, zamanı ilanlara agahdır.

Hər üç vəziyyətdə bu məsələ açıq-aydın görünür, üst qatda görünənlər alt qatdakı hadisələrdə şərtlənir, bu qatlar birlikdə strukturu formalaşdırır.

Birinci halda:

- Qadına çevrilmiş ilan öz "mənsəyini" gizlətmək, qəhrəmanın arvadı olmaq istəyir.

- İlan qadına çevrildiyi vaxt yeni keyfiyyətlər qazandığından bəzi funksiyalarını itirir. Məhəmmədin onu təndirə salacağından xəbərdar olmaması, fikrimizcə, itirilmiş funksiyalarla əlaqəlidir. Bu məqamda ilan qeyri-fəaldır.

İkinci halda:

- İlan subyekt, oğlan obyektidir. Subyekt fəal, obyekt qeyri-fəaldır.

- "Oğlan bu dünyanın deyil. Mən aparıram" sözləri ilanın öz mediativ funksiyasına münasibətinin ifadəsidir.

Üçüncü halda:

- İlan iki statusda (informator-mediator, inisiyasiya prosesinin daşıyıcısı) təqdim olunduğundan bəzən fəal, bəzən qeyri-fəaldır.

Bütün bunlar isə nağıllarda gerçəkləşən ilanlarla bağlı düşüncənin ayrı-ayrı səviyyələrini əhatə edir, qoruyuculuq funksiyasına müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşılmasına imkan verir.

“Caməs” nağılındakı sonrakı hadisələr də bunu göstərir: xəstə padşahın dərmanı Şamiranın yağıdır. İlanı isə ancaq Caməs tapıb öldürə bilər. Bu qədər-dən qəhrəman qaça bilməz. Ona görə də Caməsi məcbur edirlər ki, ilanın arxasınca getsin. Şamiran ona deyir: “Ağlama, dur gedək. Ancaq mən heç kimə əl verməyəcəyəm ki, mənim başımı kəssin, tək səndən savayı. Ancaq məni kəsəndə bir qarış başımdan, bir qarış da quyruğumdan kəsib dəsmalın arasında gətirib bu quyuya salarsan. Mən dönüb olacağam yenə həmin ki ilan. Ancaq mənim yağı padşahın belinə vuran kimi öləcək” (2, s. 48). Göründüyü kimi, ilan ölüb-dirilmə prosesindən keçir. Fikrimizcə, mətndə bu, ilanın mediativ funksiyası ilə bağlıdır. Caməs mediator deyil, ona görə də Şamiranı bu dünyadan o dünyaya apara (öldürə) bilmir. İlan isə qeyri-fəal vəziyyətdə də (ölüm halında) padşahı bu dünyadan o biri dünyaya aparır.

Əski təsəvvürləri özündə cəmləşdirən mətnlərin birində deyilir ki, bir əjdaha insan donuna girmiş ilanı qovur. Bir igid əjdahanı öldürüb, onu qurtarır. İlan bu igidə sehrli bir daş verir (6, s. 568). İlanın qəhrəmana bu cür köməyi müxtəlif səviyyələrdə nağıllara transfer olunur. “Kişi və ilan” nağılında kişi həmişə ilanın yuvasının ağzına bir cam ayran qoyur, ilan da ayrıanı yalayandan sonra ağzından camın içinə bir ləl salır (1, s. 147).

Mətnlərdə ilana yaxşılıq edilməsi iki formada (ölümdən qurtarılmacı, ayran verilməsi) reallaşır. Hər iki halda ilan bunun əvəzini eyni şəkildə (sehrli daş, ləl) “qaytarır”. Bu cür nağıllarda ilan yaxşılıq semanteminin reallaşdırıcısıdır.

Bu baxımdan Naxçıvandan toplanmış “Əlmərdanın nağılı” ilə (2, s. 167-169) Ağbabada yayılan “Yoxsulunan ilan” (3, s. 171-176) nağılı diqqəti cəlb edir. Bu nağıllarda paralelliklər çoxdur. Hər iki mətnin nüvəsində mifoloji təsəvvürlər dayanır. Hadisələrə mifoloji gücün diktəsi həlledicidir. Birinci nağılın qəhrəmanı Əlmərdan kişi çox yoxsuldur. İkinci nağılda isə qəhrəman öz adı ilə (Yoxsul) öz vəziyyətini simvollaşdırır. Hər ikisi də onlara yaxşılıq göstərən ilana xəyanət edirlər. Bu xəyanətə baxmayaraq ilan onları xoşbəxtliyə qovuşdurur. Hər iki variantda əsas olan cəhətlər:

- Mifoloji zaman (“günah səndə deyildi, zamanın gəlişindəydi” – belə deməklə ilan zamanım həllediciliyini qabardır).

- Mifoloji təsəvvür (adamların üstündə il təhvil olan heyvanın xasiyyətini daşması).

- Mifoloji məkan (o dünya ilə bu dünyanı birləşdirən yer).

- Sakral dünyanın informasiyası (ilanın köməyi).

Bütün bunlar isə nağılın hər iki variantının daxili mexanizmində mühüm şərtə çevrilir, hadisələr düzümündə gərginliyi təmin edir.

Kasıb Əlmərdan kişi vəziyyətin dözülməzliyindən özünü öldürmək istəyir. “O, dağın başına çıxıb özünü atmaq istəyirdi. Birdən gördü ki, iki dağ bir-birinə qovuşub-aralanır” (2, s. 167). İki dağın bir-birinə qovuşub-aralanması sakral dünyanın informasiyası, xüsusi təsəvvürlə bağlı əlamətdir. İki dağın bir-birinə qovuşub aralanması qeyri-adi halın işarəsi kimi baş verəcək hadisələri də fərqli müstəviyə yönəldir. Əlmərdan kişi özünü dağdan atır, amma sağ qalır. Deməli, dağların bir-birilə qovuşub-aralanması Əlmərdan kişiyyə özünü atsa da sağ qalacağını “xəbər verirmiş”. Bununla dağ qoruyuculuq missiyasının ilkin mərhələsini yaradır. Mətnə Əlmərdan kişinin ölümü “proqramlaşdırılmayıb”. Onu üzüb əldən salan, özünü öldürməyə şövq edən yoxsulluqdur. Əlmərdan kişi nə qədər yoxsuldursa, bir o qədər özünü öldürmək haqqında fikirləşəcək.

Deməli, dağın onu hifz etməsi ilə işarələnən birinci mərhələ hələ yetərli deyil. Səbəb (yoxsulluq) öz yerində qaldığı üçün də hökm (özünü öldürmək) öz qüvvəsindədir. Beləcə hadisələr düzümündə dağla bağlı məsələlər ilk pilləni təşkil edir. Strukturda ikinci pilləyə (ikinci mərhələyə) ehtiyac duyulur. Əlmərdan kişi ölümdən qurtarmaqla ikinci mərhələyə daxil olur. Bu mərhələdə qoruyuculuq ilana məxsusdur.

Elə burdaca ilan onu çağırır: “Ay Əlmərdan, mən səni yaxşı tanıyıram. Bilirəm, kasıbçılıq səni buraya gətirib çıxarıb. Əgər məni eşitsən, bütün arzularına çatarsan” (2, s. 167). Dağ Əlmərdan kişini ölümdən, ilan kasıbçılıqdan qurtarmaqla ona hamilik edirlər. İlanın “məni eşitsən, arzularına çatarsan” – sözlərində mahiyyət çox sərrast ifadə olunur. Əlmərdan kişi arzularına çata bilmədiyi (yoxsulluq ucbatından ailəsini saxlaya bilmədiyi) üçün özünü öldürmək istəyir. Onu qorumaq, ölüm fikrini başından çıxarmaq üçün onu arzusuna çatdırmaq lazımdır. İlan bütün bunları bildiyindən də ona “mən səni yaxşı tanıyıram” – deyir.

Əlmərdanı arzularına çatdırmaq üçün padşahın yuxularından istifadə edir. Padşahın yuxuları hadisələr düzümünün üçüncü pilləsidir. Yuxu başqa bir dünyadır. Burda ilanın vasitəçiliyi, mediatorluğu yuxudakı dünya ilə bu dünya arasındadır. Yuxunun başqalarına yox, padşaha aid olması isə ilanın mediativ seçimidir. Başqalarına aid olan yuxu Əlmərdanı öz arzularına yetirmək gücündə deyil.

İlanın mediativ funksiyası padşahın görəcəyi yuxular barəsində Əlmərdana verdiyi xəbərlərdə daha qabarıqdır. Əlmərdanla ilanın münasibətlərini də padşahın gördüyü yuxuların (canavar, qılnc, qoyunla bağlı) proqnozlaşdırması əhəmiyyətli şərtlərdəndir. İnancılara görə, il hansı heyvanın üstündə təhvil olursa, adamlara da o heyvanın xasiyyətindən “pay düşür”. “Təqvim mifləri”ndə də belədir: “Doqquzuncusu qoyun ilidi, bunda insanlar həlim, mehriban olurlar” (7, s. 54). Padşahın birinci və ikinci yuxusunda üstündə il təhvil olan heyvan yoxdur, ancaq üçüncü yuxu məhz bu inancın əsasında formalaşır: “Padşahın yuxusunu yozub deyərsən ki, padşah sağ olsun, yuxuda görmüsən ki, yağış əvəzinə göydən qoyun yağır. Qoyun isə bolluq, sakitlik, xoşbəxtlik rəmzidir.

Sənin məmləkətində bundan sonra hamı mehriban, sakit olacaq” (2, s. 169). Bununla məlum olur ki, ilana həm padşahın görəcəyi yuxular, həm də onların yozumu agahdır.

Deməli, bütün bunlar sadəcə yuxuyozma deyil, zamanın və hadisələrin yozumudur. Burda hadisələr üç mərhələlidir:

1. Yuxudan əvvəlki vəziyyət;
2. Yuxu;
3. Yuxudan sonrakı vəziyyət.

Təkcə padşahla adamları yox, ilanla Əlmərdan da mifoloji zamanın və mifoloji hadisələrin təsirindədir. İlan bu zamanı və hadisələri görüb, dəyərləndirə bilir. Başqalarının isə bu hadisələrə təsir etmə gücü yoxdur.

Birinci yuxu canavarla bağlıdır.

Hamı bir-birinin varını-yoxunu çapıb-talayır. Əlmərdan da ilanın yuvasındakı var-dövləti oğurlayır. Ancaq buna görə ilan ona heç nə etmir.

İkinci yuxu qılıncla bağlıdır.

Müharibələr olur, qan su yerinə axır.

Əlmərdan da ilanın quyuğunu qılıncla vurur, onun qanını axıdır. İlan yenə də Əlmərdan kişiyə heç nə demir.

Üçüncü yuxudan sonra sakitlik yaranır. İlanla Əlmərdan arasında münasibətlər də normallaşır. Deməli, bu nağılda ilanın mediator funksiyası müxtəlif yönərdən təqdim olunur. Sonralar bütün bunların səbəbini ilan arzusuna çatdırdığı Əlmərdana şərh edir. Hər bir şərh ən qədim inancları özündə yaşadır.

Göründüyü kimi, bu ənənələr tədqiqatlar üçün böyük imkanlar açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
2. Azərbaycan nağılları. Naxçıvan. Bakı: MBM, 2005, 296 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. Ağbaba folkloru. Bakı: Səda, 2003, 476 s.
4. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası. Bakı: Nurlan, 2010, 204 s.
5. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 675 с.
6. Ögel B. Türk mitolojisi. II c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, 610 s.
7. Şükürov A. Mifologiya, 6-cı kitab. Bakı: Elm, 1997, 228 s.

Рафиг Бабаев

ТРАДИЦИЯ: ВИДИМЫЕ СТОРОНЫ ПОВЕРЬЯ

В фольклорных текстах часто привлекает внимание медиативная функция образа змеи. В статье исследуется медиация и возможности амбивалентной семантики, нашедшие отражение в нахчыванских мифологических текстах и сказках. Установлено, что все они обусловлены традицией.

Ключевые слова: обусловленность, медиативная функция, амбивалентная семантика, традиция, мифологический текст, медиатор.

Rafig Babayev

TRADITION: APPARENT SIDES OF BELIEF

Mediative function of the snake image in folk-lore texts attracts attention in different sides. In the article these problems are explained on the basis of the mythological texts and tales gathered from Nakhchivan. The opportunities of the ambivalent semantics are emphasized. It is directed that all these are depend on tradition.

Key words: conditionality, mediative function, ambivalent semantics, tradition, mythological texts, mediator.

(AMEA-nın müxbir üzvü M.İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

SƏDAQƏT NEMƏTOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: Sedaqet_nemet@mail.ru

YUQ VƏ YAS MƏRASİMLƏRİNİN FOLKLOR EHTİYATI (FONDU)

Məqalədə mərasimlərin özünəməxsusluqlarından söz açılır, məişət mərasimlərinin tarixi qaynaqları diqqətə çəkilir. Eləcə də milli özünüifadənin folklor mətnlərindəki imkanları müxtəlif istiqamətlərdən araşdırılır. Türk xalqlarına məxsus söz abidələrində məişət mərasimlərinə aid məsələlər təhlil olunur.

Açar sözlər: yuq, janr, folklor mətni, mərasim, nəğmə.

“Yas mərasimində ölənin üçün ağrı deyib ağlamaq xalqlar tarixinin başlanğıc dövrlərindən davam edib gələn bir adətdir. İnsanın ölümə münasibəti ifadə edilən ağrı və bununla bağlı mərasimdə icra olunan ayin, hər şeydən öncə, məxsus olduğu xalqın cürbəcür ayin, rəqs və hətta musiqisini (avazla oxumağı) özündə əks etdirir” (2, s. 150).

Hər bir xalqın özünəməxsus toy, yas adətləri, ayinləri olub ki, bunlar da müxtəlif dövrlərdə müxtəlif şəkildə həyata keçirilib.

Mərasim nəğmələri içərisində yas və dəfn mərasimi ilə bağlı mətnlər geniş yayılmışdır. Xalq öz dərdini, kədərini, hüznünü mətnlərdə ifadə etməklə yanaşı, həm də bununla dərdini, kədərini yüngülləşdirməyə çalışmışdır.

Professor Azad Nəbiyev bu məsələ ilə bağlı yazır: “Yas mərasimlərinin mühüm hissəsini ağılar-ağular təşkil edir. Ağılar xalqımızın qədim nəğmələrindən olub, yuq-yuqlama sözü ilə bağlı yaranmışdır. Ölənin qəhrəmanlar üçün ağlamaq Şərqi xalqlarının ilkin adətlərindən olmuşdur. Hətta daha qədimlərdə insan cənazələri sərdəbələlərə qoyulanda, suya atılanda, qəsrlər üzərində qoyulanda, oda atılanda əvvəlcə cənazənin ətrafına dövrə vurub ağlayır, sonra dəfn mərasimini icra edərdilər” (7, s. 47-48).

Ağrı janrı sırf mərasimlə bağlıdır. Ona görə ki, ağılar əsasən insanın ölümü ilə bağlı söylenilir və təbiidir ki, ağılar yas mərasimlərində də deyilir. Dinindən, adət-ənənəsindən asılı olaraq bir xalqın yas mərasimi digər xalqın yas mərasimindən seçilir, fərqlənir. “Avesta”, “Orxon-Yenisey”, “Oğuz Kağan”, “Alpamış”, “Manas”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi ölməz abidələrimizdə, bir sıra türk-

oğuz əfsanə və əsatirlərində “olum və ölüm” haqqında həyat ideallarının izləri yaşamaqdadır.

Yas mərasimləri ilə bağlı müxtəlif əfsanə və rəvayətlərdə, əsatirlərdə, xalq deyimlərində bir sıra məsələlərlə rastlaşırıq. Yas mərasimində əsas məsələ mərhumun can verməsindən ta ili tamam olan vaxta qədər ölünün yaxınlarının sahibinin görəcəyi işlərlə bağlı məsələlərdir. Tarixin ilk çağlarından başlayaraq müxtəlif səpkili, müxtəlif mövzulu ağı formalı şeirlər meydana çıxıb. Tədqiqatlarda göstərildiyi kimi, yas mərasimində oxunan ağılar bu gün təkcə bayatı şəklində yazılmış nümunələrlə məhdudlaşmır. Xalq içərisində onların daha əvvəllərdə yaranan nümunələrindən də bizə gəlib çatdığı var:

Sel gəldi,
Beldən oldu.
Qan düşdü,
Yeldən oldu.
Vay düşdü
Sarayıma.

və yaxud

Gün batdı,
Xana qaldı.
Ay doğdu
Dona qaldı.
Zülfü qızılı
Qızım.
Qəbri qazılı
Qızım.

Nümunələrdən aydın görünür ki, onlar bayatı şəkilli ağılardan əvvəldir (6, s. 48).

Yas mərasimlərinin qədim dövrlərdən bu günə qədər keçdiyi zaman baxımından hər bir folklor nümunəsi əsl tarixdir. Ona görə də müxtəlif folklor nümunələrinə, ayinlərə müraciət etməklə yas mərasimlərinin folklor ehtiyatları barədə geniş söz demək mümkündür.

Hər bir yaranışın bir əvvəli, bir sonu var. Bir planetin ömrünün yanında insan ömrü bir göz qırpımı kimi də görünür. Ancaq az və çox yaşamasından asılı olmayaraq “dünyanın əşrəfi” insanın dünyanı tərk etməsi, ölümə qovuşması bəşər övladını düşündürmüş, dünyadan köçən insanı qalanlar hörmətlə, iz-zətlə yola salmışlar. Bu anma mərasimləri müxtəlif formada həyata keçirilib. “Qobustan” jurnalında dərc olunan “Azərbaycanda bayramlar və yas mərasimləri” adlı məqaləsində İlhamə Dadaşova yazır: “İslamdan çox-çox əvvəl Azərbaycan ərazisində məşhur, hörmətli, mərd xalq qəhrəmanlarının, el igidlərinin ölümü ilə bağlı yas keçirmək bir adət idi və ənənəyə çevrilmişdi. Kökü qamşaman mərasimləri ilə bağlı olan, ər-ərənlərin ölümü ilə bağlı keçirilən anmaq,

xatırlamaq, onu vəsf etmək və sonda mütləq ağlamaq mərasiminə “Yuq” deyilirdi (4, s. 50).

Yuqçular bu oyunla insanları kədərləndirmək məqsədini qarşıya qoymurdular. Əslində bu dramatik səhnələr adət-ənənələrlə şərtlənirdi.

Bu fikrin özündə böyük həqiqət var. Əsrdən-əsrə keçərək bu adət-ənənələr bu günə qədər gəlib çatıb. Azərbaycanda Yuq teatrının fəaliyyət göstərməsi də bu fikri bir daha təsdiqləyir ki, zaman keçdikcə xalqın qan yaddaşında baş verən dəyişikliklər üzə çıxır. Belə mərasimlərdə ölənün igidlikləri yada salınır. Görkəmli mifoloq Mirəli Seyidov Yuqun teatrla bağlılığından söhbət açır. Nə qədər ki, insan sağdır, demək, onun etdikləri hələ bitməyibdir. O yenə də nə isə edə bilər, yarada bilər. Elə ki öldü, demək, hər şey sona çatdı. Onu xatırlatmaq, qəhrəmandırsa, onun qəhrəmanlığını yada salmaq olar. Çünki ölüm insanın ömrü boyu etdiklərini zəncir kimi bir-birinə bağlayır. Bu zəncirvarı halqa, yaşamış ömür bir daha göz önündən keçir.

Niyazi Mehdi “Yuq” teatrla bağlı “Başlanmamış gündəliklərdən parçalar” adlı məqaləsində yazır: “Ölən insan yerə (aşağıya) basdırılır, ağların ucalan səsi isə elə bil ki, yerə basdırılan cisimdən ruhi alıb, yuxarıya Qut dünyasına ucaldır. Muğamda ağının cizgiləri var, muğam yanıqlı duyğuları sonsuz məkana ucaldıb yollamaq istəyir... Ölüm insanın etdiklərini sona yetirir...”

...Ancaq bunun üçün də insanın etdikləri mədəniyyətin yaddaşına, bu Qut (Ruh) dünyasına qalxıb, orada şəkillənməlidir. Yuqlama insan cisimlərində keçib getmiş mədəniyyət üçün şəkilləndirmək idi. Ərənlərin gömülmüş cisminin ruhunu alıb Qut dünyasına götürmək idi (7, s. 70).

Yuq mərasimləri ilə bağlı Mirəli Seyidovun da maraqlı fikirləri vardır: “Yuq” mərasimində ölən qəhrəmanın həyatının əlamətdar hadisələrini nağıl edib, tamaşa kimi göstərmək adət imiş. Orada oxunan mahnılar bəlkə də “saqu”-“ağu” adlanmışdır. Bu adət hunlarda da varmış və onlar həm ziyafət toplantılarında, həm də yas mərasimində musiqi ilə şeir, mahnı oxuyarmışlar. Və əsr məşhur Hun sərkərdəsi Atillanın ölümü ilə əlaqədar mərsiyələr – sağular – ağular oxuyarmışlar” (8, s. 299).

Mirəli Seyidov “yuq” mərasimlərinin təsvirini verir və özündən əvvəl bu məsələyə münasibət bildirən Musa Qağanqatlının, Məmməd Arifin, Səfər Səfərovun yuq mərasimlərində tamaşa ünsürləri gördüklərini xüsusi qeyd edir. Görkəmli alim bu qənaətə gəlir ki, “burada mərasim iştirakçıları, bir tərəfdən deyir, digər tərəfdən qılıncla vuruşur, daha doğrusu, qılınca oynadır və çarpışırlar, atlarını ora-bura çapırlar, atla yürüş edirlər. Başqa bir dəstə isə rəqs edir, “oyun oynayır”, oxuyur. Burada icra olunanları sıraya düzsək, tam bir tamaşa təsiri alınır” (8, s. 301).

M.Seyidov onu da qeyd edir ki, yuqçular öz sənətlərinə yaxın olan mimlərə oxşayırlar. Yuqdakı tamaşa əlamətləri varsaq sənətdə də vardır. Yuqlarda qəhrəmanın həyatını təsvir edən mahnı oxumaq, mənalı hərəkətlərlə rəqs etmək onu meydan tamaşasına yaxınlaşdırır.

Zaman keçdikcə yuq mərasimləri öz əvvəlki şəklini dəyişib. Azərbaycanda yuğ mərasimlərindən bəhrələnən ağçıların bu gün də təsadüf etmək mümkündür.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, eləcə də yazılı ədəbiyyatımızda yas mərasimləri ilə bağlı bir neçə janrda sənət əsərləri yaradılıb. Çoxlu mərsiyə yazan şairlər olub. Bununla yanaşı həm də rövzəxanlar olub. Belə insanlar yeri gəldikcə özləri də sənət nümunələri yaradaraq yas mərasimlərinin folklor ehtiyatını (fondunu) zənginləşdiriblər. Bu barədə Ağahüseyn Abbasov yazır ki, yas mərasimlərinə ölünü daha şərəfli götürmək üçün yaxşı səsi olan, ağı demək qabiliyyətinə malik şəxslər dəvət edilirlər. Bildiyimiz kimi, müasir dövrümüzdə hüsr məclislərini, xüsusən, “cənazə günü”nü əsasən qadın rövzəxanlar, ağı deyənlər idarə edirlər. Lakin tarixin müəyyən dövründə bu missiya kişilərin də öhdəsinə düşüb (1, s. 64).

Müəllif bir maraqlı məqama da toxunur ki, ağını təkcə mərsiyəxan özü ifa etmir. O, ətrafdakıları da bu işə cəlb edir. Ağının nəqərat hissəsi bir neçə dəfə təkrar olunur ki, ətrafda oturanlar da onun sözlərini əzbərləyib deyə bilsinlər. “Ağı deyən qadınların çoxu yaxşı səslə oxumaq qabiliyyətinə malik olduqları kimi, yeni-yeni ağılar yaratmağı da bacarırlar. Bu ağılar dildən-dilə düşdükcə səlisləşir, cilalanaraq xalq yaradıcılığı nümunələrinə çevrilir. Xalqımızın gündəlik həyatının, arzu edilməsə də, ayrılmaz bir hissəsi olan ağılar özündə böyük bir tarixi dövrün adət və ənənələrini, düşüncə tərzini – folklor yaddaşını yaşadır” (1, s. 65).

Yuqlardan sonra bayatı şəkilli ağılar yaranmış və yas mərasimlərində üstün mövqeyə keçmişlər:

Eləmi bu dərd məni,
Ağrıdır bənd-bənd məni.
Son nəfəs çıxanadək
Gəzdirin kənd-kənd məni.

Eləmi dolu gözlər,
Dağ başı dolu gözlər.
Soğulmuş ana gözü,
Qırx ildir yolu gözlər (28, s. 31).

“Yas mərasimləri içərisində cənazənin dövrəsində oturub xor ilə, yaxud ayrı-ayrı qadınlar tərəfindən oxunan “Şaxsey-vaxsey” nəğmələri” də vardır. Bu nəğmələr fəryad qoparan ananın, bacının, gəlinin dilindən də ucalır:

Gələn balam olaydı,
Yurdum talan olaydı.
Ölümün yalan olaydı.
Şaxsey-vaxsey
Vaxsey-şaxsey.

Yaman günüm daldadır,
Karvan gəldi yoldadır,
Kəhər atın yoldadır.

Şaxsey-vaxsey
Vaxsey-şaxsey (6, s. 49)

Yas mərasimlərində ölənün yaxınları əsasən ağı deyir. Ana, bacı, xala, bibi, arvad və başqaları. Bəzən isə professional ağı deyən qadınlar belə məclislərə çağırılır.

Musiqişünas Səadət Məmmədova "Azərbaycan xalqının matəm mahnıları" adlı məqaləsində yazır: "Ağılar qəm-qüssə, kədər əks etdirən, ahənglə ifa olunan, xüsusi improvizasiya xasiyyətli, poetik formaya malik matəm mahnılarıdır. Onların mətnləri üçün yüksək məcaz, hiperbola ən xarakterik cəhətlərdəndir. Xüsusi ağı deyən qadınlar (professional ifaçılar) çox vaxt xalq poeziyasına müraciət edib, hisslərə toxunan şikəstə və bayatılardan istifadə edirlər:

Mən aşiq yüz il yanar,
Yüz həftə, yüz il yanar.
Sənin də oğlun ölsə,
Ürəyin yüz il yanar.

Anası yanar ağlar,
Tərifə qalar ağlar.
Ana deyir göyərçin,
Tabuta qonar ağlar.

Bəzən də ağıçı qadınlar, özləri orijinal sözlər qoşub ağı deyirlər. Belə hallarda onlar xalq poeziyasının milli obrazlarından və xarakterik elementlərindən istifadə edirlər:

Anamın körpə balası,
mənim quzu balam,
Evimizin yaraşığı,
evimizin gülü.
Yerin yaş, mənzilin qaranlıq,
yolun uzaq və s. (5, s. 63)

Göründüyü kimi, yuq və yas mərasimlərinin folklor ehtiyatı hədsiz dərəcədə zəngindir. Bu isə, ilk növbədə, xalqımızın ən qədim adət-ənənələri, dünyagörüşünün örnək səviyyəli yüksək ifadəsi ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A. Ağılar // Qobustan, 2004, № 4, 96 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., Bakı: Elm, 2004, 759 s.
3. Bayatılar. Bakı: Yazıçı, 1985, 200 s.
4. Dadaşova İ. Azərbaycanda bayramlar və yas mərasimləri // Qobustan, 2004,

- № 2, 96 s.
5. Məmmədova S. Azərbaycan xalqının matəm mahnıları // Qobustan, 1976, № 3, 96 s.
6. Nəbiyev B. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı: Yazıçı, 1993, 144 s.
7. Niyazi M. Başlanmamış gündəliklərdən parçalar // Qobustan, 1991, № 3, 96 s.
8. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1984, 326 s.

Седагет Неметова

ФОЛЬКЛОРНЫЙ ФОНД ЦЕРЕМОНИЙ ТРАУРА И ЮГ

В статье исследованы особенности этих церемоний, определенное внимание уделяется историческим источникам бытовых церемоний. Исследованы также возможности национального самовыражения в фольклорных текстах. Интерпретированы вопросы словесных памятников, сохранных в бытовых церемониях.

Ключевые слова: *юг (yug), жанр, фольклор, церемония, песня.*

Sedaget Nemetova

FOLK-LORE RESERVE OF THE CEREMONIES OF YUQ AND MOURNING PARTY

Features of these ceremonies are investigated in the paper; historical sources of the common ceremonies are explained. Resources of national self-expression in folk-lore texts are investigated from different aspects. The problems of the written monuments belong to Turkish people and remaining in common ceremonies are analyzed.

Key words: *Yug, genre, folk-lore, ceremony, song.*

(AMEA-nın müxbir üzvü M.İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELXAN MƏMMƏDOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

EYNƏLİ BƏY SULTANOVUN FOLKLOR TOPLAYICILIĞI FƏALİYYƏTİNƏ BİR NƏZƏR

Məqalədə Azərbaycan folklorunun qorunması və öyrənilməsində böyük xidmətləri olan Eynəli bəy Sultanovun folklor toplayıcılığından bəhs edilir. Əsərdə XIX əsrin ortalarından başlayaraq az-az toplanan folklor nümunələrinin həmin əsrin sonlarından başlayaraq müəmmədi toplanılması məsələsi nəzərdən keçirilib. Bu baxımdan maarifçi ziyalı E.Sultanovun gör-düyü işlər ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb edilib. Azərbaycan folklorunun sonrakı dövrlərdə sis-temli toplanması işində fədakar yazıçının rolu və yeri müəyyənləşdirilib.

Açar sözlər: *Eynəli bəy Sultanov, Azərbaycan folkloru, folklorun toplanması, Naxçıvan və İrəvan quberniyası.*

XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq xalqımızın zəngin folkloru, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ayrı-ayrı ziyalılar, sadə vətəndaşlar, xalq yaradıcılığına bağlı olan insanlar tərəfindən toplanmağa başladı.

Həmin dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinə maraq xeyli artmışdı. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri müxtəlif xalqların ziyalıları tərəfindən toplanılırdı. Tiflis ədəbi mühitinin ətraflı araşdırıcısı Abbas Hacıyev yazır ki, N.Kalşayev Azərbaycan folklorunun qonşu xalqlar arasında böyük nüfuz qazandığını görüb, onun nümunələrini toplayıb mühafizə etməyi lazım bilirdi (5, s. 59).

Təəssüflənəsi başqa bir məqam da ondan ibarət idi ki, Azərbaycan xalqının lap qədim dövrlərlə səsləşən çox zəngin folklorundan nümunələrin toplanmasına və yazıya alınmasına orta əsrlərdən üzü bəri tək-tək hallarda cəhd edilmiş, lakin bu toplanmalar məqsədyönlü olmamış, yalnız maraqlıların xoşladıkları parçaları özləri üçün cümlələrə, kitab haşiyələrinə köçürmələrindən ibarət olmuşdur (19, s. 7). Həmin illərdə Azərbaycan yazıçı və publisistlərinin böyük əksəriyyəti, o cümlədən Eynəli bəy Sultanov, Firudin bəy Köçərli, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və başqaları xalqın mədəniyyət xəzinəsi olan şifahi xalq ədəbiyyatına böyük əhəmiyyət verir, bayatıları, atalar sözlərini və zərb-məsəlləri və s. diqqət və səbrlə toplayırdılar” (4, s. 49).

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın toplanmasında əlindən gələni əsirgəməyənlərdən biri də, heç şübhəsiz, Eynəli bəy Sultanov idi. O, bədii, publisistik yaradıcılıqla bərabər folklor nümunələrimizin toplanması ilə də mütəmadi məşğul olmuşdur. Bu toplama istəyi heç də təsadüfi deyildi. E.Sultanov dünya və Avropa ədəbiyyatına, Şərq təsəvvüfünə, xalqların şifahi ədəbiyyatına böyük maraq göstərirdi. Professor Əziz Mirəhmədov buna işarə edərək yazırdı ki, gənc Eynəli Sultan doğma ədəbiyyatını, məsələn, Vaqif, Zakir, Nəbati və Axundovu, Aşıq Abbas Tufarqanlı, “Koroğlu” dastanını, Şərq tarixi, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi və təsəvvüfünü müntəzəm öyrənirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi haqqında təsəvvürü hələ bir o qədər zəngin, sistemli, aydın olmasa da, artıq doxsanıncı illərdə o, xalqın “misilsiz istedadlı simaları olan orijinal poeziyası” (24, s. 3) ilə fəxr edir və bu poeziyadan böyük mənəvi qida alırdı (18, s. 52-53).

Müəyyən zaman və məkan daxilində baş verən hadisələrin hissi ifadəsi olan, yalnız ədəbiyyatımızın öyrənilməsi üçün deyil, xalqımızın sosial-iqtisadi və siyasi həyatının müxtəlif sahələrini, mifologiyasını, dünya haqqında təsəvvürlərini araşdırmaq üçün də mühüm əhəmiyyətə malik olan folklorumuz (7, s. 3) dövrün mütərəqqi ziyalıları kimi E.Sultanovu daim narahat etmiş, düşündürmüşdür. Məhz bu səbəbdən də özündə xalqımızın tarixini, adət-ənənəsini qoruyan ata-babalarımızın, nəvələrimizin saxlanacaq boxçası olan, “tarixə yoldaşlıq etmiş, tarixdə baş vermiş ictimai-siyasi və məişət hadisələrinin dialektik şəkildə əks olunduğu” (19, s. 60) şifahi xalq ədəbiyyatımızı toplayan E.Sultanov bu işə bir ədəbiyyatçıdan daha çox öz xalqını sevən Azərbaycan türkü kimi yanaşmışdır.

Akademik M.C.Cəfərov da folklor nümunələrinin yazılı ədəbiyyatdan əvvəl yarandığına söykənərək folkloru xalq təfəkkürünün ilkin mərhələsi adlandırır, milli estetik zövqümüzün ilkinliyinin şifahi ədəbiyyatla başladığını bildirir və haqlı olaraq xalq yaradıcılığını bədii dilin bünövrəsi sayırdı (17, s. 180-181). Akademik yazırdı ki, xalqların şifahi ədəbiyyatı onların mənəvi aləminin, dünyabaxışının, məişət tərzinin, ictimai ailə münasibətlərinin, adət-ənənələrinin və əqidə mübarizələrinin tarixidir. Tarixi qədim olan şifahi ədəbiyyat nümunələri bizə unudulmuş etiqadlardan, əsatiri görüşlərdən, dünya, təbiət haqqında ilk anlayışlardan, tarix elminin mühafizə edə bilmədiyi qədim yaşayış vasitələrindən, maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsində xalqların qədim ədəbi, mədəni əlaqələrindən xəbər verir. Buna görədir ki, xalqlar bir-birini öyrənmək, tarixin mədəni əlaqələrini aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif dilli şifahi ədəbiyyat abidələrindən geniş istifadə etmişlər və edirlər (13, s. 70).

Naxçıvanda yaşadığı dövrdə mədəni-maarif tədbirlərinin əsas təşkilatçılarından biri olan E.Sultanov da Naxçıvanın ayrı-ayrı bölgələrini, həmçinin İrəvan quberniyasını gəzərək həmin ərazilərdə yaşayan insanlar arasında yayılmış folklor nümunələrini, xüsusilə atalar sözlərini toplamış, həmçinin dövrün aşıq yaradıcılığı ilə maraqlanmışdır. Eynəli bəy Sultanovun folklor toplayıcılığı fəaliyyətinə işarə edən Məhəmmədhüseyn Təhmasib qeyd edir ki, “göründüyü

kimi, həmin dövr Naxçıvan folklor mühiti bu sahənin yaradıcılarından birini yetişdirmək baxımından da xarakterikdir” (14, s. 4).

E.Sultanov toplama prosesi zamanı el arasında, birbaşa insanların özləri ilə təmasda olaraq bu işi həyata keçirmişdir. “Folklorun toplanması bir neçə üsulla aparılırdı. Ən çox fayda verən üsul xalq arasına getmək, söz xəzinə-sini bilavasitə xalqın öz ağzından, birbaşa onu yaşadanlardan canlı şəkildə toplamaq daha faydalı iş metodu kimi qeyd edilməlidir” (19, s. 4) kimi folklor toplayıcılığı reallığını E.Sultanov çox yaxşı bilirdi.

Folklor nümunələri arxasında xalqın çoxəsrlik təcrübəsini, bədii idrakını görən E.Sultanov xalqa, xalq ideallarına möhkəm bağlı idi. O, xalq sənətkarları ilə müntəzəm əlaqə saxlayır, onlarla oturub-durmaqdan yorulmurdu. Bu barədə onun özü də yazırdı ki, “mən tamamilə savadsız olan, lakin həyat hadisələrinə həssaslıqla yanaşan sadə adamların fikirlərini həmişə yüksək qiymətləndirirəm. Onlar adamların danışığına diqqətlə qulaq asır, dərk etmədiklərini soruşur, eşitdiklərini diqqətlə ölçüb-biçir, özləri üçün nəticələr çıxarır, yeri gəldikcə onlardan cəsarətlə istifadə etməkdən çəkinmirlər” (25, s. 2). E.Sultanov “Tatar atalar sözləri” məqaləsində buna diqqət çəkir, üzünü oxuculara tutaraq deyirdi: “Mənim topladığım tatar atalar sözlərinin bir çoxunda bu xalqın həyata bu və ya digər baxışını xarakterizə edən külli miqdarda aforizmlərə rast gəlinir (23, s. 3).

Fədakar və yorulmaz ziyalının ayrı-ayrı məqalələrindən də göründüyü kimi o, folklor toplayıcısı olaraq külli miqdarda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini insanların özündən dinləyərək yazıya almışdır.

E.Sultanov “Kavkaz” qəzetində çap olunan bir məqaləsində qeyd edir ki, o, 1887-1891-ci illər arasında İrəvan quberniyası və Naxçıvan qəzasından üç minə qədər atalar sözü toplamışdır (22, s. 4). Elə təkcə bu faktın özü Eynəli bəy Sultanovun xalqına nə qədər bağlı bir insan olduğunu göstərir. Eləcə də onun xalqının ədəbiyyatına, zəngin söz yaddaşı olan, xalqının keçmişini, tarixi adət-ənənəsini, yaşam tərzini özündə əks etdirən folkloruna həssaslığını ortaya qoyur. Folklorşünas alim Muxtar İmanov məqalələrinin birində bu sahədə fəaliyyət göstərmək üçün həmin şəxsin xalq mədəniyyətini canına-qanına hopdurmalı olduğunu bildirir. O, bu sahədəki fikirlərini aşağıdakı sözlərlə davam etdirir: “Xalq mədəniyyətini qanına-canına hopdurmaq” ifadəsini biz gəlişi gözəl bir ifadə kimi işlətmirik. Bu ifadəni işlətməklə nəzəri biliyə yiyələnmək və praktik şəkildə folklorla bələd olmaq cəhətləri ilə yanaşı, başqa bir cəhəti də gənc folklorşünas üçün çox vacib sayırıq. Vacib saydığımız həmin cəhət folklorla, xalq mədəniyyətinə qəlbən bağlılıqdan ibarətdir. Folklorla, xalq mədəniyyətinə qəlbən bağlılıq isə özlüyündə həmin mədəniyyəti yaradan xalqa bağlı olmaq, ona dərin sevgilər bəsləmək deməkdir (6, s. 21-22). Bu yerdə Amerika folklorşünası S.Qoldsteynin “söyləyicilərlə səmimi münasibətlər qura bilməyən, onların həyatına girməyi bacarmayan, onlara dərin bir sevgi bəsləməyən toplayıcının toplama işi ilə məşğul olmaması məsləhətdir” (9, s. 114) sözlərini qeyd etməyə ehtiyac var. Məhəmmədhüseyn Təhmasibin fikirləri də S.Qoldsteynin düşüncələ-

rilə paralellik təşkil edir: “Folklor nümunələri xalqın həyat tərzini, düşüncələrini, arzularını əks etdirən tükənməz bir qaynaqdır. Bu qaynağın araşdırılması, toplanması, sistemləşdirilməsi ədəbiyyatşünaslıq qarşısında duran əsas vəzifədir. Folkloru toplamaq bu ədəbi nümunələri tədqiq etmək üçün onu sevmək lazımdır. Folklor tədqiqatçısının qəlbi folklor sevgisi ilə alışıb yanmalıdır” (15, s. 3). Eynəli bəy Sultanov məhz belə bir ziyalı idi. O, xalqını sevən, onun həyatı ilə daim maraqlanan, xalqının söz sənətinə də diqqətlə yanaşan biri idi. Məhz buna görə də o, folklorun toplanması məsələsinə də toxunur və bildirir ki, bu işə çox diqqətlə yanaşılmalıdır, çünki bu iş məsuliyyət tələb edən bir işdir. “Dan yıldıızı” jurnalında çap olunan məqalələrinin birini E.Sultanov bu sözlərlə başlayır: “Nə qədər ki biz Azərbaycan türklərinin el ədəbiyyatını toplamaq, qaydaya salmaq və onu yaxşıca öyrənib, ondan istifadə etmək işi mütəxəssislərin əlində deyil, bu iş nə tərəqqi edəcək, nə də ondan bir xeyir görəcəyik” (21, s. 24).

Adıçəkilən məqalənin digər bir parçasında E.Sultanov “El ədəbiyyatını toplamaq və onu öyrənmək böyük və ağır bir vəzifədir. Hər adamın işi deyil” (21, s. 24) deməklə bu işin məsuliyyətini və ağırlığını da diqqətə çatdırırdı.

Məqaləsinin əsas məğzindən anlamaq olur ki, E.Sultanov özünü ciddi toplayıcı kimi qələmə vermək istəmir, bu işi həvəskar səviyyədə gördüyünü vurğulayır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, dövrünün digər toplayıcıları kimi onun özü də xalq ədəbiyyatını toplamaq və öyrənmək baxımından həqiqi bir mütəxəssis idi.

E.Sultanov məqalələrində şifahi xalq ədəbiyyatını toplayanların azlığından da təəssüflənirdi. Bu cür alimləri “çıraq ilə axtarsan belə tapmazsan” deməklə bu sahədəki acınacaqlı vəziyyəti də göstərmək istəyirdi. Buna baxmayaraq çıxış yolu da axtarırdı. Folklorun toplanması işini biryolluq kənara atmağın yanlış olacağını qeyd edərək göstərirdi ki, necə olursa olsun, hər kəs bacardığı səviyyədə iş görməli, heç olmasa xam materialları toplamalıdır. Bütün bunları məsləhət görməklə, vurğulamaqla E.Sultanov xalq arasında toplayıcılıq fəaliyyətinin geniş yayılmasını istəyir, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin qorunaraq gələcək nəsillərə çatdırılmasına çalışırdı. Toplanan xam materialların dəyişdirilməməsi gərəkliyini də xüsusilə qeyd edirdi. Bildirirdi ki, heç kimin “ixtiyarı olmamalıdır ki, toplanan materialları özü bəyəndiyi təhərə salsın. Bu materialları işlətmək və onlardan istifadə etmək gələcəkdəki alimlərin və mütəxəssislərin vəzifəsidir” (21, s. 24).

E.Sultanov folklorumuzun aşığı yaradıcılığı sahəsi ilə də yaxından maraqlanmış, bir neçə aşığın qoşma, gəraylı, bayatı və təcnislərini toplamışdır. Xüsusilə Ordubadlı Aşıq Abbas Dəhri haqqında daha geniş toplayıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, aşığın yaradıcılığı ilə yanaşı həyatı haqqında da ətraflı məlumat toplayaraq geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdir (21, s. 24).

Eynəli bəy Sultanovun ətraflı tədqiqatçılarından biri olmuş ədəbiyyatşünas alim İzzət Maqsudov ədibin aşığı yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyətindən bəhs edərkən bildirir ki, “E.Sultanov aşığı yaradıcılığı ilə də maraqlanmış, bir

sıra aşıqların, o cümlədən Tufarqanlı Abbasın, Yerevanlı Alının, Ordubadlı Aşıq Abbasın, Mərəndli Allahyarın və başqalarının əsərlərini toplamışdır” (10, s. 4).

Bütün bunlar E.Sultanovun folklorumuza sevgisini göstərməklə yanaşı, xalq yaradıcılığının toplayıcısı kimi tanınmasında böyük rol oynadığını da göstərir. F.Köçərlinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, E.Sultanov 1912-ci ilə qədər xalq ədəbiyyatını, aşiq yaradıcılığını diqqətlə toplamışdır (12, s. 4).

Şifahi xalq ədəbiyyatının önəmli bir sahəsi olan aşiq yaradıcılığı nümunələrini toplayan E.Sultanov müxtəlif aşıqların bədii nümunələrini toplamaqla bərabər həmin aşıqların şəxsi həyatları haqqında da məlumatları öyrənmişdir. "E.Sultanov aşiq ədəbiyyatını folklorun güclü və döyüşkən qolu hesab edirdi, Aşıq Allahverdinin şeirlərinə yüksək qiymət verir, onun poeziyasının o dövrün hakim dairələrinə qarşı çevrildiyini xüsusi qeyd edirdi" (11, s. 63).

İzzət Maqsudov qeyd edir ki, E.Sultanov xalqımızın qəlbinə yol tapan, onun sevinc və kədərini tərənnüm edən ustad aşıqlarımızın əsərləri ilə yanaşı olaraq atalar sözü və məsəlləri, sayaçı sözləri müntəzəm olaraq toplamış, qaydaya salmışdır. O, dörd ilin müddətində 3 min atalar sözü, bir neçə aşığın qoşma və gəraylılarını toplamışdır (11, s. 4). Firudin bəy Köçərlinin verdiyi məlumatdan o da bəlli olur ki, E.Sultanov eyni zamanda sayaçı sözləri də toplamış, sonra da topladığı bütün nümunələri təmiz və gözəl xətlə Köçərliyə təqdim etmişdir (8, s. 7).

İzzət Maqsudov başqa bir məqaləsində E.Sultanovun şəxsi arxivində hələ də geniş ictimaiyyətə çatdırılmamış bir neçə aşığın əsərlərinin olduğunu bildirir: "Ədibin əlyazmaları içərisində Tufarqanlı Abbasın bir neçə qoşması qalmışdır ki, onlar bu gün belə geniş oxucu kütləsinə çatdırılmamışdır. E.Sultanov Tufarqanlı Abbasın həyat və yaradıcılığı haqqında da bir sıra qeydlər etmişdir" (10, s. 4).

Yuxarıdakı cümlələrdən də göründüyü kimi E.Sultanov aşiq yaradıcılığı nümunələrini də toplamış, çox təəssüf ki, onların çox az qismi dövlət arxivlərində, şəxsi arxivlərdə qorunaraq, mühafizə edilərək günümüzə gəlib çatmışdır.

Çox yaxşı bilirik ki, "Azərbaycan xalq yaradıcılığının ən zəngin qollarından birini aşiq yaradıcılığı təşkil edir. Əsrlərdən bəri xalqın qəhrəmanlıq mübarizəsini, arzu və istəklərini, həyat və cəmiyyətə münasibətini, bu gündən doğan sabahını həqiqi sənət dili ilə təsvir edən aşıqlar xalq arasında böyük şöhrət və hörmət qazanmışlar" (20, s. 146).

Təbii ki, aşıqların yaradıcılığını toplamaq həm də o mənada maraqlıdır ki, aşıqlar el-el, oba-oba gəzib-dolaşır, toylarda, el şənliklərində çalib-oxuyur, söz söyləyir, dastanlar danışır, məclislərin şən və maraqlı keçməsinə çalışırdılar. Bu zaman onlar xalqın keçdiyi kəşməkəşli həyat yolunu, tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənəsini, etnoqrafiyasını özündə ehtiva edən dastanlar söyləyirdilər, həmçinin özlərinin qoşduqları şeirlərdə – qoşma, gəraylı, tənqis, divani, ustadnamə, bayatı, müxəmməs və sairələrdə milli dəyərlərə üstünlük verirdilər.

Təsadüfi deyil ki, Vəli Xulufu da əldə etdiyi materialların kimlərdən, harada və nə vaxt yazıya alındığını qeyd etdikdən sonra el aşığılarının əsrlər boyu xalqın canlı kitabı olduğunu, elin-obanın mənəvi həyatının, könül duyğularının, istəklərinin güzgüsünə çevrildiyini göstərmişdir (27).

Bu da imkan verirdi ki, aşığı yaradıcılığını toplamaqla xalqın keçmişini haqqında daha geniş, əhatəli məlumatlar əldə edə biləsən. Bu baxımdan E.Sultanovun aşığı yaradıcılığı ilə maraqlanması onun öz xalqına sevgisindən irəli gəlməklə yanaşı, xalqının söz sənətkarlarını gələcək nəsillərə tanıtmaya məqsədi də daşıyırdı.

İzzət Maqşudov E.Sultanovun Aşığı Abbasın 40-a yaxın müxtəlif şeir və nəsihətini topladığını qeyd edir və bildirir ki, həmin şeirlər əlyazması şəklində yazıçının arxivindədir" (10, s. 4).

Çox təəssüf ki, Eynəli bəy Sultanovun həyat və fəaliyyətinin ilk araşdırıcısı olan İzzət Maqşudov dünyasını dəyişdiyəndən, belə bir arxivin harada olduğunu öyrənmə bilmədik və üzüntülü haldır ki, bu sahədəki araşdırmalarımız hələ ki, bir nəticə verməyib. Amma inanırıq ki, o arxivi əldə edə biləcəyik və beləliklə də E.Sultanovun istər folklorşünaslıq irsi, istərsə də bədii və publisist yaradıcılığı haqqında daha aydın və geniş təəvvürə malik olacağıq.

İ.Maqşudov çox güman həmin arxiv ilə tanış idi. Çünki onun bir neçə məqaləsində həmin arxivə istinadlar var. Həmin arxivə istinad etdiyi məqalələrinin birində tədqiqatçı yazır: "Aşığı Abbasın bayatıları əsasən xalq bayatıları kimi 4 misradan ibarətdir. Lakin aşığı nəsihət xarakteri daşıyan bayatılarında bir fikri digər fikrə bağlamaq üçün "çünki", "yaxud" bağlayıcılarından istifadə etmişdir:

Məsələn:

Oğul!

Beyləmi gülənlərə,

Xub deyib-gülənlərə.

Çox da bavar eyləmə

Üzünə gülənlərə.

Çünki,

Hər gələn özün bilməz,

Danışar, sözün bilməz.

Bulaqdan su doldurar,

Çeşmənin gözün bilməz.

Yaxud,

Kəbə yıxsan bir evdir,

Könül yıxsan min qandır" (10, s. 4).

Bayatılardan da göründüyü kimi, Ordubadlı Aşığı Abbasın dili rəvan və şirin, aydın və axıcıdır. Bu da xalq yaradıcılığına, aşığı poeziyasına xas bir xüsusiyyətdir. Lakin burada başqa bir məsələyə diqqəti cəkmək istədik. Yuxarıdakı bayatılardan birinin sadəcə son iki misrası verilib. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Aşığı Abbas fikrini "çünki" və "yaxud"la əlaqələndirərkən demək istədi-

yini tam şəkildə çatdırmaq üçün öz bayatılarından sonra xalq yaradıcılığı nümunəsi olan bir bayatıya da müraciət edib. Çünki həmin bayatının xalq arasından toplanmış başqa bir variantı aşağıdakı kimidir:

“Altı dərya, üz qandı,
Əlli qandı, yüz qandı.
Ev yıxmaq bir qandısı,
Könül yıxmaq yüz qandı” (1, s. 49).

Buna baxmayaraq bu bayatının Aşıq Abbasın olması ehtimalı da var. Bayatı şifahi ədəbiyyatın aşiq şeiri janrı olduğu üçün aşıqlar tərəfindən yaradılır və bu bayatı da Ordubadlı aşiq tərəfindən yaradılıb, daha sonra xalq arasında geniş şəkildə yayılmış ola bilər. Hər halda E.Sultanovun toplayıcılıq fəaliyyəti zamanı xalq bayatıları ayrıca kitab şəklində çap edilməmişdi. Ədib isə aşığın şəxsən özü ilə görüşərkən onun söylədiklərini qeyd etmiş, yazıb götürmüşdür. Sonrakı illərdə şifahi xalq ədəbiyyatının ən yığcam və poetik janrı olan bayatılar ayrıca kitab halında çap edilərkən E.Sultanovun Aşıq Abbas Dəhrinin dilindən yazıya aldığı bu bayatı da şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi o kitabda çap edilmiş ola bilər.

Ə.Dəmirçizadə bu prosesdən bəhs edərkən qeyd edir ki, ilk dəfə ayrı-ayrı fərdlərin söylədiyi nağıl, çağırdığı bayatı və s. ağızdan-ağıza keçə-keçə dəyişmiş, müxtəlif rənglərə, donlara girmiş, ayrı-ayrı elin, qəbilənin məişəti ilə uyğunlaşdırılmış, bir az da mükəmməlləşdirilmişdir; hər söyləyən oraya öz yaradıcılıq hissəsini də əlavə etmişdir. Beləliklə, bir nağıl onlarla nağıl doğurmuş, bir bayatı onlarla bayatının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunlar isə artıq fərdin deyil, elindir (3, s. 4).

Eynəli bəy Sultanovun Aşıq Abbas Dəhridən topladığı şeirlər içərisində daha iki nümunə diqqəti çəkir. Həmin “Əhmədxan qızıyam, adım Züləldan” misrasıyla başlayan qoşma və Gültən adlı bir qıza həsr edilmiş “Gəminin yükü üzündür” misrasıyla başlayan gəraylıdır (26).

Pedaqoji elmlər namizədi İbrahim Mollayev bu şeirlərin hər ikisinin E.Sultanov tərəfindən toplandığını bildirir. Qeyd edək ki, hər iki nümunə İ.Mollayevə aid arxivdə qorunur (26).

E.Sultanov İrəvanlı Aşıq Alının bayatılarını da toplamışdır. İ.Maqsudov məqalələrinin birində göstərir ki, Eynəli Sultanovun əlyazmaları içərisində Yerevanlı Aşıq Alının bayatıları da vardır. Bu aşığın bayatıları xalq bayatılarından fərqli olaraq 6 misradan ibarətdir. Məsələn:

Miskin qəlbimi yıxma,
Çünki hörə bilməzsən.
Harda pərişan olsan,
Orda dura bilməzsən.
Uzun dilin qısalar
Xalqa dinə bilməzsən (10, s. 4).

Araşdırmalarımız nəticəsində biz Eynəli bəy Sultanov tərəfindən toplanılmış daha bir neçə aşiq qoşması da əldə etdik. Daha doğrusu, Naxçıvan Dövlət Arxivində İbrahim Mollayevin şəxsi arxiv fondunda rast gəldiyimiz həmin əlyazmaların üzərində “El ədəbiyyatı” başlığı altında “E.Sultanov” imzasına rast gəlirik. Əlyazmanın sol yuxarı küncündə isə kiril əlifbası ilə “T.A” başlıq hərfləri verilib ki, bu da çox güman ki, Tufarqanlı Abbasa işarədir (26).

Qeyd edək ki, Tufarqanlı Abbasla Azərbaycan xalq şeirinə gələn sadə dil gözəlliyi, incə, poetik duyğuların sadə şəkildə, hamının anlayacağı dildə sənətkarçasına şeirə çevrilməsi, sonradan yetişən böyük bir şairlər ordusunun ilham mənbəyinə çevrilmişdir (16, s. 9).

Qeyd olunan arxivdəki başqa bir əlyazmada isə Mərəndli aşiq Allahyarın şeiri verilmişdir. Bu dəfə də əlyazma vərəqinin sağ yuxarı küncündə Eynəli bəy Sultanovun topladığına güman yaradan “E.S.” baş hərfləri verilmişdir. “Qaldı” rədifli həmin qoşmanın “Mərəndli aşiq Allahyarın sözü” adlı sərlövhəsi qoşma müəllifi haqqında dolğun məlumat verir (26).

Eynəli bəy Sultanovun şifahi xalq ədəbiyyatı sahəsindəki toplayıcılıq fəaliyyəti onu göstərir ki, xalqını dərin məhəbbətlə sevən, xalqına bağlı olan ədib doğma xalqının yaratdığı, “xalqımızın bütün fəlsəfeyi-fikriyyəsinin ifadə olunduğu” (2, s. 12) xalq ədəbiyyatımızı daim toplamış, bu işdən yorulmamış, əksinə zövq almışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bayatıları. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2004, 304 s.
2. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycan Ədəbiyyatına bir nəzər. İstanbul, 1918.
3. Dəmirçizadə Ə. Sarı Aşıq. “Ədəbiyyat qəzeti”, 1936, 24 may.
4. Feyzullayeva A. Maarif carçıları. Bakı: Maarif, 1988, 100 s.
5. Hacıyev A. Tiflis ədəbi mühiti. Bakı: Yazıçı, 1980, 183 s.
6. İmanov M.K. Folklorun toplanması və sistemləşdirilməsi problemləri. “525-ci qəzet”, 2013, 15 iyun, № 107 (3883).
7. İsmayıl M. Xalq yaddaşının izləri. Bakı: Elm, 2005, 144 s.
8. Köçərli F. Azərbaycan Ədəbiyyatı tarixi materialları. I c., I hissə, Bakı: Azərnəşr, 1925, s. 7.
9. Qoldsteyn.S. Folklor toplama metodları / İngiliscədən tərcümə edən A.E. Uysal. İstanbul: Milli Folklor Araştırma Dairəsi Yayınları, 1977, 246 s.
10. Maqşudov İ. Eynəli Sultanov və xalq ədəbiyyatı. “Şərq qapısı” qəz., Naxçıvan, 1959, 7 aprel, № 68.
11. Maqşudov İ. Xalq yaradıcılığını məhəbbətlə tədqiq edən yazıçı. “Azərbaycan müəllimi” qəz., 1960, 21 avqust, № 67.
12. Maqşudov İ. Maarifpərvər yazıçı. “Şərq qapısı” qəz., 1960, 7 yanvar, № 5 (6379), s. 3.
13. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Çinar-çap, 2003,

360 s.

14. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı: Mütərcim, 2010, 488 s.
15. Məmmədhüseyn Təhmasibin "Seçilmiş əsərlər"i çapa hazırlanır. "525-ci qəzet", 2010, 16 yanvar, № 9 (3085).
16. Məmmədli İ. İrfan əhli, söz xiridarı. "Bütöv Azərbaycan" qəz., 2012, 5-11 dekabr, № 42 (174).
17. Məmmədov E. Dastanşünaslıq məqaləsində folklorşünaslıq məsələsi / Akademik Məmmədcəfər Cəfərov. Taleyi və sənəti: Məqalələr toplusu. Bakı: Elm və Təhsil, 2009. 208 s.
18. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980, 430 s.
19. Umudov Q. Folklorşünaslığımızın tarixindən (1920-1941-ci illər). Bakı: Təbib, 1995, 112 s.
20. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.
21. Султанов Э. El ədəbiyyatı // Dan yıldızı, Tiflis, 1927, № 9, s. 24.
22. Султанов Э. Образчики азербайджанской народной мудрости. «Кавказ» qəz., Tiflis, 1892, № 247.
23. Султанов Э. Татарские пословицы. «Новое обозрение» qəz., Tiflis: 1891, № 2547.
24. Султанов Э. Сказки о рыбаке и рыбке / Перевод Кочарлинского. «Новое обозрение» qəz., 1892, 31 января, № 2788.
25. Султанов Э. Мусульманская жизнь. "Закавказская речь" qəz., 1915, 22 may.
26. NMRMDA: F. 713, siy. 1, Q-7, v. 11-27.
27. <http://meqale.lit.az/xulufu.php>.

Эльхан Мамедов

ОБЗОР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЭЙНАЛИ БЕКА СУЛТАНОВА КАК СОБИРАТЕЛЯ ФОЛЬКЛОРА

В статье рассмотрена деятельность в области сбора фольклора Эйнали бека Султанова, который имеет большие заслуги в сохранении и изучении фольклора Азербайджана. Сделан обзор сбора отдельных образцов фольклора, начиная с середины девятнадцатого века и до конца этого века, когда сбор фольклора проводился уже регулярно. Подробно привлечена к исследованию работа, проведенная просветителем и интеллигентом Э.Султановым в это время. Определены место и роль самоотверженного писателя в работах по систематическому сбору азербайджанского фольклора в последующие периоды.

Ключевые слова: *Эйнали бек Султанов, фольклор в Азербайджане, сбор фольклора, Нахичевань и Эриванская губерния.*

Elkhan Mammadov

**REVIEW OF EINALI BEY SULTANOV'S
ACTIVITIES AS A FOLKLORE COLLECTOR**

Activities in the field of folk-lore collecting of Einali bey Sultanov, who has great services in preservation and study of Azerbaijan folk-lore, are considered in the paper. A review of the collection of individual samples of folk-lore is made since the middle of nineteenth century up to the end of the past century, when the collection of folklore was carried out regularly. Details of research work carried out by educator and intellectual E.Sultanov at this time have been brought to study. Place and role of the writer in the selfless work of systematic collection of Azerbaijani folk-lore in sub-sequent periods are determined.

Key words: *Einali bey Sultanov, folk-lore in Azerbaijan, folk-lore collecting, Nakhchivan and Erivan provinces.*

(AMEA-nın həqiqi üzvü İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

NAZİRƏ ƏSGƏROVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nazireesgerova@yahoo.com

FOLKLOR MÜHİTİNDƏ ATALAR SÖZÜ VƏ MƏSƏLLƏR

Məqalədə atalar sözü və məsəllərin lirik və epik növ nümunələrdə işlənmə yeri, məqamına aydınlıq gətirilmişdir. Janrlararası keçid mərhələsi ətraflı şəkildə təhlil olunmuş, psixoloji təsir dairəsi öyrənilmişdir. Hikmətli ifadələrin digər nümunələrlə yanaşı işlənməsinin tərbiyyəvi məqsədi nümunələrlə izah edilmişdir.

Açar sözlər: *ədəbiyyat, epik növ, atalar sözü, məsəllər, lirik növ.*

Atalar sözü və məsəllər xalqın tarixən sınaqdan çıxardığı həyatı müşahidələrinin bədii ifadəsidir. Yiğcam, bitkin bədii formada ibrətli müdrik məna ifadə etmək atalar sözü və məsəllərin başlıca xüsusiyyətidir. Xalq arasında atalar sözü və məsəllər qanadlı sözlər, ibrətamiz ifadələr və s. adlarla yayılmışdır. Atalar sözü və məsəllərdə xalq hikməti, xalq zəkası, xalqın əsrlərdən bəri əldə etdiyi sınaq və təcrübələrin nəticələri ümumiləşdirilir. Ona görə də danışığ dilində ifadələrin daha canlı, təsirli olması, fikrin zənginləşdirilməsi üçün atalar sözü və məsəllərdən istifadə olunur.

Atalar sözü və məsəllərin böyük bir bölümü öz mənbəyini lirik növün layla, mahnı, bayatı, ağı və s. janrlarından alır. Çünki bu janrların atalar sözü ilə qarşılıqlı təsir dairəsi daha genişdir.

Əzizim Ərzuruma,
Yol gedər Ərzuruma.
Dəvəsi ölmüş ərəbəm,
Dözərəm hər zülümə (5, s. 75).

Əzizim nərdivana,
Ayaq qoy nərdivana,
Zər qədrini zərgər bilər
Nə bilər hər divana (5, s. 68).

Tüfəngini yaxşı at,
Yaxşı doldur, yaxşı at.

Kişini cavan saxlar

Yaxşı arvad, yaxşı at (5, s. 169).

Folklorun həm epik, həm də lirik janrlarından nağıl, tapmaca, dastan, lətifə, bayatı və layla janrları ilə əlaqədar yaranmış xeyli atalar sözü və məsəllər vardır. Xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış janrlarından biri olan tapmacalar da atalar sözlərinin mənbələrindən biridir. Tapmacaların böyük əksəriyyəti atalar sözü və məsəl kimi işlənir. Maraqlı cəhət odur ki, atalar sözü və məsəl kimi işlənən tapmacalar, demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramırlar. Atalar sözləri ilə tapmacalar arasında bu yaxınlığın başlıca səbəbi, hər şeydən əvvəl, onların oxşar məqsədə xidmət etmələridir. Belə ki, atalar sözlərinin məzmununda olan əsas xüsusiyyət ifadə etdiyi bir hadisə ilə ona oxşar başqa bir hadisəni müqayisə edib nəticə çıxarmaqdan ibarətdir. Tapmacalarda isə əsas cəhət oxşar hadisə və ya şeylərin birini dolaylı ifadə yolu ilə izah etməkdir (6, s. 256). Diqqət yetirdikdə bu janrların bir-birinə yaxınlığı aydın görünür. Məsələn, “aləmi bəzər, özü lüt gəzər” tapmacasının mənası iynə deməkdir. Bu tapmaca həm də məsəl kimi işlənir. Bu məsəlin mənası geyinməyə etinasız olan dəriziyə, ailə başçısına və başqa bu kimlərə öz laqeydliyini yada salmaqdan ibarətdir.

Atalar sözü və məsəllərlə digər janrlar arasında əlaqə əks şəkildə də olur. Yəni bəzən atalar sözü və məsəllərin məzmununa uyğun olaraq nağıl, rəvayət və lətifə düzəldilir. Çox vaxt lətifələr atalar sözləri və məsəllərdən, əksinə, atalar sözü və məsəllər lətifələrdən yaranır. Lətifələrdən əmələ gələn atalar sözləri və məsəllər lətifənin mətnindən çıxan nəticədən ibarət olur. Başqa sözlə, atalar sözü və məsəllər çevrilir. Azərbaycan folklorunda lətifələrdən yaranan və müstəqil şəkildə işlənən atalar sözü və məsəllər vardır. “Sən çaldın”, “kişinin sözü bir olar”, “bəlkə yolum ağacdən o yana düşdü”, “gün gələr dəmir qapının da taxta qapıya işi düşər” və s. göstərmək olar.

Folklorşünas İ.İbrahimov bu prosesini, yəni bir sıra atalar sözü və məsəlin yaranmasında lətifələrin və əksinə lətifələrin əmələ gəlməsində atalar sözü və məsəllərin rolu məsələsini belə aydınlaşdırmışdır. Atalar sözü və məsəllər lətifələrdən çox istifadə etmişdir. Lətifələrin fəal surətdə atalar sözləri sırasına keçməsinin başlıca səbəbi onların dərin tənqidi, təlimi məzmunundan başqa bir də həcmcə çox yığcam olması ilə bağlıdır (7, s. 157). Azərbaycan atalar sözü və məsəllərin zəngin mənbələrindən biri də aşıq şeridir. Ustad aşıqlərin yaradıcılığı bu janrın kəmiyyət və keyfiyyətcə zənginləşməsində müsbət rol oynamışdır.

Yaman qonşu, yaman arvad, yaman at

Birindən keç, birin boşa, birin sat (4, s. 236).

Atalar sözü, Aşıq Ələsgərin;

Bu dünyada üç şey başa bələdi,

Yaman oğul, yaman arvad, yaman at,

İstəyirsən qurtarasan əlindən

Birin boşla, birin boşa, birin sat (3, s. 167).

Burada ikinci və dördüncü misralarının bir qədər dəyişdirilmiş şəkli görünür. Nağıllarda ibrətamiz fikirləri obrazlı və bitkin şəkildə ifadə edən atalar sözü və məsəllərə tez-tez müraciət olunur. Ümumiyyətlə, atalar sözü və məsəllər zəhmətkeş xalqın bütün həyatını, ictimai tarixi təcrübəsini nümunəvi bir surətdə ifadə edir. Nağıllarda müxtəlif surətlərin nitqində atalar sözü və məsəllərin rəngarəng şəkillərdə işlədilməsinə də tez-tez rast gəlinir. “Hatəmin nağılı”nda təsvir olunur ki, Gülüstanı-İrəmə çatan İbrahim gecə xəlvətcə pərilər şahının qızı Mələkxatunun evinə daxil olur. Bundan çox təəccüblənən Mələkxatun qulluqçuların bu işdə günahı olmadığını görüb, onlara tapşırır ki, bu sirr heç birinin ağzından çıxmamalıdır. Bu söz yayılsa, həmin kəs qorxub, bir də gəlməz. Qoy o, elə bilsin ki, tutduğu işdən heç kim xəbər tutmayıb. Onda mən özüm bilərəm, nə edərəm. Mələkxatun fikrini daha təsirli ifadə etmək üçün atalar sözünə müraciət edir. “Motala dadanan köpək bir də gələr” (1, s. 100). Nağıl mətninə daxil olan atalar sözü və məsəllər ideyanın daha dolğun ifadəsinə kömək edir. Çünki atalar sözü və məsəllərdə xalqın adət-ənənələri, mənəvi aləmi, əxlaqi-estetik fikirləri əks olunur. Nağılın müxtəlif hadisə və epizodlarında, personajların nitqində işlədilən atalar sözü və məsəllər obrazların xarakterinin açılmasında da mühüm rol oynayır. Məzmunundan məsəl yaranmış nağıllardan biri “Kosa nağılı”dır. Bu nağılda təsvir olunur ki, göygöz Kosa öz nökrəri ilə şərtləşir ki, əgər əmrlərinə əməl olunmazsa, ona əmək haqqı verilməyəcəkdir. Nökrər razı olur. İlin axırında Kosa ona bir küpə qatıq, bir bütöv və bir də para çörək verir, deyir ki, “bütövü kəsmə, paraya dəymə, doğra doyunca ye”. Ağillı nökrər çörəklərin kənarlarına əl vurmada ortasını kəsib yeyir. Nağılda Kosa'nın nökrərin qarşısına qoyduğu şərt – bütövü kəsmə, paraya dəymə, doğra doyunca ye sonralar məsəl halına keçmişdir. Bu məsəl icrası çətin olan bir işə etiraz olunduğu vaxt işlənir. “İki qardaş” nağılında dəli qardaş deyir ki, yox, qardaş, üz vurma, verən deyiləm, ağillı nə qədər yalvarırsa, dəli çörək vermir. Axırda ələcsiz qalıb, çayı keçməyə məcbur olur. Su onu aparır. Dəli görür ki, qardaşı əldən gedir, çağırır deyir: “Ay qardaş, axma, gəl bu çörəyi ye. Lakın ağillı qardaşı su aparıb boğur. Dəli qardaş çıxırmaqdan yorulub, əlləri üzündə yerə çökür. Ancaq son peşmançılıq fayda verməz (2, s. 183). “Ağillı qız” nağılında, deyillər ki, Şah Abbasın Əsliyə gözü düşdü. Həsənə dedi: Bu sənəin nəyindir?

Dedi:

– Bacımdır.

Şah Abbas dedi:

– Ərə vermirsən?

Həsənə dedi:

– Yox, ucadan istəyən yoxdu, alçağa da getmir (2, s. 172).

Bəzən nağıldakı hadisələr atalar sözündə ifadə edilmiş fikir əsasında inkişaf edir. Bəzən də nağıldan çıxan ümumi nəticə həmin atalar sözü ilə müəyyən şəkllə salınır. Beləliklə, atalar sözü və məsəllərdə ifadə edilmiş fikir nağıl

süjetini əmələ gətirir. Deməli, göstərilən hallarda atalar sözü və məsəllər nağılın ideya məzmununun daha dolğun ifadə olunmasına xidmət edir. Bu cəhətdən “Tapdıq” nağılı maraq doğurur. Nağılda təsvir olunur ki, Qəmər xanımın gözəlliyinə həsəd aparən Gün xanım necə olursa olsun sevgilisi Tufan divə onu öldürmək istəyir. Tufan div Qəmər xanımı oğurlayıb Qaf dağına gətirəndə Gün xanım hirslənərək deyir ki, onu zülmət dünyasına at. Ey Tufan div, iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz (1, s. 232). Şahzadə Nurəddünya Gün xanımın qızı gözəl Şəmsi xanıma məhəbbətini ifadə edəndə atalar sözünə müraciət edir. “Xanım, ürək bir şüşə deyil ki, hər toz qonanda silib atasan. Göz gördü, könül sevdi. Öldü var, döndü yoxdu (1, s. 233). Şəmsi xanım Gün xanımı Tufan divi sevdiyi üçün günahlandıranda Gün xanım deyir. Könül sevən, göyçək olar (1, s. 236). Göründüyü kimi, bu nağılda atalar sözü və məsəllərin köməyi ilə fikirlər daha bitkin və ifadəli şəkildə əks olunmuşdur. Bir çox nağıllarda atalar sözü və məsəllər daha mühüm yer tutur. Bu tipli nağıllardan atalar sözü çıxarılsa, nağılın məzmunu, demək olar ki, təsirini itirmiş olar. Çünki bu nağıllarda atalar sözü bütün təhkiyə boyu öz təsir qüvvəsini saxlayır, süjet həmin atalar sözündə ifadə olunmuş fikir əsasında inkişaf edir. “Ax-vay” nağılında təsvir olunur ki, bir tacirin bütün var-dövləti, sərvəti yeganə oğluna qalır, ancaq tacir oğlunun nə elmdən, nə də ticarətdən başı çıxır. Nağılçı qəhrəmanın vəziyyətini, gələcək hadisələrin necə inkişaf edəcəyini hiss etdirmək üçün aşağıdakı atalar sözünü işlədir. “Ağıllı oğul neylər ata malını, sərək oğul neylər ata malını” (1, s. 185). “Balıqlar padşahı və Yaqub” nağılında süjet xətti qəhrəmanın dilindən deyilmiş “balıq bilməsə, xalq bilsin” atalar sözünün ətrafında inkişaf edir və həmin atalar sözü nağılın ümumi məzmunundan çıxan nəticəni dolğun surətdə ifadə etmiş olur. Beləliklə, xalqın bədii-estetik təfəkkürünü özünəməxsus biçimdə əks etdirən folklor nümunələrində atalar sözü və məsəllərdən müxtəlif formalarda istifadə olunur.

Nümunələrdə atalar sözü və məsəllərin işlənmə yeri və yaranma səbəblərini qabarıq şəkildə görmək mümkündür. Janrlarası keçid mərhələsinin ətraflı təhlili psixoloji təsir dairəsini ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Nağıllar. Bakı: Yazıçı, 1985, 197 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 375 s.
3. Aşıq Ələsgər. Bakı: Elm, 1972, 326 s.
4. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
5. Bayatılar. Bakı: Yazıçı, 1985, 197 s.
6. Əliyev O. Atalar sözü və məsəllər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 6 cildə, I c., Bakı: Elm, 2004, 759 s.
7. İbrahimov İ. Atalar sözü və məsəllərin məzmun xüsusiyyətləri // Azərbaycan

şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Sabah, 1994, s. 153-168.

Назира Аскерова

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ В ФОЛЬКЛОРНОЙ СРЕДЕ

В статье проясняются возможности использования пословиц и поговорок в образцах лирического и эпического жанра. Подробно проанализированы межжанровые переходные стадии, изучен круг психологического действия. На примерах объясняется поучительный характер использования мудрых изречений, а также и других образцов.

Ключевые слова: *литература, эпический жанр, пословица, поговорки, лирический жанр.*

Nazira Asgarova

PROVERBS AND SAYINGS IN FOLKLORE ENVIRONMENT

Opportunities of use of proverbs and sayings in forms of lyric and epic genres are clarified in the paper. Inter-genre transition stages are thoroughly analyzed; sphere of psychological influence is studied. Didactic character of use of aphorisms and other forms is explained by the examples.

Key words: *literature, epic genre, proverb, sayings, lyric genre.*

(Filologiya elmləri doktoru H.Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

İQTİSADİYYAT

CAVADXAN QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: Cavadxan.yusifoglu@mail.ru

ÖLKƏ SƏNAYELƏŞMƏSİNDƏ MUXTARIYYƏT DÖVRÜNÜN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ ROLU

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının muxtariyyətinin illərində sosial-iqtisadi inkişafı haqqında söz açılmışdır. Burada iqtisadiyyatın ən müxtəlif sahələrində əldə olunan dəvamlı, ardıcıl tərəqqinin ölkəmizin milli iqtisadi inkişafı nəticəsində elan olunmuş "Sənaye ili"nə əsaslı töhfə olduğu əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *sosial-iqtisadi inkişaf, inkişaf mərhələləri, artım tempi, muxtariyyət, sənayeləşmə və s.*

Tarixən ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında olduğu kimi, sosial-iqtisadi inkişafında da müstəsna rol və əhəmiyyəti olan, yaradılmasının 90-cı ilinin dövlətimiz tərəfindən bayram tədbirləri ilə qeyd edildiyi Naxçıvan Muxtar Respublikasının keçən müddət ərzində sosial-iqtisadi inkişaf mərhələsini şərti olaraq üç mühüm dövrə ayırmaq olar. Bunlardan biri 1924-cü 1969-cu illərə qədər olan mərhələdir ki, bunu da ilkin dövr kimi ifadə edə bilərik. Belə ki, həmin dövr iqtisadiyyatın hələ yeni formalaşdığı, yeni istehsal sahələrinin ya olmaması, yaxud da hələ tam gücü ilə fəaliyyət göstərməməsi ilə səciyyəvidir.

İkinci dövr 1969-cu ildən 1990-cu illərə qədər olan mərhələdir. Bu mərhələni isə inkişaf dövrü kimi qeyd edə bilərik. Bu dövrdə əldə olunan sosial-iqtisadi nailiyyətlər nəinki 1924-cü ildəki göstəriciləri dəfələrlə ötmüş, hətta yeni-yeni istehsal sahələrinin yaradılması və inkişafı ilə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, bu dövrlərə aid olan 1969-1982-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişaf özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmış və muxtariyyət dövrünün ən möhtəşəm mərhələsini təmin edə bilmişdir. Təkcə 1970-1980-ci illərdə əldə olunan nəticələrə baxsaq, bunu açıqca görə bilərik. Belə ki, 1970-ci ildə sosial siyasətin uğurunun mühüm göstəricilərindən biri olaraq kənd əhalisinin sayı 1924-cü ilin müvafiq göstəricisindən 2 dəfə, 1980-ci ildə isə 2,5 dəfəyə yaxın artmışdır. Şəhər əhalisi

1970-ci ildə 5 dəfə, 1980-ci ildə 6 dəfə çox olmuşdur. Ümumi əhali isə 1970-1980-ci illərdə müvafiq olaraq 2,3 və 3 dəfəyə yaxın artmışdır (1, s. 7,8,9).

Üçüncü dövr isə 1990-cı illərdən başlayaraq indi də davam edən möhtəşəm quruculuq, tərəqqi, intibah dövrü olaraq bütün dünyaya inkişafın Naxçıvan modelinin təqdimatı ilə ifadə oluna bilər. Bu bir həqiqətdir ki, üçüncü dövrün də nailiyyət, inkişaf və tərəqqisi öz tarixi və iqtisadi əsaslarını Ulu Öndərin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründən götürməkdədir. Onun müəyyən etdiyi müdrik siyasi xətt nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası həm müasir iqtisadi siyasətin (və bunun tələbləri çərçivəsində iqtisadi islahatların), siyasi yük-səlişin və hərtərəfli təhlükəsizliyin beşiyinə çevrildi. Qazanılan tarixi nailiyyətlər 1995-ci ildən etibarlı illərlə daha da mükəmməl şəkildə davam etdirilməkdədir.

Ötən dövr ərzində Muxtar Respublikada stimullaşdırıcı iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində burada çoxşaxəli və çoxsahəli iqtisadiyyat formalaşmış, bir sahə istiqamətində deyil, bütün sahələrin tarazlı, balanslı və dayanıqlı inkişafı şəraitində bərqərar olmuşdur. Fikrimizi statistik rəqəmlərin köməyi ilə ifadə edək. 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişaf xronikasına diqqət edəndə əsas makroiqtisadi göstərici olan ÜDM istehsalının 2 milyard 338 milyon 928 min manat olduğunu görürük (3, s. 4) (qeyd edək ki, bu 2014-cü ilin yanvar mart aylarında 432 milyon 72 min manat təşkil etmişdir (4). ÜDM-in strukturunda ikinci yeri 2013-cü il üzrə 862 milyon 870 min manatla sənaye sahəsi tutmuşdur (3, s. 6) (2014-cü ilin ilk rübündə 215 milyon 779 min manat olmaqla (4).

Ulu Tanrı Naxçıvan Muxtar Respublikasına əsrarəngiz təbiət, qiymətli, əvəzsiz təbii sərvətlər bəxş etmişdir. Onlardan səmərəli istifadə etməklə isə təbiətlə cəmiyyətin məhsuldar münasibətləri təmin olunmuşdur. Milli iqtisadiyyatın inkişafına gedən yolda Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına xidmət edəcək sahə və istiqamətlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi ən mühüm məqsədə çevrilmişdir.

İqtisadi və hüquqi tənzimləmələr vasitəsi ilə davamlı, ardıcıl, məntiqli inkişaf proseslərinin yüksək nailiyyətlərlə müşayiət olunması burada faydalı və sağlam iqtisadiyyatın formalaşmasına münbit və geniş imkanlar açmışdır.

Ölkəmiz Heydər Əliyev ideyaları ilə hər keçən gün daha da hərtərəfli qüdrətini artırmaqdadır. Milli iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ilə nəticələnən intibah və tərəqqi ötən hər bir ilin bu nailiyyətlərlə ifadə olunmasına və adlandırılmasına haqq qazandırmaqda, etibarlı əsas olmaqdadır. 2011-ci ilin “Turizm ili”, 2012-ci ilin “İdman ili”, 2013-cü ilin “İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları ili” elan olunması ölkəmizin müvafiq illərdə əldə etdiyi gerçək nailiyyətlərlə birbaşa bağlı oldu. Heç təsadüfi deyil ki, həmin inkişaf artıq ölkəmizdə ənənə halını almış və hazırkı – 2014-cü ilin sənaye ili kimi elan olunmasına tarixi və iqtisadi əsaslar yaratmaqdadır. Elə bunun məntiqi nəticəsi və davamı olaraq, ölkə başçısı cənab İlham Əliyev 12 mart 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında bu ilin “Sənaye ili” elan edilməsi ilə bağlı Təd-

birlər Planını təsdiq etdi. Həmin Tədbirlər Planı sənaye potensialının gücləndirilməsi (11 istiqamətdə tədbir), sənayeləşmədə təşkilati tədbirlər (7 istiqamətdə tədbir), sənayenin kadr potensialının və elmi təminatının gücləndirilməsi (10 istiqamətdə tədbir), normativ hüquqi baza və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi (4 istiqamətdə tədbir), təbliğat və təşviqat işlərindən (13 istiqamətdə tədbir) ibarət olmaqla, ümumilikdə 45 istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi hədəflənib. Olduqca zəngin tədbirləri özündə əks etdirən bu hüquqi sənəd sosial siyasətinin etibarlılığının daha da gücləndirilməsinə xidmət edəcəkdir. Müxtəlif regionlarda sənaye parklarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi, bunun üçün müvafiq infrastrukturun qurulması və təmin olunması, neft-qaz sahəsində həyata keçiriləcək tədbirlərin təkmilləşdirilməsi, rəqabətqabiliyyətli sənaye müəssisələrinin yaradılması, sənaye məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması və s. kimi tədbirlər ölkəmizin bu ildə strateji məqsədləri içərisindədir.

Təbii ki, bütün bunlarla da ölkəmiz milli iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını da qoymuş olacaq. Məhz son illərdə ölkəmizin regionda və dünya miqyasındakı nüfuzunun artması və mövqeyinin güclənməsi atılan addımların düzgünlüyündən və müdrikliyindən xəbər verməkdədir. Bunu ölkəmizin enerji siyasətinin müvəffəqiyyətliyi, xarici siyasətinin və iqtisadi əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, bütün sahələrdəki potensialının inkişafı, bir sözlə, Azərbaycan diplomatiyasının uğuru kimi də dəyərləndirmək mümkündür.

Ölkəmizin 2014-cü ili "Sənaye ili" elan etməsi onun bütün regionlarının bu sahədəki güclü dayaqlarını sübut etməkdədir. Bu baxımdan da tarixən milli iqtisadi inkişafda qətiyyətli sözü və yeri olan Naxçıvan Muxtar Respublikası muxtariyyətinin 90-cı ilində özünün sosial-iqtisadi tərəqqisi ilə ölkəmizin sənayeləşməsinə əvəzsiz töhfələrini bəxş etməkdədir.

Müasir müstəqillik illərində milli iqtisadi inkişafın təmin olunmasına xidmət edəcək amillər içərisində hüquqi tənzimləmələrin ayrıca yeri vardır. Düzgün və böyük dövlətçilik təcrübəsi əsasında idarəetmənin təmin olunması təbii olaraq bu sahədəki uğurları da gətirməkdədir. Xüsusən də ölkə başçısı tərəfindən təsdiq olunaraq qəbul edilən Dövlət Proqramları və digər hüquqi normativ aktlar ölkə iqtisadiyyatının uzun illərə söykənən inkişafına münbit zəminlər yaratmış və yaratmaqdadır. Birinci mərhələdə 2004-2008, ikinci mərhələdə 2009-2013, üçüncü mərhələdə isə 2014-2018-ci illəri əhatə edən regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramları milli iqtisadiyyatın tarazlı, müqavimətli və dayanıqlı inkişafına dayaqlar yaratmışdır (2, s. 218).

Məhz Naxçıvan Muxtar Respublikası da həmin Dövlət Proqramlarının yaratdığı sağlam və səmərəli iqtisadi mühit nəticəsində kifayət qədər inkişaf yolu keçmiş, iqtisadi inkişafın qazanılması sahəsində güclü və böyük təcrübə əldə etməyi bacarmışdır. Əgər belə qeyd etmək mümkündürsə, Muxtar Respublika tarixi-iqtisadi nailiyyətləri ilə həmin dövlət proqramlarını qarşılamışdır. Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşər. Ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin Naxçıvan MR-ə etdiyi səfərlər zamanı burada görülən böyük işlərə dəyər verərək

ölkənin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramlarını qəbul etməkdə məqsədin bütün bölgələrin durmadan inkişaf etməsi olduğunu bildirdi. Ancaq Naxçıvana gələndə buranın həmin dövlət proqramlarına əvvəlcədən tam hazır olduğunu şahidi olduğunu ifadə etməsi də burada qazanılan sürətli inkişafı bir daha təsdiq etməkdədir. Fikrimizi faktlarla əsaslandırsaq, görürük ki, birinci mərhələdə 2004-2008-ci illəri əhatə edən regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramının qəbul olunduğu ildə Naxçıvan MR-də Naxçıvan şəhərində 1206 şagird yerlik H.Əliyev adına məktəb, Naxçıvan Qarnizonunun nəzdində 762 şagird yerlik, Şərur rayonundakı Təzəkənddə 110 şagird yerlik, Babək rayonunun Yarımca kəndində 378 şagird yerlik, Şahbuz rayonunun Sələsüz kəndində 234 şagird yerlik, Ordubad rayonunun Xanağa kəndində 270 şagird yerlik, Culfa rayonunun Xanəgah kəndində 270 şagird yerlik orta məktəb binalarının (4) (bunlar 2004-cü il üzrə sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərindən kiçik bir hissədir) və sosial-iqtisadi inkişafa dayaq olan digər yüzrlə obyektin tikilməsi ölkəmizin gerçəkləşdirdiyi böyük Dövlət Proqramlarına dəstəkdir. Digər bir fakt: ikinci mərhələdə 2009-2013-cü illəri əhatə edən müvafiq Dövlət Proqramının da qəbul edildiyi 2009-cu ildə muxtar respublikada ümumilikdə 726 müxtəlif təyinatlı obyekt istifadəyə verilmiş, 116 obyekt isə növbəti ilin sosial-iqtisadi inkişafına öz töhfəsini vermişdir (4).

Bu il yenə də inkişaf tempi artan miqyasda davam etmiş və təkcə 2013-cü ildə bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitalla 1 milyard 37 milyon 748 min manat həcmində investisiya qoyulmuşdur. Bütün bunların da yaratdığı əlverişli imkanlar nəticəsində muxtar respublikada 2013-cü ildə 592 müxtəlif təyinatlı obyektlər ya tikilmiş, ya yenidən qurulmuş, yaxud da əsaslı təmir edilmişdir. 157 müxtəlif təyinatlı obyekti (3, s. 11) isə cari ilin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edəcək tədbirlər sırasındadır. Heç şübhəsiz bunların hamısı muxtar respublika əhalisinin firavan, rahat yaşayışına istiqamətlənib.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına, sosiallaşmasına, sənayeləşməsinə və təhlükəsizliyinə həm dayaqdır, həm də bir-başına olaraq ona xidmət etməkdədir. Muxtar Respublika Ali Məclisi Sədri cənab Vasif Talibovun gündəlik qayğısı, böyük qətiyyəti, güclü iradəsi və hədsiz vətən sevgisi ilə qazanılan hər bir nailiyyət Naxçıvan Muxtariyyətinin Azərbaycan Sənayeləşməsinə böyük töhfəsini bəxş etməkdədir. Ölkəmizin sənayeləşməsinə növbəti ərməğan Ali Məclis Sədrinin 31 yanvar 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş 2014-2015-ci illərdə Naxçıvan şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Proqramdır. Həmin Proqram özündə Naxçıvan şəhərinin qədimliyinin müasirliyi ilə səsələşməsinə və gələcəyə böyük ərməğan olmasını birləşdirir. Orada Muxtar Respublikanın əldə olunmuş sosial-iqtisadi inkişafı fonundakı nailiyyətlərin Naxçıvan şəhərinin timsalında daha da sistemli şəkildə təminatı hədəflənib. Proqramda həyata keçiriləcək tədbirlər aşağıdakı kimi nəzərdə tutulmuşdur: inzibati binaların tikintisi və təmiri, rabitə, istilik su təchizatı və kanalizasiya, elektrik enerjisi və qaz təchizatı, yol təsərrüfatı və nəqliyyat, yaşıllaşdırma

və abadlıq, gənclər və idman, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, yaşayış sahələrinin tikintisi və təmiri, kiçik və orta Sahibkarlığın inkişafının dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatının struktur təminatı. 70 mərhələdə həyata keçiriləcək tədbirlər ərazinin iqtisadi yüksəlişinin əsaslarını təşkil edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan Muxtar Respublikası-75: Yubiley-statistik məcmuə. Naxçıvan: 1999, 96 s.
2. Rüstəmov A.A., Qasımov D.Q. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: Avropa, 2013, 406 s.
3. 2013-cü ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 95 s.
4. www.Statistika.nmr.az

Джавадхан Гасимов

РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ПЕРИОДА АВТОНОМИИ В ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ СТРАНЫ

Статья посвящена социально-экономическому развитию Нахчыванской Автономной Республики в период автономии – в 90-е годы. В ней научно обосновано, что успехи, достигнутые в «Год индустриализации», являются результатом национального экономического развития страны в самых важных отраслях экономики.

Ключевые слова: *социально-экономическое развитие, стадии развития, темп роста, автономия, индустриализация.*

Javadkhan Gasimov

ROLE OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT DURING THE PERIOD OF AUTONOMY IN INDUSTRIALIZATION OF THE COUNTRY

The paper is devoted to the socio-economic development of the Nakhchivan Autonomous Republic during the period of autonomy – in 90th years. It is scientifically proved here that the progress made in the “Year of industrialization” is the result of the national economic development of the country in the most important sectors of the economy.

Key words: *socio-economic development, stage of development, rate of growth, autonomy, industrialization.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SEVİNC CABBAROVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: sjabbar@mail.ru

REGIONUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ ƏMƏK EHTİYATLARIN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Məqalədə əmək ehtiyatlarının formalaşması və regionun sosial-iqtisadi inkişafının bu prosesə təsiri tədqiq edilir. Xüsusilə əhalinin rifahının davamlı yüksəlişinə yönəldilmiş həyata keçirilən kompleks islahatlar, əmək ehtiyatlarının formalaşmasını təmin etmişdir. Naxçıvan MR-ın əmək ehtiyatlarının bir segmenti olan gənclərin əmək potensialından daha da səmərəli istifadəsinə aid tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *əmək ehtiyatları, sosial-iqtisadi inkişaf, məşğulluq.*

Naxçıvan MR-nin başlıca məhsuldar qüvvələrindən biri əmək ehtiyatlarıdır, və bu potensialdan nə dərəcədə düzgün və səmərəli istifadə olunmasından, respublikanın inkişafı və iqtisadi qüdrətin artırılması birbaşa asılıdır. Naxçıvan-da əmək ehtiyatlarının formalaşması olduqca dərin sosial-iqtisadi faktorlarla bağlıdır. Azərbaycanın torpağı olan Zəngəzurun Ermənistanı verilməsi nəticəsində Naxçıvan Azərbaycanın əsas ərazisindən ayrı düşüb. Görkəmli diplomat Behbud ağa Şahmurovun prinsipial mövqeyi nəticəsində, muxtariyyət məsələsi gündəliyə gəlib və 1924-cü ildə Naxçıvana Muxtar Respublika statusu verilib. XX-ci əsrin 90-cı illərinin ilk yarısında Azərbaycan Respublikasının əmək bazarında çox böyük problemlər mövcud idi. İşsizlik problemi ölkənin bütün regionlarına sirayət etmişdi. Bütövlükdə Azərbaycanın iqtisadi və əmək potensialı çox böyük dərəcədə aşağı düşmüşdü.

2009-cu ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramında (2009-2015-ci illər)” nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşması, ölkəmizin regionlarında mövcud əmək ehtiyatlarından istifadəni yaxşılaşdırmağa, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin müəyyən dərəcədə yüksəldilməsinə imkan vermişdir.

Əmək ehtiyatlarının formalaşması ölkənin iqtisadi inkişafından, iqtisadi fəal əhalinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarından birbaşa asılıdır. Azərbaycanda əsaslı iqtisadi islahatlar güclü sosial siyasətlə tamamlanır, buna görə də insanların rifah halı yaxşılaşır, əmək ehtiyatlarının hərtərəfli inkişafına səbəb olur. “Dünya Rəqabətlik Hesabatı, 2013-2014” nəşrinə əsasən, Azərbaycan rə-

qabətlik reytinginə görə 148 dövlət arasında 39-cu yerdə qərarlaşmışdır. Qlobal iqtisadiyyatın böhran dövrünü yaşadığı və yüksək rəqabət mühiti ilə səciylənən bir vaxtda Azərbaycanın bir il ərzində 7 pillə irəliləməsi və dünyanın 50 ən rəqabətqabiliyyətli ölkəsi sırasına daxil olması məqsədyönlü sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin əyani göstəricisi və respublikamızın beynəlxalq nüfuzunun artmasının nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan makroiqtisadi mühit göstəricisinə görə 8-ci yeri tutur (2, s. 17).

Son 10 il ərzində 1 milyon 180 mindən artıq iş yeri açılmışdır, işsizlik 5 faiz ətrafındadır. Hazırda qeyri-neft sektorunun payı 52 faizdir, yəni artıq iqtisadiyyatın əksər hissəsi qeyri-neft sektorunda formalaşır. Azərbaycan istənilən cəhətdən özünü tam şəkildə təmin edən ölkəyə çevrilir.

Bu, təsadüfi deyildir. Belə ki, hazırda Azərbaycan əksər xarici dövlətlərdən fərqli olaraq investisiya yatırılması baxımından dünyanın ən cəlbedici ölkələrindən birinə çevrilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, respublikamız adambaşına düşən birbaşa xarici sərmayə həcminə görə MDB məkanında birinci yerdədir. Bütün bu faktorlar sağlam iqtisadiyyatın qorunub saxlanmasına və əmək ehtiyatlarının inkişafına zəmin yaradır.

Həyata keçirilən kompleks islahatlar, xüsusilə də əhali rifahının davamlı yüksəlişinə yönəldilmiş irimiqyaslı tədbirlər demoqrafik vəziyyətin qənaətbəxş mənzərəsini təmin etmişdir. Muxtar respublikamızda demoqrafik siyasət əhali rifahının yaxşılaşdırılması və ailələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsi fonunda reallaşdırılır. 2013-cü ildə muxtar respublika əhalisinin sayı bir il öncəyə nisbətə 8139 nəfər və ya 1,9 faiz artaraq 435367 nəfərə çatmışdır.

Əhali sağlamlığının və rifahının davamlı yüksəlişi, tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin və əhatəliliyinin artırılması öz növbəsində 1 yaşa qədər ölənlərin sayı üzrə göstəricini kəskin şəkildə aşağı salmışdır. 2013-cü ildə 1 yaşa qədər ölənlərin sayı üzrə göstərici 2012-ci illə müqayisədə 60 faiz azalaraq 4 nəfər təşkil etmişdir. Perinatal ana ölümü isə sıfır səviyyəsinə çatıb.

Naxçıvan MR-in mövcud olan məşğulluq səviyyəsinin inkişaf dinamikasını təhlil edərkən, orta aylıq nominal əmək haqlarında artımı nəzərdə saxlamaq vacibdir.

İqtisadi baxımdan bu artım çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Həm iş yerlərinin və əmək haqlarının artımı bir iqtisadiyyatın nail ola biləcəyi nadir hadisələrdəndir. 2013-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2014-cü ilin yanvar-mart ayları ərzində orta aylıq əməkhaqqı 1,4 faiz artmışdır və 377,2 manat olmuş, əhalinin gəlirləri isə 3,7 faiz artıb.

Regionda əmək ehtiyatlarının formalaşmasına təsir edən amillərdən biri də əhalinin miqrasiyasıdır. Əhalinin ölkədaxili miqrasiyası ölkədə mövcud olan əmək ehtiyatlarının ümumi sayını artırmasa da, ölkənin müxtəlif regionlarında əmək ehtiyatlarına təsir göstərir. Regionda əmək ehtiyatlarının böyük hissəsini gənclər təşkil edir, fikrimizcə, bu faktoru nəzərə almaq və sosial-iqtisadi baxımdan səmərəli istifadəsini təmin etmək zəruridir. Hazırda elm və texnologiya elə

sürətlə inkişaf edir ki, biliklərin hər il orta hesabla 20 faizi aktuallığını itirir və beləliklə də 5-8 il ərzində peşələrin məzmunu tamamilə köhnəlir. Əmək ehtiyatlarının bir segmenti olan gənclər peşə seçiminə şüurlu münasibət göstərməli və bu seçim real əmək bazarının tələblərinə uyğun olmalıdır (3, s. 17).

15-19 yaş qrupunda olan, orta məktəbi bitirən, lakin sonrakı təhsilini davam etdirə bilməyən gənclərin əmək ehtiyatı qüvvəsi, fikrimizcə böyükdür, onları çevik təlim modulları vasitəsi ilə peşələrə yiyələnməsi və məşğulluq üzrə fəaliyyət planı hazırlanıb tətbiq edilməlidir.

Əmək qabiliyyətli əhalinin mühüm hissəsini təşkil edən 15-24 yaşlı gənclər qrupu əmək ehtiyatlarının təkrar istehsalı və inkişafında mühüm yer tutur. Odur ki, əmək ehtiyatlarının əsas faktorlarından biri təhsil sahəsində infrastruktur quruculuğu tədbirləri, müasir tədris vasitələri ilə təchiz olunmuş məktəb binalarının tikintisi də diqqət mərkəzində saxlanılır. Təhsilin inkişafına göstərilən diqqət və qayğı bu sahədə keyfiyyət göstəricisinin yaxşılaşmasına səbəb olur, 2013-cü ildə Naxçıvan MR-də qəbul imtahanlarında iştirak edən abituriyentlərdən 1677 nəfəri ali məktəblərinin, 515 nəfəri isə orta ixtisas məktəblərinin tələbəsi adını qazanmışdır (5, s. 19).

İqtisadi fəal əhali – əmtəə mal və xidmət istehsal edən, iş qüvvəsinin təklifini təmin edən əhalinin bir hissəsidir. Bu kateqoriyaya ictimai istehsalda məşğul olan və məşğul olmayan (işsiz) əhali daxildir (4, s. 32). İqtisadi fəal əhalinin dinamikasına nəzər yetirsək (cədvəl 1), aydın olur ki, 2008-ci ildə bu rəqəm 193,5 min nəfər olmuş, 2012-ci ildə iqtisadi fəal əhalinin sayı 221 min nəfərə çatmış, məşğulluq orqanlara müraciət edənlərin sayı isə tamamı ilə sıfır dərəcəsinə çatıb. Bunlar regionda istehsaledici qüvvəsinin inkişaf səviyyəsinin və əməyin ictimai bölgüsünün yüksək səviyyədə olmasının nəticəsidir.

Cədvəl 1

Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə məşğulluq xidməti orqanlarında işsiz statusu və müavinət alan şəxslərin sayı

Göstəricilər	2008	2009	2010	2011	2012
İqtisadi fəal əhalinin sayı, min nəfər	193.5	207.3	211.8	216.5	221.0
İqtisadi fəal əhalinin ümumi sayından məşğul olanlar, min nəfər	193.3	207.2	211.7	216.5	221.0
Məşğulluq xidmətlərində rəsmi status alan işsizlər, nəfər	192	55	52	32	-
kişi	80	20	19	4	-
qadın	112	35	33	28	-

Mənbə: Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsi.

Tədqiqatçıların sözlərinə görə, təhsil dövlət və özəl xərclərinin artması ÜDM artımının yarından çoxunu təmin edə bilər. Lakin müasir dövrdə əmək bazarının tələbləri o qədər sürətlə dəyişir ki, tək gənclik dövründə əldə olunmuş

təhsillə, bilik və bacarıqlarla kifayətlənərək əmək fəaliyyətində uğur qazanmaq mümkün deyil. Beləliklə, hazırda bütün dünyada iqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişikliklərinin, texnologiyaların inkişafının, beynəlxalq əmək bazarında işçi qüvvəsinin rəqabətqabiliyyətliliyinin və mobilliyinin təmin edilməsinin nəzərə alınması ilə insan kapitalının intellektual və yaradıcı potensialının yüksəldilməsi məsələləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu faktorlar sağlam iqtisadiyyatın görünüb saxlanmasına və əmək ehtiyatlarının inkişafına zəmin yaradır. Təhsilin səviyyəsi və gəlir rəqəmlərinə töhfəsi cəmiyyətdə yığılmış mənəvi sərvəti əks edir və əmək potensialını qiymətləndirmək üçün lazımdır.

Əmək ehtiyatlarının 2007-2012-ci illərin dinamikasının təhlili onun çoxalmaq tendensiyasını göstərir, 2007-ci ildə bu göstərici 252,7 min nəfər olmuşdursa, 2012-ci ildə 279.4 min nəfərə çatıb. Əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı şəxslərin iqtisadiyyatda məşğul olması, və 2012-ci ildə 6.8 min nəfərə çatması yaşlı nəslin bazar təkliflərinə uyğunlaşmasını göstərir.

Cədvəl 2

Əmək ehtiyatları

İllər Göstəricilər	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Əmək ehtiyatları – cəmi, min nəfər	252.7	255.1	262.4	267.4	273.7	279.4
o cümlədən:						
Əmək qabiliyyətli yaşda əmək qabiliyyətli əhəlinin sayı	246.3	248.6	255.9	260.7	266.9	272.6
İqtisadiyyatda məşğul olan əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı şəxslər	6.4	6.5	6.5	6.7	6.8	6.8

Mənbə: Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsi.

Əmək ehtiyatlarının formalaşmasına təsir göstərən amillər içərisində demografik dəyişikliklər mühüm yer tutur. Regionun gələcək inkişafını demografik inkişaf konsepsiyasız təsəvvür etmək olmaz. Çünki hər bir dövlətin sosial siyasətinin ən başlıca və mühüm tərkib hissəsi sayılan demoqrafiya siyasəti nəsilin normal təkrar istehsalının ardıcıl surətdə həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə yönəldilmiş kompleks iqtisadi, sosial, hüquqi və təbliği tədbirlər sistemindən ibarət olub, əhəlinin bütün təbəqələrinin köklü mənafeələrinə xidmət edir (1, s. 65).

Əmək ehtiyatlarının daha da səmərəli istifadəsini təmin etmək üçün, fikrimizcə, aşağıdakı təklifləri nəzərə almaq olar:

– 15-19 yaş qrupunda olan, orta məktəbi bitirən, lakin sonrakı təhsilini davam etdirə bilməyən gənclərin çevik təlim modulları vasitəsi ilə peşələrə yiyələnməsi;

– əmək ehtiyatlarının bir segmenti olan gənclər peşə seçiminə şüurlu münasibət göstərməli və bu seçim real əmək bazarının tələblərinə uyğun olmalıdır;

– əmək bazarında tələb olunan və hazırlanan kadrlar barədə məlumatlandırılma sistemi yaradılmalıdır.

Beləliklə, əmək ehtiyatlarının formalaşması makroiqtisadi sabitlik, sağlamlıq, təhsil, əmək bazarının səmərəliliyi regionun texnoloji səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Naxçıvan MR-in iqtisadiyyatında uzunmüddətli iqtisadi artıma nail olmaq üçün məşğulluq və miqrasiya sahəsində, kənd və şəhər əhalisinin işsizliyi ilə mübarizəyə, əhalinin təbii təkrar istehsalı prosesinə kompleks strategiya işlənib və uğurla həyata keçirilir. Məşğulluq səviyyəsində əldə olunmuş müsbət nəticələri davam etdirmək məqsədilə sənayeni, turizmi, kənd təsərrüfatını, xidmət sahələrini və digər sosial-iqtisadi sahələri informasiya texnologiyaları, innovasiyalar və müasir ixtiralar vasitəsilə təmin etmək lazımdır. Bütün bunlar əmək ehtiyatlarının hərtərəfli inkişafına səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Akademik Ə.Mahmudovun 75-illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans materialları. Bakı: AMEA-nın İqtisadiyyat institutu, 1998, 397 s.
2. Bayramov V. Azərbaycan qlobal rəqabət qabiliyyətlik indeksinə görə MDB məkanında lider mövqedə dayanır // İqtisadiyyat və həyat, 2013, № 7-8, s. 17-19.
3. Ok N.İ. Azərbaycanda gənclərin orta məktəbdən əmək bazarına keçidi yollarının tədqiqi // Qafqaz, 2011, № 1, s. 164-172.
4. Остапенко Ю.М. Экономика труда. Москва: ИНФРА-М, 2007, 272 с.
5. 2013-cü ildə Naxçıvan MR-nin sosial-iqtisadi inkişafının xülasəsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2014, 95 s.
6. www.nmr.statistika.az

Севиндж Джаббарова

ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА НА ФОРМИРОВАНИЕ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ

В статье исследуется формирование трудовых ресурсов Нахчыванской АР и влияние социально-экономического развития на этот процесс. Всесторонние реформы, направленные в основном на улучшение благосостояния населения, явились причиной положительных изменений в формировании трудовых ресурсов. Даны рекомендации по наиболее эффективному использованию трудового потенциала молодежи, как одного из сегментов трудовых ресурсов Нахчыванской АР.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, социально-экономическое развитие, занятость.

Sevinj Jabbarova

**IMPACT OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT
ON FORMING OF LABOUR FORCE IN THE REGION**

Forming of labour force of Nakhchivan AR and impact of socio-economic development on this process are investigated in the paper. All-round reforms aimed mainly at welfare improving of the population have resulted in positive changes in the forming of labour force. Recommendations on the most effective use of the labor potential of young people, as one of the segments of the labor force of the Nakhchivan Autonomous Republic are given.

Key words: *labour force, socio-economic development, employment.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

TURAL MƏMMƏDOV
Azərbaycan Turizm İnstitutu
E-mail: tural_ati@mail.ru

NAXÇIVAN TURİZMİNİN REGIONAL İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hər hansı bir ölkənin turizm xüsusiyyətlərindən danışdıqda oranın tarixi, mədəni irsi ön plana çəkilir. Zəngin təbii sərvətlərə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikası bir neçə turizm obyektləri ilə, xüsusilə öz təbii müalicə obyektləri və mineral suları ilə də məşhurdur. Duzdağ Fizioterapiya Xəstəxanası nəinki Azərbaycanda, hətta dünyada ən məşhur müalicə turizm mərkəzi hesab olunur. Naxçıvanda əsas turizm növlərindən biri olan istirahət turizminin ən geniş yayılan nümunələrindən biri Batabat kəndində olan istirahət turizm kompleksidir. Batabat kəndində yaradılan turizm infrastrukturunu nəinki Naxçıvan MR-in əhalisinin istirahəti üçün, hətta Azərbaycan və dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn turistlərin istirahəti üçün də nəzərdə tutulmuşdur. Naxçıvanda kənd turizminin inkişafı üçün çox böyük potensial vardır. Turizmin, o cümlədən kənd turizminin inkişafı nəqliyyat və onun infrastruktur sahələrinin inkişafı ilə bir kompleks əmələ gətirir.

Açar sözlər: *turist obyektləri, fizioterapiya, kurort, infrastruktur.*

Ölkəmiz zəngin təbii sərvətlərə və əlverişli geostrateji mövqeyə malikdir. Azərbaycanın malik olduğu təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsi ilə qısa müddət ərzində iqtisadi və sosial inkişaf göstəriciləri üzrə mühüm nəticələr əldə edilmiş, ölkəmiz bütün Cənubi Qafqaz ölkələri iqtisadiyyatının dördü üçünə sahib olmuşdur. Eyni zamanda ölkəmizə turist axını da sürətlənməkdədir. Təkcə 2012-ci ildə Azərbaycana 2 milyona yaxın, Naxçıvan Muxtar Respublikasına isə 350 mindən çox turist gəlmişdir. Turistlərin təhlükəsizliyinin təmin olunmasından qarşılıb yola salınmasınadək onlara lazım olan bütün xidmətlərin göstərilməsi həm xidmət, həm də istehsal sektorunda gəlirlərin artırılmasına imkan verir. Bu baxımdan ölkəmizdə neft sektoruna alternativ olan digər sahələr arasında turizmin öz xüsusi çəkisi vardır ki, bu da Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası kimi turizm ehtiyatlarının geniş yayıldığı və eyni zamanda regional inkişafın hər addımında dəstəkləndiyi regionları üçün çox vacibdir. Məhz buna görə yaxın dövrlərdə turizmi ilin bütün fəsilələrinə və ölkənin bütün regionlarına yaymaq vəzifəsi turizm sənayesinin bir nömrəli vəzifəsinə çevriləcəkdir.

Ölkəmizin hər bir guşəsi kimi, onun qədim insan və mədəniyyət məskəni, təbii sərvətlər muzeyi olan, “Şərqlin qapısı” adlandırılan Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün müasir turistlərin ən çox sevdidiyi məkanlardandır. Bir vaxtlar

sərhədyanı bir region kimi xarici turistlərin üzünə bağlı tutulan muxtar respublika indi bütün imkanları ilə ölkəmizin digər yerlərindən və xarici ölkələrdən gələn turistlərin üzünə açıqdır. 24 saat nümunəvi xidmət göstərən gömrük-keçid məntəqələri, ən müasir təyyarələrin enib-qalxdığı beynəlxalq hava limanı, etibarlı yol-nəqliyyat infrastrukturu, müasir komfort standartlarına cavab verən mehmanxanalar və turistlərin muxtar respublikanın hər bir nöqtəsində rahat hərəkətini təmin edən təhlükəsiz şərait hər keçən gün Naxçıvana gələn turistlərin sayını artırmaqdadır. Bu baxımdan yurdumuzun zəngin təbii sərvətlərindən və tarixi-mədəni ehtiyatlarından istifadə edərək turistlərə peşəkar xidmət göstərilməsi, bununla da, əhali rifahında özünü göstərə bilən yaxşı turizm gəlirlərinin əldə olunması bu gün qarşıda duran ən vacib məsələlərdəndir.

Ölkəmizin digər regionlarında olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının tərkibində Muxtar dövlət olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da turizmin inkişafı üçün imkanlar vardır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında dini, işgüzar, müalicəvi, mədəni, istirahət, tarixi turizm istiqamətində turizmi inkişaf etdirmək mümkündür. Oğlanqala, Xudafərin körpüləri, Əlinəcəqala, Kəltəpə abidələrində tarixi turizm üçün güclü potensial var. Əgər Darıdağ Balneoloji (arsenli su) Müalicəxanası, Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi, Badamlı mineral su yatağı, Sirab mineral su yatağı müalicəvi turizm mövzusunda ekskursiyaların təşkilində əhəmiyyət daşıyarsa, Əshabi-Kəhf, Gülistan türbəsi, Möminə xatun türbəsi, İmamzadə, Qarabağlar türbələri, Hüseyn Cavid məqbərəsi dini mövzuda ekskursiyaların təşkili üçün əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə Hüseyn Cavidin ev muzeyi, Xatirə muzeyi, Açıq səma altında muzey, C.Məmmədquluzadənin ev muzeyi, Heydər Əliyev muzeyi və başqaları muzey ekskursiyalarının təşkili üçün əlverişlidir.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud olan imkanlar, turizm və ekskursiyaların təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır. Mənim fikrimcə, Naxçıvan yaxın illər ərzində Azərbaycanın əsas turizm mərkəzlərindən və faydalı ekskursiyaların keçirildiyi turizm ocaqlarından birinə çevriləcək.

Muxtar respublikamızda turizm fəaliyyətinə lisenziya almış Naxçıvan Turizm İnformasiya Mərkəzi, eləcə də akademik Həsən Əliyev adına “Zəngəzur” Milli Parkı, Naxçıvan-Qarabağlar, Naxçıvan-Əshabi-Kəhf, Naxçıvan-Əlinəcəqala, Naxçıvan-Ordubad istiqamətlərində turist marşrutları fəaliyyət göstərir. Muxtar respublikada qeydiyyatdan alınan tarixi abidələrin 600-ə yaxını dünya və ölkə əhəmiyyətli abidələrdir. Hazırda muxtar respublikamızda 150 min hektara yaxın ərazini əhatə edən 1 milli park, 1 təbiət qoruğu və 3 yasaqlıq vardır. Eyni zamanda muxtar respublikada müasir otellər, turizm şirkətləri fəaliyyət göstərir. Bütün bunlar turizmin inkişafında mühüm amildir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, kənd turizmi ümumilikdə, milli park və təbiət ərazilərindən istifadəyə, insanların istirahət tələbatında ətraf mühitlə bağlılığa, mədəni və milli irs nümunələrindən, eləcə də, tarixi memarlıq abidələrindən istifadəyə, yüksək keyfiyyətli yaylaq havasına və müalicəvi bulaq sularına

daimi tələbatın olmasına əsaslanır. Naxçıvanda kənd turizminin inkişafı üçün çox böyük potensial vardır. Turizmin, o cümlədən kənd turizminin inkişafı nəqliyyat və onun infrastruktur sahələrinin inkişafı ilə bir kompleks əmələ gətirir. Təbii ki, yol olmadıqda və ya yararsız halda olduqda nəqliyyat vasitələri, normal nəqliyyat vasitələri olmadıqda isə yollar əhəmiyyətsiz olur. Eyni zamanda, tələbata uyğun nəqliyyat xidmətləri olmadan hər hansı sahədə istənilən inkişafa nail olmaq qeyri-mümkündür. Naxçıvanda istirahət turizminin ən geniş yayılan nümunələrindən biri Batabat kəndində olan istirahət turizm kompleksidir. Batabat kəndində yaradılan turizm infrastrukturunu nəinki Naxçıvan MR-in əhalisinin istirahəti üçün, hətta Azərbaycan və dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn turistlərin istirahəti üçün də nəzərdə tutulmuşdur. Bura gələn turistlərin diqqətini cəlb edən əsas məsələ burada yerləşən göldə üzən adanın olmasıdır. Turistlərin də sayının gündən-günə artması buna əyani sübutdur.

Zəngin təbii sərvətlərə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikası öz təbii müalicə obyektləri, mineral suları ilə də məşhurdur. Bu müalicə obyektlərinə dünyanın müxtəlif yerlərindən gələn insanlar şəfa tapırlar. Məhz bu müalicə obyektləri və mineral suları NMR-də müalicəvi turizmin başlıca mənbələri hesab olunur. “Müalicəvi turizm” deyəndə əsasən Darıdağ Balneoloji (arsenli su) Müalicəxanası, Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi, Badamlı Fizioterapiya Xəstəxanası kimi obyektlərdə var. Naxçıvanın mineral suları, Duzdağ Fizioterapiya Xəstəxanası, Darıdağ Balneoloji Müalicəxanası turistlər üçün xüsusilə cəlbedicidir. Ümumilikdə muxtar respublikada mədəni, ekoloji, müalicə və digər turizm növlərinin inkişaf etdirilməsinə şərait var: Muxtar respublikada 1 təbiət qoruğu, 1 milli park, 2 təbiət yasaqlığı, 1 tarix-memarlıq qoruğu, 1 tarixi-bədii qoruq, 2 ziyarətqah kompleksi, 2 tarix-mədəniyyət qoruğu, 3 teatr, 21 muzey, filarmoniya, 4 lisenziya almış mehmanxana var (5, s. 24-57).

Naxçıvanda müxtəlif xarakterli beynəlxalq tədbirlər də keçirilir. 2008-ci ildə burada İslam Konfransı Təşkilatının “Dini və sağlamlıq turizmi. Mənəvi və fiziki istirahətin təşkili” adlı beynəlxalq konfransı və 2009-cu ildə dövlət başçılarının zirvə toplantısı keçirilib.

Turizmin inkişafı üçün problemlərə gəldikdə isə, muxtar respublikanın blokadada olması, nisbətən bahalı olan hava nəqliyyatından istifadənin müəyyən çətinliklər törətdiyini turistlər bilir.

Muxtar respublikamız dini ziyarətqahlarla da zəngindir. Belə ki, burada pirlər, imamzadələr və s. vardır. Bunlardan ən mühümü isə müqəddəs Qurani Kərimin “Əl-Kəhf” surəsində haqqında bəhs edilən Əshabi-Kəhf ziyarətqahıdır. “Əshabi-Kəhf Ziyarətqahı” dini-mədəni abidə kompleksində ziyarətçilərin ziyarət etməsi üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Nuh peyğəmbəri Naxçıvan şəhərindəki məzarüstü türbəsi də turistlərin çox ziyarət etdikləri məkanlardan biridir (4, s. 115-119).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii bitki ehtiyatlarının böyük hissəsi dərman bitkiləridir: 700-ə yaxın növ. Azərbaycanın mineral su ehtiyatının 60%-i

muxtar respublikanın payına düşür. Mineral suların bir hissəsi müalicə əhəmiyyətli (Sirab, Darıdağ, Badamlı və s.). Təbii müalicə obyektı Duzdağ bir sıra xəstəliklərin müalicəsində əvəzsiz rola malikdir. Bu təbii müalicə vasitələrinin bir hissəsindən artıq muxtar respublikada müvəffəqiyyətlə istifadə edilir (Duzdağ Fizioterapiya Xəstəxanası, Darıdağ Balneoloji Müalicəxanası). Bu baxımdan müalicə turizminin inkişafı üçün potensial böyükdür.

Duzdağ Fizioterapiya Xəstəxanası nəinki Azərbaycanda hətta dünyada ən məşhur müalicə turizm mərkəzi hesab olunur. Naxçıvan Muxtar Respublika Duzdağ Fizioterapiya Xəstəxanası dəniz səviyyəsindən 1173 metr hündürlükdə fəaliyyət göstərir. Xəstəxananın yeraltı şöbəsi Naxçıvan şəhərindən 12,2 km aralıda yerləşir. Yeraltı şöbə duz mədəninə II əsas dağ sexində, girişdən 300 metr məsafədə, 110 metr dərinlikdə 9 işlənmiş ştrixdə yerləşir. Şəhər Mərkəzindən Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzinə 9.8 km-dir, Xəstəxana ilə Duz mədəni arasındakı məsafə isə 2.4 km-dir. Yeraltı şöbəsi 9 şaxtadan ibarətdir. Onlardan ikisində qadın, ikisində kişi, birində uşaq palataları, ikisində istirahət foyeləri və s. vardır. Naxçıvan Fizioterapiya Xəstəxanasında xəstələr ən əvvəl 2-3 gün xəstəxana ərazisində adaptasiya olunurlar. Bundan sonra saat 18.00-dən 8.00-ə qədər, böyüklər 20-24 seans, uşaqlar isə 14-18 seans yeraltı şöbədə olurlar. Bu müddət xəstəliyin ağırlığından, yanaşı gedən xəstəliklərdən, ümumiyyətlə səhənin vəziyyətindən asılı olaraq dəyişilə bilər. Müalicə başa çatdıqdan sonra böyüklərdə 65-70%, uşaqlarda isə 80-85% yaxşılaşma qeyd olunur. Xəstələr şaxtaya getməklə bərabər, lazım gələrsə, bəzi dərman preparatları, fizioproceduralar, müalicəvi bədən tərbiyəsi, döş qəfəsinin masajları və s. alırlar. Mümkün qədər dərman preparatları az təyin edilir (xəstə kortikosteroidlər alırsa, dozada tədricən azaldılır). Speleoterapiya xəstədə boğulma tutmaları olmayan dövrdə və ya remissiya dövründə aparılır. İndi Speleoterapiya müalicə üsulu dünyanın bir çox ölkələrində – Almaniya, Macarıstan, İtaliya, Avstriya, Ukrayna və başqa yerlərdə həyata keçirilir. Lakin bronxial astma, allergik-infeksiyon pre-dastma, xroniki bronxit (astmatik komponentlə), allergik rinosinusopatiya, polinozlardan əziyyət çəkən xəstələr Naxçıvan Muxtar Respublika Fizioterapiya Xəstəxanası “Duzdağ”da daha uğurla müalicə olunurlar. Fizioterapiya xəstəxanası hal-hazırda 250 çarpayılıqdır.

Hər hansı bir ölkənin turizm potensialından danışdıqda oranın tarixi, mədəni irsi ön plana çəkilir. Bu baxımdan Naxçıvanın tarixinin min illərlə ölçülməsi, burada dünya memarlığının incisi hesab oluna biləcək tarixi-memarlıq abidələrinin olması, zəngin mədəni irsi bu diyarı xarici turistlər üçün əhəmiyyətli edir. Möminə Xatun, Yusif Küseyir oğlu türbələri, Qarabağlar Memarlıq Kompleksi, Xanəgah Abidə Kompleksi, adı Nuh peyğəmbərin gəmisi ilə bağlanan Gəmiqaya daşüstü yazıları, əfsanəvi İlanlı dağ, abidələrlə zəngin olan qoruq-şəhər Ordubad, haqqında müqəddəs Qurani-Kərimdə bəhs edilən Əshabı-Kəhf ziyarətگاهی, 5000 ildən çox yaşı olan Naxçıvan şəhəri, qədim tikililər, qalalar, qədim yaşayış yerləri və nekropollar, xalq sənətkarlarının günümüzdə qə-

dər qorunub saxlanılmış sənətkarlıq nümunələri və s. turistlər üçün cəlbedicidir. Buraya Naxçıvan diyarının zəngin folklorunu, musiqi və təsviri sənətini, ədəbiyyatını və s. əlavə etsək, tarixi-mədəni turizmin inkişaf etdirilməsi üçün necə böyük imkanlar olmasını təsəvvür etmək olar. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2005-ci il 6 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən qeydə alınmış 1197 daşınmaz tarix və mədəniyyət abidəsinin 700-ə yaxını dünya və ölkə əhəmiyyətlidir. Daşınmaz tarix-mədəniyyət abidələrinin qorunub saxlanıldığı muzeylər turistlər üçün böyük maraq kəsb edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 24 muzey və muzeytipli müəssisə fəaliyyət göstərir. Naxçıvanın 2018-ci ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan edilməsi də onun bu qədər zəngin tarixə və mədəniyyətə malik olmasının nəticəsidir (4, s. 304-318).

Naxçıvan Muxtar Respublikası bu gün həm də dünyanın gözəl turizm məkanlarından biridir.

1. Əlverişli coğrafi-siyasi mövqeyi,
2. Müxtəlif iqlim qurşaqları və təbiəti,
3. Zəngin və çeşidli heyvanat aləmi,
4. Zəngin mədəni-tarixi irsi,
5. Özünəməxsus və zəngin mətbəxi,
6. Yüksək qonaqpərvərlik ənənələri,
7. Turizm sahəsinə nəinki dövlət təşkilatlarının, həmçinin özəl firmaların, xarici investor və sahibkarların cəlb edilməsinə imkan verən yeni sosial-iqtisadi şərait, işçi qüvvəsinin aşağı dəyəri,
8. Birmənalı olaraq muxtar respublikanın hər yerində – hətta ən ucqar dağ kəndlərində belə əlverişli infrastrukturun yaradılması və rəhbərliyin bu sahənin inkişafına xüsusi diqqəti muxtar respublikada turizmin hərtərəfli inkişafına şərait yaradır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının turizm potensialı, buraya gələnləri daha çox maraqlandıran amillər nəzərə alınaraq turist marşrutları hazırlanır. Bunlara misal olaraq Naxçıvan şəhər turu, Naxçıvan-Xanəgah (Əlincə qala da daxil olmaqla), Naxçıvan-Qarabağlar, Naxçıvan-Əshabi-Kəhf, Naxçıvan-Ordubad, Naxçıvan-Batabat, Həsən Əliyev adına Zəngəzur Milli Parkına bir neçə istiqamətdən turist marşrutları işlənib hazırlanmışdır. Naxçıvan şəhəri muxtar respublikanın mərkəzində yerləşdiyindən və buradan bütün rayon və kəndlərə marşrut avtobusu və taksilər, həmçinin qatarlar işlədiyindən, bölgənin ən ucqar kəndlərinə belə rahat yollar çəkildiyindən gediş-gəliş asandır. Naxçıvan şəhərindən və Şərur rayonundan sənişin avtobusları İran İslam Respublikası ərazisindən keçməklə Bakı şəhərinə işləyir. Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanından Bakı və Gəncəyə, Moskva və İstanbul şəhərlərinə təyyarə reysləri uçuşur. Turistlər rayonlarda və ya Naxçıvan şəhərində olan mehmanxanaların xidmətindən istifadə edə bilirlər. Bütün mehmanxanaların yerləşdiyi ərazi ekoloji cəhətdən təmizdir, gözəl təbiət mənzərələri açılır, tarix mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Bu gün muxtar respublikanın ən ucqar dağ kəndlərinə belə qaz çəkilmişdir. Elektrik

enerjisi fasiləsiz verilir. Dünyanın istənilən yeri ilə danışmağa imkan verən telefon rabitəsi var. Bir çox ölkələr içməli sudan korluq çəkdiyi vaxtda istənilən yaşayış məntəqəsində və ya təbiətin istənilən yerində içməli su var. Bütün bunlar ən tələbkar turistin ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir. Çox deyil, 15-20 il əvvəl Naxçıvana gələn qonaq birtəhər özünə yer tapandan sonra mütləq müqəddəs Əshabi-Kəhfi ziyarət edər, imkanı çatsa, Batabata gedər, dəvət edən olsa, Ordubadı da görmək üçün yola çıxardı. Bu yerlərin şöhrətini eşitmiş qonaq getdiyi yerdə heç bir nümunəvi xidmət görməz, yalnız naxçıvanlıların saf, səmimi, heç bir qarşılıq gözləməyən qonaqpərvərliyindən qalma bir təəssüratla geriyyə – öz yaşayış yerinə qayıdardı. Beləcə, uzun illər boyu bütün dünya turizmdən milyardlar qazandığı halda, Naxçıvanın dünyada tayı-bərabəri olmayan Əshabi-Kəhfi, Gəmiqayası, yaşıllıqlar qoynunda yerləşən Batabatı, özündə çoxəsrlik tarix yaşadan Möminə Xatunu, Duzdağı, Darı dağı, Əlincəsi, Haça dağı, sağlamlıq mənbəyi Sirabı, Badamlısı və s. bu kimi yerlər turizmin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq zaman dəyişmişdir. İndi muxtar respublikada sosial-iqtisadi inkişafa, əhalinin həyat səviyyəsinə və məşğulluğa güclü təsir edən turizmi daha da inkişaf etdirmək, ölkəmizin gözəlliklərini tanıtmayaq üçün həmişəkindən daha əlverişli şərait vardır. Turizm infrastrukturunun müasirləşdirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülür. Xidmətin səviyyəsi yüksəldilir, yeni mehmanxanalar, istirahət mərkəzləri yaradılır, yeni turizm marşrutları açılır. Turizm sahəsinə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə mütərəqqi üsulların və standartların hazırlanması, turizm sahəsi üçün kadr hazırlığı və ixtisasartırma sisteminin təkmilləşdirilməsi muxtar respublikada diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu il Şahbuz rayonunda Ağbulaq İstirahət Mərkəzinin istifadəyə verilməsi Naxçıvana turist cəlb edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu da turizmin inkişafına təkan verir.

Azərbaycanın zəngin və çeşidli mətbəxi, yüksək qonaqpərvərlik ənənələri vardır. Ta qədimdən ət və ərzaq məhsulları varlılıq əlaməti sayılıb. Süfrələr nə qədər zəngin bəzədilsəydi, ilin o qədər bərəkətli, məhsuldar olduğu bilinərdi. Dünyada olan 11 iqlim qurşağından 7-nin muxtar respublikada olması, zəngin flora və fauna, coğrafi mövqeyi Naxçıvan mətbəxinin zəngin olmasına təsir edən amillərdir. Azərbaycan mətbəxinə məxsus yeməklərlə yanaşı Naxçıvan mətbəxinin özünəməxsus yeməkləri də vardır. Naxçıvan mətbəxi öz zənginliyi, heyratımız dadı ilə fərqlənir. Naxçıvan göl və çaylarında müxtəlif növ balıqlar yaşayır və Naxçıvan mətbəxində balıq yeməklərinin öz yeri var: balıq kababları, qızartmaları, balıq basdırması və sairə.

Naxçıvanın özünəməxsus şirniyyatlarından Ordubad qayqanağı və paxlavası, şəkərbura, növbənöv kətərlər, bükmələr və sair geniş yayılıb. Naxçıvanın ekoloji təmiz havası, günəş şüasının bolluğu və digər amillərin təsiri nəticəsidir ki, bu torpağın yetirdiyi meyvə, tərəvəz və digər məhsullar öz dadı və keyfiyyəti ilə fərqlənirlər. Bu da öz növbəsində həmin məhsullardan hazırlanmış ye-

məklərin, şirniyyatların, şərbət və şirələrin dadlı və ləziz olmasına səbəb olur. Naxçıvana məxsus olan xüsusiyyətlərin təsiri nəticəsində turistlərin sayı gündən-günə artır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad universiteti, 2010, 529 s.
2. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. Turizmin əsasları. Bakı: Mars-Print, 2007, 442 s.
3. Nazmi K. Turizm pazarlaması. Ankara: Detay yayıncılık, 2006, 302 s.
4. Naxçıvan ensiklopediyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2002, 594 s.
5. Naxçıvan Abidələr ensiklopediyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 519 s.
6. <http://www.nakhchivan.az/portal-1/seh-ray.htm>
7. <http://statistika.nmr.az/macroeconomy/index.php?page=3&estat=archive&topic=30>

Турал Меммедов

ОСОБЕННОСТИ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ТУРИЗМА

Говоря о туристических возможностях какой-либо страны, всегда выдвигают на передний план ее историческое и культурное наследие. Нахчыванская Автономная Республика, богатая природными ресурсами, также славится своими туристическими объектами, в особенности естественными здравницами и минеральными водами. Физиотерапевтический Центр в Дуздаге считается самым известным центром лечебного туризма не только в Азербайджане, но и во всем мире. Одним из главных центров туризма Нахчывана является туристический комплекс, расположенный в селе Батабат. Туристическая инфраструктура, созданная в селе Батабат, предназначена не только для отдыха туристов из Нахчыванской АР, но также и для туристов из Азербайджана и других стран мира. Существует большой потенциал для развития сельского туризма в Нахчыване. Развитие туризма, в том числе сельского, формирует единый комплекс с развитием отраслей транспорта и инфраструктуры.

Ключевое слова: туристические объекты, физиотерапия, курорт, инфраструктура.

Tural Mammadov

**FEATURES OF REGIONAL DEVELOPMENT
OF TOURISM IN NAKHCHIVAN**

While talking about tourism opportunities in any country always its historical and cultural heritage is brought to the fore. Nakhchivan Autonomous Republic, rich in natural resources, is also famous for its tourist facilities, especially for natural health resorts and mineral waters. Physiotherapy Center in Duzdag is considered as the most famous center of medical tourism not only in Azerbaijan, but also throughout the world. One of the major tourist centers of Nakhchivan is a tourist complex located in the village of Batabat. Tourist infrastructure created in the village of Batabat, is intended not only for the rest of tourists from Nakhchivan Autonomous Republic, but also for tourists from Azerbaijan and other countries of the world. There is great potential for the development of country tourism in Nakhchivan. Tourism development, including country tourism, forms a single complex with the development of transport and infrastructure sectors.

Key words: *tourist facilities, physiotherapy, spa, infrastructure.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.
Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:
Kitablar:
Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
Kitab məqalələri:
Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91
Jurnal məqalələri:
Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə

lərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.

12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 3 (37)

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Əliyeva
Proqramçı mühəndis: *Taleh Maxsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 05.08.2014
Çapa imzalanmışdır: 29.08.2014
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
20,2 çap vərəqi. 276 səhifə
Sifariş № 72. Tiraj: 300

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.
E-mail: tusinesr@rambler.ru